

DNPP

de Helling

NR 1 · LENTE 2006 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

2008

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Sampoun uit Thailand

De Helling is een links tijdschrift over politiek en cultuur.

Versijnt viermaal per jaar.

Losse nummers: € 6,50

Jaarabonnement: € 24,50

Jongerenabonnement (1/m 27): € 12,50

Gironummer: 6990899,

t.n.v. Tijdschrift de Helling.

Niet voor 1 januari opgezegde

abonnements worden automatisch

voor één jaar verlengd.

HOOFDREDACTEUR

Jelle van der Meer

REDACTIE

Natasja van den Berg

Maarten Brouwer

Tom van der Lee

Annet Lekkerkerk

Harro Maas

Liesbeth Noordegraaf-Eelens

Bart Snels

Farid Tabarki

Kees Vendrik

Nanko van der Wijngaart

ISSN 0922-01 19

CORRECTIE Tim Manders

VORMGEVING

Hennipman + Schalken

(Mark Schalken)

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER

100 % recycled

UITGEVER

Stichting Wetenschappelijk Bureau

GroenLinks

ADMINISTRATIE

De Helling

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

tel 030-239 99 00

partijbureau@groenlinks.nl

CORRESPONDENTIE

dehelling@groenlinks.nl

www.dehelling.net

WIKKEL

'Hellend Vlak' is een productie van

Jack van Mildert, sap@worldmail.nl

OMSLAG & p. 2

Arbeiders van een IJslandse visfabriek,

foto's van Rob Hornstra, zie p. 23

China's groeistuipen⁴

Interview met China-deskundige Peter Ho — Jelle van der Meer

De grote verwarring⁸

Europa zoekt een nieuwe toekomst — Barbara Hoheneder

De toekomst van de energie¹²

Nederland staat voor pijnlijke keuzes — Joop Oude Lohuis en Bas Eickhout

Moslimbroeders¹⁸

Egypte tussen autocratie en politieke islam — Annie van de Pas

“investeer in baby's”²⁴

Interview met welvaartstaat-goeroe Esping-Andersen — Monique Kremer en Jelle van der Meer

is linkse sociale politiek nog mogelijk?²⁶

De plannen van GroenLinks en PvdA — Marco Wilke

de wereld is van iedereen²⁹

Niet opjagen maar perspectief bieden — Henk van der Kolk

er gaat niets boven Scandinavië?³²

De lessen uit het noorden — Mathilde Streefkerk

Leiderschap³⁸

Liever een kleine 'L' dan een grote — Mirko Noordegraaf

Vreemde allianties rond islamitische vrouwen⁴²

Het integratiedebat — Marguerite van den Berg en Willem Schinkel

Emancipatiemachine⁴⁶

Hoe terecht is het doemdenken over de grote stad? — Erik Snel

De vrijheid heeft aan vrijheid niet genoeg⁴⁸

Politiek filosoof Walzer over het belang van gemeenschappen — Theo Brand

Terugkeer naar El Amarah⁵²

Fotoreportage van Karim Abraheem

Marja Vuijsje · 7 · Shervin Nekuee · 11 Wetenschappelijk Bureau · 17 Lisa Boersen · 37 Verder Lezen · 51

de warmte van links

Links won, rechts verloor. Natuurlijk ging het op 7 maart om de gemeenteraad maar de trend was nationaal. De regeringspartijen likken hun wonden en zoeken naar oorzaken. Voorlopige conclusie: 'het ontbreekt aan een stukje communicatie naar de burger toe'; het kabinetsbeleid is te kil. Dus vervangt de VVD de stijve diplomaat Van Aartsen door de jofele corpsbal Rutte en het CDA belooft meer warmte uit te gaan stralen. Ongetwijfeld gaan we het komende jaar nog een paar mooie "koopkrachtrepatriaties" meemaken. Links - waar de SP GroenLinks nu in de rol van kleinste van de drie gedrukt heeft - dankt haar winst aan de allochtone kiezers die het zat zijn als cultureel probleemgeval uitgesloten te worden en aan de kiezers die

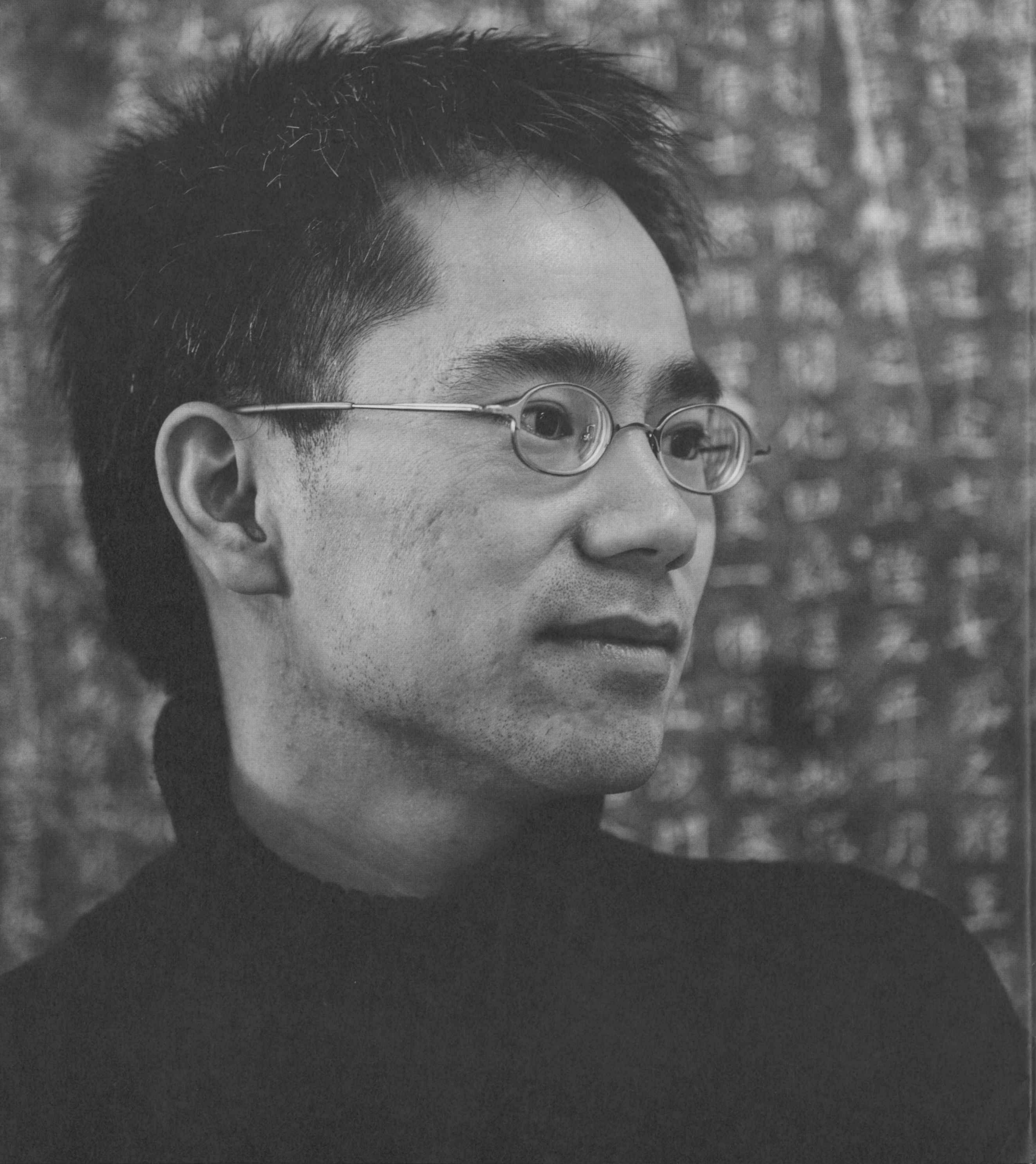
sociale beschutting zoeken. Heeft links hen iets te bieden? Het lijkt erop dat de meeste Nederlanders wel uitgepraat zijn over religieuze en culturele verschillen en zich in plaats daarvan zorgen maken over sociaal-economische kwesties. Met reden, want we staan voor grote uitdagingen. Vergrijzing en met name de internationale concurrentie vormen niet alleen voor laaggeschoolden en anderszins kansarmen maar voor alle Nederlanders een bedreiging (baan, loon, pensioen, zorg). Het hoofdthema van de landelijke verkiezingen van mei 2007 zou de toekomst van de verzorgingsstaat moeten zijn. Hoe krijgen we meer mensen aan het werk zodat we de welvaart en de zorg voor niet-werkenden op peil

kunnen houden - het is de klassieke vraag die in het licht van nieuwe omstandigheden opnieuw moet worden beantwoord. Het gaat om de uitkeringen, het onderwijs, de arbeidsmarkt, de rol van de staat, etc.. Het rechtse kabinet heeft een aantal ingrepen gedaan die door de linkse oppositie zijn afgebrand en nu door de kiezer zijn afgestraft. Links erkent inmiddels de urgentie en PvdA en GroenLinks zijn met alternatieve plannen gekomen, die echter niet door iedereen binnen die partijen zijn omarmd, sterker nog: zijn afgewezen als rechts en asociaal. Als te kil. In het hart van dit nummer een themadeel over de verzorgingsstaat. De grote vraag is: bestaat er een links alternatief dat werkt en de warmte biedt die mensen zoeken?

JELLE VAN DER MEER

China's

groeistuipen

De economische ontwikkeling van China heeft honderden miljoenen mensen uit de ergste armoede gehaald. Maar de groei veroorzaakt ook grote maatschappelijke scheuren. Aldus hoogleraar en China-deskundige Peter Ho.

JELLE VAN DER MEER

Jelle van der Meer is redacteur van de Helling

Het beeld dat het Westen heeft van de wereld is achterhaald. De simpele opdeling in Noord-Zuid, met aan de ene kant rijke, machtige landen en aan andere kant arme, afhankelijke landen strookt niet meer met de werkelijkheid. Dat zegt Peter Ho, die in december zijn oratie hield als nieuwbenoemd hoogleraar aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Hij wijst op China als voorbeeld van een land dat niet meer past in dat oude, overzichtelijke wereldbeeld: het is arm én rijk, zowel ontwikkeld als onderontwikkeld, het is passief object van globalisering en tegelijk ook actief globaliseerder.

Peter Ho (1968) is in Groningen benoemd als hoogleraar-directeur van het Centre for Development Studies en tevens hoogleraar Internationale Ontwikkelingsstudies aan de faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen. Hij studeerde tropische bosbouw in Wageningen en Moderne China Studies in Leiden. In zijn onderzoeken houdt hij zich bezig met onderwerpen als milieu, biotechnologie, landrechten, civil society en dan steeds met betrekking tot China. Van 1997 tot 2002 was hij tolk Chinees voor de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken Van Aartsen. Hij is zelf een typisch product van de onoverzichtelijke, geglobaliseerde wereld: een geboren en getogen Maastrichtenaar, met ouders van Chinese oorsprong die in Indonesië woonden maar dat land in het begin van de jaren zestig moesten ontvluchten vanwege de bloedige razzia's tegen de Chinese minderheid.

Tegenwoordig raken we niet uitgesproken over China als een wereldmacht, maar u zegt dat China ook nog een ontwikkelingsland is. Hoe is dat te rijmen?

“Wij horen hier de verhalen over economische groei en handel, we zien de steden met glimmende torenflats en snelle autowegen, maar vijftig kilometer verderop begint het platteland. De helft van de bevolking is boer met een klein stukje grond waar ze met moeite van kun-

nen leven. Zeker in de afgelegen regio's zijn de omstandigheden die van een ontwikkelingsland. Ongeveer 5 procent van de Chinezen leeft onder de armoedegrens, dat zijn tientallen miljoenen mensen.”

Niettemin schrijft u in een van uw boeken dat de snelle ontwikkeling van China juist ook op het platteland plaats heeft gevonden.

“De economische opleving van China is op het platteland begonnen. In de jaren tachtig werden de communes opgeheven en geprivatiseerd. Boeren mochten zelf producten gaan verbouwen en op de markten aanbieden. Dat heeft voor een enorme groei van de landbouw gezorgd en een rurale industrie op gang gebracht op basis van agrarische producten: de dorpsfabriekjes voor papier, rijstverwerking, meel. Een ruwe schatting is dat hierdoor meer dan 200 miljoen mensen uit de ergste armoede zijn gehaald. Maar dat is niet overal gebeurd en niet overal in even sterke mate.

“Van industriële groei en modernisering in de grote steden aan de kust is pas sinds de tweede helft van de jaren negentig sprake. Ik maak een onderscheid tussen typische en a-typische ontwikkelingslanden. De eersten kennen geen groei, zijn veelal in een of andere gewapend conflict verwickeld en hebben een onmachtige of onwillinge overheid. De tweede groep groeit snel, urbaniseert en industrialiseert, en de welvarende streken verschillen weinig van de ontwikkelde landen. Tegelijk kampen deze landen – behalve China ook India, Brazilië en Rusland – met grote maatschappelijke scheuren: een kloof tussen arm en rijk, milieuproblemen, ontbreken van rechtszekerheid en *good governance*. Om die op te lossen is hulp van buiten nodig. Maar landen als China en India zijn assertief en ook daarom zijn ze atypisch. Vroeger lieten ontwikkelingslanden zich sturen en volgden braaf de bezuiningsopdrachten van het IMF en hielden op verzoek van westerse donoren democratische verkiezingen, met alle fiasco's van dien, want deze landen waren daar helemaal niet voor toegerust. Een atypisch land is niet afhankelijk van het Westen en kan eisen stellen.

“Het karakter van de Noord-Zuid verhouding is veranderd. Het opdringen van een agenda moet afgelopen zijn. Het hoort niet en het werkt niet. China is een land dat zegt: ‘hoor eens, wij hebben jullie niet nodig; we willen graag steun, maar dan wel aansluitend op onze wensen’. In Nederland is ontwikkelingssamenwerking nog altijd omgeven door een ‘morele plicht’, dat moet veel pragmatischer worden. Tweerichtingsverkeer. Zie in dat je er economisch en wetenschappelijk voordeel mee kan doen. De Chinese studenten die je hier laat

studeren en promoveren en leveren ons een bijdrage aan kennis, technologie en innovatie, en als ze teruggaan naar China zijn ze onze ambassadeurs.”

U heeft het over grote maatschappelijke scheuren. Welke zijn dat voor China?

“Het meeste acute probleem voor China is die van de landrechten. Door het hele land worden aan de rand van de steden boeren van hun grond gegooid om plaats te maken voor bedrijven. In China is geen kadaster op het platteland, dus is er geen enkele zekerheid. Projectontwikkelaars zien geld liggen, gooien het op een akkoordje met lokale ambtenaren die delen in de winst. De boeren die hun land kwijtraken, verliezen daarmee hun enige bron van inkomsten. Dat zorgt op dit moment voor enorme sociale onrust. Er worden complete veldslagen uitgevochten tussen boze boeren en milities die door betrokken bedrijven worden ingehuurd. Daar vallen doden bij. Hoge functionarissen hebben afgelopen maanden hun grote verontrusting hierover uitgesproken. Daarbij wordt openlijk gesproken over een kloof tussen stad en platteland die de stabiliteit bedreigt. Er zijn vorig jaar 87.000 verstoringen van de openbare orde gemeld en die zijn grotendeels aan dit onderwerp gerelateerd. Het zou niet de eerste keer zijn dat China een revolutie beleeft van boeren. Het regime moet optreden tegen de corruptie van ambtenaren en lokale autoriteiten. Dat gebeurt ook al wel. Er is vorig jaar nota bene een minister veroordeeld voor het sluiten van illegale deals in de periode dat hij nog regionaal bestuurder was in Mansjoerije. Dat is een waarschuwing.

“Maar belangrijker is dat het regime iets doet aan de rechtszekerheid voor boeren. Er moet een functionerend kadaster komen. Hier heb je een voorbeeld waar westerse steun gewenst is. Nederland heeft een wereldnaam op het gebied van kadastrering – elke cm² is hier vastgelegd – en zou China met het opzetten van een kadaster enorm kunnen helpen. Op het gebied van rechtszekerheid kan Nederland overigens meer doen. China werkt aan haar eerste burgerlijk wetboek en dat wordt geënt op het Nederlandse wetboek – want dat is het nieuwste en Chinezen willen altijd het nieuwste. Nederland kan hier van dienst zijn, bijvoorbeeld bij het opleiden van rechters en advocaten.”

Terug naar die maatschappelijke scheuren. Er wordt vaak in zeer alarmerende termen gesproken over het milieu in China, is dat terecht en waar gaat het dan over?

“China stevent af op een milieucrisis. Op alle fronten: bodem, lucht en water. China is nu al de tweede grootste producent van CO₂-gas

China's groeistuipen

dat een grote bijdrage levert aan het opwarmen van de aarde. Dat is een wereldprobleem. Het wagenpark explodeert en dat heeft ook lokale consequenties in de vorm van fijnstof en stikstofdioxide. De ramp van afgelopen november, toen 100 ton aan zeer giftige benzene de rivier de Songhua instroomde, is geen incident en zal zich vaker gaan herhalen. Een belangrijke oorzaak van de problemen ligt in het belangenverschil tussen de lokale en centrale overheid. De lokale overheden willen zich ontwikkelen, willen bedrijven, banen, inkomens; de bescherming van het milieu komt van de centrale overheid die meer oog heeft voor de lange termijn. Bedenk dat er heel veel regelgeving is in China, dat is het probleem niet, de naleving en de handhaving daarvan is wel een probleem. Ook hier is er een tegenstelling tussen de kust, met een moderne industrie, en het platteland, waar nog veel oude, zeer vervuulende staatsbedrijven zijn, die vanwege de grote werkgelegenheid niet zomaar gesloten kunnen worden."

Is het milieu voor Chinese burgers een belangrijk onderwerp?

"De laatste tien jaar zijn er veel milieuorganisaties gekomen. In Peking is er nu ook een milieurechtswinkel. Het initiatief komt natuurlijk van een elite, maar de achterban groeit. Er zijn ook wel protesten en demonstraties, vooral van boeren rond fabrieken die hun land vervuild zien worden. Maar de sociale onrust over milieu valt in het niet bij die over de landrechten."

In de steden ontstaat een nieuwe elite van zeer rijken, tegenover een grote armoede. Is de kloof arm-rijk een bedreiging voor China?

"Het is wederom meer een tegenstelling tussen kust en binnenland. In de steden ontstaat, naast een rijke klasse, inmiddels ook een middenklasse en weliswaar ook een onderklasse, maar die blijft beperkt. De migratie van arme werkzoekenden naar de steden vanaf het platteland is vooral een seizoensgebonden pendel. Het regime is zich bewust van het gevaar van het ontstaan van grote getto's in de steden en probeert de werkgelegenheid te verplaatsen naar het binnenland. Het voorkomen van een te grote trek naar de steden is tot nu toe redelijk gelukt. De achterbuurten groeien maar het is nog niet link. Overigens, dat er een onderklasse ontstaat is bijna niet te voorkomen. Een economische groei zoals China die beleefd, ontketent enorme krachten. Het regime moet de uitwassen proberen te beperken en te kanaliseren, met goede opvang, voorzieningen en zorgen voor sociale mobiliteit. "Kansenongelijkheid is er zeker, maar het voordeel voor China is dat de staat al overal aanwezig is. Veel voorzieningen en diensten, als zorg en

onderwijs, functioneren redelijk. Onderwijs is een probleem op het platteland, maar het is er wel. Het moet beter, maar de alfabetiseringsgraad is heel hoog."

Het klassieke ontwikkelingsidee is dat na economische liberalisering vanzelf ook politieke liberalisering volgt. Onderzoekers beginnen te twifelen of het zo nog wel werkt, met China als voorbeeld. Daar zou van meer politieke vrijheid geen sprake zijn.

"China is geen goed voorbeeld, Singapore misschien wel. Singapore is een land waar de vrije-markteconomie niet gevolgd is door politieke liberalisering. Het autoritaire regime zit daar vast in het zadel. Maar in China is wel degelijk sprake van democratisering. Wie er oog voor heeft ziet een langzame scheiding van de drie machten. De onafhankelijkheid van de rechtspraak neemt toe. Het grote misverstand is dat critici van China teveel naar een statisch plaatje kijken: wat is er mis, in plaats van dat ze de ontwikkeling in ogeschouw nemen. Twintig jaar geleden was de CCP, de communistische partij, nog een alleenheerser, nu niet meer, er zijn vele fracties. Het Volkscongres speelt de laatste jaren een actieve rol in de totstandkoming van wetten. Commissies en subcommissies hebben inbreng en stellen eisen. Het regime laat dat toe omdat de leiders beseffen dat ze niet alles weten, dat alle expertise nodig is. Deze toenemende openheid is er niet alleen aan de top, maar ook aan de basis. Ik noemde al de groei van het aantal milieuorganisaties en dat geldt voor ngo's in het algemeen. Er zijn in de dorpen sinds de jaren tachtig verkiezingen voor vijf of zes functies waaronder een dorpsleider."

De vrijheid van meningsuiting is beperkt, er is geen vrije pers.

"Het hangt er van af hoe je vrijheid van meningsuiting definieert. Wie zich aansluit met anderen, in verzet tegen de regering, krijgt problemen. Als eenling kritiek uiten is veel minder een probleem. De beruchte, gigantische Drieklovdendam, die gebouwd wordt voor elektriciteitsproductie, heeft heel veel protest opgeroepen en ngo's hebben een voortrekkersrol gespeeld in het op de agenda zetten van de grote sociale en ecologische problemen die die dam veroorzaakt. Die ngo's zijn toegelaten, waarschijnlijk vanwege de manier waarop ze werken: ze lobbyen. "Westerse critici moeten bedenken dat het westerse systeem historisch gegroeid is en contextbepaald, en dat kan je dus niet zomaar exporteren. China en andere landen moeten ruimte en tijd krijgen om hun eigen vorm van democratisering te vinden."

Hoe ziet dat er uit?

"Nu is er een gemengde vorm van vrijheid, over twintig of dertig jaar is er wellicht vrije pers en misschien ook meer verkiezingen, maar niet à la Nederland maar eerder met twee partijen zoals in de VS. Het kost tijd. Democratiseren doe je niet in vijf of tien jaar. Nederland en Europa zwaaien nog altijd teveel met het vingertje: 'julie moeten democratiseren', maar zo werkt het niet. Door die aanmatigende houding wordt niet gezien dat er wel degelijk wat gebeurt in China. Als je die verandering wel ziet, kan je je daarbij aansluiten en er een bijdrage aanleveren."

De opkomst van China wordt in de rest van de wereld vooral gezien als een bedreiging. Is dat terecht?

"Het Gele Gevaar. Tot voor een paar jaar ging dat over mensenrechten en nu over de lawine van goedkope producten en de zoektocht naar delfstoffen. Daaraan zie je de grote verandering: China is van geglobaliseerde nu een globaliseerder geworden. Drie factoren zorgen voor een explosieve mix: schaal, schaarste en snelheid, dat wil zeggen: de grote bevolking, het gebrek aan eigen grondstoffen en het tempo van de groei. Een bedreiging? Ja en nee. Ja, de opkomst van China is een bedreiging voor het mondiale milieu. Ik heb al het klimaatprobleem genoemd. En het beslag op de wereldvoorraden grondstoffen dat China gaat leggen is enorm. Ik ben geen milieu-activist, maar hier hebben we iets over na te denken.

"Nee, de opkomst van China is geen economische bedreiging. Natuurlijk moet Europa zich aanpassen, maar het meest te vrezen hebben natuurlijk de zwakke economieën op de wereld, met name in Afrika. Tot nu toe is daar echter geen reden voor. Terwijl het Westen Afrika links laat liggen, trekt China Afrika in. De onderlinge handel is enorm gegroeid. China importeert grondstoffen en exporteert goedkope arbeidsintensieve producten als kleding en textiel, die in Afrika zelf nauwelijks geproduceerd worden. Afrika profiteert hiervan. De economische pijn zit meer bij de Zuidoost-Aziatische landen, zoals Bangladesh, die hun exporten bedreigd zien. Spreken over het Gele Gevaar is, zeker voor Europa, overdreven bangmakerij."

U bent tolk geweest van de minister van Buitenlandse Zaken. Daarbij kreeg u de mogelijkheid om een kijkje in de Chinese keuken te nemen. Wat heeft u gezien?

"Ik heb met name oog gekregen voor waar we het net over hadden; de langzame ontwikkeling van een tot voor kort zeer gesloten systeem naar een samenleving met meer politieke openheid."

MARJA VUIJSJE

Als kind kon ik me goed voorstellen hoe dat vergassen van de dierbaren van mijn ouders praktisch in zijn werk was gegaan. In gedachten zag ik een gigantisch formaat voor me van het oventje waarin mijn moeder altijd boterkoek bakte. Daarin bevonden zich een heleboel Europeanen die vanaf de jaren dertig steeds Joodser waren gemaakt en nu dood moesten. Onder hen ook mijn opa, oma, tante, ooms, neeffjes en nichtjes, de hartsvriendinnen van mijn moeder en de eens zo vrolijke leden van het amateur-jazzorkestje waarin mijn vader trombone had gespeeld. Wat ik me minder goed kon voorstellen was hoe ze in die grote oven terecht waren gekomen. Volgens mijn vader moest ik het zien als een Europese traditie. Hitler was niet de eerste Europese machthebber die in tijden van rampspoed een jodenvervolgung liet organiseren als remedie tegen alle narigheid waarmee het vaderland te kampen had. Of hij de laatste zou zijn was nog de vraag. Al het waarschijnlijk nooit meer uitdraaien op zoiets als Auschwitz.

Vanwege die Europese traditie was er niet alleen bij ons thuis veel begrip voor joden die het oude continent veruilden voor een eigen thuisland in het Midden-Oosten.

Nadat de joden in Europa schaars waren geworden, werden ze vooral in West-Europa behoorlijk populair. Hoewel die liefde voor het oude woestijnvolk inmiddels sterk is afgenomen, worden de nabestaanden van de ruim zestig jaar geleden vergaste joden in sommige kringen nog steeds vanzelfsprekend gezien als de good guys. Vooral onder politici die graag scoren met stevige standpunten over wat zij soms netjes 'de uitwassen van de islam' noemen. Bij het uitventen van hun ideeën over een cultural clash tussen 'de achterlijke islam' en 'het vrije Westen' verwijzen ze graag naar de joods-christelijke traditie van Europa, die haaks zou staan op de inborst van de moslims die onder ons zijn gekomen. Zo worden de Untermenschen van vroeger ingelijfd bij het zwartmaken van die van vandaag.

Pim Fortuyn ging zelfs zover dat hij de staat Israël zag als een belangrijke voorhoede in de strijd tegen de islam.

In het Midden-Oosten is in ieder geval één man die veel gemeen heeft met de populistten van Europa: Mahmoud Ahmedinejad. Ook de president van Iran gelooft heilig in een botsing tussen de westerse cultuur en de islam. Net zoals de Fortuynachtigen vindt hij dat er een centrale rol is weggelegd voor Israël. Alleen presenteert hij het joodse thuisland als de grootste vijand waarmee het Midden-Oosten heeft te kampen. En gebruikt hij de nabestaanden van de in Auschwitz, Sobibor en in al die andere kampen vermoorde joden op een heel andere manier als propagandamateriaal. Mijn Iraanse vriend legt mij wel eens uit hoe het komt dat Ahmedinejad in eigen land op een zekere bijval kan rekenen als hij zegt dat het allemaal sterk is overdreven van die gaskamers. De weerzin is gericht tegen Israël, dat zich in het Midden-Oosten nestelde op het moment dat de rest van de wereld stevig aan het dekoloniseren sloeg en dat zich heeft ontpopt als imperialistische handlanger van het gehate Amerika. En tegen de Europeanen die onder verwijzing naar de door henzelf vervolgd joden een sterke neiging hebben Israël te steunen. Hoewel de meeste Iraniërs dolgraag

van Ahmedinejad af willen, wist hij wel enig enthousiasme op te wekken met zijn holocaustontkenning. Vanwege de Mohammed-cartoons was er extra behoefte de Europeanen een koekje van eigen deeg te geven. Aangezien er voor de massaal van hun geloof gevallen Europeanen bijna niets meer heilig is, wordt er in zo'n geval uitgeweken naar een symbool dat de Europeanen tot in het diepste van hun ziel treft: de holocaust. Van gene zijde hoor ik het hoongelach van mijn vader. Inderdaad is het een sterk staaltje ironie hoe de Europeanen worden geraakt door een Europese traditie die ook buiten Europa wordt hergebruikt.

×

De grote

BARBARA HOHENEDER

Na het Grondwetdebacle is Europa in grote verwarring. Groenen en liberale Europarlementariërs stellen voor om eerst een paar hele concrete kwesties aan te pakken: de grenzen van Europa, de doelstelling van Europa, de toekomst van het Europese sociale model.

Barbara Hoheneder is journalist

DE RATIFICATIE VAN DE GRONDWET

Litouwen	PARLEMENT	nov 2004	
Hongarije	PARLEMENT	dec 2004	
Slovenië	PARLEMENT	feb 2005	
Spanje	RAADG. REF.	feb 2005	76,7% vóór
Griekenland	PARLEMENT	apr 2005	
Italië	PARLEMENT	apr 2005	
België	PARLEMENT	mei 2005	
Slowakije	PARLEMENT	mei 2005	
Oostenrijk	PARLEMENT	mei 2005	
Duitsland	PARLEMENT	mei 2005	
		mei 2005	Frankrijk REFERENDUM: 54,7% tegen
		juni 2005	Nederland RAADG. REF: 62% tegen
Cyprus	PARLEMENT	juni 2005	
Letland	PARLEMENT	juni 2005	
Luxemburg	RAADG. REF.	juli 2005	56,7% vóór
Malta	PARLEMENT	juli 2005	
Finland	PARLEMENT	voorj 2006	
Estland	PARLEMENT	voorj 2006	
	uitgesteld PARLEMENT	Zweden	
	uitgesteld REFERENDUM	Denemarken	
	uitgesteld REFERENDUM	Ierland	
	uitgesteld REFERENDUM	Verenigd Koninkrijk	
	uitgesteld REFERENDUM	Portugal	
	uitgesteld REFERENDUM	Polen	
	waarschijnlijk REFERENDUM	Tsjechië	

Ook al merk je er niets van, de Europese Unie bevindt zich midden in een nadenkproces over haar grondwettelijke toekomst. Hoe moet het verder met de EU? "Luisteren, de zorgen van de burger serieus nemen, ze niet voor voldongen feiten stellen", Europese regeringsleiders praten tegenwoordig als welzijns werkers. In werkelijkheid is de Brusselse reflexieperiode amper meer dan een wanhopige poging de diepe Europese crisis te camoufleren en de schijn van business as usual hoog te houden.

Crisissen heeft Europa wel vaker meegemaakt, maar dit keer ligt het probleem dieper. In het verleden was het meestal een enkel land of een enkele regering die Europa in moeilijkheden bracht. Toen het Deense volk in 1992 tegen het Verdrag van Maastricht stemde, wist Europa zich daar wel raad mee. Denemarken hield zijn eigen munt en daarmee was het verdrag over de Politieke Unie gered. Met dezelfde methode werd het Ierse 'nee' tegen het Verdrag van Nice in 2001 afgekocht. Het onverbidelijke 'nee' van de Franse en Nederlandse burger is echter van geheel andere orde. Vergeleken met eerdere afwijzingen van nieuwe verdragen lijkt het veel moeilijker de uitspraak van de burger te interpreteren. De argumenten van Le Pen en Wilders ter rechterzijde hadden weinig gemeen met de kritiek van linkse organisaties zoals Attac of 'Grondwet Nee'. Bovendien was de Grondwet tot nu toe de meest omvattende poging de beroemde kloof tussen Europa en haar burgers te overbruggen en zeggenschap en inspraak van burgers en parlementen te vergroten.

Niemand in Europa weet hoe het nu verder moet. Er is verdeeldheid alom en angst voor een lange periode van besluiteloosheid. De mogelijkheid dat de regeringen bij gebrek aan daadkracht en uit eigenbelang het project Grondwet voorgoed laten rusten lijkt reëel.

Te weinig, te laat

De Schotse politicologe Jo Shaw denkt dat de grondwetgevende Conventie van begin af aan kansloos was. "De Grondwet helpt 'hen' de dingen beter te regelen, alleen 'wij' [de Franse en Nederlandse burgers] wilden helemaal niet dat 'zij' [de regeringen en de Europese instellingen] dingen Europees gingen regelen." Shaw sprak op een symposium van de Constitutionele Commissie van het Europees Parlement, dat afgelopen najaar plaats vond in Brussel onder de titel De toekomst

verwarring

van het constitutioneel proces van de Europese Unie. Parlementariërs en wetenschappers discussieerden over de vraag hoe om te gaan met de afwijzing van de Grondwet in Frankrijk en Nederland.

Jo Shaw argumenteerde dat het tempo en de omvang van de Europese integratie voor de burgers in deze twee landen te hoog was. Anderen, waaronder het enige groene lid van de Conventie, de Oostenrijker Johannes Voggenhuber, betoogden dat de afwijzing ook te maken heeft met de kwaliteit van de Grondwet zelf. De constitutionele hervormingen waren in zijn ogen "te weinig, te laat". Ook zijn liberale collega Duff gaf toe dat "wij illusies hadden over de kwaliteit van de bereikte consensus". Echter: "Wij hebben ons te veel laten leiden door de vraag of we de handtekeningen van Blair, Balkenende en Chirac onder onze tekst zouden kunnen krijgen."

Europa als instrument van de globalisering was vooral in Frankrijk een van de belangrijkste motieven om tegen de Grondwet te stemmen, stelde Renaud Dehousse, die Jacques Delors' denktank in Parijs adviseert. "In de ogen van de tegenstanders versnelt Europa de negatieve gevolgen van de globalisering. Europa maakt mensen bang." Daarom hebben mensen met rechtse én linkse overtuigingen tegen een "sterk Europa" gestemd. Het neoliberale Europa met zijn gedereguleerde markt zonder politieke bijsturing is ook voor de

Oostenrijkse politieke wetenschapper Sonja Puntischer-Riekmann een van de belangrijkste tekortkomingen van de Grondwet. "De Grondwet geeft onvoldoende antwoord op de zorgen van burgers over de toekomst van de verzorgingsstaat. Een nieuw verdrag moet instrumenten bevatten zoals sociale minimumstandaarden om de sociale cohesie in Europa te vergroten." Puntischer-Riekmann waarschuwde voor overdreven pessimisme: "Alle grondwetgevende processen uit de geschiedenis verliepen moeilijk. De Verenigde Staten hadden een verschrikkelijke burgeroorlog nodig om tot eenheid te komen. Sommige deelstaten hebben de amendementen van de Amerikaanse Grondwet, waarmee de burgerrechten worden gegarandeerd, pas aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog geratificeerd." Volgens haar is het elitaire karakter inherent aan het grondwetgevend proces. De meeste Europese grondwetten zijn het resultaat van onderhandelingen tussen politieke leiders. Het probleem was juist dat de regeringen van Frankrijk en Nederland "niet met hart en ziel" voor de Grondwet hebben gestreden.

Niemand van de door het Europese Parlement uitgenodigde wetenschappers zag er heil in de afgewezen Grondwet door middel van cosmetische ingrepen te redden. "Het zou een grote vergissing zijn als de Europese leiders hun electoraat negeerden en hoopten dat ze bij een nieuwe referenda wel zouden

kunnen redden", waarschuwde Kalypso Nicolaidis van de Universiteit Oxford.

Over de vraag hoe het nu verder moet met de Europese Unie zijn de lidstaten tot op het bot verdeeld. Grofweg kun je drie groepen onderscheiden: De club van de 14 landen die de Grondwet hebben aangenomen (zie kader), Nederland en Frankrijk waar de tekst door een meerderheid van de bevolking is verworpen, en de negen landen die de goedkeuringsprocedure hebben uitgesteld, in Groot-Brittannië, Polen en Denemarken met een duidelijke hoorbare zucht van opluchting.

Onder aanvoering van de Duitse kanselier Angela Merkel wil de groep van 14 aan de tekst van de Grondwet vasthouden. Duitsland pleit ervoor de tekst aan te vullen met een sociaal protocol. Deze verklaring over het sociale model van Europa moet in Merkels ogen de kritiek op het neoliberale karakter neutraliseren, maar harde afspraken over bijvoorbeeld sociale minimumnormen stelt ook zij niet voor. Bindende gemeenschappelijke afspraken hierover zullen op basis van de huidige machtsverhoudingen in de Europese Raad geen meerderheid kunnen behalen.

Achterdeur

Voor opschudding zorgde begin dit jaar Merkels Oostenrijkse ambtsgenoot Wolfgang Schüssel. Parmantig verklaarde hij aan het begin van zijn voorzitterschap dat "de Grondwet niet dood is, hij is alleen nog niet geratificeerd". De ambitie van het Oostenrijks Voorzitterschap de Grondwet van een "dikke laag sneeuw te bevrijden" en "voor een klimaatverandering te zorgen" werd in Den Haag met verbazing gadeslagen. Minister Bot waarschuwde in de Oostenrijkse pers in duidelijke bewoordingen voor te grote haast. "Het 'Nee' van de Franse en Nederlandse burgers dient gerespecteerd te worden."

De Franse president Jacques Chirac lijkt zich weinig aan te trekken van het referendum in Frankrijk. Hij stelt voor de krenten uit de constitutionele pap halen. Om een nieuwe fase van bestuurlijke verlamming te voorkomen, moet de Raad per unaniem besluit delen van de Grondwet invoeren, zoals de bepalingen over het buitenlands- en defensiebeleid. Voor een deel is dat mogelijk op basis van het verdrag van Nice waar zogenoemde 'passerelle-clausules' invoering van meerderheidsbesluitvorming mogelijk maken.

Als hierover geen overeenstemming

de grote verwarring

tussen de 25 lidstaten wordt bereikt, dan moeten, als het aan Chirac en de Belgische premier Guy Verhofstadt ligt, de twaalf eurolanden maar het voortouw nemen en delen van de Grondwet invoeren. Een grote kans van slagen heeft Chiracs strategie niet. Duitsland is fel tegen de vorming van een kopgroep en ook euroland Nederland ziet geen heil in Frankrijks voorstel van een constitutionele avantgarde.

Machtstrijd

Wat het kabinet Balkenende voor ogen staat ten aanzien van de Europese toekomst is onduidelijk. Minister Bot wil eerst een reeks peilingen van focusgroepen afwachten. Deze rondvraag moet duidelijkheid verschaffen over wat de Nederlandse burger eigenlijk zo tegenstaat. Georganiseerde openbare debatten staan niet op de agenda. Alsnog houdt het kabinet Balkenende als enige Europese regering vast aan het Verdrag van Nice, dat "zo slecht niet is".

Niet alleen de lidstaten ook de Brusselse instellingen zijn verdeeld als het om het lot van de Grondwet gaat. De Europese Commissie wil het spijgende vraagstuk liefst tot na de Europese verkiezingen in 2009 uitstellen, in de hoop dat na de verkiezingen van 2007 in Nederland en Frankrijk de politieke krachtsverhoudingen zijn veranderd. Zeer tot woede van de Europese parlementariërs lijkt Margot Wallströms 'plan D' van discussie en deliberatie eerder op een 'plan A' van afstel.

Verdeeldheid heerst ook in het Parlement zelf. Groenen en Liberalen pleiten voor een nieuwe Conventie en een nieuwe tekst, die in een Europees referendum aan de burger voorgelegd moet worden. In een eind januari aangenomen 'routekaart' voor een uitweg uit de constitutionele impasse laten de parlementsleden echter alle opties open: doorgaan met ratificeren, amenderen en een geheel nieuw voorstel. Het Europees referendum kreeg geen meerderheid. Vooral de twee grootste fracties, de sociaal-democraten en de christendemocraten, durfden een nieuwe machtsstrijd met de Europese Raad van staats- en regeringsleiders over een nieuwe Conventie niet aan. Maar het rapport van de Oostenrijkse Groene Johannes Voggenhuber en de Britse liberaal Andrew Duff levert wel een concrete strategie voor de komende maanden op. De twee oude rotten willen dat het Europees Parlement samen met de nationale par-

lementen een reeks interparlementaire conferenties organiseert die moeten helpen zicht op de te hervormen delen van de Grondwet te krijgen. In plaats van wolvige discussies zoals het door Oostenrijk eind januari georganiseerde palaver *The Sound of Europe* (een conferentie over een Europese identiteit), willen Voggenhuber en Duff dat concrete vraagstukken worden aangepakt: de grenzen van Europa, de doelstelling van Europa, de toekomst van het Europese sociale model in een geglobaliseerde wereld, de financiën van de Unie en haar rol in de wereld. Leuke bijkomstigheid van het voorstel: de parlementen houden het initiatief en kunnen onderling een nieuwe Conventie afspreken. De Europese Raad wordt buitenspel gezet.

Maar om beter zicht te krijgen op de mening van de burger moeten de lidstaten wel debatten met hun burgers organiseren, eist het Europese Parlement. Maar juist daarvoor is in Nederland weinig animo. Voggenhuber en Duff reageerden laconiek op het gebrek aan steun voor een nieuwe Conventie: "Een herziening van de Grondwet is onvermijdelijk, daar maken wij ons geen zorgen over", zei Voggenhuber na afloop van de stemming over 'de routekaart' eind januari.

Buitenspel

GroenLinks is de eerste partij in de Tweede Kamer die pleit voor een nieuwe, direct door de Europese burgers gekozen Conventie. Een van de voordelen van dit plan, zo wordt gezegd, is dat er in het kader van deze verkiezingen automatisch een discussie opgang komt over de inrichting van Europa en een helder beeld kan ontstaan over de verschillende meningen. Ook de tegenstanders van de Grondwet moeten, anders dan bij het debat over het referendum, met concrete voorstellen komen. Waarschuwen voor een Europese superstaat zal dan niet meer voldoen. Directe verkiezingen verhogen bovendien de legitimiteit van de Conventie waardoor het voor de regeringen veel moeilijker wordt achteraf aan de ontwerptekst de sleutelen.

Ook Willem Bos, voorzitter van het comité 'Grondwet Nee', vindt dat er een nieuwe Conventie moet komen. De leden van deze nieuwe grondwetgevende vergadering moeten niet alleen direct worden gekozen, zij moeten ook "een duidelijk mandaat meekrijgen", meent Bos. Hij kan zich voorstellen dat deze vergadering geen overeenstemming kan bereiken over één tekst maar meerdere

varianten zal uitwerken. Als het aan Bos ligt worden alle door de Conventie uitgewerkte voorstellen aan de Europese burger voorgelegd. Een meerderheid van de Europeanen beslist, vindt Bos. En als er een meerderheid in Europa is voor een voorstel dat in Nederland geen meerderheid krijgt? "Dan moet er in Nederland een referendum komen over wel of niet lid blijven van de Unie", zegt Bos. Tot nu toe lijkt er ook onder nationale parlementen weinig animo voor een nieuwe Conventie. De ratificatie door het Vlaamse parlement op 8 februari en de op handen zijnde goedkeuring door het parlement van Estland versterkt het kamp van staten die aan de Grondwet in haar huidige vorm vast willen houden. Verrassend genoeg zijn de Europese burgers heel helder in hun opvatting over de toekomstige inrichting van de EU. Bijna de helft van de ondervraagden in de 25 lidstaten (49 procent) is voor nieuwe onderhandelingen, zo wijst de Eurobarometer uit (nr. 54). 22 procent vindt dat men moet doorgaan met ratificeren, 13 procent vindt dat de Grondwet moet worden opgegeven.

De grote steun van de Europeanen, inclusief de Fransen en Nederlanders, voor een Grondwet is opvallend. In Nederland is 62 procent voor een Europese Grondwet, dat is negen procent meer dan in het voorjaar van 2005. Een meerderheid in beide landen is bovendien van mening dat er nieuwe onderhandelingen moeten komen. In Nederland deelt 64 procent deze mening, in Frankrijk 65 procent. Opvallend is ook hoe groot de steun voor een aantal Europese beleidsterreinen is: 77 procent van de Europeanen steunen het buitenlands- en veiligheidsbeleid van de Unie. In Nederland zijn dat 82 procent. Anders ligt de zaak echter met de voorgenomen uitbreidingen van de Unie. De steun voor verdere uitbreidingen neemt gestaag af in vergelijking met het voorjaar van 2005. 55 Procent van alle Europeanen is tegen de toetreding van Turkije.

In Juni moet de Europese Raad een besluit nemen over de toekomst van de gehavende Grondwet. Daarmee zijn we terug bij af: net zoals vóór de installatie van de Conventie ligt het lot van de EU in handen van de regeringsleiders. Parlementen, burgers en NGO's staan buitenspel.

×

Globalisering brengt niet alleen meer en goedkopere handel en communicatie van over de grenzen. Het betekent ook internationalisering van terrorisme en criminaliteit én ook blijvende aanwezigheid van internationale politiek in de media en in de gemoederen van het publiek. Tegelijk worden nationale identiteiten weer relevant. De confrontatie met de wijde wereld roept de vraag op naar wat eigen is. Dat is een tendens in heel Europa.

In Nederland zien velen een link tussen een gebrek aan historisch besef en de huidige multiculturele clash. De argumentatie loopt als volgt. De immigranten kennen de geschiedenis van onze strijd voor vrijheid van meningsuiting en onze inspanning om een verzorgingsstaat te realiseren niet. Daarom gaan zij zo laconiek om met de erfenis van onze voorvaders. Dat is allemaal te wijten aan het feit dat wij Nederlanders, vooral de jonge generatie, een beroerde historische kennis hebben, dus ook niet in staat zijn om de nieuwkomers iets over te brengen met trots en waardering.

Ik kom zelf uit een land waar historisch besef als een van de belangrijkste deugden wordt gezien, en ik voel mij dus thuis bij een pleidooi voor meer kennis van de geschiedenis – al zou ik waarschuwen voor te veel historisch besef, wat in Iran vaak tot een overmaat aan nostalgie en een blik op het verleden leidt.

Als wij immigranten de context kennen waarbinnen Nederland is ontstaan en de oorsprong weten van de huidige ordening van de samenleving, dan kunnen we ons beter tot de structuur en dominante cultuur verhouden. Geen twijfel over mogelijk. We moeten de voorvaders van het huidige Nederland kennen en koesteren en elk keer onze keuzes aan die van hen spiegelen. Historische kennis zou voor immigranten een helder licht kunnen laten schijnen op het kortste pad naar emancipatie binnen de Nederlandse samenleving.

Er zijn echter grote bezwaren tegen het soort historische besef dat woordvoerders als Paul Scheffer en anderen bepleiten. Mijn eerste punt van kritiek betreft de scheefheid in het denken van Scheffer en de zijne. Hun pleidooi voor kennismaken van de geschiedenis is ultra nationalistisch en territoriaal. Het gaat om de geschiedenis van het stuk grond waar we ons als samenleving op bevinden en de interactie met omliggende volkeren. Als er belangstelling is voor de grote wereld daarbuiten, dan betreft het de oude koloniën en de door Hollanders onderworpen volken. Het één op één koppelen van de inhoud van de geschiedenis aan het verleden van de natie-staat, in een land waar het collectief verleden van groeiende etnische groepen ver buiten deze natie-staat liggen, is een denkfout van de eerste orde. Je kunt niet van kinderen van wie de historische identiteit in het Midden-Oosten ligt, verwachten dat ze de Amerikanen zien als de geallieerde bevrijders van Nederland. In het collectieve geheugen van diegenen die uit het Midden-Oosten komen is Amerika een grootmacht die regionale vazallen steunt in hun autoritair bewind, een symbool voor onderdrukking. En daar is reden voor.

Er is kortom een verschil in historisch referentiekader tussen de Hollander en de immigrant en dat moet onder de ogen gezien worden. Je kunt het geheugen en de geschiedenis van de immigrant niet uitwissen en reloaden met een Hollandse. Wie denkt dat door veel gewicht te leggen op het ene referentiekader, de Hollandse, en ander te verzwijgen, die van de immigrant, de verschillen worden weggewerkt, is naïef. Wanneer het referentiekader van grote groepen wordt ontkend en onderdrukt, zal dat alleen maar een obsessief strijdpunt worden, zoals nu het geval is met de islam en de geschiedenis van het Midden Oosten.

Moeten we onze geschiedenis beter kennen? Ja, beslist. Maar die 'we' is meervoud en de geschiedenis van onze wording houdt niet op bij de grenzen van Nederland. Ik denk wel dat het realistisch is om in het onderwijs meer aandacht aan de Nederlandse geschiedenis te besteden dan aan de geschiedenissen van de honderd-en-een immigranten die op school rondlopen. Maar je kunt niet zomaar de historische identiteit van de nieuwe Nederlanders irrelevant verklaren.

Sterker nog, meer concrete kennis van eigen wortels en thuisland is voor immigrantenkinderen de beste remedie tegen fantoombelieden over de roots. Wie bijvoorbeeld de imaginaire umma van de moslimfundamentalisten wil bestrijden, doet er goed aan om moslimjongeren een historisch boek over het conflict tussen moderniteit en fundamentalisme binnen de islamitische wereld te laten lezen. Ik adviseer *The Clash of Fundamentalisms* van Tariq Ali.

×

De toekomst

JOOP OUDE LOHUIS & BAS EICKHOUT

Het debat over een duurzame energievoorziening is in alle hevigheid losgebarsten. Probleem is dat iedereen iets anders verstaat onder duurzaamheid – ook kernenergie doet mee. Zeker is dat we staan voor pijnlijke afwegingen tussen het klimaat, de prijs en de geopolitiek.

Joop Oude Lohuis en Bas Eickhout zijn werkzaam bij het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP)

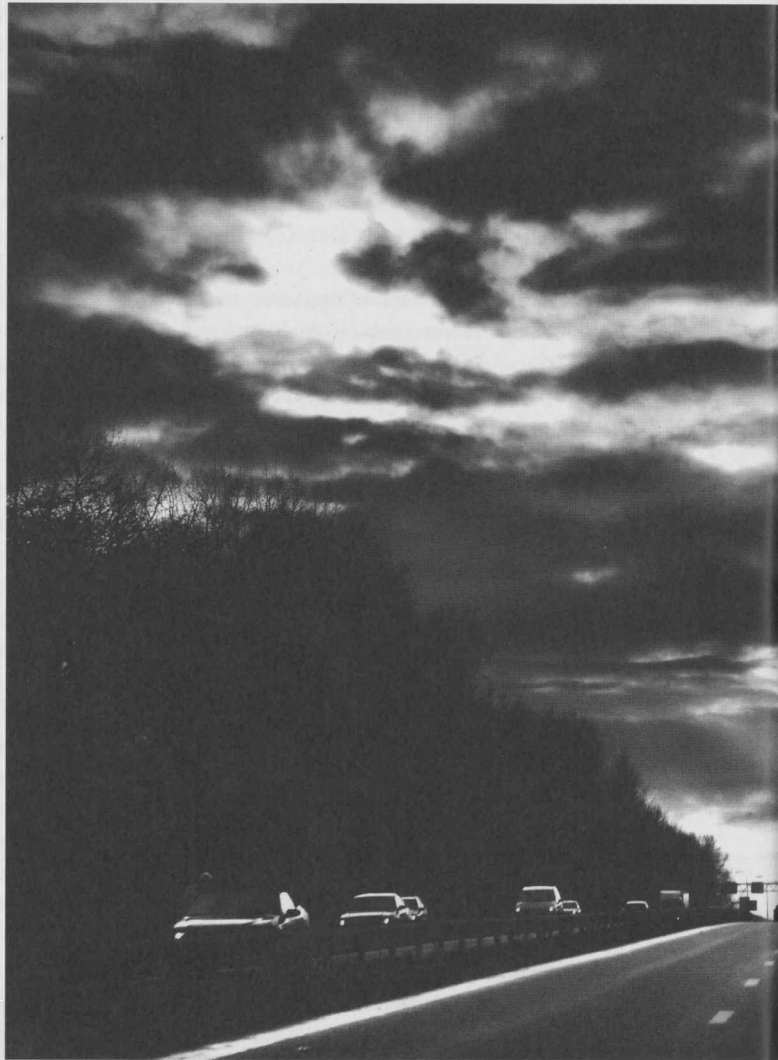

Foto: Klaas Fopma, HH

van de energie

lente 2006

Dat onze energievoorziening niet duurzaam is en een voortdurende bron van discussie blijkt wel uit de nieuwsberichten van de afgelopen maanden. Een kleine greep: President Bush meldt in zijn State of the Union van 31 januari dat de VS te afhankelijk is van de import van fossiele brandstoffen: "Good jobs also depend on reliable and affordable energy. This Congress must act to encourage conservation, promote technology, build infrastructure, and it must act to increase energy production at home so America is less dependent on foreign oil." President Poetin heeft zijn greep op de Gazprom (producent van Russisch gas) fors vergroot en energiebeleid met buitenlands beleid verbonden. Dat ondervond de Oekraïne op pijnlijke wijze. China zoekt als snel groeiende grootmacht, naar zekerstelling van de energievoorziening en doet zelfs een poging om een groot Amerikaanse energiebedrijf te kopen. Veel langer dan gedacht blijft de olieprijs ruim boven de 50 dollar per vat, ruim twee keer zo hoog als een aantal jaren geleden. Dichter bij huis is onlangs besloten om toch te gaan boren naar gas in de Waddenzee, een beschermd Europees natuurgebied. Overwogen wordt om de export van ons aardgas te maximaliseren met het oog op toekomstige ongewenste toename van importafhankelijkheid. De Energieraad en Clingendael waarschuwen voor de langere termijn energievoorzieningszekerheid van Nederland. In februari heeft staatssecretaris van Milieu Van Geel het debat geopend over nieuwe kerncentrales in Nederland. Als alternatief wordt voorgesteld meer steenkool in te zetten in onze stroomproductie, ondanks de relatief hoge broeikasgasemissie. Daarmee

zijn we beland in het hart van de discussie over wat een 'duurzame energievoorziening' is en of we op weg zijn daar naartoe.

Duurzaam

De voorbeelden laten een in scherpte snel oplopend maatschappelijk debat zien rond de duurzaamheid van de energievoorziening. Het valt daarbij op dat duurzaamheid in deze debatten telkens anders gebruikt wordt (op zijn minst andere accenten heeft). En dit terwijl de term duurzaamheid van oorsprong eenduidig verbonden was aan de ecologie: onttrek niet meer aan een natuurlijke voorraad dan de natuurlijke aanwas, en houdt op die manier genoeg over voor onze (klein)kinderen. Het rapport *The Limits to Growth* (1972) van de Club van Rome geldt als icoon voor de ecologisch geïnspireerde invulling van duurzaamheid, met haar conclusie dat meer mensen en meer materiële welvaart op termijn onhoudbaar is, vooral op gebied van energieverbruik. In *Our Common Future* (1987) legt de Commissie Brundtland de verbinding met het sociale domein: solidariteit tussen generaties kan niet los worden gezien van de solidariteit tussen arm en rijk. Hiermee komt de energievoorzieningsdiscussie ook in een bredere context te staan: hoe kan duurzaam in de mondiale energievraag worden voorzien? Mede onder invloed van de Wereldbank wordt halverwege de jaren negentig de definitie van duurzaamheid nóg ruimer. Minder natuur mág, als daar maar voldoende toename van het economische of sociaal-culturele kapitaal tegenover staat. Economische groei zou in die visie essentieel zijn voor de oplossing van milieuproblemen. En sinds het begin van deze eeuw is op het gebied van de energievoorziening een belangrijk aspect weer actueel geworden: in welke mate willen we afhankelijk zijn van instabiele regio's zoals het Midden-Oosten en landen als Nigeria en Venezuela? Net zoals klimaatverandering, het klimaatverdrag en het Kyoto-protocol een mondiale en geopolitieke dimensie hebben gekregen, wordt daar nu energievoorzieningszekerheid aan toegevoegd. Ook hiervoor geldt als kenmerkende context de mondiale schaal die vraagt om een (geopolitieke) positiebepaling.

Wereldbeelden

In het energiedebat is de term duurzaamheid dus steeds breder geïnterpreteerd. Is duurzaamheid hierdoor een hol begrip geworden? Wel als het gebruikt wordt om een harde doelstelling te bepalen, niet als het als denkkader wordt gebruikt om de discussie te structureren. In de WRR-studie *Duurzame risico's*, een blijvend gegeven (1994) worden ecologische grenzen gerelativeerd en gezien als het resultaat van een brede afweging tussen economische, ecologische en sociaal-culturele doelen, waarbij verschillende visies op duurzaamheid leiden tot verschillende keuzes en daarmee verschillende toekomstverwachtingen. Het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) heeft deze benadering verder uitgewerkt in het rapport *Kwaliteit en toekomst – Verkenning van duurzaamheid* (2004). De visies op duurzaamheid, die in de praktijk nogal uiteenlopen, zijn samengebracht in vier gestileerde wereldbeelden (zie de figuur op deze pagina). De wereldbeelden verschillen voor wat betreft de opvattingen over globalisering versus regionalisering (de verticale as) en een oriëntatie op efficiëntie danwel solidariteit (horizontale as). Vergelijkbare beelden worden gehanteerd door veel andere wetenschappelijke instellingen, zoals het IPCC, het internationale panel voor klimaatonderzoek, en recent ook het Centraal Planbureau in haar studie *Vier vergezichten op Nederland* (Huizinga en Smid, 2004).

Beleidsmakers en politieke partijen claimen allemaal dat hun voorgestelde beleid duurzaam is. De vier wereldbeelden, zoals

De toekomst van de energie

geschetst in de figuur op p. 12, zijn een poging om inzichtelijk te maken hoe verschillende interpretaties van duurzaamheid leiden tot andere prioriteiten en dus ook verschillende beleidskeuzen. De vier wereldbeelden zijn schematisch, ze helpen bij het plaatsen van verschillende overtuigingen. Voor elk wereldbeeld zijn wetenschappelijke studies beschikbaar die het daarbij behorende beleid en de verwachte effecten daarvan kunnen onderbouwen.

In **MONDIALE MARKT** gelooft men dat economische groei een vereiste is voor duurzaamheid, dat groei vooraf gaat aan de oplossing van menig ander probleem, zoals de milieuproblematiek. Het beleid van de Wereldbank in de jaren negentig is goed te plaatsen in deze overtuiging: ontwikkelingslanden moeten hun beleid richten op participatie op de mondiale markt om zo te kunnen profiteren van de wereldmarkt. De ontstane economische groei zal de landen helpen om hun interne problemen op te lossen. Fukuyama's End of history, uitgekomen in de optimistische jaren negentig na de Val van de Muur, getuigt van een dergelijk geloof. Beleid wordt in deze wereld veelal overgelaten aan de markt: via marktmechanismen zal de consument de beste producten kiezen en worden productieprocessen afgestemd op de wensen van de consument. De overheid is een puur faciliterende dienst in deze.

In **VEILIGE REGIO** wordt juist weer een grotere rol van de overheid verwacht, zij het op bepaalde aspecten. Dit wereldbeeld is herkenbaarder sinds 11 september 2001: duurzaamheid wordt veiliger in de handen geacht van de regio's zelf. Zelfvoorziening is in een dergelijke wereld een breed gesteund begrip. De voedselvoorziening wordt bijvoorbeeld aan de eigen regio overgelaten. Het in stand houden van handelsbarrières is een logische keuze in deze wereld. Huntington's Clash of civilizations sluit aan bij de aanhangers van dit wereldbeeld: de verschillen in de wereld zijn cultureel bepaald en het is beter om in eigen kring, binnen de culturele scheidslijnen, je eigen duurzaamheidsproblemen bij de kop te pakken.

Bij **MONDIALE SOLIDARITEIT** wordt niet geloofd in regionalisering. De huidige problemen hebben een mondiaal karakter en dus moet een poging tot mondiaal bestuur deze problemen ook aanpakken. De Verenigde Naties zijn een instituut bij uitstek dat past in deze wereld. Initiatieven die horen bij dit wereldbeeld zijn pogingen om klimaatverandering aan te pakken (zoals het Kyoto Protocol) als ook de aanpak van armoedebestrijding (de VN Millenniumdoelstellingen). Een dergelijke mondiale samenwerking past bij Brundtland's Our Common Future.

Tot slot de **ZORGZAME REGIO**, dat is een wereld die beter aansluit bij de wens van anders- en anti-globalisten: de visie is dat marktwerking geen oog heeft voor sociale en ecologische problemen en dat mondiale instituties veel mooie woorden opschrijven, maar te weinig in actie komen. Naomi Klein's No Logo past bij dit wereldbeeld. Solidariteit is een groot goed, maar juist de

eigen afscherming van de verschillende regio's wordt gezien als duurzame oplossing van vele problemen. Het adagium is dat door gebruik te maken van toegesneden oplossingen op kleine, herkenbare schaal de verschillende problemen het meest effectief en duurzaam kunnen worden opgelost.

Visies op energie

De geschetste wereldbeelden zijn herkenbaar aanwezig in het energiedebat. De energietheema's die mensen het belangrijkste vinden, zijn: betaalbaarheid en leveringszekerheid van energie, en de effecten van het energiegebruik op klimaatverandering. Als we de vier wereldbeelden uitwerken met het oog op de energievraagstukken, komen we tot de volgende visies:

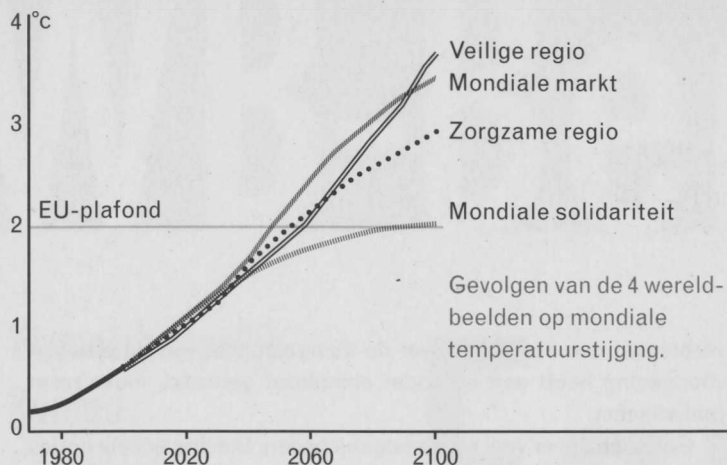
- **Mondiale Markt:** liberalisering van de energiemarkt en het verwijderen van handelsbarrières zijn de sturingskeuzen om de doelen in dit wereldbeeld te bereiken. Concurrentie in de energiemarkt zal namelijk leiden tot een snelle technologie-ontwikkeling die toegang zal vinden tot de verschillende mondiale regio's. Economische groei en daarmee gepaard gaande technologie-ontwikkeling is dan ook de oplossing voor het klimaatprobleem.
- **Veilige Regio:** omdat de eigen energievoorzieningszekerheid in dit wereldbeeld belangrijk wordt gevonden, bestaan er meer barrières tussen blokken in de wereld. Liberalisering van de energiemarkt past in dit wereldbeeld maar overheidsinterventie is mogelijk met het oog op voorzieningszekerheid binnen de "eigen, veilige regio". Energieopties worden beoordeeld op hun mogelijkheden om in de eigen regio geproduceerd te worden. Bio-energie past in dit wereldbeeld aangezien elke regio haar eigen biomassa kan telen.
- **Mondiale Solidariteit:** een schone energiehuishouding met lage emissies wordt voorop gesteld in dit wereldbeeld. Klimaatstabilisatie wordt nagestreefd door de concentratie van broeikasgassen te stabiliseren om de temperatuurstijging te beperken tot maximaal 2°C. Emissiehandelmechanismen worden ingezet om (zo goedkoop mogelijk) te komen tot energie-efficiëntieverbetering en een toenemend aandeel hernieuwbare energie.
- **Zorgzame Regio:** mondiaal klimaatbeleid is in dit wereldbeeld niet mogelijk en voorzieningszekerheid staat hoog op de agenda vanwege de bestaande culturele barrières. Net als in Mondiale Solidariteit is er sterke steun voor energie-efficiëntieverbetering en hernieuwbare energie. Echter, bio-energie kan op verzet rekenen wegens de mogelijke gevolgen voor biodiversiteit. Uit enquêtes gehouden door het MNP is gebleken dat de Nederlandse burger zich het meest in dit wereldbeeld thuis voelt.

Doelen

Alhoewel de vier wereldbeelden leiden tot verschillende prioriteiten en verschillende keuzes, blijkt al snel dat geen enkel wereldbeeld leidt tot het behalen van de beoogde doelen.

Realisatie van doelen in de verschillende wereldbeelden

	Mondiale markt	Mondiale solidariteit	Veilige regio	Zorgzame regio	
Zuinig met energievoorraden	■	■ *	■	■ *	= verslechtering t.o.v. de huidige situatie
klimaatstabilisatie	■	□ *	■	■	
Geen verslechtering voorzieningszekerheid	■	■	■ *	■ *	= verbetering
Lage energieprijzen	□ *	■	■ *	■	

Zo wordt duidelijk dat op het punt van de energievoorzieningszekerheid de EU in elk wereldbeeld (dus ongeacht de keuze voor mondialisering of regionalisering) steeds meer afhankelijk wordt van fossiele energievoorraden in andere regio's. Met name voor olie en gas geldt dat er over 30 jaar minder dan een dozijn landen over is, met name in het Midden Oosten, die nog over voldoende productiecapaciteit beschikt om aan de vraag te voldoen. In ieder geval wordt de beschikbaarheid van olie en gas een alsnog groter probleem in de toekomst, wat zijn weerslag heeft op de betaalbaarheid van energie. Daar bovenop komt dat alleen een wereld waarin stringent klimaatbeleid wordt gevoerd (Mondiale Solidariteit), de klimaatdoelen van de EU (2 graden Celsius stabilisatie) enigszins in de buurt komen (zie de grafiek op deze pagina). Dit heeft echter een trade-off naar de mondiale energiekosten, die het hoogst zijn in Mondiale Solidariteit.

Voor Veilige Regio geldt dat er een enorme toename is in energiekosten, omdat men regionale energievoorraden moet aanspreken en geen mondiale handel kan voeren. Ook is de toename van broeikasgassen het hoogst van alle scenario's.

Samenvattend, uit de uitwerking van de vier wereldbeelden blijkt helder dat doelen die we in Nederland en Europa belangrijk vinden, niet worden gehaald of in ieder geval niet allemaal tegelijk. Drie van de vier wereldbeelden leiden tot veel hogere broeikasemissies dan nu het geval is; in slechts een visie wordt klimaatverandering tegengegaan tot het maximum van 2 graden temperatuurstijging. De voorzieningszekerheid (zeker voor Europa) neemt in alle gevallen af en de energiekosten lopen zeer uiteen.

Keuzes

De bovenstaande schets met wereldbeelden is bedoeld om te laten zien dat er geen makkelijke uitweg is. Welke prioriteiten je ook kiest, welke beleidsopties ook worden benut, in het energiedebat worden veel doelen niet tegelijk gehaald. Daar komt bij dat we in dit soort analyses uitgaan van consistent handelende werelden met een breed draagvlak. In de werkelijkheid moet de politiek echter laveren tussen verschillende wensen en worden keuzes zelden consistent uitgevoerd.

Als alle doelen niet gelijk gehaald kunnen worden moeten er keuzes gemaakt worden en de dilemma's die daaruit volgen kunnen het best worden geïllustreerd aan de hand van een aantal concrete kwesties. Hoewel schaalniveau (Nederland-Mondiaal) en tijdstermijn (2010 of 2100) onderstaande discussiepunten nuanceren, zijn dit volgens ons afwegingen die in de nationale politieke discussie onvermijdelijk lijken.

1 Spanning tussen oplossen klimaatprobleem en de kosten die daaraan verbonden zijn in de vorm van een **HOGERE ENERGIEPRIJS**. Wie verder wil gaan met klimaatbeleid om zekerder te zijn van lagere klimaateffecten moet hogere kosten accepteren. Die hogere energieprijzen kan ontstaan door schaarste op oliemarkt (huidige situatie) of regulerende energiebelastingen of CO₂-marktprijzen die worden doorberekend. Hoewel uit vele analyses blijkt dat het macro-economische effect beperkt kan blijven, is hier voortdurend een keuze noodzakelijk. Dit element was nadrukkelijk aan de orde in het debat afgelopen najaar over het compenseren van

alle Nederlandse burgers voor de hogere benzine- en gasprijzen. Afgezien van inkomensverdelingseffecten is vanuit de doelstelling van beperking van klimaatverandering compensatie niet aan de orde. Achterliggende vraag is natuurlijk hoe ver je wilt gaan in het beperken van de klimaatrisico's. Deze vraag laten we hier gemaximaliseerde buiten beschouwing.

2 Om de **VOORZIENINGSZEKERHEID** op peil te houden kunnen de nationale gasvoorraden zo lang mogelijk in stand worden gehouden door beperking van de gasexport. Daarnaast kan meer worden gebouwd aan bilaterale contacten, zoals met Rusland, om de toegang tot olie- en gasvoorraden in andere delen van de wereld te vergroten. Ook scenario's met veel energiebesparing en duurzame energie laten echter zien dat Nederland en Europa nooit voor 100 procent zelfvoorzienend kunnen worden. Integendeel, ze zullen zelfs meer afhankelijk worden. Beperking van de onze aardgasexport naar andere EU-landen levert een betere voorraadpositie op voor Nederland maar past niet in het beeld van de vrije markt binnen de EU, waarin juist vrije doorgang van goederen een optimale oplossing genereert met lagere kosten voor iedereen.

3 Een **KLIMAATDOELSTELLING** die verder gaat dan stabilisatie van emissies in Europa en Nederland (voor de twee graden doelstelling is een absolute emissiereductie nodig van tientallen procenten) vergt meer dan alleen energiebesparing en duurzame energie. Dat betekent dat gebruik zal moeten worden gemaakt van een substantiële inbreng van meerdere technieken uit het (beperkte) scala van CO₂-opslag, biomassa, wind op zee, kernenergie. Voor al deze opties geldt dat er nadelen aan verbonden zijn.

- CO₂-opslag in lege gas- en olievelden wordt door velen gezien als een end-of-pipe-oplossing met veiligheidsrisico's die niet in de plaats mag komen van energiebesparing en duurzaam. Wat betreft potentieel en kosten is CO₂-opslag inmiddels echter een vast onderdeel in elk kosteneffectief scenario voor oplossing van het klimaatprobleem.

- Biomassa (bio-brandstoffen of inzet voor elektriciteitsproductie) betekent landgebruik in concurrentie met andere ruimtebehoefte (voedsel, natuur, infrastructuur) en heeft mogelijk een negatief effect op de biodiversiteit. Het gaat hier bovendien om landgebruik buiten Nederland en vooral ook buiten de meest-ontwikkelde landen, waardoor gebieden met hogere biodiversiteitswaarde getroffen zouden kunnen worden.

- Wind op zee is – zolang zonne-energie nog zo duur blijft – de enige substantiële route voor forse uitbreiding van duurzame energieproductie op Nederlands territorium. De afweging is die met de nadelige effecten zoals (nog langere tijd) hogere kosten en horizonvervuiling.

- Kernenergie draagt bij aan vermindering van CO₂-emissies en voorraauditputting van fossiele brandstoffen. Op basis van kosten heeft ook kernenergie een plek in beleid gericht op beperking van klimaatverandering en vermindering van verzurende emissies. Anderzijds is er geen gedeelde mening over de definitieve opslag van kernafval en de mogelijkheden om de risico's van een kernongeval en proliferatie van nucleaire kennis voldoende te beperken. Daarbij is ook de uraniumvoorraad eindig.

Als we een evenredige bijdrage van Nederlandse reductiedoelstellingen aan klimaatdoelen belangrijk vinden, is een keuze noodzakelijk voor de inzet van de hierboven weergegeven maatregelen: CO₂-opslag, biomassa, wind op zee, kernenergie. Het weglaten van een optie zal de kosten van het Nederlands energiebeleid doen stijgen. Het verder weglaten van nog meer opties zal een zware wis-

De toekomst van de energie

sel trekken op de resterende opties en het zou kunnen betekenen dat we de gewenste reducties niet kunnen halen. Dat impliceert afwegingen die niet gemakkelijk zijn. In ieder geval zal nagedacht moeten worden over een pakket maatregelen en kan niet langer worden volstaan met het separaat afwegen (en verwerpen) van elke afzonderlijke optie.

4 De keuze voor voorzieningszekerheid kan negatieve gevolgen hebben voor klimaatdoelstellingen. Dit is vooral het geval bij een keuze voor extra inzet van STEENKOOL voor elektriciteitsproductie. Meer steenkool levert een verbreding van de portfolio energiedragers en is positief voor de voorzieningszekerheid. Toename van het aandeel steenkool levert echter extra CO₂-emissies op (ook bij vergassing) ten opzichte van de huidige mix, omdat het aandeel aardgas kleiner wordt (min voor klimaat). Een oplossing waarbij de inzet van steenkool wordt gecombineerd met CO₂-opslag voldoet aan meerdere doelen, maar is momenteel qua kosten niet concurrerend in Europa. Ook een keuze voor meer steenkool betekent dus minnen en plussen.

5 Een andere afweging betreft de STURING en beleidsinstrumentering, met als kernvraag de rol van de overheid daarin. Er is een brede steun voor verbetering van de energie-efficiëntie en het gebruik van hernieuwbare energiebronnen, maar voor actie op deze gebieden wordt vooral naar de overheid gekeken. Vrijwillige aanpassing van het consumptiepatroon waardoor energie-efficiëntie en hernieuwbare energie worden gestimuleerd, komen niet van de grond door het 'sociale dilemma' (ik ga me niet aanpassen als mijn buurman dat ook niet doet). De huidige trend om als overheid terug te treden is strijdig met de verwachtingen bij de Nederlandse bevolking. In meerderheid verwacht men dat de overheid het initiatief neemt om het sociale dilemma van de burger te doorbreken en dus keuzes maakt voor de maatschappij als geheel.

6 Hoeveel ontwikkelingsruimte is er voor de huidige ONTWIKKELINGSLANDEN, mede gezien de mogelijke klimaateffecten? China zal bijvoorbeeld in absolute termen meer broeikasgassen uit gaan stoten in 2030 dan de VS. Maar per persoon zitten de Chinezen dan nog lang niet op het Amerikaanse niveau. De wens tot ontwikkeling van alle wereldburgers heeft dus ook een uitrust met de milieudoelstellingen. Een eenvoudige keuze is hier niet mogelijk en de politiek zal hierin moeten prioriteren.

Bovenstaande dilemma's geven aan dat er geen eenvoudige uitwegen zijn. Het niet expliciteren van de politieke keuzes zal het maatschappelijke debat mogelijk op het verkeerde been zetten: we kunnen nu eenmaal niet én klimaatbeleid voeren, én zelfvoorzienend zijn, én de natuur sparen, en dat ook nog allemaal tegen een lage prijs. Hernieuwde aandacht gaat nu uit naar voorzieningszekerheid (voorraden, verdeling, geopolitiek). Deze actuele

verbreding van het debat over de duurzaamheid van de energievoorziening heeft een en ander complexer gemaakt, maar zeker realistischer.

Gelukkig zijn er veel keuzemogelijkheden. Slechts enkele opties passen echter naadloos in alle wereldbeelden, wat van belang is, aangezien bij deze opties het minste maatschappelijke verzet te verwachten is. Het stimuleren van schone technologie en energiebesparing is een strategie die min of meer in alle wereldbeelden past. Het bereiken van klimaatstabilisatie vergt echter verdergaande keuzes, zoals strakke emissieplafonds, hogere energie/CO₂-prijzen, CO₂-opslag, kernenergie en/of de inzet van biomassa ingevoerd van buiten de EU. Ook oplossingen zonder kernenergie, zonder CO₂-opslag of zonder biomassa zijn denkbaar, maar duurder en trekken een grotere wissel op de resterende opties. De Nederlandse samenleving zal hier soms pijnlijke keuzes moeten maken. Niet alle doelen zullen tegelijkertijd bereikt kunnen worden. Dus soms zullen we doelen bewust als niet haalbaar moeten definiëren. Iets waar politieke moed voor nodig is.

x

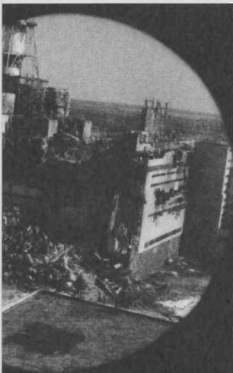
De energie-multinationals en hun strategie

Grote multinationale energie-ondernemingen zoals Shell, Exxon, BP hebben veel redenen om lange tijd vooruit te kijken en hun strategie te bepalen. Een aantal trends zijn zichtbaar in de afgelopen jaren:

- De marktprijzen voor ruwe olie zijn al lange tijd hoog, meer dan twee keer boven de gemiddelde prijs in het laatste decennium van de vorige eeuw. De laatste jaren wordt meer gebruikt dan aan nieuwe voorraden wordt gevonden. De investeringen in opsporing van nieuwe winbare voorraden nemen toe. Er zijn twijfels of er nog voldoende, tegen niet al te hoge kosten winbare olie- en gasvoorraden zijn, om de teruglopende wereldvoorraden op peil te houden. De huidige

voorraden zijn zeker nog voor 30 jaar toereikend.

- De meeste oliemaatschappijen zijn betrokken bij de verdere ontwikkeling en toepassing van CO₂-opslag.
- Veel R&D aandacht is gericht op een efficiënte inzet van biologische grondstoffen voor toevoeging aan benzine en diesel en voor de productie van elektriciteit.
- Aardgas neemt een steeds prominenter positie in de energievoorziening. Grootste onzekerheid ligt bij de kwetsbare infrastructuur (pijpleidingen) en geopolitieke omstandigheden. De grootste investeringen zijn dan ook in nieuwe pijpleidingen en nieuwe installaties voor vloeibaar maken van aardgas en transport in schepen.

Egypte tussen autocratie en

W O Z I J W

18 ANNIE VAN DE PAS

De verrassende winnaar van de recente verkiezingen in Egypte waren de Moslim Broeders. Een fundamentalistische partij met een geweldadige reputatie die zich nu in retoriek en in praktijk voegt naar de democratische spelregels. Onder de leus 'Islam is de oplossing'.

Annie van de Pas is medewerker buitenland op het partijbureau van GroenLinks

De Egyptische parlementsverkiezingen vonden plaats gedurende drie rondes tussen oktober en december 2005. Opvallend was de lage opkomst – in sommige gebieden bleef het opkomstpercentage zelfs onder de 25 procent steken, zoals in Cairo, waar slechts 10 procent van de stemgerechtigden de weg naar het stemlokaal vond. Maar nog opmerkelijker was de opkomst van het Moslim Broederschap. Daar waar seculiere partijen ronduit faalden, sleepten de orthodoxe Moslim Broeders bijna 20 procent van de stemmen binnen, een overwinning die vriend en vijand heeft verrast. Voor het eerst in hun bestaan kunnen de Broeders bij de verkiezingen in 2010 een presidentskandidaat voordragen.

De in 1926 opgerichte Egyptische Moslim Broederschap is de oudste beweging in het Midden-Oosten die tot de politieke islam kan worden gerekend – en ontwikkelingen binnen het Broederschap hebben nog altijd een uitstraling op het hele Midden-Oosten. Officieel is de partij sinds 1954 verboden, waardoor de Broeders zich als onafhankelijke kandidaten voor deze verkiezingen hebben moeten laten registreren. Desondanks liep de campagne van de Moslim Broederschap opvallend open, soms zelfs onverholen met de weinig aan de verbeelding over latende verkiezingsleus 'Islam is de oplossing'.

Zonder incidenten verliepen de verkiezingen niet. In steden waar Broeders en oppositie op een verkiezingsoverwinning afstevenden, greep een gealarmeerde overheid hard in – in totaal vielen tijdens de drie verkiezingsrondes tien doden. Het laveren tussen gedogen en repressie is kenmerkend voor het Egyptische regime, dat zich in een lastige positie bevindt. Ze kan niet langer om de populaire Moslim Broeders heen en heeft hen deze verkiezingen ongekend veel vrijheid gegund, misschien mede onder de druk van buiten om te democratiseren. Tegelijk is het voor de Broeders altijd afwachten hoever ze kunnen gaan. Of, zoals een Moslim Broeder het tijdens de verkiezingscampagne verwoordde: "het is niet de vraag hoeveel stemmen we gaan halen, het is de vraag hoeveel stemmen we van de regering mogen krijgen."

Aanslag

Een belangrijke reden voor het electorale succes van de Broeders is hun sociale werk. Voor scholing, ziekenhuisbezoeken en financiële steun kunnen veel Egyptenaren bij de Broeders terecht. Het omvangrijke en efficiënte liefdadigheidsnetwerk van de Broeders

is volgens Robbert Woltering, verbonden aan het Institute for the Study of Islam in the Modern World (ISIM) in Leiden, van groot belang voor arme Egyptenaren. "Voor diegenen die niet genoeg geld hebben om te trouwen – een dure bezigheid in Egypte – betalen de Broeders je bruiloft en regelen ze een huis voor je." De seculieren laten het op dit punt afweten, meent Woltering. "De Broeders hebben veel meer contact met hun aanhang dan seculiere partijen, die vaak geassocieerd worden met het regime omdat velen van hen zijn gecoöpteerd door de regering, of in de loop der jaren gecorrumpeerd zijn geraakt. En, je mag het van veel mensen niet zeggen, de politieke apathie is groot onder Egyptenaren." Met als uitzondering de Moslim Broeders, die kiezer wel weet te mobiliseren.

De angst bij de overheid voor en de onderdrukking van de Broeders heeft met de historische ontwikkeling van de beweging te maken. Tot aan het begin van de jaren vijftig bewandelden de Broeders de parlementaire weg om hun politieke en sociale opvattingen te kunnen realiseren. Die ideeën kunnen ook

politieke islam

BLOGGERS

Oud Cairo. Mannen zitten op terras op vuilnisbelt — foto: Herman Wouters/hh

dan al als salafistisch worden beschouwd; een soennitische orthodoxe opvatting van de Koran die alleen uitspraken van de Koran zelf, de eerste vier Kaliefen en Mohammed als gezaghebbend beschouwt en die richtlijnen strikt naleeft.

Halverwege de jaren vijftig radicaliseerde de beweging. Volgens een aantal onderzoekers, zoals de vermaarde socioloog Saad Eddin Ibrahim en politicoloog Nazih Ayubi, zijn de Broeders geradicaliseerd door een politieke clash met de toenmalige Egyptische president Gamel Abdel Nasser. De politieke rol die voor de Broeders leek te zijn weggelegd, eindigde in een deconfiture voor de Broeders toen ze massaal werden opgepakt, mede op verdenking van het beramen van een aanslag op Nasser – een beschuldiging die de Broeders overigens altijd van de hand hebben gewezen. Veel van deze Broeders radicaliseerden in de gevangenis en verwierven een martelaarsstatus bij aanhangers. Onder toenemende invloed van prominente radicale denkers zoals de in de gevangenis gestorven Sayyid Qutb, ontwikkelden de Broeders zich tot een bewe-

ging die de bestaande politieke orde omver wilde werpen en een islamitische heilstaat wilde vestigen.

Excuses

De Broeders werden vanaf die tijd gezien als staatsgevaarlijk en in de daarop volgende decennia geassocieerd met diverse terreuraanslagen van militante afsplitsingen van het Broederschap. Een van de meest bekende terreurdaden waar de Broeders van oudsher mee in verband worden gebracht is de moord op president Anwar Sadat in 1981, vlak nadat deze een vredesovereenkomst met Israël had getekend. De grofste uitbarsting van terroristisch geweld vond plaats in Luxor in 1998, waarbij meer dan 200 toeristen werden vermoord. Maar zowel Robbert Woltering als Hugh Roberts, Directeur Egypte en Noord-Afrika voor de International Crisis Group (gestationeerd in Cairo), zijn er van overtuigd dat de Broeders ten onrechte met dit geweld worden geassocieerd. "De Broeders worden altijd met veel zaken in verband gebracht waar ze niets mee te maken hebben", aldus Woltering.

Volgens hem zijn afsplitsingen van de Moslim Broeders "niet voor niets afgesplitst. Die afsplitsingen zijn inmiddels gestopt, hebben openlijk hun excuses gemaakt en zelfs Sadat tot Shahid, martelaar, uitgeroepen." Woltering is van mening dat de Broeders niets met deze terreurdaden te maken hebben gehad. Hugh Roberts onderstreept dit standpunt met nog meer kracht. "De Broeders werken al dertig jaar zonder geweld te gebruiken, en hebben de gewelddadige methoden van militante groepen zoals Tanzim al-Takfir en Jamaa Islamiyyah consequent veroordeeld. Sterker nog, ze hebben een rol gespeeld in het bijbrengen van deze groepen dat geweld verkeerd is, bijvoorbeeld tijdens gevangenisbezoeken aan de Tanzim al-Takfir in de jaren tachtig en negentig." Maar hoe de Broeders zich informeel tot deze radicalere en gewelddadige bewegingen hebben verhouden, en of er een uitwisseling van activisten heeft plaatsgevonden, is onduidelijk.

Kleding

Hoewel misschien niet gewelddadig, radicaal islamitisch was het Broederschap wel. De laatste jaren echter hebben de Broeders zich een nieuw, democratisch discours aangemeten en zich afgekeerd van het Qutbianaanse gedachtegoed. Maar kan een partij met zo'n radicaal ideologisch verleden wel democratisch worden?

Er is weinig bekend over de interne huishouding van de broeders. Het lijkt erop dat binnen de broederschap de nodige discussies over de te nemen koers bestaat. Vooral tussen de oudere en jongere garde, welke laatste de naam heeft veel pragmatischer te zijn, bestaan verschillen van mening over de politieke koers. Helaas wordt over interne discussies van het Broederschap weinig openheid gegeven, waardoor alleen aan hun optreden valt af te lezen dat er een verandering van toon is. Hugh Roberts: "Je weet nooit of een partij echt oprecht is. Maar we weten wel dat de Broeders hun ideologisch gedachtegoed en doctrine hebben herzien." Roberts is stellig, volgens hem kunnen de Broeders zelfs niet langer als een salafistische organisatie pur sang worden gezien. "De Broeders zijn afkomstig uit een vroeg-salafistische stroming uit het begin van de twintigste eeuw, maar de betekenis van het woord salafisme is in de loop van de twintigste eeuw drastisch veranderd. Andere, hedendaagse salafistische bewegingen, bekritisieren de Moslim Broeders en beschouwen ze vaak zelfs als afvalligen. Op hun beurt vinden de Broeders dat hedendaag-

20 Egypte:

se salafistische bewegingen geobsedeerd zijn door triviale zaken als correcte kleding. Als 'hedendaagse salafisten' kunnen de Broeders in elk geval niet worden beschouwd, stelt Roberts.

Toegegeven, ondanks de orthodoxe natuur van de Broeders was er in hun verkiezingscampagne weinig te merken van een openlijk 'salafistische' agenda. De Broeders profileerden zich met een sterke democratiseringsagenda. De oplossing is volgens de Broederschap weliswaar islam, maar de nadruk lag op de noodzaak voor een democratisch en transparant Egypte. "Vrije verkiezingen zijn een eerste noodzakelijke stap op het pad van hervormingen dat naar een beter Egypte leidt," schrijft vice-president van de Moslim Broeders Khairat Al-Shatir ter introductie in zijn column op de Engelstalige website van de Broeders (www.ikhwanmonitor.com). En: "Er is tengevolge van despotisme en corruptie veel schade toegebracht aan de (democratische) instituties van Egypte. We hebben simpelweg geen andere keuze dan te hervormen."

Sharia

Een blik op deze website leert dat de PR van de Broeders goed op orde is. Flitsende banners met No Holocaust Denial, naar aanleiding van nogal stevige uitspraken van de voorman van de Broeders over Israël, en stukken over samenwerking met de Koptisch orthodoxe minderheid (die grotendeels bijzonder argwanend tegenover de Broeders staat) geven de indruk van een strak georganiseerde partij. Dr. Mohamed El-Sayed Habib, een prominent partijlid, schrijft op de website dat als de Broeders zouden regeren, hij allereerst publieke vrijheden zou herstellen betreffende de pers, partijen etc., vervolgens vrije verkiezingen zal garanderen om daarna meteen over te gaan tot het herstellen van de scheiding der machten. Daarna verschijnt nog een heel rijtje waarin deze Broeder aangeeft de vrije markt te respecteren en vooral in zaken zoals onderwijs en cultuur te willen investeren. Opvattingen waar je het maar moeilijk mee oneens kan zijn.

Ook is voorzien in een antwoord op de angst voor de Broeders die bij veel westerlingen leeft. "Er is geen noodzaak om bang te zijn voor de Moslim Broeders," schrijft vice-president Al Shatir op de site. "Wij willen een politieke renaissance bewerkstelligen in Egypte, geworteld in de religieuze waarden waarop de Egyptische cultuur en maatschappij zijn opgebouwd. Het Egyptische politieke leven moet worden gerevitaliseerd zodat bur-

gers kunnen deelnemen aan een echt debat over de oplossingen voor Egypte's chronische problemen en zodat we kunnen beslissen wat voor soort toekomst we voor ons land willen." Wat er met die religieuze waarden precies wordt bedoeld en of bijvoorbeeld de invoering van Sharia hier ook onder valt, wordt op de website niet toegelicht. Waardoor het gevoel beklijft niet volledig geïnformeerd te worden.

Het huidige pragmatisme van de kant van de Broeders kan niet alleen worden afgelezen uit hun gematigde politieke boodschap, maar is ook terug te vinden in hun houding tegenover het huidige regime. De Broeders hebben zich tijdens de verkiezingen in grote mate geplooid naar president Mubaraks eisen en zijn niet langer uitsluitend gericht op de omverwerping van het regime, maar willen juist in het politieke systeem worden opgenomen. Eerste man van de Moslim Broeders, Mohammed Akif, licht dit pragmatisme in een interview met de Al-Sharq al Awsat, een internationale pan-Arabische krant, toe. "Wie wil dat Egypte zich ontwikkelt, moet openstaan voor samenwerking met iedereen. Als wij een dialoog met een partij of beweging aangaan en we iets positiefs kunnen bereiken, dan staan wij achter zo'n partij." Akif gaat nog een stap verder. "Ik ben niet tegen alles wat de NDP [de partij van Mubarak] zegt. Wat is er op tegen om, bij een specifieke kwestie, het met de NDP eens te zijn? Zo lang dit maar in het belang van Egypte is en dit het land vooruit kan helpen, ben ik voor."

Raadsel

Velen zien de verkiezingszege van de Broeders vooral als een proteststem tegen het regime van Mubarak, een aanname die lijkt te worden ondersteund door het lage opkomstpercentage. Maar of die opkomst ook zo laag zou zijn geweest bij echt democratische verkiezingen, en wat de uitslagen dan voor de Broeders zouden hebben opgeleverd, is niet te zeggen. "De Broeders hebben zich bij deze verkiezingen voor dertig procent van de zetels opgegeven. Als ze zich voor meer zetels zouden hebben gekandideerd, zouden ze geheid een nog grotere overwinning hebben behaald." Dat is de mening van Hugh Roberts van de International Crisis Group, en hij geeft gelijk aan dat dit ook juist een deel van het probleem is. "Of de Broeders al dan niet oprecht democratisch zijn, is niet de juiste vraag. De vraag is of er voldoende balans in het politieke veld is waarmee de democratische stabiliteit kan worden bewaakt als de Broeders een nog grotere overwinning behalen. Aan die balans ontbreekt het, en dat komt omdat de

seculiere oppositiepartijen nog harder worden onderdrukt dan de niet-seculiere Broeders. Het is daarom van groot belang dat de noodwet wordt herroepen zodat alle partijen een kans krijgen." Roberts doelt op een noodwet waarmee de president 25 jaar geleden de speelruimte voor oppositiepartijen beperkte.

Hoe de verhoudingen in het parlement tussen de sterk aanwezige Broeders en Mubaraks NDP zullen gaan liggen is voorlopig een raadsel. In elk geval is de Broeders niet gevraagd om aan de regering deel te nemen. Het wordt steeds duidelijker dat de NDP moeite heeft met een sterk Broederschap. Mubarak heeft inmiddels besloten om de gemeenteraadsverkiezingen in Egypte twee jaar uit te stellen, om de verdere opmars van de Broeders te stuiten. Dat er in de relatie tussen de nog altijd verboden Broederschap en de NDP de nodige patstellingen zullen ontstaan, lijkt dan ook onvermijdelijk.

Risico

Gezien die patstelling is het voor de Nederlandse en Europese politiek van belang een heldere visie te hebben over de opkomst van dit soort islampartijen. Hoe om te gaan met fundamentalistische maar hervormingsgezinde bewegingen? Het is in elk geval problematisch om een groeiende, populaire beweging die niet gewelddadig en wel fundamentalistisch is, maar die zich wel met democratisering bezighoudt, niet serieus te nemen. Woltering acht het bijna onmogelijk dat een partij die al zo langdurig over hervormingen en democratisering praat, daar niets van zou menen. Bovendien, zo redeneert hij, doet de nadruk op democratisering het goed bij het publiek en kunnen ze daar niet gemakkelijk meer van af stappen. "Maar wij hoeven het daarom nog niet eens te zijn met de Broeders. Ik vind de Broeders ook niet geweldig, ik heb meer sympathie voor de niet politieke protestbeweging Kifaya ('genoeg'). Maar het is een principekwestie. Als je voor democratisering bent, dan heb je een eventuele opkomst van de Moslim Broeders te accepteren, dat is een democratisch risico dat je moet willen nemen."

x

Novie van de Filippijnen

Amel uit Jamaica

de verzorgingsstaat

De verzorgingsstaat was in de jaren vijftig en zestig in aanbouw en is sindsdien in constante verbouw. Nu dient zich wederom een flinke verbouwingsronde aan. Een aantal grote uitdagingen dwingen daar toe, zoals de vergrijzing, de arbeidsdeelname van vrouwen, de toegenomen culturele en sociale verschillen die zorgen voor een dreigende uitsluiting van een arme en laaggeschoolde onderklasse. Maar bovenal is er de verscherpte internationale concurrentie.

De verzorgingsstaat gaat dus weer in de steigers en in dit themadeel aandacht voor de verbouwplannen. De Deense welvaartstaat-goeroe Esping-Andersen zet in een interview zijn ideeën uiteen over de verzorgingsstaat van de toekomst. We bespreken de plannen van GroenLinks en PvdA. Voorzitter van FNV-Bondgenoten Henk van de Kolk komt, in reactie op de GroenLinks-plannen, met eigen voorstellen. En we kijken naar Scandinavië, volgens velen het te volgen voorbeeld.

Nederland is niet het enige land in Europa dat kampt met aanpassingsproblemen als gevolg van globalisering. De grote kleurenfoto's in dit nummer komen uit IJSLAND. Daar veranderde de traditionele visserij in massa-industrie. Twintig jaar geleden kregen de vissers vangstquota opgelegd. Die quota werden opgekocht door enkele grote bedrijven. De oude vissersboten maakten plaats voor drijvende visfabrieken. In de dorpen verdween de werkgelegenheid. Jongeren trokken weg, immigranten kwamen uit de hele wereld om het overgebleven lopendebandwerk te verrichten.

De geportretteerden vormen een dwarsdoorsnee van het werknemersbestand van een IJslandse visverwerker anno 2006. Deze foto's van ROB HORNSTRA zijn onderdeel van een reportage over de gevolgen van de globalisering voor IJsland, in boekvorm uitgegeven onder de titel 'Roots of the Rúntur'. Deze reportage is weer onderdeel van een groot fotoproject over globalisering en werk in Europa.

Zie: www.theiprn.org

Alle foto's op pagina 1, 2, 21, 22, 28, 34, 35, 56:

© Rob Hornstra / courtesy of IPRN

“investeer

24 MONIQUE KREMER & JELLE VAN DER MEER

Het oude idee van de verzorgingstaat is herverdeling van inkomen; in de toekomst is het belangrijkste doel: scholing.

Dat verkondigt welvaartstaatsgoeroe Esping-Andersen.

“Ongelijkheid is niet erg, als het maar tijdelijk is.”

Monique Kremer is wetenschappelijk medewerker van de WRR; Jelle van der Meer is redacteur van de Helling

Er zijn weinig Europese regeringen waar de van oorsprong Deense econoom Gøsta Esping-Andersen niet op bezoek is geweest voor advies over de vraag hoe de verzorgingsstaat te redden is. Hij was in het verleden verbonden aan Harvard University en werkte voor de OECD, VN en Wereldbank en hij is nu professor aan de universiteit in Barcelona. Zijn laatste boek is getiteld *Why We Need a New Welfare State* en is geschreven op verzoek van de Europese Unie. Volgens Esping-Andersen is het de hoogste tijd om te investeren in de verzorgingsstaat, in plaats van terugtrekkende bewegingen te maken. Dat vertelt hij in een Haags restaurant vlak voordat hij de *fine fleur* van de Nederlandse beleidsmakers en onderzoekers toe gaat spreken, vanwege de jaarlijkse WRR-lezing. Esping-Andersen: “Verzorgingsstaten moeten al hun kaarten zetten op goede scholing. Het verhogen van het opleidingsniveau is een van de grootste uitdagingen van onze tijd. Het kenmerk van de nieuwe economie is een sterke groei van kennisbanen die goed betaald worden. Het belang van opleiding neemt steeds meer toe. Iedereen moet op de arbeidsmarkt verschijnen met een zo hoog mogelijke kwalificatie. Dat kan nieuwe ongelijkheid creëren, omdat niet iedereen evengoed kan leren. Maar gelukkig is er nog meer nieuws. Er is ook een groei van banen waarvoor alleen een lage opleiding is vereist met navenant laag loon, met name in de dienstverlening. Dat is mooi want dat betekent dat er veel mogelijkheden zijn om de arbeidsmarkt op te komen. Ik maak mij dus ook helemaal geen zorgen over de groei van dergelijke laagbetaalde banen en de bijbehorende ongelijkheid.

“Wat alleen niet mag gebeuren is dat laagbetaalde banen een val worden voor mensen waar ze niet uit kunnen komen. Op dit punt ben ik anders gaan denken. In het verleden ging de discussie in verzorgingsstaten vooral over gelijke uitkomsten en over het wegnemen van lage lonen en slechte banen. Dat vind ik nu minder belangrijk; er is niets mis met laaggeschoold, laagbetaald werk, als het maar tijdelijk is. Mobiliteit op de arbeidsmarkt is daarom belangrijk. En mobiliteit vereist dat mensen zich scholen en ontwikkelen en bij de start van hun loopbaan voldoende cognitieve vaardigheden mee krijgen.”

De scholing is nu onvoldoende?

“De huidige verzorgingsstaten hebben hier een groot probleem. Niet alleen migrantenkinderen hebben niet de vereiste cognitieve vaardigheden, dat geldt ook voor te veel autochtone kinderen. Oorzaak is het opgroeien in families met een geschiedenis van armoede en kansloosheid. Opgroeien in armoede frustreert de schoolcarrière van kinderen. Onderzoek laat dat verband glashelder zien. Daarom moet inkomensbeleid voorop staan: arme gezinnen met kinderen moeten steun krijgen. Ook in Nederland is de laatste jaren het aantal kinderen dat opgroeit in armoede toegenomen.

“Daarom is mijn advies aan de politiek: investeer in kinderen! Vanaf dag één van hun geboorte. Om de broodnodige cognitieve kennis bij te brengen moet je jong beginnen. Dat is in het belang van het kind en van die van de samenleving, want die kinderen moeten onze pensioenen verdienen. Dergelijke investeringen kosten helemaal niet veel geld, een paar tiende procent van het bnp, en het loont meteen. Overigens is het gezinsinkomen wel een belangrijke factor maar niet de enige. De culturele houding van de ouders is dat ook: opvoeders moeten motivatie en nieuwsgierigheid bijbrengen. Het is aangetoond dat een kind waarvan de ouders tien boeken in huis hebben, het veel beter doet dan een kind dat opgroeit zonder een boek in huis. Deze achterstand compenseren is lastiger dan financiële achterstand, maar toch kan de verzorgingsstaat bijdragen aan het cultureel kapitaal.”

Waar denkt u aan?

“De verzorgingsstaat kan zorgen voor een zo gelijk mogelijke start. Dat vraagt om te

beginnen om een uitbreiding van het ouderschapsverlof. Jonge moeders gaan veel te snel weer aan het werk, ook in Nederland. Affectie krijgen in het eerste jaar is cruciaal voor een stabiele sociaal-emotionele ontwikkeling van een kind, dus zorg dat de moeder of vader ouderschapsverlof kan opnemen van 9 tot 12 maanden. Zorg dat er daarna kinderopvang is van een pedagogisch hoge kwaliteit, want die beginjaren zijn doorslaggevend voor de cognitieve ontwikkeling. Met name kinderen van laagopgeleide ouders profiteren van een dergelijke kinderopvang.

Kinderopvang is ook voor kinderen uit migrantengezinnen heel belangrijk. Als er sprake is van fysieke isolatie gecombineerd met een sociaal-culturele afstand tot de samenleving graven we ons eigen graf – de rellen in Parijs van afgelopen najaar hebben dat laten zien. Dan worden kinderen *streetwise* in plaats van *schoolwise*. Migrantenkinderen moeten zo snel mogelijk vertrouwd raken met de cultuur van het ‘nieuwe’ land en al vroeg in hun leven taalachterstanden wegnemen. Nu beginnen ze school vaak met een leerachterstand.”

In Nederland wordt gesproken over het verlagen van de leerplichtige leeftijd

“In Denemarken speelt zelfs de discussie om kinderopvang vanaf het eerste jaar dwingend op te leggen. Dat geldt overigens alleen voor ouders die een bijstandsuitkering hebben. Zij kunnen gekort worden als ze hun kind thuis houden. Misschien lukt dat in Denemarken makkelijker dan in morele samenlevingen als Nederland en Duitsland waar familiewaarden belangrijker zijn. Maar volgens mij hoeven dergelijke verplichtingen niet: er zijn veel manieren om gebruik van de opvang te stimuleren. “Investeren in kwalitatief goede kinderopvang is de crux van de nieuwe verzorgingsstaat. Ik kan jullie voorrekenen dat investeren in kinderopvang net zoveel of misschien zelfs meer oplevert dan beleggen op de aandelenmarkt. Het is niet alleen van belang voor de ontwikkeling van kinderen maar ook voor de positie van vrouwen. Het ontbreken van goede opvang leidt er toe dat vrouwen niet gaan werken of te weinig werken, bijvoorbeeld in deeltijd. Dat ruïneert de inkomensperspectieven van vrouwen – ze verdienen uiteindelijk in heel hun leven veel minder – en daarmee vergroot je ook de risico's voor kinderen. Dan is de cirkel rond: als kinderen in armoede leven

in baby's"

verkleint dat hun maatschappelijke kansen. Dat is heel kostbaar, niet alleen voor het gezin, maar ook voor de samenleving in zijn algemeen.

"Bovendien leven we in Europa nog met een andere tijdbom: de daling van het geboortecijfer. Gebrekkige kinderopvang heeft ook tot gevolg dat mensen minder kinderen zullen krijgen. Dat zien we heel goed in landen als Italië en Spanje. Ooit hadden die de hoogste geboortecijfers van Europa, nu de laagste. Het vruchtbaarheidscijfer van de Nederlandse vrouw is nu 1.6. En in de toekomst wordt dat nog minder. Nu al is duidelijk dat 20 procent van de vrouwen geen kinderen zal krijgen. Dat betekent dat de Nederlandse bevolking met een kwart inkrimpt."

In Nederland wordt wel eens gezegd dat dat misschien zo gek nog niet is: we zijn een overbevolkt land.

"Dat is een oerdomme gedachte. Want het betekent dat de economische groei stagneert, dat de verzorgingsstaat niet meer betaald kan worden en dat we niet voor de ouderen kunnen zorgen. Bovendien behoort de verzorgingsstaat mensen in staat te stellen te doen wat ze graag willen doen. Mensen willen graag twee kinderen – dat is in de meeste Europese landen zo – maar die hebben ze niet. Het beleid moet zich op die wens richten."

Leidt meer kinderopvang dan logischerwijs tot meer kinderen?

"Nee er zijn veel andere factoren. Economische onzekerheid en flexibele banen voor vrouwen verlagen het geboortecijfer. En de rol van mannen doet er ook toe. In Zweden zie je dat koppels een tweede kind nemen als de man veel heeft meegeholpen in het huishouden en opvoeding van het kind. Dan willen vrouwen nog wel een tweede.

"Er is een asymmetrie in de rolontwikkeling van de seksen. De vrouwenrol is revolutionair veranderd. In hoog tempo zijn vrouwen aan het werk gegaan, economisch zelfstandig geworden, en in opleiding mannen voorbij gestreefd. Kortom: hun rol is vermannelijkt. Maar omgekeerd zijn mannen nauwelijks aan het feminiseren. Ze doen een beetje meer in het huishouden vergeleken met tien jaar geleden. De Deense mannen deden bijvoorbeeld echt niks, een echte macho-houding, en dat is nu wel iets veranderd. Hetzelfde geldt voor de

VS. Maar verder is er weinig gebeurd. Geen man gaat op papa-verlof. Dat is rationeel een begrijpelijke beslissing. Het devalueert hun carrière en ze verdienen gemiddeld 30 procent meer dan vrouwen en dus ben je dief van je gezin als de man het verlof opneemt. In Zweden, waar de loonverschillen tussen mannen en vrouwen minder groot zijn, zie je dat meteen: daar nemen meer mannen verlof op."

U pleit voor het Deense model: meer kinderopvang. Is dat over de hele linie beter dan het Nederlandse deeltijdmodel?

"Het parttime-model van Nederland is niet voor de eeuwigheid. Als vrouwen een betere opleiding krijgen, willen ze heus geen deeltijd baan meer. Ze hebben dan zoveel geïnvesteerd in hun opleiding, dat ze die investering er ook uit willen halen. Hoe hoger de opleidingsgraad, des te meer vrouwen voltijds zullen werken, of tenminste grote deeltijd banen willen. Daarnaast is in economische zin het deeltijdmodel onhoudbaar: door de vergrijzing is het noodzakelijk dat meer mensen meer uren gaan werken. Als we ons welvaartsniveau willen behouden en deze verzorgingsstaat bekostigen, kan het niet anders dan dat vrouwen voltijd gaan werken.

"Met andere woorden: als Nederland economisch bij wil blijven, zal ze veel meer moeten investeren in kinderopvang, gecombineerd met langdurig verlof. Nederlandse vrouwen hebben blijkbaar moeite om zorg en arbeid te combineren, anders was het geboortecijfer niet dalende. En als de Nederlandse regering meer oog zou hebben voor de wensen van vrouwen was dat allang gebeurd."

Er is veel onrust over verlies aan arbeidsplaatsen door lage lonen landen in en buiten Europa. Is dat een bedreiging?

"Ik weet niet wat er nieuw is aan het debat over het verliezen van bedrijvigheid aan andere landen. Dat gebeurt al sinds de jaren vijftig, zestig. En dat is ook prima. Het kapitaal kan dan weer geïnvesteerd worden in nieuwe technologieën, zo ontstaat er een andere economie. Wat wel belangrijk is, is oog te hebben voor de mensen die er tussen uit vallen als de economie verandert. Ik weet niet of migratie in Europa – bijvoorbeeld van Polen die hier komen werken – effect heeft op de verzorgingsstaat. Meestal gaat het om tijdelijke migratie – de meesten gaan na een aantal maanden weer

terug. Dat betekent ook dat ze geen recht hebben op uitkeringen."

In Nederland neigt de politiek naar het vergroten van keuzevrijheid in de regelingen van de verzorgingsstaat. Burgers zouden meer te kiezen willen hebben.

"Ik denk dat de vraag van belang is waarom mensen willen kiezen. Vaak komt die wens als het niveau van de publieke dienstverlening te wensen overlaat. Dat kan ik me voorstellen. In het Zweedse onderwijsstelsel is het nu ook mogelijk. Ik zie dat de betere scholen zich nog sterker maken en een niche in de markt zoeken. Zwakke scholen gaan bergafwaarts. Op het terrein van sociale zekerheid is vrije keuze spelen met vuur. *Risk pooling* kan alleen bestaan wanneer mensen een *veil of ignorance* hebben. Men moet niet weten wie, wanneer sociale zekerheid nodig heeft, anders kan het systeem niet overleven. Individuele levensloopregelingen zijn geen goed antwoord op het probleem van het combineren van zorg en arbeid. Mensen zonder kinderen moeten solidair zijn met mensen met kinderen. Ze moeten inzien dat deze kinderen later hun pensioen betalen."

U benadrukt het toegenomen belang van arbeidsmobiliteit. Wat is er voor nodig om die te verbeteren?

"In Europa zijn er landen met een extreem lage arbeidsmobiliteit, zoals Duitsland, en landen die het veel beter doen, zoals de Scandinavische. Dat heeft alles te maken met de zogenaamde 'onderwijsbruggen'. In landen waar je voortdurend kan leren, is de mobiliteit veel groter. In Duitsland bestaan er allerlei zeer gespecialiseerde beroepsopleidingen binnen bedrijven die de doorgang blokkeren. In Zweden gaan ze nu daarom naar een nog meer algemene beroepsopleiding zodat er geen barrières zijn om van beroep te wisselen. Ook het Deens activeringsprogramma is gericht op *upper secondary skills*, algemene vaardigheden. Maar nogmaals, hoe goed mensen het doen hangt vooral van de vroegste scholing en opvoeding af. Als kinderen eenmaal 10 of 12 jaar oud zijn valt er weinig meer aan te behalen."

×

is linkse sociale

Het sociale zekerheidsstelsel kreunt onder 25 jaar versoberen. Is daar voor links nog eer aan te behalen? Met die vraag in gedachte las Marco Wilke de plannen van GroenLinks en de PvdA voor modernisering van de verzorgingstaat.

Marco Wilke is kroonlid van de Sociaal Economische Raad en lid van het bestuur van het Wetenschappelijk Bureau van Groenlinks

Ruim 25 jaar lang staat de ontwikkeling van het sociale stelsel in het kader van versobering. Lagere uitkeringen, hogere drempels, minder bescherming voor werknemers en minder progressieve belastingheffing, het is een meer dan bekend verhaal. Eerst werd deze versobering met name gelegitimeerd door economische feiten of interpretaties: het financieringstekort of de overheidsschuld was te hoog, dan wel de belasting- en premiedruk namen onaanvaardbare hoogtes aan. Overigens staan deze argumenten de laatste jaren weer volop in de belangstelling via de band van 'de vergrijzing'. Later, alhoewel oud-minister Ruding zijn roemruchte 'Tante Truus' reeds in het midden van de jaren tachtig lanceerde, verschoof de legitimatie voor de versobering naar meer maatschappelijke, dan wel morele aspecten. 'Iedereen aan het werk', 'de warmte van een betaalde baan boven de kilte van een uitkering', 'eigen verantwoordelijkheid': het is ongeveer een aardig gezelschapsspel aan het worden bij welke politieke stroming welk adagium past, terwijl ze toch ongeveer op hetzelfde neerkomen.

Na de meest recente aanpassingen van het sociale stelsel onder Balkenende (de arbeidsongeschiktheid, bijstand, vervroegd pensioen en binnenkort werkloosheid) ligt er voor politiek links de (be)klemmende vraag of er na die 25 jaar nog een ander debat over de verzorgingsstaat mogelijk is. Het antwoord moet wel 'ja' zijn, want de alternatieven zijn: berusten in de erfenis die er nu ligt, of roepen om bloedeloze reparaties.

Maar wat is dan 'links'? Wat mij betreft een combinatie van maatregelen die meer prikkels bieden om de arbeidsmarkt op te gaan zónder gebruik te maken van kortingen op uitkeringen, met zoveel mogelijk keuze-

vrijheid tussen inkomen en vrije tijd. Met die combinatie kunnen, in samenhang met een verstandig economisch beleid, belangrijke ontwikkelingen als vergrijzing en afnemende sociale cohesie het hoofd geboden worden.

Van twee kanten zijn initiatieven genomen om dat andere debat te voeren. Femke Halsema en Ineke van Gent gooiden op 19 november een liberale knuppel in het GroenLinkse hoenderhok met hun pamflet *Vrijheid eerlijk delen* als een soort sociaal-economische spin-off van het boek *Vrijheid als ideaal*, waarmee Halsema zich voorlopig gevestigd heeft als de enige echte vaandeldraagster van het liberalisme. In december werd door de PvdA De wet van wederkerigheid gepubliceerd: een 'rapport' onder leiding van Han Noten (voorzitter van de Eerste-Kamerfractie van de PvdA) over de verzorgingsstaat. Beide verhalen zullen ongetwijfeld centraal staan in de discussies over de inzet van deze partijen in het verkiezingsjaar 2007 en voor hun mogelijke deelname aan een nieuw kabinet. Voldoende relevant om er goed aandacht aan te schenken.

Prikkelt

Om met de PvdA te beginnen. Hier ligt een alleszins behoorlijke, leesbare en afgewogen discussienotitie op u te wachten. Misschien wel zó behoorlijk en afgewogen dat zij een beetje saai is. Maar leesbare saaiheid is in dit tijdgewricht veruit te verkiezen boven schreeuwerige commentaren. Het meest centrale begrip dat volgens het verhaal bij een goed functionerende verzorgingsstaat past is 'wederkerigheid': voor wat hoort wat. De burger mag wat van de staat verwachten, indien hij zelf ook het beste beentje voorzet. En geheel in sociaal-democratische traditie is de staat daarbij het eerste aan zet: "Alleen als de samenleving haar plicht invult, kan zij ook eisen stellen". En nu het toch over tradities gaat: de PvdA gaat nog steeds het maakbaarheidsdenken niet uit de weg. Straks meer daarover.

Een ander kenmerkend punt in de notitie is de 'investeringsfunctie' die het stelsel van sociale zekerheid zou moeten hebben – naast de klassieke functies van vangnet en verzekering. Het 'investeringskarakter' van een goed stelsel van sociale zekerheid betekent ruwweg dat het stelsel mensen prikkelt om gedurende hun gehele loopbaan in zichzelf te investeren (scholing) waarmee de kans om gebruik te moeten maken van de andere functies (garantie en verzekering) minimaal wordt.

Naast 'wederkerigheid' en 'investeren in jezelf' vindt het rapport het essentieel dat het 'vertrouwen in het stelsel' weer groter wordt. Niet teveel aanpassingen dus en het niet te ingewikkeld maken – wie snapt er nu nog iets van zijn pensioen- of ziekte/arbeidsongeschiktheidsregeling?

Oude wijn

Op basis van deze algemene beschouwingen volgt een min of meer concreet actieprogramma. Het rapport begint met een sociaal-democratische klassieker: de overheid moet banen scheppen: vooral aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Bekende instrumenten als verlaging van loonkosten door vrijstelling van premies en het stimuleren van persoonlijke dienstverlening via bijvoorbeeld btw-vrijstelling passeren de revue. Vervolgens – in de lijn van het pleidooi voor wederkerigheid – moet elke uitkeringsgerechtigde ("sluitende aanpak") zich inspannen om aan het werk te gaan of zich bij te scholen: "de uitkering is een investering". Naast het scheppen van werkgelegenheid verplicht de overheid om diverse regelingen aan te bieden, gericht op kinderopvang, verlofregelingen en een flexibele AOW. In grote lijn is dit volgens mij oude wijn in een nieuwe zak: met name de gehanteerde woorden zijn "modern-liberaal".

Dat taalgebruik wordt weer ouderwets sociaal-democratisch (misschien zijn werkgroepleden Ella Vogelaar en Jan van Zijl hier debet aan?) als men de onderwijs- en arbeidsmarkt problematiek aansnijdt: overheden moeten met sociale partners 'regionale arbeidsmarktconvenanten aangaan'. Dat is een staaltje klassiek maakbaarheidsdenken. Die maakbaarheid vinden we ook terug in de gewenste koppeling tussen employability en ontslagbescherming. Watte? "Als een werkgever een werknemer gedurende het dienstverband voldoende schoolt mag hij hem makkelijker ontslaan". Een merkwaardige redenering – een dienstverband is er immers om prestaties te leveren tegen een prijs (het loon) en niet om de schoolbanken over te doen – en bovendien in de praktijk onuitvoerbaar.

Om het vertrouwen in het sociale stelsel te vergroten doet de werkgroep een aantal financiële voorstellen die 'omgekeerde' solidariteit moeten stoppen en tegelijkertijd geld in het laatje brengen: hervorming van de hypotheekrenteaftrek, een onderwijsleensstelsel voor diegenen die hoger onderwijs volgen en het fiscaliseren van de AOW-premie (dat wil zeggen: ook over het pensioen

politiek nog mogelijk?

wordt AOW-premie geheven).

Zoals gezegd is het een afgewogen rapport, zonder grootse vergezichten maar wel met een hele set redelijke maatregelen – met name op het terrein van arbeidsparticipatie – die door een paar grondprincipes gedragen worden.

Geschoffeerd

Kritiek is te leveren op een tweetal zaken. Allereerst blijven de auteurs in de echte PvdA-traditie regelmatig doorschieten in de maakbaarheidsgedachte. Eerste voorbeeld: door de AOW-leeftijd te 'flexibiliseren' (je mag zelf kiezen om vóór of ná je 65ste gebruik te maken van de AOW; een keuze die gevolgen heeft voor de hoogte van de AOW!) wil men stimuleren dat mensen langer blijven doorwerken. Slechts enig doordenken echter leidt tot de onvermijdelijke conclusie dat in zo'n stelsel iedereen zo vroeg mogelijk z'n AOW opneemt, waardoor het beoogde effect nooit gehaald wordt. Immers, zelfs al heb je geen AOW nodig omdat je nog werkt dan nog kun je het beste zo snel mogelijk de AOW incasseren en op een spaarrekening zetten. Een tweede voorbeeld is de koppeling van ontslagbescherming aan scholing. Met de doelstelling (investeer in jezelf!) is niks mis, maar de uitwerking leidt tot een wirwar van prikkels in de arbeidsverhoudingen en in ieder geval tot een immense bureaucratie.

En deze kanttekening is het bruggetje naar het tweede kritische punt: ondanks het centraal stellen van 'wederkerigheid' is in het PvdA-rapport de overheid nog steeds volop aan zet. Vertrouw toch iets meer op het vermogen van individuen om hun eigen leven te regelen. De meeste mensen combineren zorg en werk behoorlijk goed: en dat zonder ingewikkelde zorg- of spaarfaciliteiten. De verzorgingsstaat heeft als klassieke functie de voornaamste risico's bij het wegvallen van inkomen als gevolg van ziekte, werkloosheid of ouderdom af te dekken. Is dat hele simpele uitgangspunt misschien niet voldoende om vast te houden en te koesteren?

Het pamflet van Halsema en Van Gent kan absoluut niet als 'afgewogen' of 'saai' gekarakteriseerd worden. De dames zijn retorisch op dreuf, en verliezen zich bewust niet in techniek. Nog los van de inhoud is dat een uitstekende manier om het politieke debat aan te gaan. Daarbij neem je wel het risico dat tegenstanders zich eveneens niet inhouden. Zo verscheen kort na hun pamflet een bijzonder boze repliek van GroenLinkse

vakbondsbonzen (en dat is een verrassend groot deel van de FNV-top) die qua taalgebruik de geharnaste stijl van Arie Groenevelt en zijn tijdgenoten imiteerde. Helaas overigens ook de inhoud, maar dat terzijde. De vakbondstop leek met name geschoffeerd te zijn door de kritische blik op de bestaande instituties binnen de arbeidsverhoudingen, terwijl dat een 'minor issue' is van het pamflet

Walhalla

De kern van het betoog van Halsema en Van Gent is dat "de bestaande krachteloze verzorgingsstaat de onze niet is". De huidige verzorgingsstaat beschermt in té hoge mate insiders (werknemers met vaste contracten, mensen met hoge inkomens) en wordt door bestaande vakbonden in instituten als de SER overeind gehouden. Outsiders (flexwerkers, allochtonen, jongeren, deeltijders, vrouwen, voormalig WAO'ers) zijn de pineut. Juist de rechtse hervormingen in de sociale zekerheid in de afgelopen decennia hebben de rechten van de outsiders in onevenredige mate aangetast. Als voorbeeld wordt de WW geschetst. De auteurs constateren dat een groot deel van het WW-geld naar uitkeringen voor oude (en misschien zelfs witte?) mannen gaat. Daarmee zou zijn aangetoond dat het WW-stelsel oude mannen onevenredig bevoordeelt. Probleem met dit soort redeneringen is dat ze – voorzichtig uitgedrukt – niet bijzonder robuust zijn. Immers, je zou evengoed kunnen beweren dat het werkloosheidsrisico vooral neerslaat bij ouderen (leeftijdscategorie op de arbeidsmarkt) en dat in die leeftijdscategorie mannen oververtegenwoordigd zijn. In die zin is het maar goed dat er een stelsel is dat juist dit risico afdoende dekt.

De auteurs zijn voorstander van het Scandinavische model. Met name de combinatie van een flexibele arbeidsmarkt en goede inkomensbescherming trekt hen aan. En los van de vraag of Denemarken nu inderdaad het walhalla op dit terrein is, lijkt me die combinatie inderdaad de kern van een succesvolle links-liberale inzet. Vervolgens zet de consistentie zich voort: er wordt een vlammend pleidooi gehouden om 'baas over eigen leven te zijn'. Daarna gaat het helaas in conceptuele zin gedeeltelijk mis: "Links behoort zoveel mogelijk vrijheid voor zoveel mogelijk mensen te organiseren". Hierbij wordt natuurlijk aangesloten bij het positieve vrijheidsbegrip dat uitgebreid beschreven wordt in het boek *Vrijheid als ideaal* als alternatief voor het klassiek libe-

rale non-interventionisme. Maar het blijft oppassen geblazen als iemand "vrijheid wil organiseren".

Niet doen!

Halsema en Van Gent destilleren uit hun kritiek op de bestaande verzorgingsstaat drie uitgangspunten: de sterkste schouders dragen de zwaarste lasten; werk hebben is zeer belangrijk; mensen leven niet alleen om te werken. Misschien geen onaardige combinatie, maar onduidelijk is of dit nu zo links-liberaal is. Het klinkt uiteindelijk redelijk klassiek links.

De uitgangspunten worden net als bij de PvdA uitgewerkt in actiepunten. Ik zal ze, voorzover het om voorstellen gaat die ingaan op de verzorgingsstaat, samenvatten in de volgens mij zinvolle suggesties en de minder geslaagde opties. Om met de laatste categorie te beginnen: het pleidooi om hogere inkomens meer te belasten (met een hoger toptarief voor de inkomensbelasting en een verhoging van de vermogensbelasting) is ineffectief daar de mensen en bedrijven die dit treffen zeer goed zijn in het afwentelen of ontduiken van hogere tarieven. Verder ook hier het plan voor een flexibele AOW, en hierboven heb ik uitgelegd waarom dat geen goed idee is. En we treffen hier ook het voorstel voor de nodeloze combinatie van ontslagrecht met scholingsinspanningen aan. Niet doen!

Halsema en Van Gent komen vervolgens met een "recht op participatie" (dat wil zeggen: een baan) en dat klinkt mooi, maar leidt in praktijk tot veel bureaucratie. De arbeidsmarktvoorstellen in het PvdA-rapport zijn op dit punt duidelijk beter. Ook iets dat misschien goed klinkt, maar niet verstandig is, is het "recht op thuiswerk". Natuurlijk kan thuiswerk soms bijzonder goed uitkomen voor de werknemer (of de werkgever), maar het omvormen tot een recht verstoort praktische verhoudingen binnen bedrijven enorm. Je moet er niet aan denken dat iedereen zelf bepaalt of hij of zij thuis iets gaat doen of op de zaak. Een ander merkwaardig voorstel is de keuze voor een nationaal pensioenstelsel. Als ideaal niet fout, maar gezien het feit dat Nederland – nog steeds – een alleszins behoorlijk pensioensysteem heeft, is het toch niet een onderwerp met een hoge prioriteit.

Rust

De zinvolle voorstellen zijn gelukkig in de meerderheid. Ik noem er een paar op. De afschaffing van aftrekposten en van inko-

...nog mogelijk?

mensafhankelijke regelingen (zoals de hypotheekaf trek) is in principe een mooie lijn, waarbij the devil natuurlijk in the detail zit. Maar het gaat bij dit soort manifesten om het grote gebaar. En dit punt sluit mooi aan bij de voorstellen uit het PvdA-rapport. Dat geldt eveneens voor het meebetalen van ouderen aan de AOW: pensioengeld is immers niet anders dan uitgesteld loon en waarom zou daarover geen AOW-premie betaald moeten worden.

Ook een uitstekend voorstel, met name voor de werking van de onderkant van de arbeidsmarkt, is het invoeren van een gedeeltelijk basisinkomen. Dit moet natuurlijk wel gecombineerd worden met een forse verlaging van het minimumuurloon, anders werkt het niet. Belangrijkste doel is om enerzijds de loonkosten onder in het loongebouw te verlagen en tegelijkertijd het netto-inkomen in stand te houden. Dit idee is het alleszins waard om verder uit te werken. Ook het pleidooi om het ontslagrecht sterk te versoepelen, gecombineerd met een hogere ontslaguitkering (met name voor de eerste zes maanden van werkloosheid) is goed en past bij een links-liberale visie. Het pleidooi voor goedkopere kinderopvang is klassiek, maar blijft van belang.

Al met al is het pamflet een goede aanzet voor GroenLinks om het debat over haar sociaal-economisch programma te openen. De voorstellen rusten in het algemeen redelijk op de drie genoemde uitgangspunten van Halsema en Van Gent, veel meer daarop dan op het vermeende liberale karakter: ik zie daar althans weinig van terug. Misschien is dat geen probleem. Rust in de partij is wellicht ook van waarde.

De opvattingen van PvdA-huize en GroenLinkszijde kunnen uitstekend samengevoegd worden tot één hoofdstuk van een regeerakkoord. Er moet dan wel een flexibele tekstschrijver gevonden worden die 'links-liberaal' met 'wederkerigheid' kan verenigen in één mooi ideologisch ontwerp. En als dat lukt, met hopelijk het weglaten van hier en daar wat domme voorstellen, dan ligt er een totale aanpak van de welvaartsstaat, die voldoet aan een links karakter en ook voldoende toekomstbestendig is. Dat is, los van alle kritiek, pure winst.

x

Femke Halsema, Ineke van Gent, Vrijheid eerlijk delen; Vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek, 2005

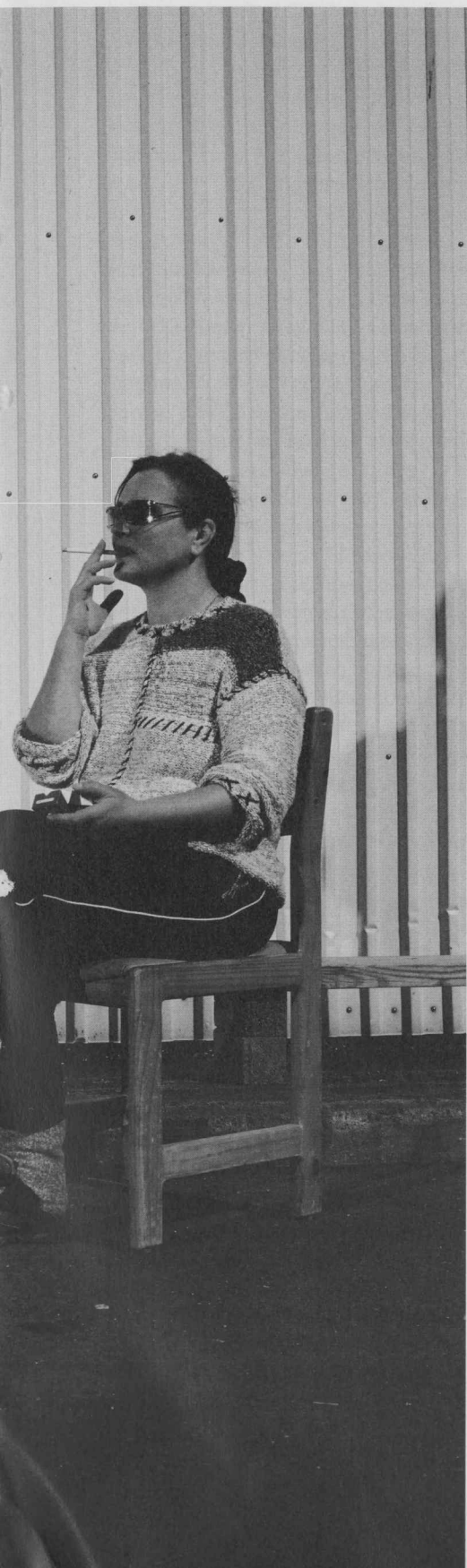
PvdA, projectgroep Verzorgingsstaat, De wet van de wederkerigheid, 2005

Jelena en haar moeder

de wereld is

uit Litouwen

Het huidige stelsel van sociale zekerheid voldoet niet. Maar Halsema en Van Gent slaan met hun vernieuwingsplan de plank volledig mis. In plaats van mensen opjagen met boetes en kortingen, moet je ze perspectief bieden. Henk van der Kolk doet een paar alternatieve voorstellen.

HENK VAN DER KOLK

Voorzitter van FNV Bondgenoten

Femke Halsema en Ineke van Gent hebben met hun manifest *Vrijheid* eerlijk delen de linkse familie ruw wakker geschud. Taboes worden niet geschuwd. De reacties zijn dan ook heftig, ook van mij, als betrokken lid van GroenLinks. Eerlijk is eerlijk: zij hebben het voortouw genomen en het aangedurfd om de krakende verzorgingsstaat op te schudden en een 'links antwoord' te formuleren. Dat is positief en een compliment waard. Maar het antwoord is niet goed genoeg en in de analyse van met name het arbeidsmarktbeleid en de positie van de vakbeweging slaan Halsema en Van Gent de plank mis. Daarom deze kritische bijdrage – mijn oogmerk is dat het debat gevoerd wordt en dat er straks een beter verkiezingsprogramma ligt.

1 – iedereen is belangrijk

"Gewone mensen vragen geen zekerheden van de wieg tot aan het graf en ze weten dat een baan voor het leven niet kan worden gegarandeerd. Ze willen hun best doen en in zichzelf investeren. Ze willen voor anderen opkomen en bijdragen aan een fatsoenlijke samenleving. Ze willen solidariteit, ook tussen generaties. Ze willen kunnen rekenen op een overheid die hen helpt als dat echt nodig is en op een overheid die samenbindt."

Dit is een citaat uit de Agenda voor 2007, het FNV-manifest over het sociaal-economische beleid dat begin februari 2006 werd gepubliceerd. In de meeste discussies die over de toekomst van de verzorgingsstaat gaan, komen de wensen van de gewone mensen niet aan de orde. Aanhangers van de neoklassieke economische theorie voeren immers in het toekomst-debat de boventoon, en neoklas-

sieke economen zien de mens vooral als een slimme rekenaar die in iedere situatie alleen oog heeft voor het maximaliseren van het eigen profijt. Om mensen dingen te laten doen waarvan je vindt dat die belangrijk zijn, moet je ze dus financieel prikkelen. Met boetes en met kortingen op uitkeringen, met bonussen en andere geldelijke stimulansen. Wie niet meedoet in de aldus geregisseerde concurrentiestrijd straft zich zelf.

Als je zo de mens ziet, formuleer je je maatschappelijke doelstellingen bijna uitsluitend in economische termen: meer groei, minder kosten, lagere belastingen, meer koopkracht. Mensen die niet werken, leveren geen bijdrage aan het realiseren van deze doelstellingen. Ze vormen een kostenpost.

Ook het huidige kabinet is die mening toegedaan. Het beschouwt uitkeringsgerechtigden niet als slachtoffers, maar als obstakels om haar economische en financiële doelen te bereiken. Dit is een bedenkelijke benadering die zelfzucht en egocentrisme legitimeert en die geen ander perspectief biedt dan verdeeldheid tussen alles en iedereen. Het is een visie waaruit bijna onvermijdelijk een steeds maar toenemende repressie ten opzichte van individuele burgers en bepaalde groepen voortvloeit. Het bikkelharde vreemdelingenbeleid en de valse toon waarop het integratiedebat wordt gevoerd, komen dan ook niet uit de lucht vallen.

Het is jammer dat Femke Halsema en Ineke van Gent in hun manifest *Vrijheid* eerlijk delen regelrecht in sommige valkuilen stappen die de neoklassieke ideologen hebben gegraven. Ook zij immers beschouwen niet-werkende ouderen voornamelijk als een kostenpost, waarvoor jongeren moeten opdraaien. Ook zij gaan mee met de opvatting dat de vakbeweging nog steeds (of weer) een ouderwetse belangenorganisatie is. En het ontgaat hen dat hun pleidooi voor meer flexibiliteit via een versoepeling van het ontslagrecht regelrecht voortvloeit uit de veranderde politieke en economische verhoudingen. Het bevestigt de verzwakte positie van de werknemer op de arbeidsmarkt, in plaats van dat het die verbetert.

2 – perspectief bieden

Wie spreekt over idealen als gelijkwaardigheid, solidariteit en rechtvaardigheid wordt steeds vaker weggehoond en als 'conservatief' of 'oud links' weggezet. Het zijn niet altijd de feiten die de uitkomst

van iedereen

van het debat bepalen, maar veel vaker de vooroordelen en de incidenten. Het perspectief waaraan menig politicus zich vastklampt is een herstel van de economie. Maar tegelijkertijd verpest de polarisatie tussen bevolkingsgroepen het leef- en werkklimaat. Er wordt op grote schaal gediscrimineerd. De identiteit van mensen uit de moslimgemeenschap wordt steeds meer gelijkgesteld aan hun religieuze overtuiging en wordt niet verbonden met persoonlijke talenten, eigenschappen, verlangens en emoties. Je krijgt geen baan als je Mustapha heet. Welk toekomstbeeld hebben de neoklassieke marktaanhangers eigenlijk van de inrichting van onze maatschappij? Verloederde stadswijken waar alleen de wetten van de jungle gelden?

Honderdduizenden mensen die zouden kunnen en willen werken hebben geen baan. De gedwongen niet-activiteit concentreert zich aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Bij degenen die minder goed geschoold zijn, bij mensen die hun vaardigheden en competenties zagen verwelken als gevolg van technologische en organisatorische vernieuwingen, bij ouderen die het opgelegde tempo niet langer aankonden. Gaan we deze mensen alleen nog maar met boetes te lijf? Beperken we hun WW-uitkering tot maximaal een jaar? Dwingen we ze om onze parken te vegen of om lucifendoosjes te vullen?

De echte armoede neemt toe. Steeds meer mensen kunnen alleen nog het hoofd boven water houden via voedselbanken. Er gaan iedere ochtend weer kinderen naar school die niet hebben ontbeten, omdat daar thuis het geld niet voor was. De toegankelijkheid van ons onderwijs en van sommige andere publieke voorzieningen laat voor de onderkant in onze samenleving heel veel te wensen over. Is het eerste antwoord dat we de inkomensafhankelijker regelingen voor deze groepen afschaffen omdat we ze niet willen betuttelen?

Er moet perspectief worden geboden. Allereerst moet de toon in het integratiedebat worden gematigd. De heilloze weg naar meer polarisatie moet worden afgesloten. Voor alle groepen moet er een volwaardige en veilige plaats zijn in ons land. Daaraan moeten politici, werkgevers en vakbonden werken. Uitsluiting van bevolkingsgroepen leidt tot hoge maatschappelijke kosten. Sociale cohesie vormt de voorwaarde voor een rechtvaardig sociaal beleid en een doeltreffend economisch beleid.

Er moet perspectief worden geboden. Er moet een arbeidsmarktbeleid ontwik-

keld worden dat meer maatwerk mogelijk maakt en waarin de rechten en plichten van zowel werkzoekenden als werkgevers duidelijk zijn. Een arbeidsmarktbeleid dat een goede mix van anticyclische instrumenten en structuurgerichte instrumenten bevat.

Er moet perspectief worden geboden. Er moet een stelsel van sociale zekerheid ingevoerd worden dat ook in de toekomst houdbaar is en waarvan de uitkeringsvoorwaarden niet in de eerste plaats afhankelijk zijn van de kleur van het kabinet en de nukken van politici. Dat veronderstelt dat de regie over de werknemersverzekeringen ligt bij de werknemersorganisaties, eventueel samen met de werkgeversorganisaties. Inkomensbescherming, activering en investeren in scholing en competenties van mensen zijn de hoofdkenmerken van dit nieuwe stelsel.

3 — arbeidsmarkt

Linkse politieke partijen en vakbonden zijn het over één ding eens: er moet een stelsel van sociale zekerheid komen dat niet alleen en misschien zelfs niet in de eerste plaats inkomensbescherming biedt, maar vooral activeert en in mensen investeert. Je kunt dit als een neoklassieke opvatting zien, maar de achtergrond is anders. Je moet mensen de mogelijkheid geven zich te ontplooiën en sociale contacten op te doen. Je mag aan ze vragen een bijdrage aan de maatschappelijke productie te leveren. Dáárom moet je ze in staat stellen om een volwaardige baan in te nemen. Een baan met een inkomen, een baan met verantwoordelijkheden, een baan die een beroep doet op competenties en vaardigheden.

Het huidige stelsel van sociale zekerheid voldoet niet. Het ziet de werkzoekenden te zeer als een kostenpost. In het zogenaamde Balie-document Sociale Zekerheid als investering (2004) en ook in de Wet van de wederkerigheid (2005) die door een projectgroep binnen de PvdA is opgesteld, wordt de investeringsfunctie van de verzorgingsstaat meer centraal gesteld en zo hoort het ook: perspectief bieden is investeren.

De kernopdracht van het stelsel van sociale zekerheid zou het bevorderen van duurzame arbeidsparticipatie moeten zijn. Dat doe je door mensen de mogelijkheid te bieden om op belangrijke ogenblikken in hun leven over te stappen naar een andere baan of te kiezen tussen werken en zorgen, of tussen werknemerschap en zelfstandig ondernemerschap. Als mensen werkloos worden is dat een moment om in ze te

investeren.

Dit betekent dat inkomensbescherming ook gerelateerd moet zijn aan het investeren in mensen. Specifieke arbeidsmarkt- en scholingsinstrumenten moeten, samen met de inkomensbeschermende instrumenten, onverbreekbare onderdelen zijn van een nieuw stelsel van sociale zekerheid. Het recht op die arbeidsmarktinstrumenten behoort even stevig verankerd te zijn in dit stelsel als het recht op een uitkering. De financiering geschiedt steeds uit één bron. Rechten en plichten zijn elkaars spiegelbeeld: als mensen niet bereid zijn in zich zelf te investeren dat heeft dat uiteindelijk gevolgen voor het niveau van de inkomensbescherming.

4 — een nieuw stelsel

Het kabinet heeft er de mond vol van: iedereen moet zijn of haar verantwoordelijkheid nemen. Doorgaans wordt dit argument gebruikt om bezuinigingen op collectieve voorzieningen en sociale uitkeringen uit te leggen. Verantwoordelijkheid nemen impliceert dan dat iedereen voor zichzelf moet zorgen.

Er is een beter en fundamenteel ander argument voor het nemen van verantwoordelijkheid: het is een middel om actief maatschappelijk te participeren. Als je voluit meedoet in de samenleving dan aanvaard je dat de zorg voor de ander, al is het maar via het betalen van belastingen, niet een lastige bijkomstigheid is maar een invulling van je maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Zo kan je gezamenlijk rekening houden de razendsnelle veranderingen in de maatschappij en de economie de baas worden. Zo kan je gezamenlijk inspelen op nieuwe technologische ontwikkelingen. Zo kan je gezamenlijk, maar ieder met een eigen rol, de gevolgen opvangen van de globalisering, het verdwijnen van landsgrenzen.

Een nieuw stelsel van sociale zekerheid moet de gezamenlijke en de individuele verantwoordelijkheden op een moderne manier invullen. Dat kan door een gelaagde opbouw: een basisvoorziening, een voorziening op ondernemings- of sectorniveau en een individueel te treffen aanvullende voorziening.

De staat, de overheid, moet verantwoordelijk zijn voor een basisvoorziening van inkomensbescherming en garanderen dat iedereen onderwijs en scholing krijgt en bereikt wordt door het arbeidsmarktbeleid als dat nodig is. Voor ouderen is er de

inkomensbescherming via de AOW (zouden we er trouwens niet goed aan doen om eerst alle feiten over de vergrijzing op een rijtje te zetten voordat we de houdbaarheid van de AOW met allerlei vergaande voorstellen ondermijnen?). Voor iedereen die toetreedt tot de arbeidsmarkt moet er een startkwalificatie zijn. Voor iedereen die werkt of werk zoekt zijn er onderwijs- en scholingsrechten. Er is een basisinkomen als er (nog) geen werk is.

Werknemers en werkgevers moeten in bedrijven en sectoren de verantwoordelijk nemen voor een specifieke aanvulling op de basisvoorziening. Een aanvullend beleid op meso-niveau is efficiënt en effectief, en het creëert draagvlak voor meer solidariteit. Ook hier gaan inkomensbescherming en investeren in mensen samen. Werknemers en werkgevers moeten een bijdrage leveren aan het opnemen in het arbeidsproces van outsiders. Nu al maken de vakbonden tal van afspraken om mensen uit achterstandsgroepen aan een baan te helpen. Nu al zetten vakbonden in op meer stageplaatsen en meer leerwerkplekken voor jongeren die anders geen kans krijgen. Op dit moment is de vakbeweging de enige maatschappelijke organisatie die zich druk maakt over de inkomens van uitkeringsgerechtigden. Niettemin zou ik in dit systeem aanvaarden dat de overheid een aantal kwaliteitseisen aan de aanvullende uitkeringen en het aanvullende investeringsbeleid stelt. Ik kan me ook voorstellen dat de overheid afspraken met bedrijven maakt over inspanningsverplichtingen ten opzichte van bepaalde groepen. Denkbaar is zelfs dat er, afhankelijk van de arbeidsmarktsituatie, aan ondernemingen een acceptatieplicht voor het in dienst nemen van bepaalde groepen wordt opgelegd.

Tenslotte moeten mensen kunnen kiezen om zich als privé-persoon ook nog aanvullend te verzekeren. Dat is een derde laag van bescherming en investeringen die men niemand kan onthouden. Een stelsel dat op de hier beschreven wijze is ingericht, verdeelt de verantwoordelijkheden op een moderne manier.

5 – GroenLinks en de vakbeweging

De relatie van Halsema en Van Gent met de vakbeweging is in het beste geval te typeren als een haat-liefde verhouding. Zo'n beetje alles wat er mis gaat wordt op het bordje van de vakbeweging geschoven. Of het nu de sociale zekerheid of de flexar-

beid betreft, of de scheiding tussen in- en outsiders op de arbeidsmarkt. Ik ben het met een groot deel van de analyse over wat er mis gaat niet eens, maar het meest pregnante is dat de (mede-) verantwoordelijkheid van werkgevers(-organisaties) en niet te vergeten de politiek, GroenLinks inclusief, volstrekt genegeerd wordt. Sterker nog: in het aandragen van het Scandinavische model als oplossing voor de 'arbeidsmarkt-kwalen' wordt volledig genegeerd dat de vakbeweging daar sterk geïnstitutionaliseerd is en een heel 'grote vinger in de pap' van het sociaal-economisch beleid heeft. De vakbeweging heeft ook een heel zware stem in het ondernemingsbeleid en een werknemer doet er goed aan lid te worden, anders schaadt het zijn of haar positie op de arbeidsmarkt. Kortom zonder de vakbeweging gebeurt er niks. Is dit het model dat Halsema en Van Gent willen? Een model van meebesturen dat veel verder gaat dan in Nederland.

Ik denk niet dat dit de oplossing is. Ik denk wel dat voor een samenleving, ook in de 21ste eeuw, maatschappelijke organisaties zoals de vakbeweging nodig zijn om de boel bij elkaar te houden. Op die manier kunnen verbindingen gelegd worden tussen deelbelangen (horizontaal) maar ook verticaal tussen overheid en maatschappij. Een probleem als de werkloosheid onder met name jonge allochtonen kan alleen maar effectief worden aangepakt als overheid en maatschappelijke organisaties samenwerken.

Mij is volstrekt duidelijk dat dit niet genoeg is om het bestaansrecht van de vakbeweging in de huidige vorm te legitimeren. Integendeel. Werknemers moeten zich meer herkennen in wat we doen. Dat betekent een grotere betrokkenheid organiseren, onder andere middels referenda onder werknemers, meer keuzemogelijkheden voor werknemers, vernieuwing van producten en diensten, vernieuwing in vormen van communicatie – de internetvakbond is een interessante nieuwe ontwikkeling – en ongetwijfeld meer. Want we zijn te klein – een organisatiegraad van 23 procent – ook al zijn we in aantal groot (een kleine 2 miljoen mensen zijn lid van een bond).

Directe democratie: ja! Referenda: ja! Maar dan niet volgens het door Halsema en Van Gent geschetste model (werknemers in een sector kiezen welke vakbonden de CAO-onderhandelingen mogen voeren, en stemmen over de uitkomst). Dat leidt tot groepsegoïsme. Jonge werklozen

komen daarmee niet aan het werk. Het versterkt de bekritiseerde scheiding tussen in- en outsiders. Het past in het huidige vrije marktdenken, maar helpt de samenleving om zeep en dat kan GroenLinks toch niet willen.

Tenslotte: belangenbehartiging en dienstverlening kosten geld. Een goede CAO komt er alleen maar als er sterke bonden met veel leden zijn. Dit betekent dat het free riders-gedrag aangepakt moet worden: niet-leden profiteren nu van het werk dat leden mogelijk maken. Iedereen zou mee moeten betalen aan een goede CAO. Dan heeft elke werknemer recht van spreken en kan de stem van elke werknemer – al of niet per referendum – gelijk gewogen worden.

×

Epiloog

Halsema en Van Gent hebben met hun manifest terecht veel overhoop gehaald. Maar in de vernieuwing van de verzorgingsstaat is de overheid buiten schot gebleven. Dat is jammer, juist ook omdat het vertrouwen van de burgers in de politiek heel erg laag is. Het is een opdracht voor de politiek dat vertrouwen te herstellen, dus ook een opdracht voor GroenLinks. Ik hoop dat een nieuw manifest deze lacune opvult.

×

er gaat niets bo

MATHILDE STREEFKERK

In de discussie over de toekomst van de verzorgingsstaat geven Bos en Halsema hoog op van Scandinavië. Is dat model echt beter? En kan je zomaar krenten uit de pap halen?

Mathilde Streefkerk is medewerker van de GroenLinks-Tweedekamerfractie

Er is grote onvrede met de resultaten van de Europese economieën. De groei is mager, de werkloosheid hoog, de arbeidsparticipatie van vooral vrouwen en ouderen is laag en de economische structuur is niet kennis-intensief. Op al deze terreinen zijn er in Europees verband ambitieuze doelstellingen afgesproken in de zogenaamde Lissabon-agenda. Sinds het opstellen hiervan in 2000 zijn de prestaties van Europa juist achteruitgegaan. We weten nu al dat deze doelstellingen voor 2010 niet zullen worden gehaald.

In een recente studie voor de Europese ministers van Financiën, met de titel *Globalisation and the reform of European Social Models*, wijt de Belgische econoom André Sapir het niet behalen van de Lissabon-doelstellingen aan het onvoldoende hervormen door de lidstaten van hun sociale zekerheidsstelsel en aan hun arbeidsmarktbeleid. In het rapport zijn de Europese landen ingedeeld in vier geografische gebieden die elk voor een type welvaartstaat staan: noordelijke landen, Angelsaksische landen (Ierland, Engeland), continentale landen (Duitsland, Frankrijk, België) en mediterrane landen (Spanje, Italië, Griekenland). Het rapport beoordeelt de landen op hun economische resultaten (efficiency) en op rechtvaardigheid (equity). De noordelijke landen scoren goed op beide onderdelen, Angelsaksische landen scoren goed op economisch resultaat, continentale landen op rechtvaardigheidsresultaat en mediterrane landen scoren slecht op beide onderdelen. De conclusie van het rapport is dat het Angelsaksische en het Noord-Europese type verzorgingsstaat duurzaam zijn.

Nederland is in dit rapport opvallend genoeg ingedeeld bij de Scandinavische landen en wordt gezien als één van de lan-

den die een hoog niveau van rechtvaardigheid met goede economische prestaties weet te combineren. Het pleidooi voor hervorming van het sociale zekerheidsstelsel en de arbeidsmarkt van Sapir geldt dan ook vooral andere landen. Continentale en mediterrane landen, tweederde van de Europese Unie, presteren economisch slecht en zouden hun systeem moeten hervormen. Zij kunnen kiezen tussen de Angelsaksische variant of zij moeten de route van de noordelijke landen op.

Miss World

Een jaar eerder had het Centraal Planbureau een soortgelijke analyse verricht in de studie *Is America Miss World? Choosing between the Anglo-Saxon model and a European-style alternative*. Ook in deze studie werden landen gegroepeerd naar economische resultaten en rechtvaardigheid. In dit geval waren het alleen de Scandinavische landen die op beide terreinen goed scoorden. Het interessante van beide economische studies is dat de gebruikelijke uitruil die economen verwachten tussen gelijkheid en economische prestaties zich niet bij alle landen voordoet. De politieke boodschap van de studies is dat een Amerikaans of Angelsaksisch systeem niet per definitie tot de beste (economische) resultaten leidt. Landen hebben een keuze: inkomensherverdeling met een goed sociaal zekerheidsstelsel hoeft niet tot lagere participatie en hogere werkloosheid te leiden, zolang landen inkomensherverdeling aanvullen met actief arbeidsmarktbeleid – want daarin schuilt, aldus de studies, het succes van de Scandinavische landen.

Sociologische studies van bijvoorbeeld het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en de Deense socioloog Esping-Andersen over verschillende typen verzorgingsstaat in Europa kenschetsen Nederland als een atypisch land dat zweeft tussen het systeem van de continentale landen (dat corporatistisch is: een centrale rol voor vakbeweging en werkgevers) en het systeem van de Scandinavische landen. Het Scandinavische type welvaartstaat kent een uitgebreid sociaal zekerheidsstelsel, hoge uitgaven aan arbeidsmarktprogramma's, genereuze ouderschapsverlofregelingen en universele toegangscondities. Het continentale of corporatistische systeem heeft eveneens een goed ontwikkeld sociaal zekerheidsstelsel, maar minder algemeen toegankelijk. Er is een sterke relatie tussen het arbeidsverleden en de

ven Scandinavië?

uitkeringsrechten. Werknemers zijn goed beschermd tegen ontslag en er zijn veel speciale regelingen voor bedrijfssectoren. Het SCP beveelt in haar vorig jaar uitgebrachte notitie Toekomst arbeidsmarkt en sociale zekerheid de politiek aan om een helder toekomstbeeld voor het huidige hybride model van Nederland te kiezen. Het SCP meent dat de corporatistische elementen verlaten moeten worden omdat daarbij de belangen van werkgevers en de insiders onder werknemers kunnen gaan prevaleren boven het algemeen belang. De nadelen van het corporatistische pad zijn te groot, hoge kosten gaan samen met lage deelname van specifieke groepen: vrouwen, ouderen en laagopgeleiden.

Scandinavische lessen

Het SCP concludeert, net als de eerder genoemde studies, dat alleen het Angelsaksische liberaliseringspad en de Scandinavische route toekomstbestendig zijn. Het SCP stelt Nederland voor deze keuze en heeft daarbij zelf geen voorkeur, maar constateert wel dat de Nederlandse bevolking een voorkeur lijkt te hebben voor het Scandinavische pad. Ten opzichte van andere Europese landen heeft Nederland daarbij het voordeel dat ze al veel op de Scandinavische landen lijkt.

Op zoek naar de overeenkomsten en verschillen tussen Nederland en de Scandinavische landen kwam het ministerie van Financiën in het najaar van 2005 met het rapport *De lessen uit de Nordics*. Allereerst komt het rapport met een vergelijking van de prestaties: de economische groei is de afgelopen jaren – en volgens de meest recente voorspellingen ook de komende jaren – in de Scandinavische landen beduidend hoger. De bevolking van de Scandinavische landen is beter opgeleid en meer jongeren hebben een startkwalificatie. De algemene arbeidsparticipatie is beter in de Scandinavische landen, met name die van vrouwen. De Scandinavische landen hebben een hogere collectieve lastendruk en een grotere overheid, voorname-lijk met meer uitgaven voor kinderopvang en onderwijs.

Nederland kan belangrijke lessen leren van het Scandinavische model, aldus de studie. Het Deense arbeidsmarktbeleid met een soepel ontslagrecht, relatief hoge uitkeringen en een sterk activerend arbeidsmarktbeleid wordt aanbevolen. Het sterk activerende arbeidsmarktbeleid bestaat uit de verplichting om na één jaar werkloosheid

mee te doen aan een activeringsprogramma. Laagopgeleiden en langdurig werklozen krijgen veel individuele begeleiding. Daarnaast is scholing een belangrijk onderdeel van het actieve arbeidsmarktbeleid. Werklozen kunnen langdurig een uitkering ontvangen als ze bezig zijn met een opleiding. Een belangrijk effect van het Deense beleid is dat slechts een klein percentage van de werkloosheid langdurig is.

Kinderopvang

Wat betreft gezinsvriendelijk beleid worden Zweden en Denemarken als voorbeeld gesteld. Beide landen kennen een uitgebreid stelsel van publieke kinderopvang en lage financiële bijdragen van ouders. Daarnaast kennen deze landen langdurige betaalde en flexibele ouderschapsverlofregelingen. De belangrijkste financiële oorzaak die het verschil in de arbeidsparticipatie van vrouwen verklaart is het overheidsaandeel in de kinderopvang. Om op de Scandinavische bijdragen uit te komen zal de Nederlandse overheid haar bijdrage per plaats ongeveer moeten verviervoudigen. Daarnaast worden in de Scandinavische landen scholen gezien als dagarrangement. Er is goed verzorgde voorschoolse, tussenschoolse en naschoolse opvang. Het feit dat kinderen de hele dag op school kunnen blijven, levert een bijdrage aan de hoge arbeidsparticipatie van vrouwen.

Naast financiële oorzaken kan de opvallend hogere arbeidsparticipatie van vrouwen in de Scandinavische landen ook sociaal-culturele oorzaken hebben. In haar proefschrift *How welfare states care* vergelijkt de sociologe Monique Kremer, werkzaam bij de WRR, vier landen die representanten zijn van bestaande verzorgingsstaat modellen (Engeland, Denemarken, Nederland en België). Europese beleidsmakers willen de Lissabon-doelstellingen halen door de arbeidsdeelname van vrouwen naar Scandinavische hoogte te brengen. Immers, de participatie van mannen verschilt niet veel tussen landen. De vraag die Kremer probeert te beantwoorden is of de variatie tussen landen en de verschillen in zorg- en arbeidsdeelname worden veroorzaakt door verschillen in verzorgingsstaatregeringen. Of zijn culturele verklaringen die uitgaan van individuele keuzen van mensen veel meer bepalend? Kremer stelt dat het niet of het een of het ander is. Beide hebben ook invloed op elkaar: een verzorgingsstaat bepaalt mede individuele arbeid-zorgpreferenties en omgekeerd bepalen culturele

preferenties de vormgeving van de verzorgingsstaat. Zij noemt het verbindende en verklarende concept 'idealen van zorg'.

Verzorgingsstaten promoten verschillende idealen van zorg: wie goede zorg geeft (moeder, oppas, professional, etc.), waar het gegeven wordt (thuis, crèche, school) en aan welke eis zorg zou moeten voldoen (toezicht, opvoeding, educatie, etc.). Terecht stelt Kremer dat geen enkele overheid – ook de meest liberale niet – neutraal is. Historisch gezien kunnen culturele preferenties zodoende de verschillende modellen van de verzorgingsstaat verklaren. In Scandinavische landen is professionele zorg het beleidsideaal, wat de omvangrijke publieke kinderopvang verklaart. In Nederland heeft het kostwinnersideaal lang overheerst, wat de lage arbeidsparticipatie van vrouwen tot in de jaren tachtig verklaart. In de jaren negentig werd het 'combinatiescenario' het ideaal. Het ideaal dat man en vrouw samen voor de kinderen zorgen heeft ook de ontwikkeling van kinderopvang geremd.

Voorkeur

Als we de arbeidsdeelname van vrouwen willen vergroten, zo stelt Kremer, dan moet de overheid ook de professionele zorg promoten. Professionele zorg en het samen zijn met andere kinderen moet als 'beter' worden gezien dan thuiszitten met de moeder. Tegelijkertijd stelt ze dat het promoten van een Scandinavische verzorgingsstaat – met veel investeringen in kinderopvang en voltijdse arbeid als invulling van burgerschap – nauwelijks rekening houdt met culturele verschillen in zorgidealen. Terecht meent Kremer dat het sociale gezicht van Europa niet alleen bestaat uit het recht en de plicht tot arbeid.

Een Europese of nationale samenleving met voltijdse arbeid als ideaal gaat voorbij aan de arbeid-zorgvoorkeuren die mensen hebben. Als gekeken wordt naar de huidige individuele voorkeuren binnen landen dan is het in Nederland zo dat vrouwen die niet werken of een kleine deeltijdbaai hebben wel (meer) willen werken, maar dat er maar weinig vrouwen over willen stappen van een grote deeltijdbaai naar voltijds werken. Bij Scandinavische vrouwen is het omgekeerde het geval: uit Kremers onderzoek blijkt dat zij meer uren werken dan ze zouden willen. Ook mannen werken meer dan ze zeggen te willen. Een volledige overname van het Scandinavische model door Nederland of Europa is gezien die voorkeuren dan ook

er gaat niets boven Scandinavië

niet gewenst. De Nederlandse arbeidscultuur waarin het zeer gebruikelijk is voor vrouwen (en in mindere mate ook voor mannen) om in deeltijd te werken zou voor veel landen, ook de Scandinavische, tot voorbeeld kunnen dienen. Daarmee wordt recht gedaan aan niet alleen het economische en beleidsmatig gewenste ideaal van een hogere arbeidsparticipatie, maar tevens aan de voorkeuren van Europese burgers. Het sociale gezicht van Europa zou er bij gebaat zijn als het burgers ook de tijd geeft om te zorgen.

Doorbraak

Nederland zou haar beleid moeten aanpassen om vrouwen daadwerkelijk een vrije arbeidskeuze te geven. Een minister van Emancipatie (De Geus) die ondanks de ongelijke verdeling van arbeid en zorg tussen mannen en vrouwen aan het begin van zijn periode meent te kunnen beweren dat de emancipatie van de Nederlandse vrouwen is voltooid, is daarbij niet behulpzaam. Toch lijkt er een politieke doorbraak te zijn gekomen sinds de laatste Algemene Beschouwingen. Toen heeft de Tweede Kamer uitgesproken dat ze op zo'n kort mogelijke termijn van scholen, net als in Scandinavië, een dagarrangement wil maken. Het kabinet lijkt deze richting alleen te willen ondersteunen vanwege de wens om vrouwen meer aan het werk te krijgen. Er zijn geen substantiële extra financi-

ele middelen toegevoegd om zo'n dagarrangement tot een succes te maken. Het Scandinavische ideaal van professionele kinderopvang krijgt zodoende onvoldoende promotie door de Nederlandse overheid. Ook het combinatie-ideaal waarbij man en vrouw gezamenlijk verantwoordelijk zijn voor de zorg van kinderen wordt te weinig ondersteund. Het uitzenden van tv-spotjes is daarvoor volstrekt ontoereikend. Mannen zullen deze taak pas echt op zich nemen als ouderschapsverlofregelingen betaald zijn. Dat moet, net zoals in Scandinavië het geval is, wettelijk worden geregeld en niet corporatistisch aan werkgevers en werknemers in sectoren worden overgelaten. Het Scandinavische succes met een hoge arbeidsparticipatie van alle groepen (ouderen, vrouwen, laagopgeleiden) kan in Nederland pas echt een succes worden als er fors geïnvesteerd wordt in een actief arbeidsmarktbeleid met veel begeleiding en scholing voor degenen die dat nodig hebben. Daarbij is het van belang dat de overheid naast arbeidsparticipatiedoelstellingen een helder 'zorgideaal' promoot en dit met beleid ondersteunt. Verhoging van de belastingen om de uitgaven voor actief arbeidsmarktbeleid, onderwijs en kinderopvang te bekostigen, hoeft daarbij geen beletsel te zijn, zoals de economisch succesvolle Scandinavische landen laten zien.

×

Besproken studies:

- André Sapir: Globalisation and the reform of European Social Models; Bruegel (2005); www.bruegel.org
- CPB: Is America Miss World? Choosing between the Anglo-Saxon model and a European-style alternative, CPB Discussion Paper 40 (2004); www.cpb.nl
- SCP: Toekomst arbeidsmarkt en sociale zekerheid (2005); www.scp.nl
- Ministerie van Financiën: De lessen uit de Nordics (2005); www.minfin.nl
- Monique Kremer: How welfare states care (2005); samenvatting op: www.uu.nl/uupublish/kremer/samenvatting/38957main.html

CPB: 'Reinventing the Welfare State'

In maart kwam het CPB met een scenariostudie over de toekomst van de Nederlandse welvaartstaat. Het rapport biedt een substantiële en goed onderbouwde bijdrage aan het debat hierover dat voorlopig nog niet afgerond is. Het eerste deel bestaat uit een uitgebreide economische analyse van de belangrijkste aspecten en functies van de welvaartsstaat: herverdeling, verzekering tegen inkomensverlies en het bieden van een inkomensvoorziening voor alle levensfasen. Met de theoretische inzichten uit de analyse worden voor drie types welvaartsstaten toekomstscenario's gemaakt. Dit, tegen de achtergrond van de ontwikkeling van de Nederlandse economie in de komende decennia die gekenmerkt wordt door vergrijzing, internationalisering en differentiatie van voorkeuren. Een ontwikkeling die volgens het CPB om beleidsaanpassingen schreeuwt: niets doen leidt tot een groeiende staatsschuld, hoge belastingdruk en een sterk verzwakte positie op de arbeidsmarkt voor laag-opgeleiden.

Het eerste type is dat van een 'Angelsaksische' welvaartsstaat die enkel een vangnet biedt voor diegenen die het echt niet redden.

Allerlei bekende verzekeringen en beschermingsarrangementen worden afgeschaft. Deze welvaartstaat is goed voor meer werkgelegenheid, lagere belastingen en vergroot het inkomensgat tussen werkenden en uitkeringsgerechtigden. Het tweede type is dat van een 'brede verzorgingsstaat', met als kenmerkend aspect een zeer sterke stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen. De scherpe verschuivingen van het eerste type (zowel in positieve als negatieve zin) worden hier vermeden. Het derde type is een wat merkwaardige: minder overheidsinterventie over de hele linie, maar wel versterking van collectiviteiten (bijvoorbeeld vakbonden). De economische resultaten liggen in tussen die van de andere twee.

Het CPB uit geen voorkeur voor één van de types. Tussen de regels door proef je wat sympathie voor een duidelijke keuze in plaats van 'gepolder'. Het is in ieder geval een studie die uitstekend gebruikt kan worden om het politieke debat in juiste banen te leiden.

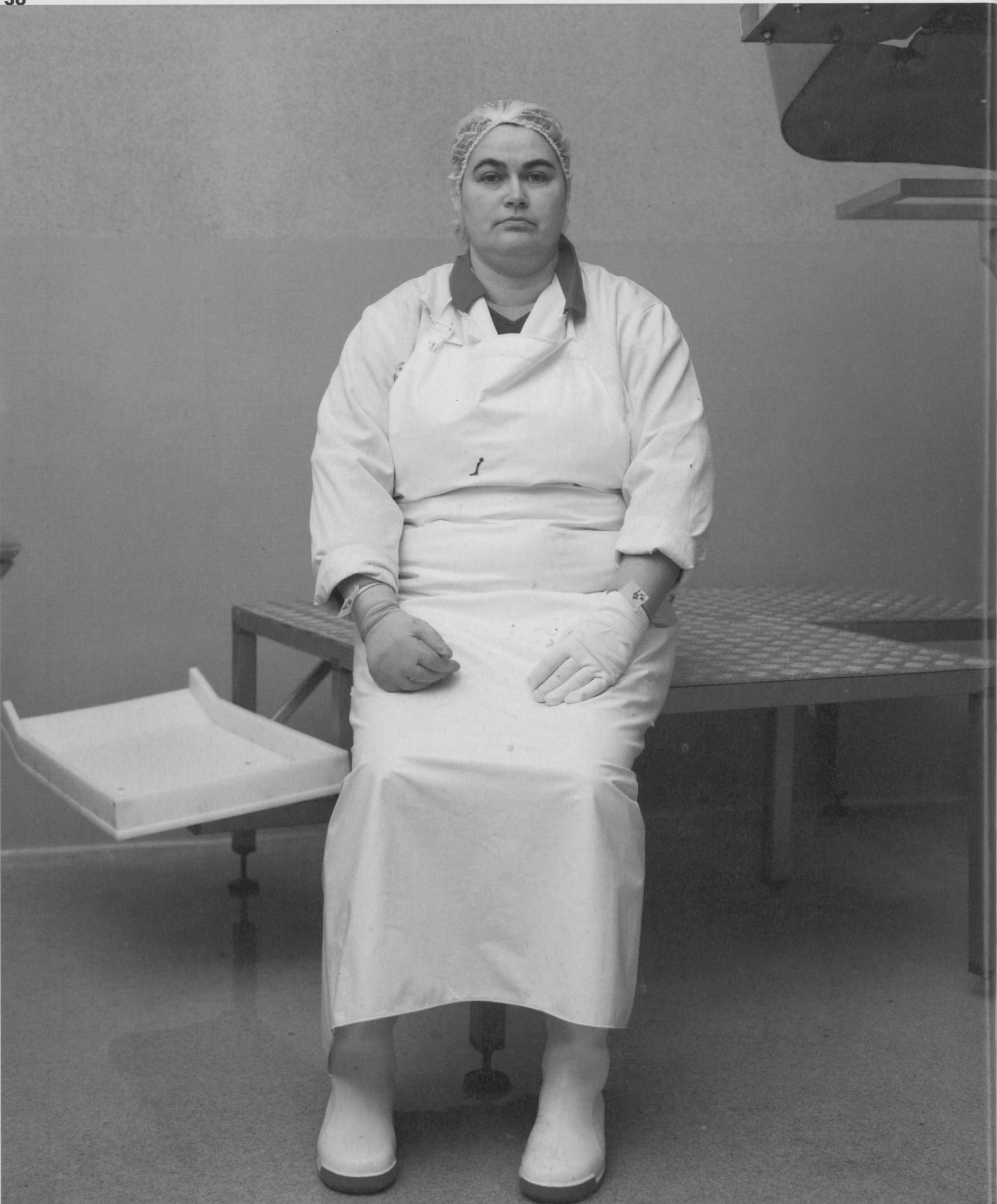
× (Marco Wilke)

Francisco uit Honduras

Anita uit Servië

'Wees streng bij de handbagage. Niet meer dan 8 kilo.'

Ik knikte.

'Als mensen in discussie gaan dan zeg je: "Meneer, als deze tas uit het rek valt dan heeft u een dwarslaesie. Wilt u dat? Een dwarslaesie?"' Mijn trainster knikte resoluut. 'Daarmee krijg je ze wel stil.' Het was een kordate vrouw, mijn trainster. Blond opgestoken haar en stevige benen.

We zaten samen achter de computer in de vertrekhal van Schiphol. In mijn uniform voelde ik me een student verkleed als grondstewardess. Ik trok mijn vest recht, zodat mijn badge met 'trainee' goed te zien was (de badge die ik ver na mijn inwerkijd nog op deed. Niets werkt zo effectief op de goodwill van mensen als een broche met 'trainee'. Eigenlijk zou ik altijd wel zo'n badge willen dragen. Bij alles.)

Het was ruim voor inchecktijd. Ik logde in op de computer en bekeek de volgende vlucht. Die ging naar Parijs.

'Dat is een overstapvlucht naar Colombia,' zei mijn trainster. 'Dat zul je zo wel zien. Weet je hoe je iemand in kan checken op een volgende vlucht?'

Ik dacht van wel.

'En je krijgt straks heel veel bagage voor je kiezen,' ging ze door,

'héél veel bagage,' en ze rolde met haar ogen.

Mijn trainster had niets teveel gezegd. Gezamenlijk met een wat oudere Nederlandse man sjoerde ik een koelkast op de bagageband. Zijn metgezel, een jonge Colombiaanse, stond achter hem en staarde afwezig de andere kant op.

'Zo,' zei de man. 'Die staat.' Hij had een plat Amsterdams accent en legde de reispapieren van het meisje op de balie, samen met de coupon waarmee voor het extra gewicht betaald was. Ze reisde alleen. Om haar pasfoto te checken moest ik om de man heen kijken. Ik lachte naar het meisje. 'Bien viaje,' zei ik, want ik spreek een beetje Spaans. Ik wapperde met haar paspoort.

Ze knipperde geschrokken met haar ogen. Toen lachte ze verlegen terug.

De man gaf haar de instapkaart en klopte vriendschappelijk op haar schouder. Met zijn tweeën liepen ze naar de douane.

'Daar komt de volgende alweer,' zei mijn trainster en inderdaad, daar diende het volgende Colombiaanse meisje zich aan met een berg spullen. Die koelkast was de opmaat naar alle apparatuur die die ochtend nog zou volgen. Nog nooit had een vlucht zoveel bagage gehad, alles kwam op mijn band te staan, magnetrons, stofzuigers, manshoge koffers, vacuümverpakt.

'Zo,' zuchtte mijnt trainster, toen we even uit zaten te blazen.

'Nu heb je ook kennis gemaakt met de kippetjeslijn.'

'De kippetjeslijn?' vroeg ik verbaasd. 'Hoezo de kippetjeslijn?'

Ze trok een gezicht van: mijn-god-moet-ik-je-dat-echt-uitleggen. 'Je hebt toch al die kippetjes aan je balie voorbij zien komen, met hun aangeschafte huisraad...'

'Ja...' zei ik onzeker.

'Dat zijn allemaal Colombiaanse prostituees die worden ingecheckt door hun pooier!' riep mijn trainster uit. 'Dat had je toch wel door!'

Ik ben nog steeds niet bijdehand maar toen ik negentien was nog minder. Prostituees.

De rest van de ochtend zag ik mijn reizigers met een nieuwe blik, de wat oudere mannen, de meisjes, ach de meisjes, ik wilde ze helpen en ik wist niet hoe. Ik lachte, deed mijn best om de instapkaart aan de meisjes te overhandigen en niet aan hun pooier. 'Bien viage!' zei ik overenthousiast en ik hoopte dat ze thuis goed ontvangen zouden worden en dat ze blij konden zijn met hun nieuwe spullen.

Na het inchecken volgde ik mijn trainster naar de gate. Daar dook ze achter een computer. Ik werd gevraagd om de kaarten af te scheuren.

'Have a nice trip!' zei ik tegen alle meisjes, 'bien viage,' alsof mijn leven ervan afhing.

Toen kwam ik bij het meisje van de koelkast. Ze gaf me haar instapkaart, ik scheurde de kaart af en gaf haar het plaatsbewijs terug. Het meisje nam het kaartje aan, deed een paar stappen en draaide zich toen om. Terwijl ik de kaart van de volgende klant afscheurde, zag ik het meisje teruglopen, ze wurmde zich langs de mensen die in de rij stonden, de gate uit, Schiphol in. Even dacht ik dat ze naar de wc's ging.

'Hello!' riep ik nog, maar het meisje liep weg, steeds harder

totdat ze door de lange hal van Schiphol rende.

Ze kwam niet meer terug. Het vliegtuig had vertraging want we moesten op zoek naar haar koelkast en koffer omdat de veiligheidsmaatregelen dat vereisen.

Bagage mag nooit reizen zonder de persoon die de bagage heeft ingecheckt.

We hebben haar om laten roepen en ik heb haar gezocht, om me heen gekeken, niet alleen die dag maar ook in de week daarop. Waar ze is weet ik niet, maar ik wens haar vurig een behouden reis en hoop nog steeds op een goede bestemming.

LEIDER

Een akela met haar welpen in 1969 Foto: Steye Raviez/HH

Er is een steeds luidere roep om leiders. Meestal wordt dan bedoeld 'krachtdadige' leiders. Dat is een gevaarlijke ontwikkeling. Naarmate leiderschap met een grotere 'L' wordt geschreven worden geen oplossingen, maar problemen gecreëerd.

Mirko Noordegraaf is werkzaam bij de Utrechtse School voor Bestuurs- en Organisationswetenschap (USBO) van de Universiteit Utrecht

ken van Machiavelli, Weber of Giuliani, maar zal proberen aan de hand van een aantal herkenbare tijdsverschijnselen de wezenskenmerken van hernieuwd leiderschap te schetsen: Durf te dromen, Verval niet in prietpraat, Wees consequent, Schenk genade, Wees geen held, Herken nieuwe signalen, Luister wel, maar volg niet, Bied een uitweg, Organiseer de oplossing."

In zachtere bewoordingen maakte Wouter Bos, eveneens in 2005, duidelijk dat het in dit land "zoveel beter kan", en dat hij – als toekomstig minister-president – "bindend leiderschap" ten toon zal spreiden (www.wouterbos.nl): "Bindend leiderschap is veel meer dan een persoonlijke stijl. Niks watjesgedrag. Het is de enige manier om ervoor te zorgen dat iedereen die mee wil doen, ook mee kan doen."

Ook buiten de politiek is een groeiende nadruk op leiderschap waar te nemen. Voornamelijk bestuurders, zoals Gerlach Cerfontaine van Schiphol, pleiten voor meer "ontwikkelkracht", in plaats van "hindermacht". Cerfontaine in zijn oratie (*Governance in de Randstad*, UU, 2005): "Binnen onze consensusdemocratie moet leiderschap weer mogelijk worden en zich richten op de Nederlandse polarisatie, cynisme en onzekerheid die steeds meer de overhand krijgen." In de ambtenarij heeft de Algemene Bestuursdienst, die als beroepsgroep voor Haagse topmanagers fungeert, de laatste jaren leiderschap als richtinggevend idee omarmd (zie www.algemeenbestuursdienst.nl): "Bij de overheid zijn goede managers nodig om leiding te geven aan al deze veranderingsprocessen. Mensen die inspireren en motiveren, die openstaan voor nieuwe inzichten en gevoel hebben voor kwaliteit. Die aanvoelen hoe het Rijk kan winnen aan vertrouwen in de samenleving en zich overtuigend inzetten voor de publieke zaak. Maar vooral: die leiderschap tonen en zichtbare resultaten kunnen boeken in en voor de maatschappij."

In maatschappelijke sectoren, ten slotte, is de idee van dynamische en ondernemende leiders zo dominant geworden dat iemand als Geert Mak in voor zijn doen krachtige bewoordingen gereageerd heeft. Hij pleit voor de mercator sapiens, de wijze koopman, die zakelijk, maar ook maatschappelijk opereert, tegenover de populaire idee van de "dynamische leider" die dan weer een drogisterijketen leidt, dan weer een uitgever, en dan weer een gezondheidsinstelling: "Hij gaat nu de gezondheidsdienst van een grote stad leiden, hij heeft zich nog geen uur verdiept in de problemen van de sociale gezondheidszorg, maar houdt al een toespraak voor het personeel als

'leider' en 'besliser' en schroomt niet al die ervaren vakmensen te bejegenen als kleuters" (uit zijn Raiffeisen lezing, maart 2004).

Een grote 'L'

De roep om leiderschap is al met al een roep om kracht en vernieuwing. Leiders zijn in staat dat wat problematisch is geworden en vast is gelopen, vlot te trekken, en een nieuwe, mooie toekomst te scheppen. In sommige gevallen strijdt de leider tegen grote vijanden (zoals bij Leers en Cerfontaine); in andere gevallen zorgt hij ervoor dat iedereen vrienden wordt (zoals bij Bos).

De echo's van deze roep om leiderschap zijn terug te vinden in kranten en tijdschriften, zoals *Intermediair* (dec. 2005), waarin het belang van 'androgyn' vormen van leiderschap werd aangetoond, en *NRC Handelsblad* (24 dec. 2005), waarin de lezer door het landschap van Leiderschap werd gevoerd. Leiderschap wordt met al die aandacht extra op een voetstuk geplaatst. Het wordt een aparte categorie, met een hoofdletter 'L'. Dat wordt bekrachtigd via cursussen, trainingen en programma's voor Leiderschap, aangeboden via universiteiten, managementcentra, zoals de Baak, het managementcentrum van VNO-NCW, en bureaus voor leiderschap, zoals de Leiderschap Academie.

Deze behoefte aan Leiderschap komt niet alleen van politici, bestuurders, en ambtelijke managers die betere leiders willen worden – het komt ook van omgevingen van leiders, waar een verlangen naar richting, visie, bezieling en inspiratie aan te treffen is. Leiderschap is namelijk niet alleen een relationeel verschijnsel, vol van 'attributie' verschijnselen (het toeschrijven van leiderschap aan 'leiders'), zoals we al langer weten. Leiderschap is ook verbonden met maatschappelijke en bestuurlijke omstandigheden. Als klimaten en instituties meer individualistisch zijn, zoals in de Verenigde Staten, dan zal Leiderschap een meer geaccepteerde categorie zijn dan wanneer culturen meer collectivistisch zijn, zoals in Nederland. Als de omstandigheden moeilijker – diffuser, dynamischer, onzekerder, en ambiguër – worden, zoals onmiskenbaar het geval is, dan zal de behoefte aan richting, visie en zekerheden groeien, ook in meer collectivistische culturen. Dat gebeurt extra als die samenlevingen bevangen raken door neoliberale, individualistische invloeden.

Tendentieus

Daarmee zijn we bij de gevaarlijke kanten van Leiderschap aanbeland. Leiderschap is niet enkel een fenomeen dat iets zegt over de relatie tussen invloedrijke mensen en hun

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw is de roep om leiderschap in heel verschillende domeinen te horen. Om te beginnen in de politiek, waar om uiteenlopende redenen om politiek leiderschap wordt gevraagd. Sommigen vinden dat wat Fortuyn aan leiderschap ten toon heeft gespreid, navolging verdient; sommigen vinden dat het de kabinetten Balkenende aan leiderschap en élan ontbreekt; en anderen roepen, al dan niet in combinatie met het voorgaande, om krachtig politiek leiderschap om grote problemen aan te pakken. Een zichtbare vertolker van de roep om krachtig leiderschap is Gerd Leers, de burgemeester van Maastricht, die in de Thorbecke lezing 2005 over politiek leiderschap zijn visie in duidelijke taal uiteenzette (www.maastricht.nl): "Ik ga hier geen boekenkast omtrekken met de verzamelde wer-

'volgelingen' of 'onderdanen', en het is ook niet alleen op onschuldige wijze verbonden met bestuurlijke stelsels en het bestuurlijke belang van inspiratie en motivatie – het is ook en vooral verbonden met onzekerheden. Wetenschappers beschouwen de hang naar leiderschap niet voor niets als een maatstaf voor autoritaire en antidemocratische tendensen: "Er bestaat een behoorlijk sterke relatie tussen de lage score van burgers op morele onzekerheid en hun neiging tot autoritaire politiek. Meer dan de helft van de burgers die zich uitspreken vóór krachtadig leiderschap en/of vóór het verwijderen van asociale elementen uit de maatschappij worstelt met morele onzekerheid" (Gabriël van den Brink in zijn voorstudie voor de WRR Mondiger of moeilijker?, uit 2002).

De turbulente opkomst van Fortuyn zegt in die zin iets over hoe 'het volk' er aan toe is, en hoeveel "bedreigde burgers" (Van den Brink) hun heil bij hem hadden gevonden. Op kleinere schaal kunnen in het post-Fortuyn tijdperk ook uitspraken van mensen als minister Hoogervorst in dat licht begrepen worden. Hoogervorst heeft aangegeven het Nederlandse politieke stelsel met vele partijen het liefst om te willen vormen tot een tweepartijen stelsel omdat dat "democratischer" zou zijn (Elsevier, maart 2005). Daar zit, los van mogelijke goede bedoelingen, een tendentieuze kant aan, een basale behoefte aan autoritaire macht. Vetomacht en hindermacht worden hier als "verlamdend" en "stroperig" terzijde geschoven, omdat gezagsdragers hun doelen niet kunnen bereiken. Vooral wanneer overal vijanden worden gezien zal zo'n behoefte aan machtig, vijandig leiderschap zich uiten.

Een kleine 'l'

Wanneer Leiderschap als aparte categorie, met een hoofdletter 'L' geschreven, als problematisch moet worden beoordeeld, dan is het de vraag wat we met de idee van leiderschap aan moeten. We kunnen het ofwel als gevaarlijk en tendentius terzijde schuiven, ofwel op de één of andere manier blijven gebruiken, maar dan wel op een manier die minder gevaarlijk is. Het eerste is lastig, omdat de behoefte aan zaken die met leiderschap verbonden zijn (zoals richting, inhoud, visie, inspiratie) niet zomaar te negeren zijn. Het laatste is bovendien mogelijk. Leiderschap kan worden geherinterpreteerd door het als normaal, alledaags onderdeel van organiseren te zien, en wel zo dat het niet alleen om de inhoud, visie, richting en daadkracht gaat, maar om subtiele connecties tussen inhoud en organisatie. Leiderschap met een kleine 'l' gaat dan niet over de vernietiging van

het alledaagse, maar wordt met alledaagse werelden vervlochten; leiderschap gaat niet over de vernietiging van 'vijanden', zoals vetomacht, noch over met iedereen 'vrienden' worden, maar over mooie dingen doen met en temidden van vijanden, vetomachten, gedoe en conflicten.

Daar valt veel voor te zeggen, zeker in tijden die verwarrend en dynamisch zijn. Verwarring en dynamiek wijzen namelijk niet zozeer op 'gebrek aan richting en inhoud', maar op te veel aan inhoud en richting, en mede daardoor te veel vetomachten, gedoe, en conflicten.

Het gelijk is bovendien moeilijk aan te tonen, omdat mensen op posities en plekken het doorgaans over weinig tastbare zaken hebben, als CO₂-uitstoot, onderwijsachterstanden, integratie, en dergelijke. Dat is eigen aan kennissamenlevingen waarin zaken met behulp van taal, symbolen, beelden en kennis worden georganiseerd. In georganiseerde kennissamenlevingen hebben velen gelijk.

Ijdel

Dat verklaart de behoefte aan Leiderschap met een hoofdletter 'L'. Krachtig leiderschap wordt ingezet om het te veel aan inhouden te reduceren, door mensen op plekken en posities uit te schakelen. Bindend leiderschap wordt ingezet om allemaal op één lijn te komen. Beiden zijn echter beperkte strategieën. Noch met krachtig, noch met bindend leiderschap kan de ultieme inhoud worden gerealiseerd, vooral omdat die ultieme inhoud gewoonweg niet bestaat in kennissamenlevingen.

Leiderschap met een kleine 'l' kan dan wel verschil maken. Mensen op de juiste plekken die in staat zijn om gezaghebbende verbanden tussen posities, plekken, procedures en inhouden te creëren, kunnen zorgen voor gedeelde ideeën, beelden en betekenissen die er toe doen en die stand houden. Dat is meer dan het 'bindend leiderschap' van Bos of vergelijkbare vormen van 'verbindend leiderschap'. De vraag is immers wat voor soort verbanden, hoe en waarom gecreëerd moeten worden. Dat zijn verbanden die tegelijk over posities, processen en procedures, én over inhouden, gedoe, macht en conflicten gaan. Dat is tegelijk 'zacht' en met elkaar, maar ook 'hard' en tegen mensen.

Concreter: een Nederlandse politieke bestuurder als Hans Wijers, minister van Economische Zaken in Paars 1, wordt als succesvol gezien omdat hij er in is geslaagd ideeën en bestaande instituties gezaghebbend te verbinden, zodanig dat instituties kunnen veranderen. Dat is bijvoorbeeld gebeurd in geval van

het 'dossier' winkelsluiting en winkeltijden. Daar wist Wijers zijn stempel op te drukken door zijn inhoudelijke idee over maatschappelijke veranderingen, door slim gebruik van zijn bestuurlijke positie en handig benutten van plekken en procedures. Het leidde bovendien tot veranderingen die zonder al te veel gedoe standhouden.

In dat opzicht verschilt het leiderschap van Wijers van het leiderschap van iemand als de huidige minister van Volksgezondheid Hoogervorst die op indrukwekkende wijze voor grote veranderingen in de zorg heeft gezorgd. Maar of met die veranderingen 'mooie' resultaten zullen worden geboekt en of ze stand houden, is zeer de vraag. De eerste tekenen, klagende cliënten, artsen, instellingen en verzekeraars, zijn weinig bemoedigend. Dat doet denken aan eerdere ingrepen van bewindslieden die met veel geweld resultaat boekten, maar wel ten koste van veel moois, zoals de befaamde Tweede Fase (Studiehuis) in het voortgezet onderwijs. Krachtig leiderschap kan veel kapot maken.

Terug naar Wijers. In zijn spel rond processen en procedures zit de inhoud; in Wijers' befaamde weigering om op de verjaardag van zijn dochter naar de Kamer te komen, zit de boodschap over maatschappelijke verandering. Dat hij daarmee wegwam, en dat het niet als spel, maar als oprecht beschouwd werd, heeft van alles te maken met zijn staat van dienst of reputatie. Dat verschilt hemelsbreed van een politiek bestuurder als Pechtold, die wel als 'verfrissend' wordt gekarakteriseerd, maar ook als 'ijdel' (en sinds januari 2006, na zijn kritiek op zijn collega bewindslieden ook nog eens als 'nestbevuiler'). Die ijdelheid is geen leeg begrip, maar verbonden met gedrag dat hij in georganiseerde settings als gemeentebestuur en partijbestuur, heeft laten zien. In een georganiseerde samenleving is ook oprechtheid georganiseerd.

Gezag

Leiderschap gaat dus niet om bestuurlijk 'geweld' – groots en daadkrachtig 'geweldige' dingen doen, zoals de invoering van de Tweede Fase – maar om alledaags organiseren waarvoor gezag nodig is, zodat veranderingen duurzaam blijken. Gezag vraagt om inbedding in, kennis van en respect voor georganiseerde praktijken. Dat maakt direct duidelijk dat alternatieve populaire ideeën om in een lastige wereld zonder grote leiders vooral via het managen van 'processen' tot vernieuwing te komen, beperkte waarde hebben. Bestuurders en managers worden dan 'regisseurs', 'procesbewakers' en 'facilitators', die 'voorwaarden scheppen', maar ze boeken daarmee niet

zomaar resultaat. Een voorbeeld daarvan.

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen kondigde in november 2005 een (nieuwe) reorganisatie aan, die tot gevolg heeft dat het ministerie zich anders tot 'het veld' gaat verhouden, door zichzelf anders te organiseren. Ambtenaren horen niet langer bij directies, maar worden aan thema's, zoals veiligheid, verbonden, en blinken uit in het niet beschikken over inhoud. Besturen gaat over 'processen'. Inhoud en organisatie worden dan niet op elkaar betrokken. Het organiseren van processen, zonder inhoud, leidt misschien niet tot bestuurlijk geweld (en niet tot vernieuwingen à la de Tweede Fase), maar ook niet tot gezag.

De vraag is dan hoe politici, bestuurders en ambtenaren die publieke organisaties als een ministerie tot daden moeten laten komen, gezag kunnen ontwikkelen. Om noch te vervallen in het grote Leiderschap, noch te vervallen in het managen van processen, maar om gezaghebbend bestuur vorm te geven, zijn drie dingen nodig: duiding, ervaring en retrospectie.

— **DUIDING.** Alledaagse leiders hebben verhalen te vertellen. Niet letterlijk, als voor het slapen gaan, maar figuurlijk. Ze 'weten' hoe de wereld in elkaar zit, en kunnen dat overtuigend onder woorden brengen. Met behulp van die verhalen, met karakters, een plot, en een narratieve structuur, kunnen ze ontwikkelingen overtuigend beschrijven en kwalificeren. Op die manier worden problemen en oplossingen geconstrueerd. Toegepast op het ministerie van Onderwijs: alledaags bestuurlijk leiderschap vraagt om overtuigende ideeën over wat er in het onderwijs aan de hand is. Bestuurlijke leiders zullen maatschappelijke ontwikkelingen, veranderde behoeften en nieuwe connecties tussen onderwijs en andere maatschappelijke domeinen moeten duiden. Aanleiding voor die duiding kunnen kleine incidenten zijn – incidenten in klassen en op schoolpleinen, die iets over het 'grotere' zeggen, zoals schietincidenten op scholen. Het vermogen om te duiden is daarmee van tweeërlei aard. Eén: welke incidenten zijn relevant? Twee: wat betekenen die incidenten?

— **ERVARINGEN.** De uit Rotterdam afkomstige Amerikaanse abstract expressionist Willem de Kooning heeft ooit gezegd: "The texture of experience is prior to everything else", en dat geldt niet alleen voor schilders. Alledaagse leiders hebben dingen meegemaakt – ze hebben de juiste mensen gekend, speciale gebeurtenissen meegemaakt, en van de juiste circuits deel uitgemaakt. Dat helpt niet alleen bij het duiden van ontwikkelingen, het

helpt ook bij het 'voor vol' worden aangezien en met gezag dingen doen in weerbarstige werelden. De praktijk kennen is niet alleen een kwestie van zien en weten, maar ook van het aan den lijve ondervinden.

— **RETROSPECTIE.** Alledaagse leiders zijn goed in het vooruitkijken en anticiperen door terug te kijken. Ze kunnen dingen overzien, kennen geschiedenissen, weten wat eerder geprobeerd en mislukt is – en ze weten wie actief zijn geweest, welke 'paradigma's' hebben bestaan, en welke taboes waarom zijn ontstaan. Het kennen van voortdurende eb- en vloedbewegingen in domeinen als onderwijs plaatst vernieuwingsdrang in perspectief. In het verleden zijn vele plannen van het predikaat 'nieuw en beter' voorzien, terwijl dat achteraf anders heeft uitgepakt. Veel van de grote reorganisaties, zoals de genoemde Tweede Fase, zijn onder politieke druk door procesmanagers snel ingevoerd, met alle gevolgen van dien. Scott spreekt in dit verband over de gevaren van seeing like a state: het van bovenaf uniform en systematisch doorvoeren van veranderingen staat op gespannen voet met wat er op maatschappelijke werkvloeren gebeurt, en is een garantie voor problemen.

Linkse leiders

Het voorgaande biedt handvatten om leiderschap zinvol in te vullen, of het nu linkse of rechtse politici en bestuurders betreft. Maar bestaat er nu ook zo iets als links leiderschap? Wanneer we de geïntroduceerde ingrediënten van duiding, ervaring en retrospectie in oogenschouw nemen, dan zijn enkele contouren te schetsen. Voor alles hebben linkse leiders een inhoudelijk verhaal dat, ondanks illusies van het 'afwerpen van de ideologische veren' ideologisch is. Dat laten de zoektochten van politiek leiders als Halsema en Marijnissen, en ook Bos, wel zien.

Vandaag de dag lijkt het er vooral op aan te komen hoe maatschappelijke idealen met een disciplinerend discours (met woorden als handhaving, veiligheid, war on terrorism en uitzetting) te verbinden zijn, en hoe in neoliberale tijden met macrobudgettaire beheersing toch sociaal-maatschappelijke waarden als solidariteit, emancipatie en 'niet nut' (kunst, cultuur) te handhaven zijn. Dat vraagt niet om eenvoudig verzet tegen grote vijanden, zoals 'de illegaal', 'de terrorist' of 'de bureaucratie', en ook niet om pogingen om met iedereen vrienden te blijven, maar om nieuwe, gebalanceerde 'vriend-vijand' verhoudingen. Wanneer we net als Carl Schmitt in zijn boek *Het begrip politiek* (Boom, 2001) het wezen van politiek als het onderscheid tus-

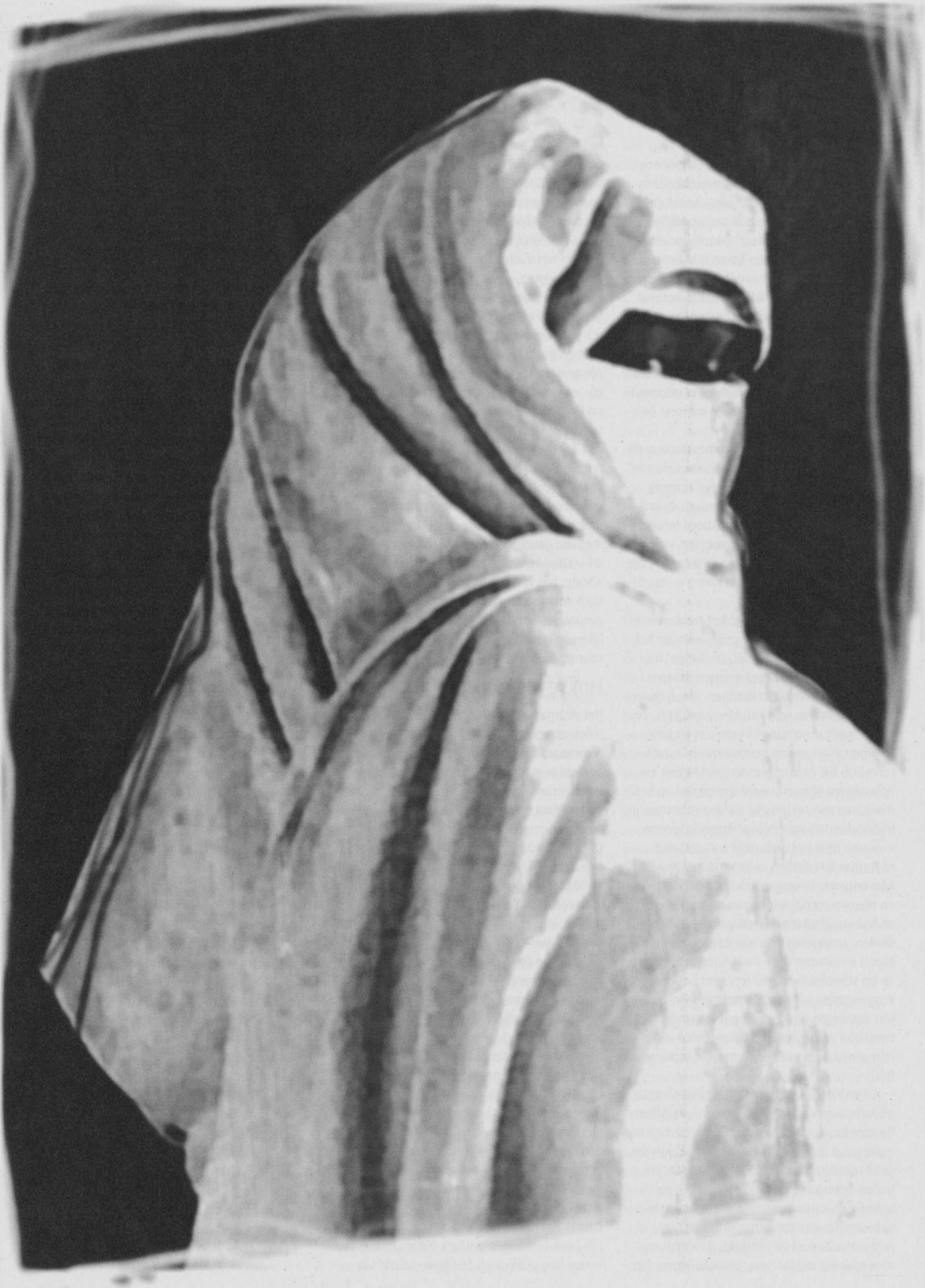
sen 'vriend en vijand' beschouwen, dan kan links leiderschap zich door nieuwe politisering onderscheiden. In plaats van liberaal de-politiseren (via marktwerking) door overal vijanden te zien, en christen-democratisch ver-politiseren door politiek naar vriendelijke plekken te verplaatsen (via gemeenschappen), kan linkse politiek zorgen voor re-politisering (via de staat) door het belang van maatschappelijke infrastructures te benadrukken, die gebruikt, maar ook misbruikt kunnen worden.

Linkse leiders kunnen zich daarbij onderscheiden door ervaringen op werkvloeren, straten, in sociale werkplaatsen, verpleeghuizen, politiekantoren, vmbo-scholen en dergelijke, tot inzet van politiek debat te maken. Daar worden infrastructures gebruikt en misbruikt; daar manifesteren zich via dagelijkse details nieuwe ontwikkelingen. Kleine details kunnen grote verschillen maken. Linkse leiders zijn niet alleen in staat om die details te zien en te benoemen, maar ook om ze met tradities van staatsvorming, solidariteit en sociaal-maatschappelijke waarden als emancipatie te verbinden. Het wordt echter pas echt leiderschap als ideeën en betekenissen met alledaags organiseren worden verbonden in diezelfde verpleeghuizen, politiekantoren, en vmbo-scholen.

In die zin zitten (linkse en rechtse) 'politici' al lang niet meer enkel in Den Haag, en ook niet alleen in stadhuizen en deelgemeente of stadsdeelkantoren, maar ook en vooral in de bestuurskamers van grote zorginstellingen, scholen en politiekorpsen. Politiek leiderschap doet er toe, maar de betekenis moet niet overdreven worden. Misschien is het grootste probleem van Leiderschap met een grote 'L' wel dat het mede door politieke leiders wordt gepropageerd, terwijl feitelijk leiderschap zich al lang op andere plekken in onze sterk georganiseerde samenleving manifesteert en moet manifesteren. Wanneer die overdrijving van de pretenties van leiderschap vervolgens ook nog eens gepaard gaat met existentiële crises (D66) of nostalgische verlangens naar oude tijden (VVD en Wiegel), dan wordt politiek leiderschap vooral ook tragisch. Dan is het niet alleen hoog tijd voor een wending naar links, maar ook voor het matigen van politieke pretenties. Dat is ook leiderschap.

×

ILLUSTRATIE JORINE HOUWELING & TEBBO VAN DIJK

Vreemde allianties

MARGUERITE VAN DEN BERG & WILLEM SCHINKEL

In een opvallend verbond trekken feministen en rechtse politici ten strijde tegen de vermeende onderdrukking van islamitische vrouwen. Het tragische resultaat is dat zowel emancipatie als integratie worden tegengewerkt. Oorzaak ligt in de reductie van alle problemen tot dat ene: de cultuur.

Marguerite van den Berg en Willem Schinkel zijn beiden werkzaam als socioloog aan de Erasmus Universiteit Rotterdam; Van den Berg doet onder meer onderzoek naar het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen, Schinkel werkt aan een boek over de betekenis van het concept 'integratie'

Recent zijn onverwachte coalities waar te nemen tussen rechtse politici en tweede golf feministen. Dat gebeurt op het kruispunt van de integratie en de strijd tegen de onderdrukking van de vrouw. We zien het bijvoorbeeld aan de buitenproportionele aandacht voor issues die op zichzelf niet gebagatelliseerd moeten worden, maar die toch, gezien de schaal waarop ze voorkomen, het publieke debat niet zo regelmatig zouden mogen beheersen. Het gevolg is een vernauwing van het integratiedebat tot de integratie van moslims, omdat problemen van vrouwenonderdrukking in het publieke debat specifiek onder moslims waargenomen worden. Wat er tevens mee bereikt wordt, is een integratiediscours en -beleid dat dubbel contraproductief werkt: het leidt niet tot integratie en niet tot emancipatie van vrouwen, maar verslechtert beide.

Om de coalities tussen rechtse politiek en het feministische gedachtegoed te begrijpen, is een historisch perspectief op de ontwikkeling van het immigratie- en integratiedebat noodzakelijk. Globaal heeft het integratiedebat in Nederland tot de jaren negentig twee fasen doorlopen, te weten een multiculturalistische en een achterstandsfase, waarna eind jaren negentig elementen uit beiden zijn blijven bestaan in een culturalistische fase van het debat. Migratie in Nederland in de jaren zestig en zeventig werd door politiek links en rechts in een multiculturalistisch perspectief geplaatst. Omdat het bij migratie ging om gastarbeiders van wie verondersteld werd dat ze terug zouden gaan naar het land van herkomst, werden migranten aangemoedigd hun 'eigen cultuur' te behouden en niet te integreren in de Nederlandse maatschappij. Voor politiek links kwam dit mede voort uit een respect voor die 'eigen cultuur'; voor politiek rechts was de achtergrond hiervan met name gelegen in de te verwachten problemen van vermenging van culturen, hetgeen zowel voor de Nederlandse maatschappij als voor terugkerende gastarbeiders – die dan in eigen land opnieuw een integratieproces moesten doorlopen – als onwenselijk gezien werd.

Schuld

Toen in de jaren tachtig duidelijk werd dat veel van de gastarbeiders wel degelijk van zins waren in Nederland te blijven, ontstond in Nederland een eerste 'integratie'-politiek.

Het motto hiervan was tot aan de vroege jaren negentig de 'integratie met behoud van eigen identiteit'. Integratie en emancipatie van migranten werden gezien als een groepsproces en de nadruk lag op het tegengaan van racisme en van achterstanden in onderwijs en arbeid. Eind jaren negentig slaat dit discours om en ontstaat een culturalistisch denken over integratie dat nu nog dominant is. Het multiculturalisme wordt hevig bekritiseerd, maar tegelijkertijd wordt een belangrijke premisse ervan – te weten het idee dat migranten een 'eigen cultuur' hebben en houden – overgenomen. Dit wordt gekoppeld aan aandacht voor achterstanden.

Het nieuwe in het culturalistische denken is de vermeende ontdekking van de verklarende kracht van 'cultuur'. In het multiculturalistische denken blijft 'cultuur' een essentialistische categorie die zich in feite op de achtergrond van de integratie bevindt. Ook in het achterstanddenken van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig is cultuur weggelaten in een 'behoud van eigen identiteit' dat niet verder geproblematiseerd wordt. Niet 'cultuur', maar 'structuur' staat hier centraal; het gaat om structurele achterstanden in opleiding en arbeid. Het culturalistische denken heeft, samengevat, vier kenmerken: 1. Het heeft een focus op achterstanden en problemen in meer algemene zin (waaronder criminaliteit zeer belangrijk is). 2. Voorondersteld is een essentialistisch beeld van 'cultuur' als een stabiel geheel van waarden en normen (dit geldt voor zowel de 'eigen cultuur' van allochtonen als voor de 'Nederlandse cultuur'). 3. Het is een niet langer groepsgewijs denken over integratie en emancipatie, maar een individualiserend denken hierover (het zijn individuen die wel of niet geïntegreerd zijn; het zijn individuen die verantwoordelijkheid en schuld hebben in geval van achterstand en/of problemen). 4. Cultuur wordt als verklarende factor gezien voor achterstanden en problemen.

Vrouwen

De omslag naar dit culturalistische denken is voorbereid door Bolkestein, die 'de cultuur van de islam' als oorzaak van integratieproblemen van islamitische migranten zag. Scheffers essay Het multiculturele drama is de wetenschappelijke legitimatie van de culturalistische omslag gebleken. Hierin

...rond islamitische

lente 2006

wordt de link gelegd tussen de cultuur van migranten en het bestaan van achterstanden in wat hij een 'etnische onderklasse' heeft genoemd. Het is in dit culturalistische denken dat het mogelijk wordt een associatie te leggen tussen integratieproblemen en culturele issues. Momenteel is dat, onder invloed van internationale aandacht voor islamitisch geïnspireerd terrorisme en de moord op Van Gogh in Nederland, vooral het geval als het gaat om zaken die met de islam geassocieerd worden. Immers, stelt Hirsi Ali: "het spook van islamitisch fundamentalisme waart langs de grenzen van Europa". Wat op dit moment met name opvalt, is de verbinding die gelegd wordt tussen integratie en zaken die met de vermeende onderdrukking van islamitische vrouwen te maken hebben.

Wie wandelt door een boekhandel kan het niet ontgaan: de stapels boeken over vrouwen in islamitische landen en islamitische vrouwen in Nederland. Ze hebben titels als: *Mijn leed draagt jouw naam*. Een waar gebeurd verhaal over eerwraak, en *Ontsnapt aan de hel* – een vrouw strijdt tegen seksueel geweld. Het is niet toevallig dat veel van deze boeken verhalen over seksueel geweld, eerwraak, uithuwelijking en besnijdenis zijn. Deze items zijn het object van hevige en verhitte discussies. Het televisieprogramma *Nova* besteedde in twee jaar dertien items aan het onderwerp eerwraak. Twee Vandaag had drie rapportages over genitale verminking in een half jaar en de grootste krant van Nederland, de *Telegraaf*, publiceerde in zes maanden 39 artikelen over hoofddoekjes.

Deze onderwerpen zijn naar het centrum van het culturalistische debat over migratie en integratie verschoven. De berichtgeving verwijst naar de vermeende onderdrukking van vrouwen in 'de patriarchale islamitische cultuur'. Naast de tweede golf feministen in Nederland, van wie zulks weinig verrassend is, voegen veel rechtse politici zich bij de strijd voor traditioneel nogal linkse standpunten.

Achterlijk

Feministen zoals Ciska Dresselhuys redeneren dat de onderdrukking van vrouwen in de 'islamitische cultuur' een belangrijk agendapunt zou moeten zijn in Nederland en dat progressieve moslimvrouwen in Nederland geen hoofddoek zouden moeten dragen omdat deze nu eenmaal een symbool

van onderdrukking is. Aan de rechterkant van het politieke spectrum was het voor het eerst Frits Bolkestein die het onderwerp aansneed. Hij gebruikte de rol van vrouwen in Marokkaanse en Turkse kring in Nederland om te wijzen op de 'achterlijkheid' van de islam als geheel. Pim Fortuyn gebruikte soortgelijke argumenten om een restrictief vreemdelingenbeleid te legitimeren.

Zeer ongebruikelijke allianties worden dus gevormd in de strijd tegen de onderdrukking van moslimvrouwen in Nederland. De personificatie hiervan is Ayaan Hirsi Ali. Als feministe en rechts parlementariër met een islamitische achtergrond is zij een belangrijke spreekbuis geworden voor het dominante discours in Nederland. Dit vooral omdat haar pleidooien voor assimilatie van minderheden, gezien haar achtergrond, moeilijk voor extreem-rechts of xenofob kunnen worden uitgemaakt door anderen in het debat.

Drie issues die in het huidige integratiediscours centraal staan zijn illustratief voor de verenging van het debat tot relatief marginale issues omtrent de emancipatie van moslimvrouwen: de hoofddoek, het gedwongen huwelijk en de eerwraak.

DE HOOFDDOEK – De hoofddoek wordt vaak gezien als een symbool voor de onderdrukking van vrouwen. Het zou gaan om een traditie die vrouwen volledige toegang tot de publieke sfeer ontkent, omdat islamitische mannen 'hun driften niet kunnen beheersen'. De hoofddoek is de zichtbare grensmarkering tussen 'onze Westerse cultuur' en de 'islamitische gemeenschap'. Het dragen van een hoofddoek betekent onderdrukt worden, betekent niet Nederlands en niet geëmancipeerd zijn. Met andere woorden: wie ervoor kiest om de hoofddoek te dragen, kiest ervoor om uitgesloten te worden door Nederlanders. Aan de andere kant: wie de gelijkheid van mannen en vrouwen verdedigt kan onmogelijk de hoofddoek tolereren.

In de winter van 2005 vond in Nederland een verhit debat plaats over de zelden in Nederland gedragen burka's, uitgelokt door Geert Wilders. Wilders is gewoonlijk vooral bezorgd om de immigratie en integratie van buitenlanders, nu maakte hij zich druk over de rechten van deze vrouwen. De Tweede Kamer vond het marginale onderwerp

belangrijk genoeg om in meerderheid een motie te steunen om de burka te verbieden. Wilders verwoordde zijn tevredenheid als volgt op zijn website (www.groepwilders.nl): "De burka is vrouwonvriendelijk en middeleeuws. Dat vrouwen geheel onherkenbaar over straat gaan is een belediging voor iedereen die gelooft in gelijke rechten. Voor een burka is dan ook geen plaats in Nederland. Het burka-verbod draagt bij aan de integratie in Nederland."

GEDWONGEN HUWELIJKEN – Ook gedwongen huwelijken (wat vroeger uithuwelijking heette) worden gebruikt door genoemde ongewone coalities. Marianne van den Anker, wethouder in Rotterdam, uitte haar woede over gedwongen huwelijken afgelopen zomer in de *Volkskrant* (20-7-2005) en koppelde deze aan radicalisering van jonge moslims. Hirsi Ali pleegt niet over gedwongen huwelijken, maar over "gearrangeerde verkrachtingen" te spreken, bijvoorbeeld in haar boek *De zoontjesfabriek*. Over vrouwen, islam en integratie (2002). Maar ook Groenlinks-Kamerlid Femke Halsema ziet de noodzaak tot het verbieden van gedwongen huwelijken, zo zei zij in een debat over integratie van minderheden in Nederland (31 augustus 2004). De 'autonome' keuze voor een huwelijks-partner wordt dus breed beschouwd als een teken van integratie in de Nederlandse samenleving; zie de Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken: Tot het huwelijk gedwongen (2005).

Hoewel het een ernstig probleem is, kan weinig gezegd worden over de schaal waarop gedwongen huwelijken plaatsvinden. Dit blijkt uit het genoemde rapport van de Adviescommissie, waaruit tevens blijkt dat allochtone jeugd autonomie in partnerkeuze steeds sterker benadrukt. In de media is het advies echter vooral opgevat als een pleidooi voor het verbieden van gedwongen huwelijken en sterkere repressieve maatregelen.

EERWRAAK – In 1999 werd Kezban, een Turkse vrouw, in Zwijndrecht vermoord. Deze zaak lokte veel reacties uit. Als het om een Nederlandse vrouw en man was gegaan had het een crime passionnel geheten. Maar de deelnemers aan het debat twijfelden niet aan de term 'eerwraak'. Opvallend is dat er voor andere, veel vaker voorkomende

vormen van geweld tegen vrouwen minder aandacht is dan voor 'eerwraak', welke aan 'islamitische culturen' gekoppeld wordt. Bij eerwraak zijn het vooral de motieven die in het centrum van de aandacht staan, niet de vorm of de kwantiteit van de daad. De federatie van opvanghuizen houdt minister Verdonk van Integratiezaken en niet minister Donner van Justitie verantwoordelijk. Verdonk aanvaardt deze en wijst op eerwraak als een symptoom van een onvoltooidde integratie van minderheden in Nederland.

Buitenproportioneel

Bij zowel de hoofddoek, gedwongen huwelijken als eerwraak gaat het om zaken die volledig uit 'hun cultuur' begrepen worden. Cultuur wordt gezien als een eenduidige oorzaak en de praktijken als een gebrek aan integratie. Eén interpretatie van de zaken is dominant: de hoofddoek is equivalent aan onderdrukking, gearrangeerde huwelijken zijn waarschijnlijk gedwongen en ernstig fysiek geweld door een van de leden van een islamitische gemeenschap tegen een vrouwelijk medelid zal wel 'eerwraak' zijn. Bovendien gaat het, van het verbod op de burka tot de zorgen om eerwraak, in belangrijke mate om marginale verschijnselen.

De nadruk op cultuur en etniciteit en de buitenproportionele aandacht voor de besproken marginale problemen hebben hun effect op beleid. Zo wil minister Donner de etniciteit van daders en slachtoffers van huiselijk geweld laten registreren. Het volgens hem stijgend aandeel van allochtonen baart hem zorgen. In plaats van een breed en omvangrijk beleid tegen huiselijk geweld, richt hij zich dus op specifieke groepen waarmee hij deze stigmatiseert. Een gunstig effect op de integratie van deze groepen zal dit beleid niet hebben.

De emancipatie van vrouwen is ook al nauwelijks een prioriteit van dit kabinet – getuige minister de Geus' uitspraken over de 'voltooiing' van de emancipatie –, hoe hoog het ook van de toren blaast als het om moslimvrouwen gaat. Overigens krijgen ook op de begroting van het ministerie van Sociale zaken etnische minderheden aangaande emancipatie buitenproportioneel veel aandacht. Als het kabinet de emancipatie van moslimvrouwen en hun integratie zo serieus neemt als het zegt te doen, moet de periode dat vrouwen een van hun man afhankelijkke

verblijfsvergunning hebben worden verkort. Die periode is nu drie jaar en dit is in Europa de langste termijn, maar het kabinet acht het nodig deze tot vijf jaar te verlengen. Hier wordt duidelijk dat de emancipatie van vrouwen, waar het zelfstandig verblijfsrecht toch bij mag horen, structureel secundair gemaakt wordt aan een restrictief vreemdelingenbeleid.

Moedig

De eenzijdige benadrukking van de onderdrukking van islamitische vrouwen in het culturalistische denken over integratie heeft het effect van een verdere buitensluiting van islamitische migranten. Het beeld dat erin naar voren komt, is in de woorden van Baukje Prins (in haar boek *Voorbij de onschuld. Het debat over integratie in Nederland, 2002*): islamitische vrouwen hebben problemen; islamitische mannen maken ze. Deze uitsluiting werkt tweevoudig: islamitische vrouwen wordt bij voorbaat autonomie ontnomen als ze zich, paradoxaal genoeg naar eigen zeggen vaak uit eigen keuze, uiten als islamitische vrouwen. Zo kan de Rotterdamse wethouder Van den Anker spreken over vrouwen "uit de catacomben van de stad", terwijl ze mondige islamitische jonge vrouwen vertelt dat ze toch echt onderdrukt worden omdat ze een hoofddoek dragen. Potentiële woordvoersters van islamitische vrouwen als Khadija Arib, Naïma Azough en Nebahat Albayrak worden systematisch minder serieus genomen en zijn minder aanwezig in het publieke debat dan iemand als Hirsi Ali, die wel voor islamitische vrouwen zegt te spreken, maar daardoor niet als zodanig erkend wordt. Middels de benadrukking van de onderdrukking van islamitische vrouwen vindt tevens een discursieve uitschakeling van islamitische mannen plaats. Zowel mannen als vrouwen worden daarmee gestereotypeerd op een wijze die precies de gehoopte integratie eindeloos tegenwerkt. De tragische conclusie van een alliantie tussen feministisch engagement en conservatief sentiment.

×

Overige literatuur

- Halleh Ghorashi: 'Ayaan Hirsi Ali: daring or dogmatic? Debates on multiculturalism and emancipation in the Netherlands'. Focaal. *European Journal of Anthropology* 42 (2003)
- Helma Lutz: 'Doeken des aanstoots'. In: Wekker en Braidotti (red.): *Praten in het Donker. Multiculturalisme en anti-racisme in feministisch perspectief (1996)*, Kok Agora
- Sawitri Saharso: *Feminisme versus multiculturalisme? Forum Essay (2003)*

Emancipatie

Zijn de achterstandsbuurten in de grote steden, met hun opeenhoping van kansarme groepen, een glijbaan naar ellende of een springplank naar emancipatie?

Erik Snel is universitair docent bij de Afdeling Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam

De Nederlandse politiek en de publieke opinie denken veelal zeer negatief over de ontwikkelingen in de grote steden. Steden als Amsterdam en Rotterdam verkleuren in snel tempo. Nieuwkomers en minderheden vestigen zich in de stad, autochtonen en middengroepen (in toenemende mate ook de allochtone middenklasse) trekken weg naar de randgemeenten. Velen vrezen 'Amerikaanse toestanden' in de Nederlandse steden: gettovorming, de opeenhoping van kansarme groepen in buurten met slechte woningen en als gevolg daarvan de cumulatie van ellende (voortijdige schooluitval, werkloosheid, uitkeringsafhankelijkheid, toenemende overlast en onveiligheid op straat, enzovoort) in deze buurten. Het zijn deze gevoelens van onvrede en onbehagen die in Rotterdam bij de vorige gemeenteraadsverkiezingen tot de opkomst van Pim Fortuyn en Leefbaar Rotterdam hebben geleid.

In hun boek *Amsterdam als emancipatiemachine*, dat eind 2005 verscheen, proberen Leo Platvoet, senator voor GroenLinks, en Maarten van Poelgeest, lijststaanvoerder van GroenLinks in Amsterdam, een einde te maken aan dit gesomber. Platvoet en Van Poelgeest poneren juist een positief beeld

van de stedelijke dynamiek. De hedendaagse stad is geen poel van ellende en achterstand, maar een 'emancipatiemachine': "Mensen komen de stad binnen, maken carrière, worden geconfronteerd met andere leefstijlen, normen, waarden en meningen, emanciperen zich economisch en cultureel en vertrekken veelal in een latere levensfase weer". De stad is de plek waar gelukszoekers en kansrijken binnenkomen, zowel migranten van buiten Nederland als autochtone én allochtone jongeren die in de stad gaan studeren en hun carrière starten. Dat maatschappelijk gearriveerden de stad nadien weer verlaten, is geen probleem zolang de stad maar als "emancipatiemachine blijft draaien". Zoals vaker in hun boek keren de auteurs zich hier impliciet tegen de Rotterdamse aanpak om kansarmen uit (bepaalde buurten van) de stad te weren. Laat de kansarmen tot ons komen, lijken Platvoet en Van Poelgeest met een messiaans gebaar te zeggen. En: 't komt allemaal goed.

Strohalm

Hun boekje is overigens zeer prettig en prikkelend geschreven, bevat een schat aan inzichten, ideeën en bevindingen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek én een duidelijke boodschap. Het bestaat voor ongeveer de helft uit interessante interviews met acht 'deskundigen' over de stad en voor de andere helft uit een essay van de auteurs waarbij ze gebruik maken van uitspraken van de geïnterviewden. Het pleit voor de auteurs dat ze niet alleen (zij het wel voornamelijk) geestverwanten geïnterviewd hebben, maar ook iemand als Paul Scheffer die zich wel zorgen maakt over de toenemende ongelijkheid in de stad en het uiteenvallen van de stad langs etnische lijnen. Ook Paul Scheffer wordt geregeld in het essay aangehaald, zij het veelal met de mededeling dat

de auteurs het niet met hem eens zijn. Ik richt mij hier vooral op het – naar mijn mening al te optimistische – betoog van de auteurs zelf.

Terecht merken Platvoet en Van Poelgeest op dat de situatie in Amsterdam gunstiger is dan in Rotterdam (vooral omdat Amsterdam een meer aantrekkelijker stad is, die ook middengroepen aantrekt en daardoor in economisch opzicht meer potentie heeft en in sociaal opzicht meer gemengd is dan Rotterdam) maar laten ook allerlei ongunstige verschijnselen in Amsterdam onvermeld. Marokkaanse jongeren die in de Diamantbuurt of in Amsterdam-West de straat onveilig maken, de groeiende etnische spanningen na de moord op Theo van Gogh, het feit dat zeer veel Amsterdamse jongeren (met name allochtone jongeren) het op school niet verder schoppen dan het vmbo of zelfs voortijdig uitvallen en daardoor weinig kansen hebben op de arbeidsmarkt – Platvoet en Van Poelgeest lijken het niet te willen zien. Ze houden zich vast aan de strohalm dat er gunstige ontwikkelingen zijn (zo is het gemiddelde opleidingsniveau van allochtone jongeren net iets meer verbeterd dan dat van autochtonen), maar zien niet de enorme kloof die nieuwkomers en minderheden nog altijd scheidt van de autochtone bevolking.

Liefde

Daarbij is het de vraag of de ontwikkeling echt de goede kant op gaat. Platvoet en Van Poelgeest onderkennen zelf dat juist de concentratie van achterstandsgroepen in gekleurde achterstandswijken de stedelijke emancipatiemachine zou kunnen verstoren. Sterker nog, is het niet zo dat juist de ruimtelijke concentratie van achterstandsgroepen de sociale ongelijkheid en achterstand versterkt? Dit is, om eens een afwijkend geluid te laten horen,

wel de mening van CBS-onderzoeker Jan Latten in zijn recente oratie *Zwanger van segregatie*. Latten laat zien dat de sociale ongelijkheid tussen autochtonen en allochtonen (in termen van onderwijskansen van kinderen, arbeidsdeelname en inkomensverschillen) nog altijd enorm zijn. Latten benadrukt dat de huidige ongelijkheid via de selectieve werking van het onderwijs wordt overgedragen van de ene generatie op de andere.

Ongelijkheid wordt nog eens versterkt via de eveneens selectieve partnerkeuzes van mensen. Liefde is niet blind, maar een opmerkelijke vorm van uitsortering. Doordat hoogopgeleiden het met hoogopgeleiden doen, ontstaat een krachtige elite die zich zal onderscheiden van paren bestaande uit twee achterblijvers. Deze selectieve partnerkeuze wordt volgens Latten nog versterkt door de ruimtelijke segregatie, waardoor stedelingen in toenemende mate alleen nog maar 'soortgenoten' (andere allochtonen of autochtonen, laag- of hoogopgeleiden) ontmoeten. Het effect van dit alles, aldus Latten, is toenemende sociale ongelijkheid langs etnische lijnen.

Platvoet en Van Poelgeest zien dit duidelijk anders en zien zelfs "de achterstandswijk als springplank" (p. 24). Hoe dit precies werkt, wordt echter niet duidelijk. De auteurs verzetten zich tegen de in hun ogen al te negatieve beeldvorming over stedelijke achterstandswijken als een zichzelf versterkende poel van hun ellende. Hierin mogen ze deels gelijk hebben, maar dat maakt nog niet duidelijk hoe de achterstandswijk precies als springplank fungeert. Hebben allochtone jongeren uit achterstandswijken méér kansen dan in andere wijken? Dit lijkt mij een omdraaiing van de werkelijkheid.

Ik ben het wel eens met de stelling van de auteurs dat

Turnschool in Bos en lommer, Amsterdam — Foto: Jan Boeve, HH

stedelijke herstructurering (de sloop van goedkope, onaantrekkelijke woningen en de bouw van duurere nieuwbouw) en de daaruit voortvloeiende sociale menging op zich niet de oplossing is voor de complexe problematiek van stedelijke achterstandswijken.

Iets te veel

Inderdaad, werkloosheid moet worden aangepakt met concrete werkgelegenheidsplannen, onderwijsachterstand met adequaat onderwijs, overlast en criminaliteit door meer politie op straat, fysieke verloedering door meer aan woningonderhoud te doen. Het gemengde bouwen is niet alleen de verkeerde, maar bovendien een erg dure strategie om iets aan deze problemen te doen. Zoals Platvoet en Van Poelgeest

zeggen: "De dominante opvatting waarbij menging als enig zaligmakende oplossing wordt gezien voor problemen in buurten, prijst ten onrechte een veel effectievere strategie uit de markt, namelijk het zorgen voor goede publieke voorzieningen in moeilijke buurten, investeren in mensen en in het verkleinen van inkomensverschillen" (p. 32).

Gelukkig staan zij hierin niet alleen. Er bestaan immers al tal van interventies in moeilijke stadsbuurten gericht op het vergroten van leefbaarheid en veiligheid in de buurt, het versterken van de bewonersbetrokkenheid bij de buurt, het vergroten van onderwijskansen en tegengaan van voortijdige schooluitval van (vooral allochtone) kinderen en jongeren en – zij het sinds

kort – het bestrijden van werkloosheid in de buurt. Denk bij dit laatste bijvoorbeeld aan het plan van de Amsterdamse wethouder Ahmed Aboutaleb voor een sluitende aanpak voor jongeren: alle Amsterdamse jongeren (tot 27 jaar) moeten of naar school, of werken óf er wordt hen een gesubsidieerde baan aangeboden. Niets doen met een bijstandsuitkering is er niet meer bij. Dergelijke interventies bestaan al (eerder beschreven we dit beleid onder de titel *Sociale herovering* in Amsterdam en Rotterdam), maar kunnen natuurlijk versterkt worden. Het begin van zulk beleid is echter dat problemen onderkend, en niet ontkend worden. Dat laatste doen Platvoet en Van Poelgeest iets te veel.

×

- Leo Platvoet en Maarten van Poelgeest, Amsterdam als emancipatiemachine; uitgeverij THOTH, 2005
- Jan Latten, Zwanger van segregatie; oratie Universiteit van Amsterdam, 2005
- G. Engbersen, E. Snel en A. Weltevrede, Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Eén verhaal over twee wijken; Amsterdam University Press, 2005

De vrijheid heeft

THEO BRAND

(Links-)liberalen zijn bevreesd voor de hartstocht, irrationaliteit en onvrijwilligheid van gemeenschappen. Ten onrechte, zo betoogt de politiek filosoof Michael Walzer. Gemeenschapsverbanden zijn nodig om vrije individuen voort te brengen. Dat is de paradox van vrijheid.

Theo Brand is politicoloog en actief bij de Linker Wang, het platform voor geloof en politiek, verbonden met GroenLinks

De Amerikaan Michael Walzer (1935) is een van de meest vooraanstaande politiek filosofen van deze tijd. In 1983 verscheen van hem het inmiddels klassiek geworden boek *Spheres of justice. A defense of pluralism and equality*. Walzer, verbonden aan het Institute for Advanced Study te Princeton, probeert het politiek liberalisme te laten overvloeien in een linkse of sociaal-democratische politiek, zoals ook blijkt uit zijn vorig jaar uitgekomen en zeer lovend besproken boek *Politics and Passion*. Zijn zoektocht naar het combineren van vrijheid en gemeenschap kan licht werpen op de zoektocht van Femke Halsema naar vrijzinnigheid en sociaal individualisme.

Dankzij het pleidooi van Femke Halsema voor vrijzinnigheid wordt het beeld van ideologisch dogmatisme dat soms nog aan GroenLinks kleeft, sterk gerelativeerd. Dat kan voor die partij, ook in electorale zin, een belangrijk winstpunt zijn. Maar feitelijk hebben de politieke partijen die opgingen in GroenLinks hun laatste dogmatische veren al in 1990 bij de fusie afgeschud. Van de vier voorlopers van GroenLinks is de PPR waarschijnlijk de meest vrijzinnige partij geweest. Waarschijnlijk omdat het een 'doorbraakpartij' was waarin christenradicalen met gelijkgestemden uit andere milieus samenwerkten aan een radicaal andere, maar ook ontspannen samenleving. Dat maakte de partij relatief libertair, maar de PPR kwam daarmee nog niet in de buurt van het nu door Halsema gewenste, naar anarchisme tenderende, sociaal individualisme (zie de Helling nr. 2-2004 en nr. 3-2005).

Halsema vreest inperking van individuele vrijheidsrechten en een gebrek aan ruimte voor individualiteit en non-conformisme. Dit vanwege de groeiende invloed van het neoconservatisme. Niet 'rechts' maar 'links' moet daarom, zo meent Halsema, de vrijheid verdedigen tegenover de oprukkende conservatieve machten. Dat vraagt om een vrijzinnige koers van sociaal individualisme. De antiterreurwetgeving speelt hier een rol. Deze kan inderdaad burgerlijke vrijheden aantasten. Dat vraagt om waakzaamheid en alertheid. Maar vrijheid heeft, politiek begrepen, uiteindelijk vooral betrekking op de economische bewegingsvrijheid van burgers. En het is de vraag of in een globaliserende economie in plaats van meer (economische) vrijheden, er ter bescherming van burgers juist inkadering van vrijheden nodig is.

Naïef

Om te beginnen is het ter verdediging van Halsema goed om het verband te benadrukken tussen individuele vrijheid en gelijke kansen, zoals de Indiase econoom en Nobelprijswinnaar Amartya Sen doet (de Helling nr. 4-2005). Vrijheid en gelijkheid hangen tot op zekere hoogte samen want ook vrijheid is een goed dat (her)verdeeld kan worden. Het zou echter naïef zijn om het klassieke spanningsveld tussen vrijheid en gelijkheid te ontkennen. Meer vrijheid leidt voor de onderklasse tot meer kansen, maar waartoe dient een grotere (economische) vrijheid van de middenklasse en de elite? Vrijheid is de motor van ontwikkeling en van gelijke kansen, maar op den duur

ook van een groter wordend verschil in welvaartsniveau. De vraag is waar het omslagpunt ligt: op welk moment draagt het vergroten van vrijheid niet meer bij aan een rechtvaardige en duurzame samenleving?

Verarming en verpaupering kunnen worden tegengegaan, zoals Sen stelt, door de verwezenlijking van positieve vrijheden. Via onderwijs en zorg kunnen mensen uit hun achterstand worden bevrijd. Maar vanuit de liberale traditie en de ideeën van Sen is het lastiger om bijvoorbeeld consumentisme en exorbitante zelfverrijking tegen te gaan. Dat laatste valt buiten de ideologie waarin vrijheid en groei de toon aangeven. Toch is verzet tegen bijvoorbeeld consumentisme noodzakelijk omdat grondstoffen, schone lucht en ruimte niet onbeperkt voorradig zijn. De aanslag op deze schaarse goederen leidt tot grotere ongelijkheid en minder kansen voor mensen die in minder welvarende landen wonen of zij die nog geboren zullen worden: de toekomstige wereldbevolking. De crux is dat we met alleen vrijheid de vrijheid niet kunnen redden. Daarom hebben politiek én samenleving – om met de Amerikaanse politiek filosoof Michael Walzer te spreken – hartstocht (passion) vanuit uiteenlopende sociale bewegingen nodig. Waar vrijheid voor allen – ook in de toekomst – het doel is, kan de individuele vrijheid van autonome burgers niet het enige politieke middel zijn om gelijke vrijheid voor allen te bereiken. Voor mobilisatie zijn gemeenschappen nodig.

Geliefden

Walzers uitgangspunt is een liberale 'gemeenschap van gemeenschappen'. Hij is een liberal maar vooral ook een gemeenschapsdenker, omdat hij het formuleren van overal en altijd geldende uitgangspunten van rechtvaardigheid – zoals in de liberale theorie gebeurt – als problematisch beschouwt. Want, zo benadrukt hij, samenlevingen zijn tijdsgebonden en cultuurgebonden. "Mijn stellingname is radicaal particularistisch", aldus Walzer in zijn magnum opus *Spheres of justice. A defense of pluralism and equality* (1983). In dit boek, inmiddels een standaardwerk in de politieke theorie, betoogt Walzer dat mensen zaken in verschillende sferen verschillend waarderen.

Het vrije spel van vraag en aanbod hoort thuis in de economie. In andere sferen, zoals het onderwijs of het privé-leven, weerspiegelen prijzen die door vraag en aanbod tot stand komen niet de geldende waarden. Dat is volgens Walzer de reden

aan vrijheid niet genoeg

Foto: Jan Boeve, HH

dat in deze levenssferen de markt geweerd dient te worden. In de omgang met onze geliefden gedragen we ons immers anders dan wanneer we een transactie afsluiten of een schoolexamen afnemen. Dat betekent niet dat we in de drie verschillende sferen (privé-leven, economie, onderwijs) de betrokkenen ongelijkwaardig behandelen. Maar wel dat de intieme handelingsfeer nu eenmaal anders geordend is dan de economische of onderwijskundige handelingsfeer.

Onderdrukking

Deze logica spitst Walzer toe op de vraag naar gelijkheid en ongelijkheid in de maatschappij. Terwijl liberale denkers als John Rawls een soort globale maat van ongelijkheid gebruiken – waarmee verschillen in bijvoorbeeld welstand, onderwijs, en culturele kansen in principe onderling kunnen worden vergeleken – pleit Walzer voor een waterdichte opdeling van diverse handelingsfeeren.

Volgens Walzer is er geen enkele sector

die zonder enige vorm van ongelijkheid kan functioneren. Als we in de sfeer van de economie geen loonverschillen zouden accepteren, dan klappt de economie in elkaar. Ook in het onderwijs is ongelijkheid niet weg te denken omdat leerlingen waarderingscijfers krijgen die onderling verschillen. En ook in het privé-leven zijn verschillen toegestaan. Volgens Walzer is om die reden het 'eenvoudige gelijkheidsbegrip' als basis voor een rechtvaardige samenleving problematisch. "Gelijkheid, letterlijk begrepen, is een ideaal dat rijp is voor verraad" schrijft Walzer in *Spheres of justice*.

Een kunstmatige gelijkshakeling van individuele aandelen in macht en aanzien zou gepaard gaan met een enorme onderdrukking van spontane vrijheid. Gelijkheid als ethisch streefdoel heeft volgens Walzer daarom een negatieve betekenis: het verwijst naar de afwezigheid van onderdrukking.

De natuurlijke ongelijkheid, betekent voor Walzer echter niet dat we het streven naar gelijkheid moeten opgeven. Maar het

is volgens hem onzinnig te streven naar een alomvattend criterium, zoals dat in de liberale theorie gebeurt. Om die reden lanceert hij het begrip 'complexe gelijkheid': een bevoorrechte positie in de ene levenssfeer mag geen aanleiding geven tot een bevoorrechte positie in een andere levenssfeer. Wie bijvoorbeeld in economische zin rijk is, zou daarmee niet automatisch meer kans mogen hebben op goed onderwijs of betere gezondheidszorg.

Hartstocht

In zijn recente boek *Politics and Passion* vervolgt Walzer zijn zoektocht toward a more egalitarian liberalism – zoals de ondertitel luidt. Hij maakt duidelijk dat klassiek liberale opvattingen over individu, staat en maatschappij ontoereikend zijn om de onderliggende culturele, religieuze en sociale verbanden te doorgronden die bepalend zijn voor (collectieve) identiteiten, keuzen, conflicten. En bepalend zijn voor de rol van hartstocht in het democratische politieke leven.

aan vrijheid niet genoeg

Walzer wijst erop dat (sociaal) liberalen vanuit hun politieke logica vaak bang zijn voor de hartstochtelijke intensiteit (passionate intensity) van doorgaans minder liberale groepen in de samenleving. En dat terwijl de sociale structuren en politieke ordeningen die ongelijkheid bestendigen vooral tegenstand krijgen vanuit de sociale bewegingen die in gang worden gezet door maatschappelijke hartstochten. Opvallend is hoeveel accent Walzer legt op de plaats en rol van de civil society in politieke processen: de sociale verbanden tussen staat en individu zijn volgens hem doorslaggevend voor de door links gewenste veranderingen. In het boek beschrijft Walzer dat de civil society maar voor een klein deel het product is van vrijwillig gekozen verbintenissen. Dat is opmerkelijk omdat de vrijzinnig linkse school rond Halsema met nadruk stelt dat alleen vrijwillig gekozen verbintenissen acceptabel zijn. Maar hoe reëel is dat?

Paradox

Walzer meent dat een persoon wordt geboren in een bepaald milieu en vaak van jongs af aan deel uitmaakt van een religieuze of etnische groep. Ook bestaat er een culturele determinatie van de wijze waarop vervolgens verbintenissen tot stand komen. En de plaats waar we geboren zijn of wat ons thuisland is – een plek waar we meestal niet voor gekozen hebben – is bepalend voor de vraag van welke politieke gemeenschap we deel uitmaken. Vrijheid is daardoor een relatief begrip.

Het is onmogelijk en ook onwenselijk om onvrijwillige verbintenissen in een samenleving uit te sluiten. Ze horen volgens Walzer bij het menselijk samenleven. De mogelijkheden van vrijwillige verbintenissen, dus de relaties en verbanden waarvoor we (doorgaans op latere leeftijd) wel bewust kunnen kiezen, is enorm waardevol. Het is eigenlijk de enige vrijheid die we kennen, aldus Walzer. Die vrije individuele keuze is volgens Walzer gebaseerd op het besef en de ervaring van onvrijwillige verbintenissen. Zonder de ervaring van deze relaties zouden individuen niet eens sterk genoeg zijn om de onzekerheden van de vrijheid aan te gaan. Zelfs het minimale vertrouwen dat het aangaan van vrijwillige verbintenissen mogelijk maakt, zou zich niet kunnen ontwikkelen wanneer basisvertrouwen ons niet is geleerd in (de niet zelf gekozen) verbintenissen waarin we zijn opgegroeid.

Walzer verwoordt daarnaast een interessante paradox: "Ik denk dat er geen

samenleving van vrije individuen zou kunnen bestaan zonder een socialisatieproces en een cultuur van individualiteit en een ondersteunend politiek regime. Met andere woorden: ook de samenleving van vrije individuen is voor haar meeste leden een onvrijwillige verbintenis" (Politics and Passion, pg. 17). Dat roept de vraag op hoe een politiek programma dat de voorwaarden wil scheppen voor 'sociaal individualisme' er uit kan zien. Moet de overheid inzetten bij het individu of toch bij gemeenschappen?

De civil society is voor Walzer van groot belang. Hij formuleert vier uitgangspunten van een linkse of sociaal-democratische theorie over de civil society. Ten eerste dat de civil society voor een belangrijk deel niet wordt bepaald door individuele keuzes of vrijwillige verbintenissen, maar ook door cultuur, godsdienst en socialisatieprocessen. Ten tweede dat de civil society niet vruchtbaar kan functioneren zonder ingrijpen en steun van de overheid. Ten derde dat de overheid niet alleen conflicten binnen de civil society moet beheersen, maar ook de ongelijkheid aan macht en invloed binnen de civil society moet verminderen. En ten vierde dat wanneer de overheid zich bemoeit met de civil society, deze overheid niet moet denken dat alle gemeenschappen binnen de civil society ideologisch liberaal correct gemaakt kunnen worden of dat alle personen veranderd kunnen worden in autonoom handelende individuen.

Onvrijwillig

In een liberale democratie wordt hartstocht meestal als gevaarlijk gezien. Irrationaliteit leidt immers vaak tot onverdraagzaamheid en geweld. Maar Walzer stelt dat we politieke hartstocht of passie niet moeten elimineren om eigenschappen als redelijkheid, scepticisme, ironie en tolerantie – die in een liberale democratie gewaardeerd worden – te laten zegevieren. Dat zou mooi zijn, meent hij, maar het is in de praktijk niet mogelijk. Zonder gepassioneerde betrokkenheid zullen politici uiteindelijk elke strijd voor politieke macht verliezen. Wanneer redelijkheid en passie van elkaar gescheiden worden, leidt dat tot een ideologie van risico mijden: een verdediging van de gevestigde orde tegen politieke wensen van onderop.

Volgens Walzer vormt de rationele legitimatie van politieke hartstocht een waardevolle revisie van de liberale theorie. Er is geen manier om je te voegen in partijen en bewegingen die strijden voor meer gelijk-

heid, en er is geen manier om overtuigingen te ondersteunen, dan dat te doen met hartstocht, zo schrijft hij.

Gemeenschapsverbanden – zoals gezinnen, geloofsgemeenschappen en verenigingen – brengen in een open samenleving emanciperende personen voort. Zonder tradities en gemeenschapsverbanden kan een mens zich niet verbinden, identificeren, laat staan dat hij of zij zich nog ergens tegen kan afzetten. Om met Walzer te spreken: we hebben de ervaring van onvrijwillige verbintenissen nodig om de vrijwillige te kunnen aangaan. Dat is de paradox van de individuele vrijheid.

Burgers die verantwoordelijkheid nemen en de maatschappij vanuit hun overtuigingen en passies willen inrichten, doen dat door zich te organiseren. Zij vormen een civil society. Ter linkerzijde kreeg dat in de jaren zeventig gestalte in actiegroepen, basisbewegingen en buurtcomités. In het nawoord van de bundel Vrijheid als ideaal (Bart Snels red., 2005) idealiseert Halsema terecht dat beeld. Het kan een vertrekpunt zijn voor een uitwerking van een linkse visie op de Nederlandse en ook internationale civil society. Want de derde sfeer van burgers is méér dan die van de linkse romantiek en kan bijvoorbeeld ook klassiek burgerlijk, religieus of conservatief van karakter zijn. Links zou de maatschappelijke waarde van de civil society – met alle passies die erdoor gekanaliseerd worden – niet selectief, maar in de volle breedte moeten erkennen en een uitgewerkt beleid met betrekking tot de civil society moeten ontwikkelen.

Dynamische en hartstochtelijke sociale bewegingen zijn uiteindelijk de wortels van progressieve politiek. Het ideaal van autonomie en individuele vrijheid moet voor GroenLinks hoog genoteerd staan. Maar het streven naar gelijke kansen en solidariteit, vraagt om respect voor soevereine gemeenschapsverbanden en culturele groepsrechten, ook als gemeenschappen intern niet volmaakt liberaal zijn.

Vrijheid als ideaal is een loffelijk politiek doel. Maar het wordt vruchtbaar als linkse politiek niet een maximum, maar een optimum aan individuele vrijheid en autonomie nastreeft. De zoektocht naar dit optimum, waarin emancipatie een centrale rol speelt, is een vrijzinnige opdracht die links niet mag laten liggen.

×

Spannend links

Een fijn klein boekje, zonder voetnoten of uitgebreide literatuurverwijzingen. Een essay dat leest als een roman. Hoofdpersonen: Joschka Fischer, Daniel Cohn-Bendit, en Bernard Kouchner (oprichter van Artsen zonder Grenzen). Geschreven door een Amerikaanse liberal. De drie hoofdpersonen staan symbool voor de generatie '68. Beschreven wordt de ontwikkeling van radicalisme en activisme in spijkerbroek naar macht en bestuur in driedelig grijs. Hoe linkse ideologen, antimilitaristisch in de jaren zestig, veranderden in voorstanders van ingrijpen in Kosovo en heftig van mening verschilden over Irak. Een spannend geschiedenisboek over linkse politiek. (BS)

Paul Berman: Power and the idealists;
Or, the passion of Joschka Fischer and its aftermath;
Soft skull press, 2005

Pillen

Dwight Wilmerding is pas achtentwintig jaar oud, maar gaat al gebukt onder een midlifecrisis. Veel om naar uit te kijken heeft hij dan ook niet. Een slaapverwekkende baan als softwaretechnicus bij de farmaceutische gigant Pfizer en de vrienden waar hij mee samenwoont zijn ook niet bepaald inspirerend. Om over zijn besluiteloosheid heen te komen gaat hij aan de pillen die hem hierbij zouden moeten helpen. Eenmaal aan de pillen kan Dwight maar niet besluiten of de pillen werken of niet. Kunkel werd na het verschijnen van zijn roman in Amerika in september 2005 vergeleken met Dave Eggers en Jonathan Safran Foer. Dat gaat misschien wel ver maar lezenswaardig is dit boek zeker. (FT)

Benjamin Kunkel, Besluiteloos, Rothschild en Bach (2006),
275 p., 18,95

Rakelings

Yolanda Entius is scenarioschrijver, regisseur en acteur bij theatergroep Mug met de Gouden Tand. In haar debuutroman Rakelings leggen de mensen hun leven niet in handen van het lot, maar nemen ze het rakelings passerende lot in handen. Entius beschrijft de werelden achter twee krantenberichten die op eenzelfde dag verschijnen: een vrouw die een man met een hamer slaat en een jongentje dat bij een busongeluk om het leven komt. Werelden die in elkaar over zullen vloeien alleen omdat ze toevallig op dezelfde dag in de krant verschenen. Entius voert de lezer mee in het denken van de verschillende personages, die daardoor in staat gesteld wordt om niet alleen vanuit, maar ook óver de personages te denken. Dat zorgt voor confronterende situaties: handelingen die van buiten niet anders dan als raar moeten worden beschouwd, worden eenmaal verplaatst in de personages heel begrijpelijk. (LN)

Yolanda Entius, Rakelings, Querido (2005), € 17,95

Ramsj

We schrijven de 18de eeuw. Een in Duitsland rondtrekkende kwakzalver, om precies te zijn een magnetiseur, weet steeds opnieuw mensen te overtuigen van zijn wonderbaarlijke vermogen om te genezen. Het is de begintijd van de Verlichting en het boek beschrijft via een arts, die de rationele wetenschap aanhangt maar zelf ook in de ban raakt van de charismatische vreemdeling, de behoefte van mensen om in wonderen te geloven. En in profeten. Hartstikke actueel dus, dit prachtige boek van de Zweedse auteur die eerder bejubeld werd om Het bezoek van de lijfarts. Ligt in de ramsj. (JvdM)

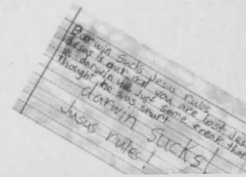
Per Olov Enquist, De vijfde winter van de magnetiseur,
Ambo (2002, oorspr 1964),
232 p., € 7,90

You're beautiful

Sommige prachtige ideeën zijn zo simpel van opzet. De oprichter van Foundmagazine.com vond eens een briefje van iemand onder z'n ruitenwisher. Het briefje was niet voor hem bedoeld maar de schoonheid van het vinden van zo'n persoonlijk briefje trof hem behoorlijk. Zo kwam hij op het idee om een magazine te starten waarin gevonden voorwerpen een prominente rol hebben. Het allermooiste gevonden item op de website is een schets die iemand heeft gemaakt van een man die lag te slapen in Central Park (NY). Onderaan de tekening staat geschreven: "You're beautiful". De schets lag op z'n buik bij het ontwaken. (FT)

www.foundmagazine.com

Verder Lezen

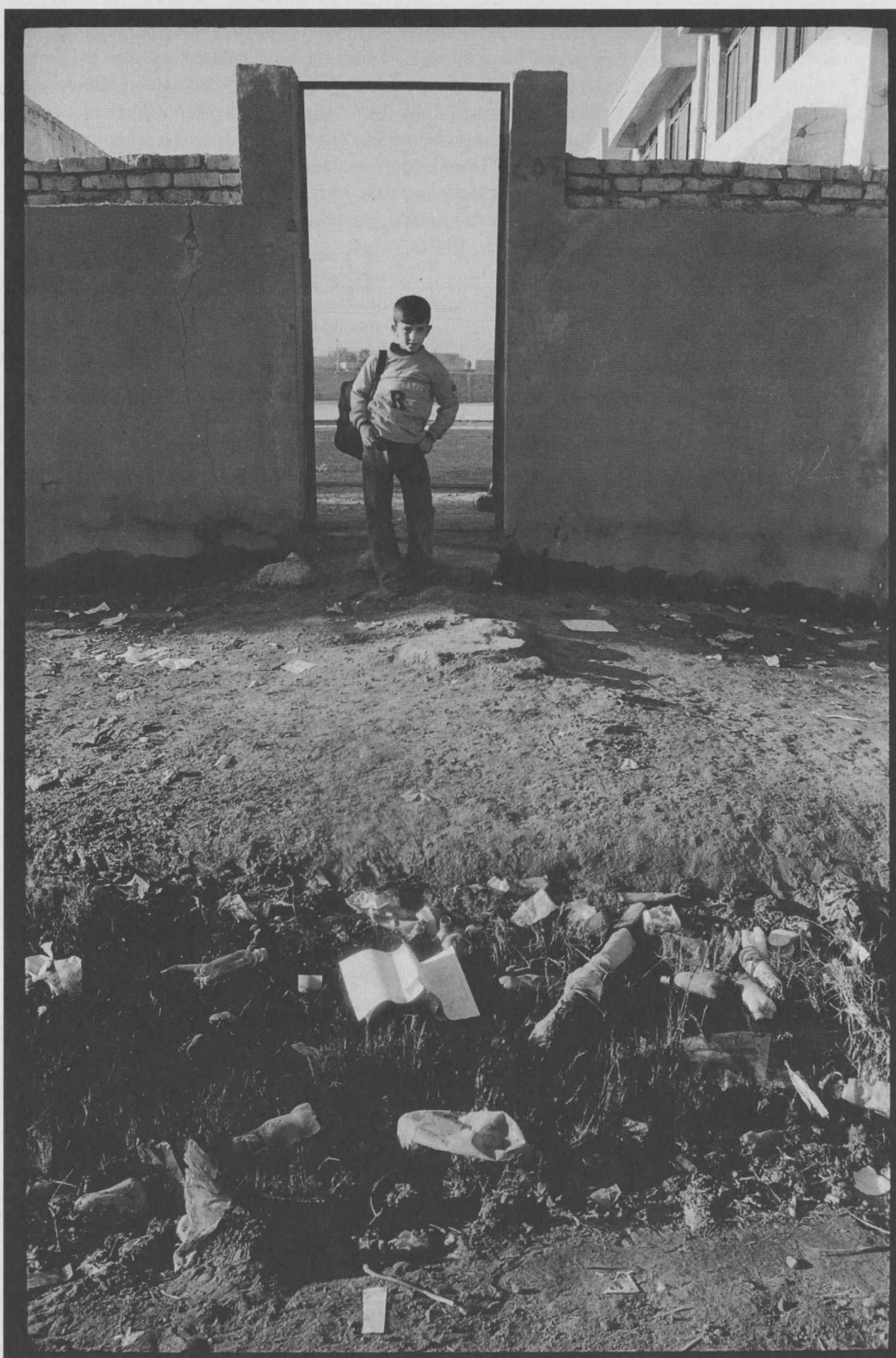

terug naar El Amarah

Karim Abraheem (54) ontvluchtte in 1979 zijn vaderland Irak en leeft momenteel in België. Na de val van Saddam Hoessein kon hij eindelijk, voor de eerste keer na bijna 25 jaar, terugkeren naar zijn land. In december 2005 bezocht hij voor de derde keer zijn geboortestad El Amarah, zo'n vierhonderd kilometer ten zuiden van Bagdad. Deze keer maakte de vreugde over het weerzien plaats voor ontgoocheling. Hij stelde vast dat de extreme Islamisten in toenemende mate de dienst gaan uitmaken, met allerlei geboden en verboden. De vrijheid en creativiteit van de inwoners worden zwaar beknot. Van zijn bezoek maakte hij foto's waarvan een aantal hier te zien is. De foto's maken deel uit van een foto-project over het dagelijks leven in het Irak van vandaag.

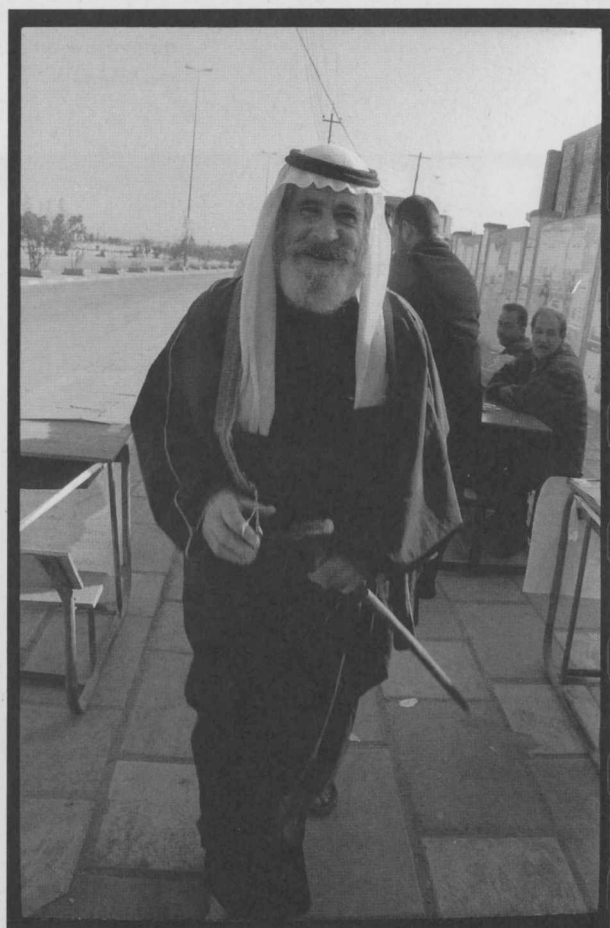
karimabraheem@hotmail.com

Dit is de school in mijn vroegere wijk. De jongen, Toufi, is de zoon van een goede vriend. Hij staat in de schoolpoort, op de scheidslijn van heden en toekomst. Het heden is de realiteit, het vuil op straat; de toekomst ligt in de school: de kennis die Toufi daar vergaart is zijn weg naar de toekomst.

In El Amarah wonen veel volgelingen van Johannes de Doper. De stad ligt aan de Tigris en water speelt in deze godsdienst een grote rol. Op de foto zien we de leider van deze groepering. Ik heb uit mijn jeugd jaren goede herinneringen aan deze mensen die altijd heel aanwezig waren in het straatbeeld.

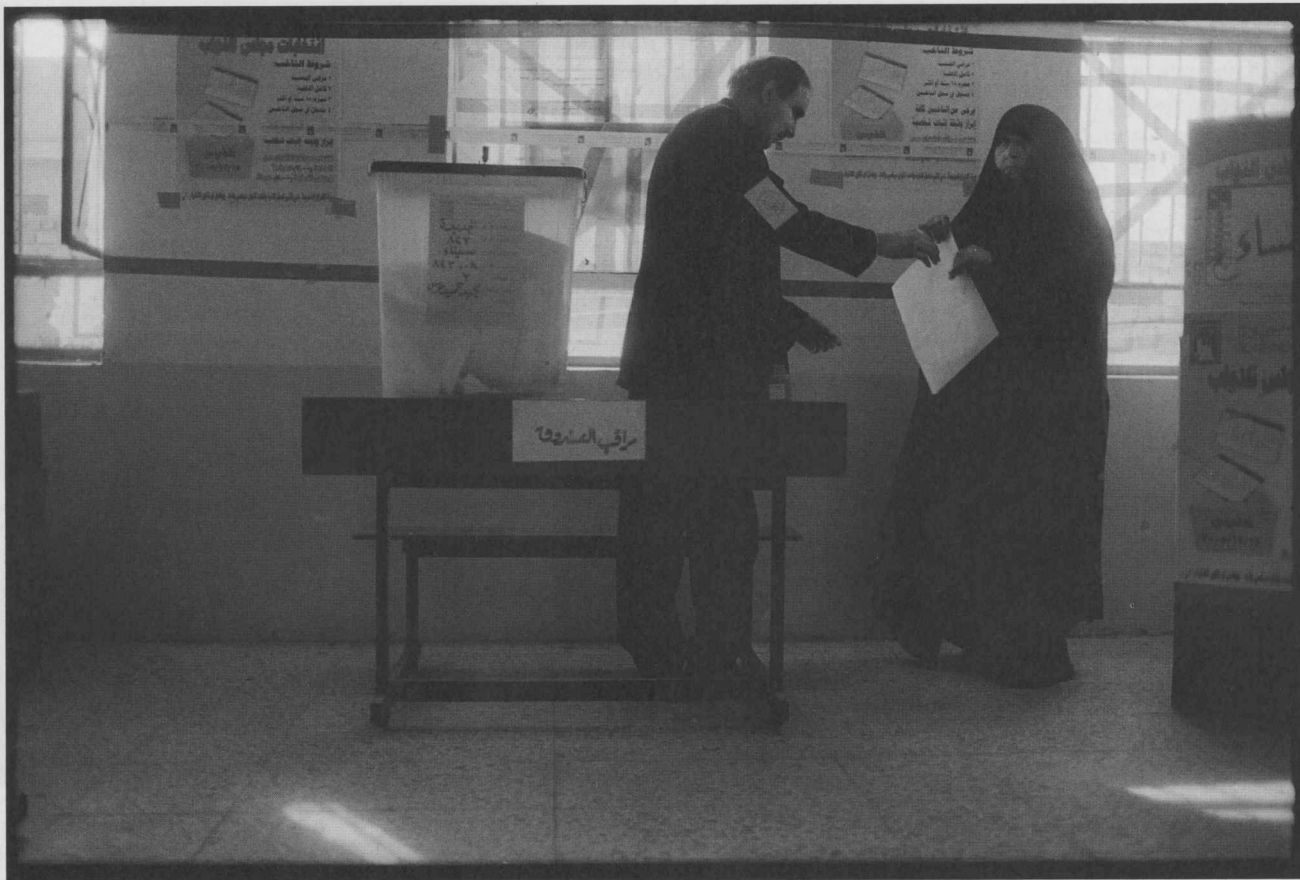
Mijn zieke oom.
Niet alleen door de ouderdom maar ook door het harde leven van de afgelopen jaren is mijn oom aan het bed gekluisterd.

Deze mannen zijn alle vier sjeikh. Een sjeikh is een stamhoofd en spreekbuis van zijn gemeenschap. De tweede rechts is mijn neef. Ik zat vaak samen met hem thee te drinken en dan stelden zij mij vele vragen over mijn leven in België. De sjeikhs hebben tegenwoordig weer meer macht in Irak, omdat de staat verzwakt is. Door het ontbreken van sociale structuren zoeken de mensen bescherming bij hen.

Op 15 december 2005
vonden er voor de tweede
keer parlementaire
verkiezingen plaats in Irak.
Op de foto legt de chef
van het stembureau aan
een vrouw uit hoe ze kan
stemmen.

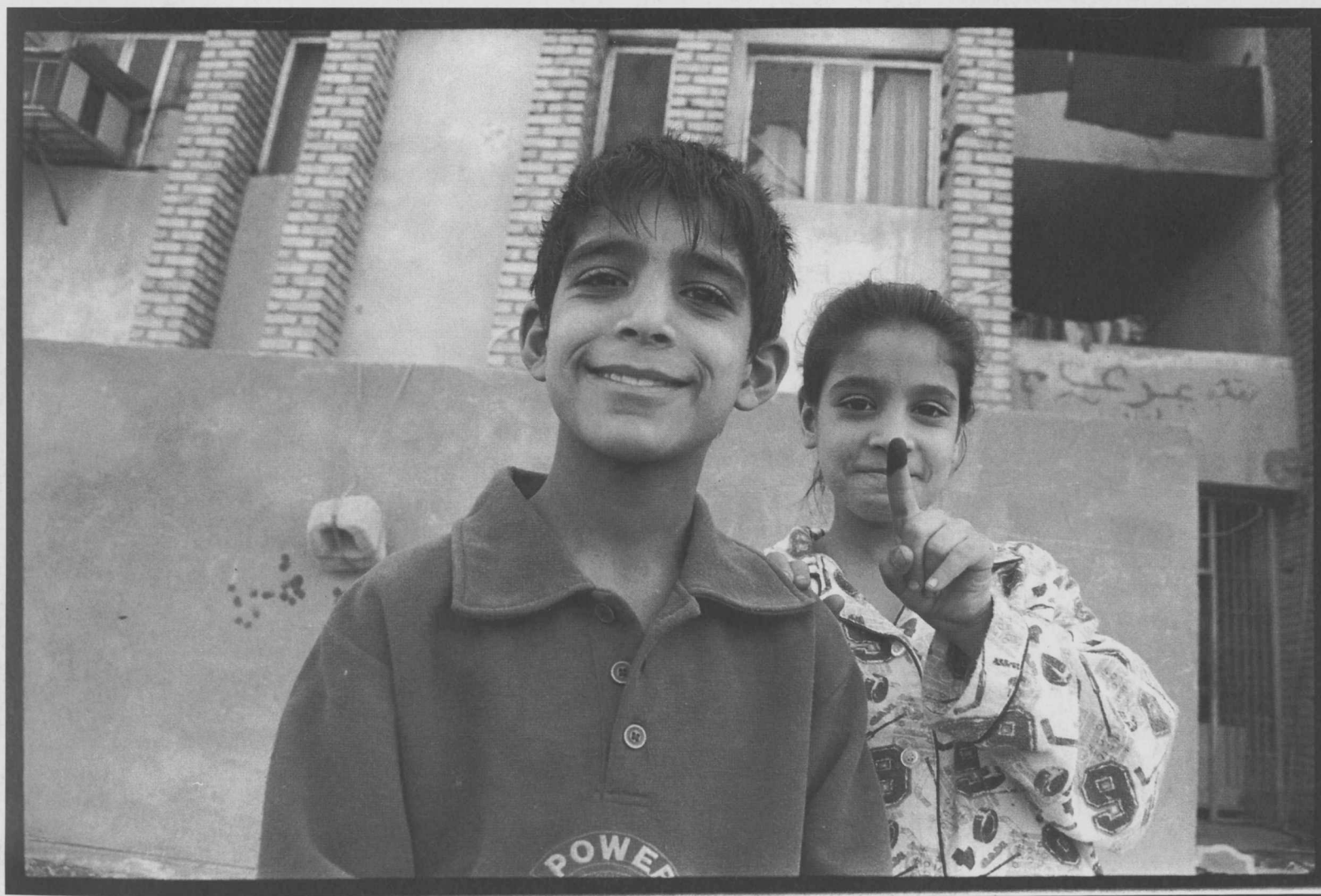
Buiten het stemlokaal wordt
iedereen gecontroleerd op
het bezit van wapens.

Twee politiemannen.
Het is de dag van de verkiezingen. Mijn droom is ooit bloemen of boeken op dat tafeltje te zien liggen, in plaats van geweren.

Op de dag van de verkiezingen ging de hele familie mee om te stemmen, alsof het een uitstapje was. Ook de kinderen die nog niet mogen stemmen, doopten fier hun vinger in de inkt.

Javier uit Peru

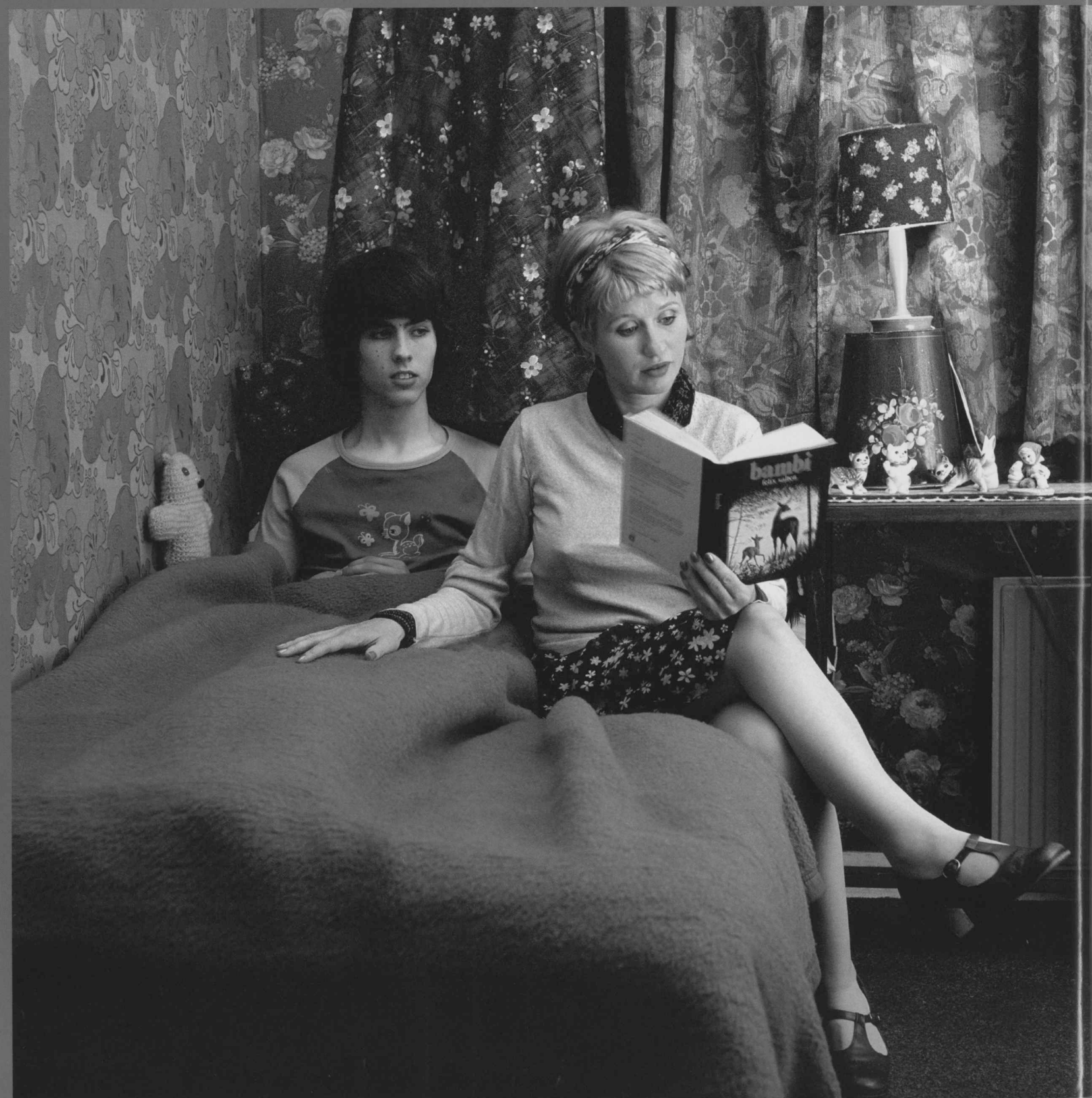

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

de Helling

NR 2 · ZOMER 2006 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

De verleiding van het conservatisme

In mijn zwakste momenten ben ik behoorlijk conservatief. Als ik voetbalsupporters in oranje leeuwenpakken zie, word ik heel treurig over het peil van onze beschaving. Van winkelend publiek op koopzondag, schaamteloos hun privéleven opbiechtende tv-gasten, mobiele bellers, brallende studenten en mensen die zeggen wat ze denken (bijvoorbeeld dat ze racistisch zijn), krijg ik hevige aanvallen van cultuurpessimisme. Maar omdat dit wel heel erg 'Youp van het Hek' is, word ik ook weer somber van mezelf. Want het meest pessimistisch word ik van cultuurpessimisten; zozeer dat ik van de weeromstuit een optimist wil zijn.

Ik geloof dat iedereen het liefst optimistisch is, alleen lukt het nu even niet zo goed. Het merkwaardige van deze tijd is het grote verlangen naar een andere, een vroegere tijd. De conservatieven hebben als ijkpunt de jaren vijftig vanwege de vlijt, de orde, het gezag, het gemeenschapsgevoel en voor sommigen de blankheid van Nederland. Links verlangt naar de jaren zestig en zeventig vanwege de vrijheid, de zelfontplooiing, de verdeling van kennis, inkomen en macht. Beide perioden worden lijnrecht tegenover elkaar geplaatst, maar wat ze gemeen hebben, is dat men geloof had in de toekomst, in verandering ten goede, dat men optimistisch was. Een dergelijk vertrouwen ontbreekt nu bijna volledig. Men wil niet vooruit, men wil terug. Maar misschien, hopelijk, wijst het gedeelde verlangen naar tijden van hoop en optimisme er op, dat men niet zozeer terug wil, maar dat men graag wil hopen en geloof in de toekomst wil hebben. Geen conservatief verlangen naar vroeger, maar verlangen naar optimisme. JELLE VAN DER MEER

Democratiseer de wetenschap ⁴

Interview met wetenschapssociologe Helga Nowotny — Koen Dortmans

In gesprek met de islam #1 ⁸

Het omstreden WRR-advies — Wendy Asbeek Brusse & Jan Schoonenboom

In gesprek met de islam #2 ¹²

Sjablonen doorbreken — Joost Janmaat

Het verval is niet onafwendbaar ²⁰

Interview met filosoof Ad Verbrugge — Olav Velthuis

De terugkeer van het conservatisme ²³

Links gaat, rechts komt — Jos de Beus

Tegen de wereld ²⁶

De cultuurkritiek van Michel Houellebecq — Peter de Bruijn

Hype ³⁰

Opkomst van het conservatisme is een hype — Gijs van Oenen

Probleemjongeren? ³²

Interview met Steven van Eijck — Natasja van den Berg & Kees Vendrik

Politiek van de angst ³⁴

Niet hoop maar vrees bindt mensen — Frank Furedi

Golven in de economie ⁴¹

Kabinet heeft bijgedragen aan economische crisis — Flip de Kam

Lijden aan het leven ⁴⁴

Euthanasie bij levensmoeheid — Paulus Lips

Andere wegen dan euthanasie ⁴⁹

Reactie — Kees Klop

Fotoreportage: daklozen in Groningen ⁵²

— Erik Christenhusz

+ Shervin Nekuee · 7

+ Marja Vuijsje · 15

+ Wetenschappelijk Bureau · 16 + colofon

+ Verder Lezen · 51

Democratiseer

HELGA NOWOTNY

FOTO: PHILIPPE MCINTYRE

de wetenschap

Gentechnologie knutselt aan het leven van mens, dier en plant. Dat vraagt om een stevige publieke bemoeienis, zegt de invloedrijke wetenschapssociologe Helga Nowotny. Wetenschap en industrie kunnen niet langer de stem van de maatschappij negeren.

KOEN DORTMANS

Koen Dortmans is filosoof, programmamaker publiek debat van LUX in Nijmegen en freelance journalist

Op de valreep van een nieuw millennium braakten de computers van het prestigieuze *Human Genome Project* het laatste restje menselijke genoom uit. "The Book of Life", zo sprak toenmalig VS-president Bill Clinton eerbiedig. Het geheim van het menselijk leven was ont-rasfeld, ongekende mogelijkheden lagen in het verschiet. Een dikke vijf jaar verder klinken de meeste levenswetenschappers stukken bescheider over hun vak. Het samenspel der genen blijkt vele malen complexer dan gedacht. Nu de hooggespannen verwachtingen tegenvallen, is het des te belangrijker *genomics*, het onderzoek naar de werking van honderden of duizenden genen tegelijkertijd, stevig maatschappelijk in te bedden. Dat stelt wetenschap-sociologe Helga Nowotny. In april was zij in Amsterdam te gast bij de conferentie *Genomics and Society*. Nowotny is medeauteur van invloedrijke boeken als *The new production of knowledge* en *Re-thinking science*, die een pleidooi zijn voor 'sociaal robuuste' kennis, dat wil zeggen: stevig in de maatschappij ingebedde wetenschap. Vooral in de levenswetenschappen is dat van wezensbelang. Nowotny: "Al het onderzoek in de *life sciences* gaat immers over beheersing en manipulatie."

De Oostenrijkse hoogleraar wetenschap-sociologie heeft een indrukwekkende staat van dienst. Ze is thans verbonden aan het *Wissenschaftszentrum* in Wenen en bekleedt functies in diverse internationale wetenschappelijke adviesraden. Ze verruilde onlangs haar voorzitterschap van de *European Research Advisory Board*, die de Europese Commissie op wetenschaps- en technologiebeleid adviseert, voor de *European Research Council*, die Europa weer concurrerend moet maken op de wetenschappelijke wereldarbeidsmarkt.

Waarom moet het genomicsonderzoek 'sociaal robuust' zijn?

"Genomics is weliswaar fundamenteel onderzoek maar niet langer los te zien van hun toepassing. *Life scientists* stillen niet zomaar hun honger naar kennis omwille van de kennis. Een mooi voorbeeld is de prenatale genetische diagnostiek (PGD). Dit onderzoek naar de reproductie van de mens gebeurt niet slechts uit pure nieuwsgierigheid, maar voor een betere medische behandeling. Genetici zagen begin jaren tachtig zwangere vrouwen worstelen met de onmogelijke beslissing over een abortus als uit prenataal onderzoek bleek dat het kindje met een Downsyndroom ter wereld zou komen. Nu verschaft PGD de mogelijkheid de vrucht na een geslaagde reageerbuisbevruchting en voor het inbrengen in de baarmoeder te testen op talloze erfelijke aandoeningen. Mensen met zo'n aandoening in de

familie kunnen via een kunstmatige bevruchting en dankzij dit onderzoek toch gezonde kinderen krijgen zonder voor een abortusbeslissing gesteld te worden.

Uiteindelijk gaat al het genomicsonderzoek over het genezen van voorheen ongeneeslijke ziekten of het verbeteren van een diagnostische methode. Vanwege deze toepassingsgerichtheid moeten maatschappelijke wensen en verwachtingen bij de afweging betrokken worden. De maatschappelijke factoren bepalen mee of een oplossing werkt of niet. Toen de eerste genetische tests op de markt kwamen, was de verwachting dat mensen met mogelijk erfelijke belasting zich massaal zouden laten testen. Dat is niet gebeurd. Mensen laten zich pas testen als ze kinderen willen. Sommigen willen zelfs helemaal niet weten of ze erfelijk belast zijn en nemen de risico's voor lief. Bovendien hebben veel mensen bezwaren tegen nieuwe medische technologieën vanwege hun religieuze overtuiging. Ze vinden dat wij mensen niet op de stoel van onze schepper mogen zitten. En weer anderen zijn bang. Bijvoorbeeld dat genetisch gemodificeerd voedsel slecht is voor de gezondheid."

Hoe reëel zijn de angsten van het publiek?

"Die zijn lang niet altijd gegrond. Niet zelden heeft dat met onwetendheid en onbekendheid te maken. Maar dat is niet de enige oorzaak. Wetenschapscommunicatie beperkte zich voorheen vooral tot voorlichting. De gedachte was: 'Als we het publiek maar genoeg informatie aanreiken, dan accepteert het de technologische vernieuwingen wel.' Het genovoedseldebate midden jaren negentig heeft definitief aangetoond dat dat een foute veronderstelling was. Consumenten wilden gewoon geen genetisch gemodificeerd voedsel, punt, hoe wetenschappers ook benadrukten dat het voedsel veilig was. Als we willen dat de bevolking een nieuwe technologie aanvaardt, moeten we hun wensen, verwachtingen en angsten serieus nemen. Gelukkig zijn de lessen uit het genovoedseldebate opgepikt. Iedereen lijkt doordrongen van het feit dat wetenschap zich meer moet openstellen en het debat met de bevolking moet aangaan, zoals nu op grote schaal gebeurt met de technologie van de toekomst, de nanotechnologie. Deze techniek moet het mogelijk maken op atoom- en moleculschaal zieke cellen te repareren."

Het genomicsonderzoek lijkt, net als veel ander onderzoek, een contract tussen universiteit en industrie. Zit de industrie te wachten op een grote publieke inbreng?

"Ja en nee. Voorop staat dat bedrijven koste wat kost de consument hun producten wil aansmeren. Ze schromen niet de klant met meedogen-

Democratiseer de wetenschap

loze verkoopstrategieën en smakeloze reclames op alle manieren te beïnvloeden. Denk aan het verhaal van de zogenaamde DNA-pil: uiteindelijk zou een simpele cocktail van chemische stoffjes het gendefect verantwoordelijk voor alcoholismeverslaving repareren. Juist omdat de beloftes rond geneticaonderzoek zo torenhoog gegroeid zijn, springt de commercie daar gretig op in. Maar uiteindelijk kan niemand worden gedwongen producten aan te schaffen. Dat maakt de industrie gevoeliger voor de stem van de consument dan je wellicht zou denken.”

Hoeveel heeft het publiek in de melk te brokkelen bij de universiteiten?

“Het publiek eist steeds meer rekenschap en verantwoordelijkheid van instituties, ook de wetenschap ontkomt daar niet aan. Het is weliswaar aan de late kant, maar het is een onomkeerbare weg dat mensen zich afvragen hoe hun belastinggeld wordt besteed in het wetenschappelijke onderzoek. *Society speaks back to science*. Het publiek heeft voor het eerst van zich laten horen bij de opkomst van atoomenergie. Later ontstond ook de milieubeweging. Tegenwoordig is de brede protestbeweging weliswaar opgehouden te bestaan, maar evengoed heeft de Europese consument midden jaren negentig massaal het genetisch gemanipuleerde voedsel uit de supermarktschappen weten te weren.”

Consumenten hebben het gevoel niet mee te mogen beslissen, zoals bij genetisch gemodificeerd voedsel. De technologische ontwikkeling is een voortschrijdende trein die niet te stoppen is, zeggen ze. Wat mogelijk is, zal ook gebeuren.

“Onder het publiek heerst een hardnekkig technisch determinisme. Dat is empirisch eenvoudig te weerleggen. De geschiedenis herbergt immers genoeg voorbeelden van technologieën die terecht en onterecht zijn gestopt of sterk in hun ontwikkeling zijn geremd. Neem de atoomenergie. En het is nog steeds onmogelijk voor wetenschappers met de overgebleven embryo's van een reageerbuisbevruchting te experimenteren. De trein valt dus wel degelijk te sturen. Maar makkelijk gaat dat niet.”

Nowotny stelt vast dat er bij het publiek een sterk gevoel van onbehagen leeft over de *life sciences*. Enerzijds worden beloftes niet waargemaakt dat ziektes, aandoeningen of afwijkingen geïdentificeerd zouden kunnen worden en met genterapie gerepareerd. Nog afgezien van de omgevingsfactoren blijken de samenhangen tussen genen onderling en tussen genen en eiwitten vele malen complexer dan vooraf gedacht. Anderzijds zorgt de moderne medische wetenschap voor tal van nieuwe keuzen en dilemma's. Nowotny:

“Neem borstkanker. Slechts vijf procent is erfelijk bepaald. Als bij u een defect BRCA1- of BRCA2-gen wordt vastgesteld, hebt u zestig tot tachtig procent kans daadwerkelijk borstkanker te krijgen. Geen zekerheid dus. Wat doet u als u zo'n defect gen blijkt te hebben: laat u uw borst preventief amputeren met alle gevoelens van dien of neemt u uw kans? Die nieuwe keuzes roepen tegenstrijdige gevoelens op. Het publiek ziet heus wel de voordelen maar heeft ook zijn bedenkingen.”

Wetenschappers willen gewoon onderzoek en vrezen waarschijnlijk dat die ambivalentie van de bevolking gevolgen kan hebben voor de voortgang daarvan.

“Zonder meer. Niettemin is de bereidheid van onderzoekers om in gesprek te gaan met het publiek niet gering en groeit. In verschillende Europese landen spreken wetenschappers en burgers elkaar in focusgroepen. Probleem is de dubbelrol van onderzoekers. Als staatsburger snappen ze de bezwaren van het publiek wel, maar als wetenschapper zeggen ze dat de risico's aanvaardbaar zijn. De ontmoetingen van wetenschappers en patiënten- of milieuorganisaties leveren vaak genoeg een vruchtbaar gesprek op, maar uit mijn onderzoek blijkt dat het bij dat goede gesprek blijft. Na afloop keren wetenschappers terug naar hun labs, de burgers terug naar hun huizen, en de consensus vervliegt. Niets vindt zijn beslag in politiek en beleid. Politici zouden wel wat *experimentierfreudiger* mogen zijn. De politiek zou zorg moeten dragen voor een gedegen institutionalisering van de ideeën die in de ontmoeting van maatschappij en wetenschap opborrelen. Dat ontbreekt nu vrijwel volledig. Je ziet dat het vooral wetenschappers zelf zijn die die gesprekken organiseren, zoals het *Centre for Genomics en Society* in Nederland. Zij streven naar een meer 'vermaatschappelijke' wetenschappelijke agenda. Momenteel loopt publieke invloed via parlementariërs via wetgeving en geldstromen. In de toekomst moeten we flexibele instituties vormen met een directere publieke inbreng, zonder voor eens en altijd vast te leggen wat goed onderzoek is en wat slecht, zodat we onze ervaringen kunnen verwerken zonder een voortdurende reorganisatie. Hoe dat precies moet is nu de grote vraag binnen de wetenschapssociologie.”

x

Lente!

Shervin Nekuee

De wedergeboorte van de natuur heeft zijn werk weer gedaan. Ik aanschouw ongekende bloei en ik moet om de haverklap blozen. De grond onder mijn voeten voelt net een springplank, van vreugde schiet ik steeds hoger de lucht in. Ik heb vleugels gekregen. Niet één vlinder maar honderden woelen in mijn buik. Ja, ik ben ongekend verliefd en telkens als ik haar langer dan een halve dag uit mijn gezichtsveld moet missen begin ik onrustig te worden.

Zij krijgt steeds meer interesse in mij. De laatste tijd komen zelfs de contouren van een subtiele glimlach op haar ronde, zonnige gezicht. Ik heb alle geduld en ben blij met iedere minieme aandacht. Zo hopeloos groot is mijn liefde, er is weinig ruimte voor eigen waarde. Ik ben haar die-naar en pas mijn verwachtingen aan aan haar wensen.

Wat is dat toch een eigenaardig gevoel, liefde. Er valt niets rationeels aan te bespeuren, want eerlijk is eerlijk, je wordt er niet rijker of welvarender van – althans dat valt objectief gezien moeilijk te beweren. In mijn geval betekent liefde: te korte nachten, verwaarlozing van het sociale leven en een enorme vrijheidsbeperking. Ik kom de laatste tijd nergens, omdat ik de hele tijd voor haar klaar wil staan. Ieder gedachte over verdere keuzes in mijn leven begint met het denken aan haar belang en niet het mijne.

U, geachte lezer, zult zeggen dat ik overdrijf en dat ik mij te slaafs opstel. U heeft makkelijk praten. Ik

zou u graag willen zien in mijn plaats, geconfronteerd met het grootse wonder van moedernatuur: de geboorte van een kind. Haar komst was negen maanden daarvoor al aangekondigd. Ik en mijn zontje Sheyda hebben al die tijd haar liefjes toegefluisterd hoe ongeduldig we zaten te wachten op haar verschijning. Toch was de finale onverwacht verwarrend: het was een meisje.

Wat moest ik met een meisje beginnen? Ik heb nooit een zus gehad. Ik ben gewend om verzorgd en beschermd te worden door vrouwen in mijn leven. Te beginnen mijn wijlen moeder, en tot nu Monique. De vrouwen in mijn leven heb ik altijd als meer volwassen en wijzer gezien. Ik ben een typische macho, de eeuwige puber die telkens na groots en gevaarlijk doen daarbuiten, terug wil keren naar de begripvolle omhelzing van een wijze vrouw.

Om minder kinderachtig te zijn dan mijn evenbeeld, mijn zoonlief, dat gaat nog net. Maar vaderen voor een meisje? Menig feministe zal deze woorden onverteerbaar en afschuwelijk seksistisch vinden, maar ik zeg het eerlijk zoals het is. Ik voelde me meteen onzeker bij haar. Zelfs als ze huilt, toont ze haar superioriteit. Het huilen van mijn zoon was de reflex van een baby. Hij zei met zijn gejack: "Ik heb dorst en honger; mijn luiert is vol; ik kan niet slapen met de armen los", of iets dergelijks. En hij gilde het uit met alle kracht.

Deze jongedame huilt met een onder-

toon van verwijt. Ze huilt zacht, een klaagzang, alsof ze wil zeggen: "Hou van me; zorg voor me; waar blijf je toch, als je echt van me houdt?" Telkens ben ik direct in rep en roer door haar zachte, zingende stem, overgeleverd aan mijn hopeloze liefde.

Bij de geboorte van mijn zoon was de liefde een gevoel van trots, ik had een kereltje naast mij en we zouden samen de hele wereld verbouwen. Ik herkende zoveel van mijzelf in hem: zijn levenslust, maar ook zijn vertwijfeling; zijn verhalen en uitgebreide verhandelingen zodra hij praten kon; zijn kleine lengte en brede schouders. In zijn donkerbruine ogen herkende ik de mijne.

Deze dame heeft (voorlopig) blauwgroenige ogen. En al heeft ze het ronde gezicht en de krullen van mij gekregen, ze heeft in de manier waarop ze zich in mijn armen nestelt een uitgesproken zelfverzekerdheid die mij onzeker en onrustig maakt. Alsof ze met haar vrouwelijk intuïtie al weet, hoe klein ze ook is, dat zij deze kerel in haar achterzak heeft. Hoe moet het toch, opvoeden en haar zo nu en dan de les lezen? Hoe moet ik straks vaderen?

Mijn meisje is de lente in onze huis en laat ons allen bloeien en blozen. Hoe kon het anders dan haar te noemen naar haar geboorteseizoen. Hoe kon het anders dan haar in het oud Perzisch te noemen naar het jaargetijde dat in die contreien gelijk staat aan het antwoord op het grootste raadsel van de wereld, het mysterie van het leven. Namelijk dat de zin van het leven het leven zelf is, en dat de wedergeboorte van de natuur ons hieraan telkens opnieuw herinnert. We hebben haar Bahar genoemd, want zij is de lente.

Van Shervin Nekuee
verscheen begin juni 'De
Perzische paradox: verhalen
uit de Islamitische Republiek
Iran', Arbeiderspers, 18,95

in gesprek

WENDY ASBEEK BRUSSE & JAN SCHOONENBOOM

De WRR stelde onlangs in een advies aan de regering dat het mogelijk én verstandig is om contacten aan te gaan met het islamitisch activisme. 'Naïef' en 'wishful thinking', zo luidde de harde kritiek.

De auteurs van het advies lichten toe waarom toenaadering zoeken kansrijker is dan uitsluiting.

Wendy Asbeek Brusse en Jan Schoonenboom zijn verbonden aan de WRR en auteurs van het rapport *Dynamiek in islamitisch activisme; Aanknopingspunten voor democratie en mensenrechten* (april 2006)

In menige beschouwing over actuele beleidsthema's behoren termen als 'globalisering' en 'toenemende internationale verwevenheid' tot het standaardrepertoire, ook al is lang niet altijd duidelijk wat de relevantie van die termen is. Maar bij een onderwerp als 'islamitisch activisme' is een verwijzing naar de verbinding tussen wat zich binnen en buiten de grenzen afspeelt evident en heel concreet. Internetsites roepen op tot gewelddadige terroristische acties, onder verwijzing naar wat zich afspeelt in Afghanistan, Irak of de Palestijnse gebieden. Meer algemeen kunnen gebeurtenissen elders die zijn te interpreteren in termen van 'moslims', 'islam' of 'Westen' weerslag hebben op de verhoudingen tussen moslims en niet-moslims hier. Dit gegeven is niet gemakkelijk te bagatelliseren. In Nederland wonen inmiddels 950.000 moslims, en ze zijn ten dele ook als moslim herkenbaar. Ook in andere Europese landen vormen moslims een aanzienlijke minderheid. Met Joegoslavië nog kort achter ons is er weinig fantasie voor nodig om in te zien dat de spiraal van actie en reactie van vooral na '11 september' levensgevaarlijk is. Dit betreft niet alleen de 'grote' confrontaties, maar ook de 'kleine'. Individuele terroristische acties of intimidaties hebben een disproportioneel effect op angstgevoelens. En zoals conflicten ver weg hier gevolgen kunnen hebben, geldt het omgekeerde ook. De cartoonrel maakte het onlangs weer duidelijk: wat hier gebeurt, blijft elders bepaald niet onopgemerkt. De spiraal kan dus beide kanten op draaien. Het getuigt van realiteitszin als niet alleen het binnenlandse maar ook het buitenlandse beleid hierop anticipeert.

'Islamitisch activisme' is het centrale onderwerp van het advies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) dat in april uitkwam. Het is een paraplubegrip voor al die manifestaties van zelfbewuste en strijdbare moslims die hun religie hanteren als inspiratiebron voor het inrichten van politiek, staat, recht en samenleving. Van de onmiskenbare ervaring hiervan in de laatste decennia vallen vanzelfsprekend de harde en gewelddadige uitingen het meest op, met '11 september' als triest dieptepunt. De implicaties hiervan zijn enorm, zowel voor de wereldpolitieke verhoudingen als voor moslimlanden als voor de radicalisering en verscherping van de verhoudingen in eigen land. Europa is veel gevoeliger voor negatieve gevolgen van het islamitisch activisme dan de VS. Niet alleen door het grotere aandeel van moslims in de bevolking, maar ook omdat ze veel moslimlanden als burens heeft. Dit betekent dat de EU - en dus ook Nederland - er groot belang bij heeft dat de internationale en nationale verhoudingen op het gebied van islamitisch activisme in een rustiger vaarwater terechtkomen.

Explosief

Welke strategie dient hiertoe te worden gevolgd? Mikken op behoud van de status quo is voor de langere termijn geen aantrekkelijke optie, zo dat al mogelijk zou zijn. Het voortduren van een toestand van preoccupatie met veiligheid, verscherpte waakzaamheid en grote argwaan tussen bevolkingsgroepen is een weinig aantrekkelijk perspectief. Radicalisering wordt er ook eerder door gevoed dan afgezwakt. De huidige situatie in omringende moslimlanden geeft weinig hoop op vermindering van de interne spanningen. De jonge bevolking en de lage economische groei in deze regio zal de komende jaren de bestaande, schamele publieke voorzieningen steeds meer aantasten, en de druk op de veelal autoritaire regimes verder doen toenemen. Dit vormt een explosief mengsel. Handhaving van de politieke status quo in moslimlanden lijkt in deze omstandigheden wel de minst gelukkige optie om de spanningen in die samenlevingen te verminderen.

met de islam #1

Tegen deze achtergrond is de WRR uitdrukkelijk op zoek gegaan naar aanknopingspunten voor constructieve toenadering. Dit heeft niets te maken met een ontkenning of bagatellisering van de negatieve kenmerken van het islamitisch activisme, noch met pogingen tot verzoening of *appeasement*. Juist de ernst van de huidige situatie en de kans op verdere escalatie maken het tot een zaak van welbegrepen eigenbelang te bezien of de negatieve spiraal doorbroken kan worden. De veronderstelling hierbij is dat participatie van islamitisch gemotiveerde krachten of bewegingen aan het politieke proces op de lange duur meer kansen bieden op het tegengaan van radicalisering dan blijvende uitsluiting daarvan. Let wel, het gaat dus om *kansen*: zekerheden en blauwdrukken zijn hierover niet voorhanden. De ervaring van de afgelopen dertig jaar leert echter wel dat alle, vaak krachtdadige pogingen van regeringen van moslimlanden om islamitisch-politieke bewegingen buiten de politieke arena te houden niet hebben geleid tot hun teloorgang. Die bewegingen vormen nu vaak de enige oppositiekraacht van betekenis. De hamvraag is dan of islamitische politiek en recht zich positief kunnen verhouden tot democratie en mensenrechten. Velen in het Westen en ook in moslimlanden vrezen dat dit in principe niet mogelijk is. Die vrees is gevoed door radicale retoriek en de ervaringen met bijvoorbeeld de islamitische revolutie in Iran, het kortstondige Talibanbewind in Afghanistan en de theocratie in Saoedi-Arabië. Maar zijn er ook meer hoopvolle, constructieve uitingen van islamitisch activisme?

Het WRR-rapport onderzocht die vraag voor drie dimensies van het islamitisch activisme, namelijk het hervormingsdenken, politieke bewegingen en het islamitisch recht. Steeds ging het om de vraag of een toenadering tot concepten van democratie en mensenrechten zichtbaar is. De drie dimensies moeten niet gezien worden als elkaar opvolgende fasen in een proces van verandering. Liberale denkers kunnen invloed uitoefenen op het optreden van bewegingen, maar dat is zeker geen vanzelfsprekendheid. Het kan ook zijn dat vernieuwende intellectuele denkbeelden geen invloed hebben, of pas nadat de politieke context is gewijzigd. Evenzo kunnen islamitisch-politieke bewegingen veranderingen in het recht voorstaan die de staat juist blokkeert omwille van het belang van handhaving van de status quo. Of staten kunnen op papier wel veranderingen in wetgeving doorvoeren, maar ze in de praktijk niet uitvoeren. In het rapport zijn de drie aspecten nevensgeschikt behandeld; het idee is dat het al interessant genoeg is indicaties voor toenadering tot democratisering en mensenrechten op ieder van de drie dimensies naast elkaar te leggen.

Denkers

Onmiskenbaar zijn er veel denkers die belangrijke principes voor de inrichting van de staat, zoals de scheiding van kerk en staat, democratie, rechtsstaat en mensenrechten, afwijzen als strijdig met de letter van de heilige bronnen (de koran en de soenna: handelingen van de profeet) en de suprematie van het islamitisch recht (de sharia). Maar in de luwte van deze beeldbepalende opvattingen manifesteren zich ook denkers die deze principes juist op islamitische gronden nastreven. Zij zoeken naar een verbinding tussen islam en moderniteit. Zij keren zich tegen dogmatische benaderingen die stellen dat de voorschriften van de heilige bronnen naar de letter moeten worden nageleefd. De betekenis van die teksten kan alleen maar begrepen worden uit de context waarbinnen deze tot stand kwamen. Dan pas blijkt de geest van deze teksten en de zeggingskracht ervan voor andere omstandigheden dan de toenmalige. Door het aldus erkennen van de eigen betekenis van de historische

context ontstaat tevens de mentale ruimte voor waardering van menselijke innovaties als democratie en mensenrechten. Sommige denkers aanvaarden dergelijke innovaties door ze te funderen op specifiek islamitische concepten, zoals bijvoorbeeld het concept van 'shura' (raadpleging door de leider). Deze positie is te typeren als 'islamisering van de moderniteit'. Anderen denkers, zoals de voormalige Indonesische president Abdurrahman Wahid en de Iraniërs Mohammed Shabestari en Abdulkarim Soroush, zien democratie en mensenrechten als waardevolle producten van de menselijke rede die zich positief verhouden tot de intenties van de koran. Die positie is te typeren als 'modernisering van islamitisch denken'.

Deze opvattingen staan niet alleen haaks op orthodoxe en radicale zienswijzen, maar zijn vanwege hun nadruk op democratie en mensenrechten ook bedreigend voor zittende regimes. Het is daarom moeilijk zicht te krijgen op de publieke aanhang ervoor. Maar de betrokken denkbeelden maken wel duidelijk dat de heilige bronnen op zeer uiteenlopende manieren kunnen worden gelezen en geïnterpreteerd. De strijd over de juiste interpretatie – ofwel de 'zuivere islam' – is met de opkomst van het islamitisch activisme dan ook sterk geïntensiveerd. Eerder dan een *clash* tussen beschavingen lijkt dan ook sprake te zijn van een *clash* binnen de moslimwereld.

Bewegingen

'De' islamitische politieke beweging bestaat niet. Anders dan velen in het Westen veronderstellen en ook autoritaire regimes nog altijd willen laten geloven, vormen dergelijke bewegingen geen homogene, onveranderlijk fundamentalistische en/of gewelddadige bedreiging. Die bedreiging gaat natuurlijk wel uit van het transnationale terrorisme dat zich in allerlei vaste en losse verbanden toelegt op jihadistische acties. Maar hiernaast zijn er binnen moslimlanden talloze bewegingen en coalities, met evenzoveel aspiraties. Deze worden minder bepaald door religieuze dogma's dan door de nabije politieke context en de mogelijkheden die hun worden geboden. De meest op de politieke arena gerichte bewegingen en partijen zijn het verst opgeschoven in de richting van democratische beginselen en normen. Zij spreken zich inmiddels meestal ook uit voor versies van islamitische wetgeving die meer zijn aangepast aan de moderne samenleving. Een voorbeeld hiervan is de Egyptische Hizb al-Wasat al-Gedid. Deze noemt zich nadrukkelijk een politieke partij die niet is verbonden aan het islamitische geloof maar aan 'de islamitische beschaving' op basis van burgerschap. Met dit concept benadrukt de partij het streven naar een samenleving waarin moslims en christenen als Egyptische burgers op voet van gelijkheid een plaats hebben. Ze distantieert zich zo ook van de islamiseringspolitiek van de Egyptische Moslim Broederschap en probeert, naar analogie van moderne, formeel erkende islamitisch georiënteerde partijen in Turkije, Jordanië, Jemen en Maleisië, een brede partij te worden met een gematigde, democratische en hervormingsgezinde koers en een bereidheid allianties te vormen. Daardoor heeft ze tevens steun gekregen van een aantal vooraanstaande seculiere oppositieleiders. De Egyptische regering weigert tot dusver echter deze partij te erkennen.

Veel revolutionaire activisten van het eerste uur hebben aan het einde van de jaren negentig gekozen voor een constructievere politieke opstelling binnen de constitutionele grenzen van de nationale staat. In plaats van het aanvankelijke streven om desnoods met geweld de vaak seculiere nationale staat te vervangen door een (moslimwereldbrede) islamitische staat, ambiëren ze inmiddels

in gesprek met de islam

hervormingen via participatie binnen het reguliere politieke bestel en deelname aan verkiezingen. Ze hebben (nog) geen fundamenteel verlichtings- of reformatieproces doorgemaakt. Bovenal putten ze uit een forse dosis politiek pragmatisme. Om voldoende politieke invloed te krijgen en effectief te kunnen opereren, moeten ze juist wel ondogmatisch zijn, zich aanpassen aan politieke spelregels, coalities vormen en politieke programma's formuleren. Al doende nemen ze afstand van absolute waarheden en ongedefinieerde vormen van 'oppositie-islam' die vooral radicalen en extremisten aanspreken. Zo is bijvoorbeeld Turkije mede dankzij de ambities van de islamitisch geïnspireerde AKP de weg van verdere democratisering, rechtsstatelijkheid en EU-lidmaatschap ingeslagen. En opeenvolgende verkiezingsronden in Indonesië, Maleisië en Bangladesh hebben laten zien dat religieuze politieke partijen zich minder exclusief en meer pragmatisch zijn gaan opstellen. Soortgelijke ontwikkelingen dienen zich aan in Jordanië, Marokko, Koeweit en Jemen, waar islamitische partijen zich onder voorwaarden politiek mogen manifesteren. Daardoor hebben niet-religieuze partijen op hun beurt meer oog gekregen voor de wens van de kiezer om conservatieve religieuze waarden (bijvoorbeeld op het terrein van de zedelijkheid) terug te zien in politieke programma's.

Deze koersverandering, van revolutionair naar evolutionair, is overigens ook opgemerkt door denktanks als de RAND-Corporation en de Carnegie Endowment for International Peace en de onafhankelijke Internationale Crisis Group die zich richt op conflictbestrijding. Evenals de WRR adviseren zij regeringen islamitische politieke partijen en bewegingen waar mogelijk te incorporeren in het reguliere politieke bestel, als een belangrijke stap naar verdere ontradicionalisering van islamitisch activisme.

Islamitisch recht

Net zoals 'de' islamitische beweging niet bestaat, bestaat ook 'de' sharia niet. De sharia kan het metafysische beginsel uitdrukken van het goddelijk plan voor mens en maatschappij. De sharia kan echter ook slaan op het geheel van door rechtsgeleerden en theologen ontwikkelde klassieke islamitische rechtsregels. En het kan slaan op de interpretatie van deze rechtsregels door de huidige, moderne staten of op de 'geleefde' (rechts)regels of het gewoonterecht van een specifieke geloofsgemeenschap. Ook als we kijken naar het huidige *formele* op de sharia gebaseerde recht, zien we geen vaststaand geheel van rechtsregels dat voor alle moslims geldt. Er bestaan namelijk grote verschillen tussen landen in zowel op de sharia gebaseerde rechtsregels als de toepassing ervan. Hoewel de meeste moslims aan

het begrip sharia een sacrale, positieve lading toegekennen, hebben de pleidooien van islamitisch activisten sinds de jaren zeventig voor (her)invoering van de sharia (islamisering van recht) dus ook veel uiteenlopende betekenissen. Vaak vertegenwoordigen ze niet zozeer een wens terug te keren tot orthodoxe rechtsregels maar zijn ze een reactie op het klakkeloos volgen van de traditionele, door de rechtsgeleerden voorgeschreven regels, zoals bijvoorbeeld het verbod voor vrouwen in Saoedi-Arabië om een auto te bestuderen

De islamisering van het recht onder invloed van het islamitisch activisme sinds de jaren zeventig heeft in de meeste moslimlanden tot dusver een beperkte reikwijdte gehad. De eerste golf van islamisering is bovendien niet gevolgd door een tweede. Extreme islamisering (in de betekenis van het invoeren van het klassieke islamitische strafrecht) heeft alleen plaatsgehad in Iran, Afghanistan onder de Taliban, een tijdlang in Pakistan en Soedan en in een aantal deelstaten in Nigeria. In de meeste andere moslimlanden heeft de islamisering van het recht een gematigder karakter. De sharia speelt daar op de meeste rechtsgebieden geen of slechts een geringe rol; er is daar sprake van een *feitelijke* scheiding van moskee en staat. De voornaamste uitzonderingen op deze regel betreffen het familierecht. Maar ook dit deelgebied van het islamitisch recht is niet immuun gebleken voor modernisering en verbetering van onder meer de positie van vrouwen. Nieuwe, door de staat ter hand genomen interpretaties van de heilige bronnen leidden bijvoorbeeld in Tunesië tot een verbod op polygamie, in Egypte, Pakistan, Iran en Algerije tot verruiming van de echtscheidingsmogelijkheden voor vrouwen.

Het 20-ste eeuwse islamitisch activisme is gelijktijdig opgekomen met het mensenrechtenactivisme. Aanvankelijk wezen de meeste islamitische activisten het concept van universele mensenrechten op theologische gronden van de hand. Net zoals er volgens hen geen sprake kon zijn van op *volkssoevereiniteit* gebaseerde democratie, aangezien alleen God soevereiniteit toekomt, zo kon er ook geen sprake zijn van *rechten* van mensen: de mens kent tegenover zijn geloofsgenoten en God immers alleen *plichten*. De beperking tot plichten voor geloofsgenoten impliceerde in deze optiek eveneens dat van *universaliteit* geen sprake kon zijn. Toch heeft geleidelijk aan een proces van toenadering plaatsgehad tussen het concept van universele en islamitische mensenrechten en heeft het mensenrechtenconcept ingang gekregen in het islamitisch-juridisch denken. In de jaren tachtig ontwikkelde de 47 landen tellende Organisatie van de Islamitische Conferentie het concept van islamitische mensenrechten. Dit gaat uit van door regeringen te respecteren

Cartoons & Metallica

Dirk-Jan Visser fotografeerde begin dit jaar in Syrië zowel de rellen op straat als het verborgen jongerenleven.

4 februari 2006: 400 betogers belagen de Deens ambassade in Damascus

individuele mensenrechten maar wijkt op belangrijke terreinen nog af van de universele mensenrechten, zoals de positie van vrouwen en niet-moslims, de vrijheid van godsdienst en de integriteit van het menselijke lichaam. Sinds de jaren negentig hebben veel moslimlanden hun *principeel* afwijzende houding tegenover de universele mensenrechtenverdragen van de VN echter laten varen. Dat neemt niet weg dat van volledige acceptatie ervan (nog) geen sprake is; rechten en vrijheden worden niet zelden gefilterd door een islamitische bril. Maar gebleken is ook dat zo'n eigen cultureel en religieus *frame* geleidelijke toenadering tot universele mensenrechten op den duur niet hoeft uit te sluiten, en de legitimering van mensenrechten zelfs kan vergemakkelijken. De nieuwe familiewetgeving in Marokko illustreert dit; onder de vlag van de sharia heeft een aanzienlijke verbetering plaatsgevonden van de rechten van vrouwen.

Prikkels

Nederland en de EU kunnen zich een afzijdige houding tegenover de moslimwereld niet permitteren. Een verdeelde, in zichzelf gekeerde Unie die afziet van externe ambities creëert slechts een illusie van veiligheid die de bestaande kwetsbaarheid niet wegneemt. Bovendien betekent afzijdigheid dat kansen onbenut blijven die er wel degelijk zijn voor het ondersteunen van veelbelovende ontwikkelingen. In het verleden heeft de EU met pleidooien voor democratisering en verbetering van mensenrechten in naburige moslimlanden vooral de hoop gevestigd op niet-religieuze bewegingen en partijen, ook als die groepen nauwelijks legitimiteit hadden onder de eigen bevolking.

Maar het blijven negeren van de politieke en juridische agenda van religieus activisme biedt op de duur geen oplossing en kan zelfs averechts uitwerken. Zo'n houding ontmoedigt immers islamitische groepen met een grote achterban die bereid zijn water in de wijn te doen en *binnen* het bestaande politieke stelsel te streven naar geleidelijke politieke liberalisering. Bovendien voedt zo'n houding de toch al wijdverbreide opvatting in moslimlanden dat secularisme en (westerse) democratie per definitie antireligieuze belangen dienen. De roep om islamisering dreigt zo alleen maar luider te worden, doordat radicale religieuze opvattingen aan populariteit winnen of doordat machthebbers in de moslimwereld zelf om conservatieve motieven islamisering gaan doorvoeren ter versterking van hun legitimiteit.

Nederland en de EU moeten islamitische bewegingen niet langer op voorhand uitsluiten als potentiële gesprekspartners, maar zich laten leiden door de concrete politieke daden van deze

groepen. Europa moet groepen die opschuiven naar acceptatie van democratie en mensenrechten waar mogelijk ondersteunen, en stromingen die zich daarvan verwijderen krachtig veroordelen. Het moet enerzijds meer positieve prikkels ontwikkelen om hervormingen te kunnen stimuleren en belonen, bijvoorbeeld verbeterde toegang voor landbouw- en textielproducten tot de Europese interne markt, en anderzijds bij ernstige mensenrechtenschendingen bereid zijn ook echt sancties te treffen.

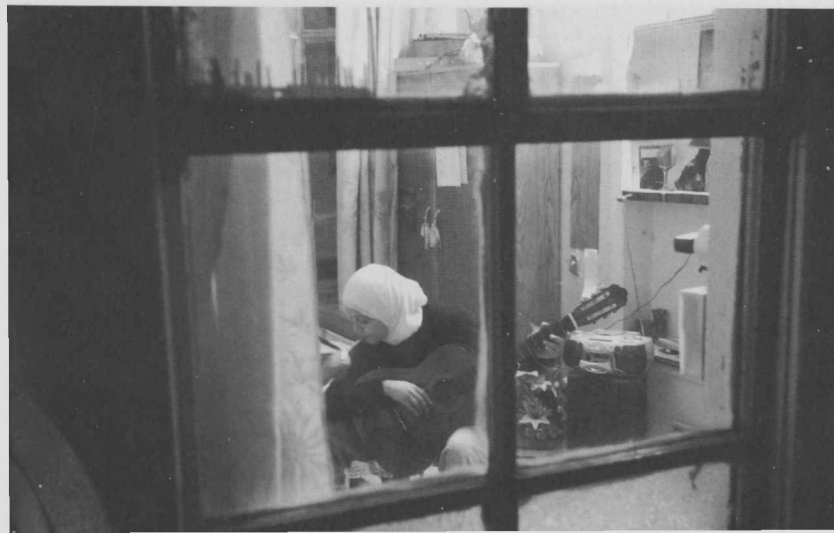
Lange adem

Constructieve externe verhoudingen met de moslimwereld kunnen op de lange termijn alleen gedijen bij constructieve interne verhoudingen tussen moslims en niet-moslims en onderling tussen de gelovigen van de vele verschillende islamitische denominaties die Nederland en Europa rijk zijn. Enerzijds vergt dat meer aandacht voor concreet aanwezige islamitische geloofsopvattingen en gedragingen van moslims die positief staan tegenover de democratische rechtsstaat. Het stigmatiseren van de islam en moslims als 'radicaal', fundamentalistisch of ondemocratisch is immers krenkend voor de overgrote meerderheid van moslims die de hier geldende democratische spelregels en mensenrechten als vanzelfsprekend aanvaarden en steunen. Anderzijds vergt het dat concrete gedragingen die zich beroepen op 'de' islam maar indruisen tegen de geldende rechtsstatelijke beginselen, niet aanvaardbaar zijn.

Moslimlanden voldoen in veel opzichten nog niet aan de huidige internationale maatstaven op het terrein van democratie en mensenrechten. Daarin verschillen ze overigens niet van veel (andere) ontwikkelingslanden. Maar juist dan is de vraag van belang of er krachten in deze landen zijn die streven naar serieuze hervormingen in de richting van die maatstaven, en op welke manier wij die kunnen steunen. Het WRR-onderzoek laat zien dat die krachten er wel degelijk zijn, en dat een strategisch beleid moet proberen hier op in te spelen. Het stelt tegelijkertijd vast dat zo'n beleid lange adem vergt en kwetsbaar is. Daadwerkelijke toenadering kan immers gemakkelijk worden gedwarsboomd door oplaaiend geweld of acties van radicale, gewelddadige enkelingen, en zich ook vertalen in toenemende interne spanningen. Het huidige accent op veiligheid zal dus nog lange tijd gehandhaafd moeten blijven. Maar voor de veiligheid op de langere termijn is er veel aan gelegen de kansen voor ondersteuning van democratisering en verbetering van mensenrechten – hoe klein soms ook – krachtig te ondersteunen.

×

Rasha is bij een vriend thuis in gevecht met de verboden akkoorden van Metallica's 'One'.

De schaars uitgerukte veiligheidsdienst kan de aanval op de Deense ambassade niet langer tegenhouden.

in gesprek

Het Westen kan zich het vijanddenken over de islam niet langer permitteren, aldus Joost Janmaat. Hij doet een aantal voorstellen hoe de confrontatiepolitiek doorbroken kan worden.

Joost Janmaat is politicoloog, werkte voor verschillende mensenrechten- en vredesorganisaties in het Midden-Oosten, en is lid van Partizan Publik: Office for Social Engineering

Een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid wordt gewoonlijk met beleefd geklap ontvangen in een kleine cirkel van professionals. De publicatie van *Dynamiek in islamitisch activisme* in april riep echter ongekend felle reacties op. Dit WRR-rapport, met het advies in gesprek te gaan met islamitische bewegingen, werd in *no-time* vermalen in de angstig-agressieve reflexen van politici. Nog voor de tekst was vrijgegeven, werd die door Ayaan Hirsi Ali afgedaan als een onwetenschappelijk, politiek pamflet, en de auteurs als wereldvreemd. In een paginagrote opiniestuk in de *Volkskrant* schreef ze een week eerder dat "overal waar moslims hun geloof serieus nemen de westerse vrijheden worden bedreigd". Met een verwijzing naar de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog, stelde Hirsi Ali dat de *appeasement*-strategie Hitler niet gestopt had. Geert Wilders koos in zijn reactie voor wat simpeler bewoordingen, en noemde het rapport naïef, de WRR dwaas, en de islam "het grootste gevaar van deze tijd".

Het tumult rondom het rapport werd daarmee zelf een inzichtelijk voorbeeld van het politieke klimaat van confrontatie en sjabloondenken in Nederland dat de WRR aan de kaak wilde stellen. Terwijl mijns inziens alleen een uiterst se-

lectieve lezing van het rapport het buskruit levert waarmee de explosieve reacties in Den Haag verklaard kunnen worden. In plaats van de beladen term 'politieke islam' gebruikt de raad de term 'islamitisch activisme'. Het rapport gaat in op het karakter, de ontwikkeling en de diversiteit van dat activisme in het Midden-Oosten. Als zodanig legt de raad drie belangrijke conclusies op tafel. Allereerst, kunnen we ons – gegeven de groeiende crisis in het Midden-Oosten en de effecten daarvan in ons land – een eenzijdig vijandbeeld over 'de islam' niet langer permitteren. Ten tweede concludeert de WRR dat het islamitisch activisme een enorme verscheidenheid kent, in denken en strategie. En tenslotte is de raad de mening toegedaan dat het denken en handelen van islamitische bewegingen potentiële aanknopingspunten biedt voor gesprekken over democratie en mensenrechten (zie ook het artikel van de WRR-auteurs in dit nummer op pag. 8).

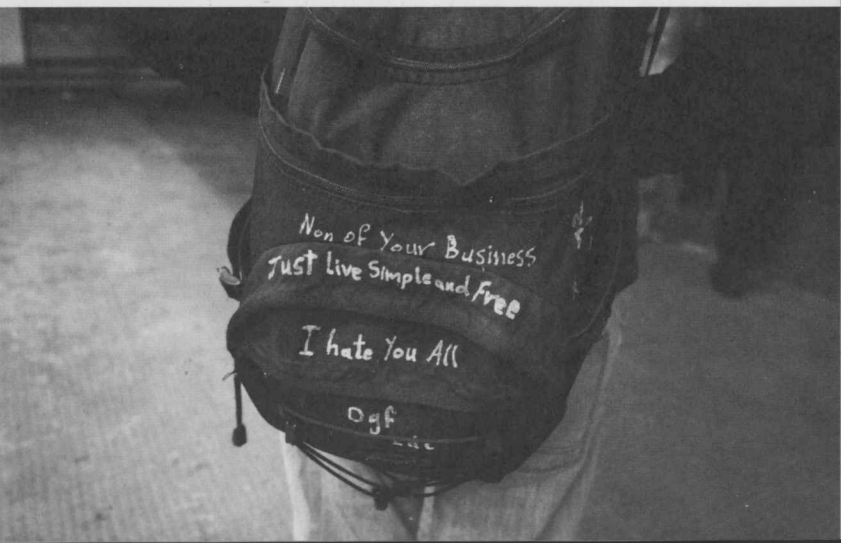
Op al deze punten is het WRR-rapport eigenlijk nauwelijks radicaal te noemen, echter in het klimaat in Nederland lijkt dit wél zo te zijn. De EU en onze regering liggen op ramkoers met de politieke islam. Daarmee wenden zij zich af van de kentering die door belangrijke instituten als het UNDP, de Carnegie Endowment for International Peace en de International Crisis

Group eerder gemaakt werd. Terwijl de crisis in het Midden-Oosten – en de weerzin tegen de westerse politiek en ontwikkelingshulp – alsmaar groeiende is, kiezen de EU en de Nederlandse regering ervoor om steeds grotere groepen uit te sluiten. Dat is gevaarlijk, want zo krijgen we geen zicht op de mogelijkheden die er zijn om escalatie te doen afnemen. Als antwoord op het confrontatiedenken zou ik drie alternatieve richtingen willen onderscheiden: de *apologeten*, de *pragmatici* en tenslotte de *radicalen*. Deze alternatieve strategieën bieden zicht op de mogelijkheden voor toenadering.

Begrip

Het eerste antwoord op de confrontatiepolitiek komt van de apologeten: zij die begrip willen wekken voor partijen als Hamas en Hezbollah, en zich verdiepen in de achtergronden. Onder hen academici die erop wijzen dat hoewel er in het westen, zeker na 9-11, een sterke focus is op de radicale, gewelddadige islamisten, er ook gematigde bewegingen zijn. Bewegingen die door jaren van sociaal *grass roots* werk, een brede politieke organisatie en een aura van oprechte, professionele, niet-corrupte vertegenwoordiging, een grote mate van legitimiteit genieten in het Midden-Oosten. Onder de apologeten ook Midden-

Rasha's rugzak.

Ook de Noorse ambassade wordt in as gelegd.

met de islam

#2

Oostenkenners die benadrukken dat de groteske radicale utopieën van een gewelddadige terugkeer naar een verenigd kalifaat met een strikte implementatie van de sharia bestaan, maar het toch vooral de gematigde bewegingen zijn die stapje voor stapje hun agenda's weten te verwezenlijken.

Deze focus op begrip, informatie en 'de-demonisering' van de meerderheid van de moslims, die geregeld wordt geïnterpreteerd als een apologie voor de gewelddadige terreur van een minderheid, verdient ondersteuning. Terroristische organisaties kunnen niet zomaar als gewone sociale bewegingen tegemoet getreden worden, maar door te informeren over de politieke islam en aandacht te vragen voor de sociale programma's van de islamisten kan een deel van de spanning uit de huidige discussie gehaald worden. Juist daar kan in Nederland nog een wereld gewonnen worden. Na decennia multicultureel samengeleefd te hebben, na vijf jaar oorlog tegen radicale islam, en na allerlei pogingen van lokale overheden om de kloof tussen moslims en niet-moslims te dichten, weten we nog steeds bar weinig van de islam. Het informeren over de islam en de politieke islam moet niet langer exclusief bij islamitische Nederlanders gelegd worden, maar is een verantwoordelijkheid van ons

allemaal, opiniemakers en politici voorop, maar daarachter al snel leraren, televisiemakers en journalisten.

Spelregels

Een tweede alternatief voor de strategie van confrontatie ligt in wat ik een pragmatische of *realpolitieke* benadering noem. De aanhangers hiervan wijzen erop dat politiek en diplomatie in conflictgebieden betekent dat we contact onderhouden met belanghebbenden in het conflict. Tijdens de Koude Oorlog hielden we altijd contact met Moskou, tijdens de oorlog in Congo spraken we met rebellenleiders. Nu islamistische bewegingen zich opgewerkt hebben tot grote politieke bewegingen in het Midden-Oosten maakt dat hen tot gesprekspartner. De pragmatische benadering kiest in feite voor een terugkeer naar de basale spelregels van de internationale politiek. Daarbij kunnen we gebruik maken van een Nederlandse politieke traditie. Waar de Amerikanen een mislukking in Afghanistan en Irak nodig hadden om met alle islamitische partijen om de tafel gaan zitten, heeft uitgerend Nederland zich in beide oorlogsgebieden bekwaam getoond om al in aanvang met alerhande partijen om de tafel te gaan zitten.

In Afghanistan doen we zaken met machthebbers met

een Taliban-verleden, in Irak heette ons eindeloos investeren in *social capital* – thee drinken met stamoudsten en het overleggen met lokale machthebbers – zelfs *the Dutch Touch*. Het is als een extensie van ons poldermodel: we inventariseren wie de belanghebbenden (en mogelijke frustrerende elementen) zijn en welke belangen deze partijen hebben. Vervolgens functioneren we als makelaar in het onderhandelingsproces en bij het sluiten van een serie voorwaardelijke afspraken. De Nederlandse overheid kan met de aanbevelingen van het WRR-rapport deze *Dutch Touch* verder vervolmaken in het gesprek met organisaties als Hamas.

Tenslotte kiest een derde benadering voor een radicale kritiek op het vijanddenken. Deze radicale kritiek stelt de grondslag van het *clash of cultures* denken – de strijd van ideeën, waarin de verlichting, redelijkheid en moderniteit in de ring treden tegenover de traditie, familie en religie – ter discussie. Met als argument dat een dergelijke botte *framing* gevaarlijk is en voeding geeft aan polarisering, isolering en radicalisering. Het vijanddenken staat goed onderzoek, nieuwsgierigheid en gesprek in de weg. En het sjabloondenken ontnemt het zicht op de ideestrijd *binnen* de verschillende samenlevingen.

De waarde van een radicale kritiek ligt erin dat zij zich sterk maakt voor een *unfreeze*: voor een discussie die in beweging blijft zodat bewegingen en partijen zich kunnen blijven ontwikkelen en veranderen. Een confrontatiepolitiek is namelijk per definitie slecht voor het creëren van een context waarin mensen van mening gaan veranderen, kunnen leren, en zichzelf openstellen voor andere ideeën.

Derde golf

Waar pragmatici feitelijk om het vijandsbeeld heen werken, en daarmee het vijanddenken zelf niet kritiseren, gaat een radicale aanpak juist naar openingen in de verhalen waarin we opgesloten zitten, om zo een deconstructie van het vijanddenken aan beide zijden mogelijk te maken. Waar apologeten geregeld te makkelijk voorbij gaan aan terroristische activiteiten en in hun oproep tot begrip voorbij kunnen gaan aan de werkelijke haat die bestaat, legt een radicale kritiek de aandacht op de extremisten aan beide zijden in het conflict. Gegeven de groeiende crisis in het Midden-Oosten en de eenzijdige, confrontatiegerichte benadering vanuit het westen, biedt een deconstructie van de *conflict narratives*, geflankeerd door beter begrip van de politieke islam enerzijds en een pragmatische politiek ander-

Bij gebrek aan podia en concertjes, woekert de metalmania vooral in de beslotenheid van de huiskamer.

Uit naam van het volk claimen demonstranten de overwinning op Denemarken.

14 in gesprek met de islam

zijds, het beste perspectief op een uitweg uit het patroon van escalatie.

In zo'n herwaardering van ons Midden-Oostenbeleid zou de vraag centraal moeten staan welke plaats de islamistische activisten innemen binnen het huidige politieke systeem in het Midden-Oosten. In dit kader spreekt Rami Khouri, hoofdredacteur van de Libanese *Daily Star*, over de "third wave of political islam". Khouri doelt hier op de islamistische activisten die via verkiezingen en een democratische agenda hun doel proberen te bereiken. Hij benadrukt dat deze derde golf, zoals ook betoogd door de WRR, bijzonder breed en politiek divers is. Voorbeelden zijn er te over. Via een blok van 'onafhankelijke kandidaten' vormt de Moslim Broederschap nu de tweede partij in het Egyptisch parlement; Jamaat-e Islami voert de meest invloedrijke oppositie in Pakistan; Hezbollah is nu de twee na grootste partij in het Libanese parlement; Hamas heeft de meerderheid van zetels in de Palestijnse Autoriteit; en ook in Irak zijn de islamistische partijen de grootste. Kortom, in het hele Midden-Oosten zijn de islamisten succesvol in de verkiezingen, en in de hele regio spelen islamistische bewegingen een belangrijke rol in het bieden van gezondheidszorg, onderwijs en werkgelegenheid. In Zuid-

Libanon, Gaza en de West Bank zijn ze zelfs de belangrijkste dienstverleners.

Tegelijkertijd is het juist die derde golf die in de frontlinie van de *clash of cultures* is geraakt: enerzijds worden ze bedreigd door de extremisten, en waarschuwen radicale groepen hen dat de parlementaire weg een doodlopende is omdat het westen hen nooit serieus zal nemen. Anderzijds botsen ze op onbegrip en onwil vanuit het westen. Europese en Amerikaanse ambtenaren en politici, maar ook ontwikkelingswerkers en activisten houden vast aan de lijn van samenwerking met slechts seculieren. De salafisten in Irak, Pakistan, Palestina en Libanon richten zich op de sympathisanten van het democratisch project, en juist die groepen isoleren we naar radicalisering.

Utopie

We moeten op zoek naar manieren om het democratisch proces in het Midden-Oosten in al zijn diversiteit te ondersteunen. De Nederlandse staat zou steun moeten geven op basis van heldere voorwaarden. Het oude beleid had vooral 'samenwerking en partnerschap' met de Arabische overheden tot doel, waardoor het in feite een façade van hervorming realiseerde, en tegelijkertijd de wind uit de zeilen van de oppositie en civil society nam.

Juist een consequent gevoerde voorwaardelijke samenwerking richting Arabische overheden, die rekenschap geeft aan de veelheid van breuklijnen en tegenstellingen binnen de Arabische politiek en binnen de Arabische samenlevingen, kan ruimte scheppen voor democratisering. Een voorwaardelijke samenwerking zoeken, waarbij wordt aangedrongen op hervormingen en ruimte wordt gelaten aan de samenleving om daar zelf invulling aan te geven. Een samenwerking die begint bij het erkennen van bewegingen die langs democratische weg of via democratische principes oppositie bedrijven of politieke verantwoordelijkheid namen. En een voorwaardelijkheid die hen bindt aan die democratische spelregels. In die voorwaardelijke samenwerking kunnen ook Nederlandse ngo's als ICCO, Pax Christi en IKV en hun partners in de regio een rol spelen.

In die voorwaardelijke toenadering moeten we ons ten slotte rekenschap geven van de zoektocht naar identiteit, in Europa en in het Midden-Oosten. In het Midden-Oosten zien we onder de banier van de politieke islam een herintroductie van moraal, utopie en geloof in de politiek, het activisme en het denken over de samenleving. Dat is een omgekeerde ontwikkeling dan die we in het Westen doormaken, maar is die zo dreigend dat we niet anders

kunnen dan de confrontatie zoeken? Wat maakt ons zo angstig-agressief? Er is de laatste jaren vol overtuiging gegraven in de westerse geschiedenis van Verlichting en moderniteit. In die Europese wezensdiscussie is het Oosten vaak als donkere spiegel gebruikt. Er is behoefte aan een eerlijke, open discussie over de grondslagen van de rechtvaardige samenleving en een eerlijke economie, over de rechtvaardige rechter en menselijke waardigheid, over normen & waarden en de rol van idealen in de politiek. In die discussies zouden Oost en West elkaar kunnen scherpen in de zoektocht naar het eigene en de andere identiteit.

Zo moeten we gezamenlijk op zoek naar een *reframing* van de islam in het Westen, en van het Westen in het Midden-Oosten. We moeten op zoek naar een beleidskader dat ons niet opsluit in een militair discours, maar dat ruimte laat aan politiek en dialoog stimuleert. En we moeten op zoek naar nieuwe instrumenten en middelen om vanuit Nederland en Europa een constructieve rol in het Midden-Oosten te spelen. Die toenadering is spannend en confronterend maar biedt meer perspectief dan het voortzetten van de cultuur van confrontatie.

x

Allemaal Amsterdammers

Dat het zou uitdraaien op een lofzang op Amsterdam hadden we niet kunnen voorspellen toen we in licht beschonken toestand zaten na te tafelen en bedachten dat iedereen een bevestigingsverhaal moest vertellen. Onze Zuid-Afrikaanse vriendin vertelde over haar eerste buitenlandse reis. Samen met een schoolvriendin had ze de trein naar Mozambique genomen om aan een leven zonder apartheid te ruiken. Het weekje in de Portugese kolonie had haar destijds goed gedaan, maar voor haar was de echte vrijheid pas gekomen toen ze zich in Amsterdam had gevestigd en onderdeel was geworden van een etnisch-gemengde vriendinnenclub.

Even zaten we allemaal met haar mee te voelen, maar al snel gingen we door naar het volgende verhaal. De Chileen in ons gezelschap vertelde over zijn eerste avond in de hoofdstad van het land dat hij voordien slechts kende van de kazen en tulpen, en van Rembrandt. "Precies op de tijd dat in Santiago altijd de avondklok inging, ben ik de stad ingegaan om te dansen. Het werd een prachtige nacht met allemaal aardige mensen die op een leuke manier nieuwsgierig naar mij waren." In verschillende variaties werd zijn verhaal gedeeld door de andere tafelenoten die uit een warm land kwamen. De Marokkanen, de Portugezen, de Israëliër

en de Zuid-Afrikaanse: allemaal hadden ze zoete herinneringen aan hun eerste kennismaking met Amsterdam en de Amsterdammers.

Aan die avond wordt nog vaak gerefereerd als we weer eens bijeen zijn met de aanwezigen van toen die nog onder ons zijn. Dan worden er herinneringen opgehaald aan de tijd dat wij als linkse types van overal vandaan, bevangen waren door het idee dat Amsterdam een stad zou worden waar je ongeacht je afkomst de kans zou krijgen met je talenten te woekeren en waar alle kinderen die er opgroeien zich op hun gemak zouden voelen. Die avond ligt nu ver achter ons. Geen van ons kan enig cynisme onderdrukken als we terugblikken op ons optimisme van de jaren zeventig.

In de loop der tijd heb ik gezien hoe mijn vrienden werden geallochtoniseerd. Of ze nou in het welzijnswerk, de wetenschap, de culturele sector, de politiek of het bedrijfsleven terechtkwamen: ze werden geparkeerd in een migrantenhoekje of er werd van ze verwacht dat ze zich in niets meer onderscheidden van hun inheemse collega's. Gaandeweg maakte het gevoel van Amsterdam als plek van vrijheid en belofte plaats voor een zekere berusting in het idee dat je als migrant altijd een buitenstaander zal blijven. Een vorm van berusting die steeds vaker werd afgewisseld door vlagen

van bitterheid over de soms vriendelijke maar in toenemende mate vijandelijke neerbuigendheid waarmee zij als 'allochtonen' worden benaderd door hun stadgenoten. Eens hebben ze Amsterdam ervaren als een tolerante enclave in een verder nogal stijf en truttig land, inmiddels is het onderscheid tussen Amsterdam en de rest van Nederland weggevallen.

Sinds de opkomst van het Nederlandse populisme, waarin je een achterlijke migrant blijft tot het tegendeel is bewezen, dreigt mijn Amsterdamse vriendenkring te verdwijnen als sneeuw voor de zon. De een keert terug naar het geboorteland, de ander trekt weg naar een land waar het beter toeven is met bruine ogen, een getinte huid en een accent. De een voor zichzelf, de ander onder druk van inmiddels hoogopgeleide kinderen die thuis een gevoel van wereldburgerschap meekregen dat op den duur niet viel te rijmen met het stempel 'allochtoon' dat ze daarbuiten kregen toegediend.

"Waarom ben jij eigenlijk altijd in Amsterdam gebleven", vroeg een Afrikaanse vriend mij een tijdje geleden. "Tja, dat weet ik niet precies", antwoordde ik. "Voornamelijk omdat ik nogal gehecht ben aan de mensen met wie ik het leven deel. En die wonen bijna allemaal in Amsterdam." Omdat ik nooit ben weggetrokken, heb ik nooit serieus hoeven nadenken over wat mij bindt aan deze plek. Maar wat moet ik nu als straks de een na de ander mij ontvalt omdat ze het hier niet uithouden? Maar wat als straks mijn stad is verdwenen?

x

WB-Berichten

Wetenschappelijk
Bureau
GroenLinks

MEDEWERKERS

Bart Snels · DIRECTEUR

Gerrit Pas

Aysel Sabahoglu

Noortje Thijsen

Jelle van der Meer · de Helling

BESTUUR

Chrisje Brants, Marli Huijter, Marco Wilke

Postbus 8008 3503 RA Utrecht
030-23 999 000
www.groenlinks.nl

COLOFON DE HELLING

De Helling is een links tijdschrift
over politiek en cultuur.

Verschijnt viermaal per jaar.

Losse nummers: € 6,50

Jaarabonnement: € 24,50

Jongerenabonnement (t/m 27): € 12,50

Gironummer: 6990899,

t.n.v. Tijdschrift de Helling.

Niet voor 1 januari opgezegde
abonnementen worden automatisch
voor één jaar verlengd.

HOOFDREDACTEUR

Jelle van der Meer

REDACTIE

Natasja van den Berg

Maarten Brouwer

Tom van der Lee

Annet Lekkerkerker

Harro Maas

Liesbeth Noordegraaf-Eelens

Bart Snels

Farid Tabarki

Kees Vendrik

Nanko van der Wijngaart

ISSN 0922-01 19

CORRECTIE Tim Manders

VORMGEVING

Hennipman + Schalken

(Mark Schalken)

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER

100 % recycled

UITGEVER

Stichting Wetenschappelijk Bureau
GroenLinks

ADMINISTRATIE

De Helling

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

tel 030-239 99 00

partijbureau@groenlinks.nl

CORRESPONDENTIE

dehelling@groenlinks.nl

www.dehelling.net

WIKKEL

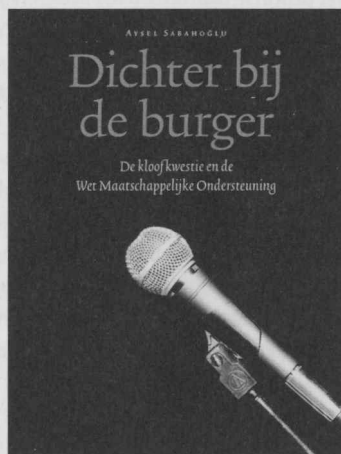
'Hellend Vlak' is een productie van
Jack van Mildert, sap@worldmail.nl'Dichter bij de burger'
Over de Wet Maatschappelijke
Ondersteuning
nieuwe publicatie

Het kabinet-Balkenende II wil dichterbij de burger komen – de kloof tussen politiek en burgers dichten. Actief burgerschap en participatie zijn de sleutelbegrippen. Burgers moeten meedoen, meepraten en meebeslissen. Met de Wet Maatschappelijke Ondersteuning wil het kabinet dichterbij de burger komen. Het aangenomen wetsvoorstel is ingrijpend gewijzigd zodat niet de eigen verantwoordelijkheid het uitgangspunt is, maar de maatschappelijke participatie. Gemeenten krijgen de taak de Wmo uit te voeren. Zij krijgen veel beleidsvrijheid om voor burgers een samenhangend zorgaanbod te organiseren. Een kans die moet worden benut. Dichterbij de burger maakt lokale politiek wegwijs in Wmo-land.

Tekst: Aysel Sabahoglu en Noortje Thijsen

36 pagina's; 5 euro;

Bestellen: info@groenlinks.nl of 030 – 2399930

Downloaden via <http://www.groenlinks.nl/publicaties>Nationaliteit en identiteit
conferentie 4 oktober

Het 'wij-gevoel' van 30 jaar geleden bestaat niet meer. Een aantal opeenvolgende incidenten heeft ons daarmee geconfronteerd. Hoe problematisch is het dat nationaliteit en identiteit niet meer samenvallen? Hoe noodzakelijk is het voor het functioneren van een nationale samenleving dat er zoiets is als een nationale identiteit? Wat zou het Nederlandschap in moeten houden in tijden van vervangende grenzen?

Het Wetenschappelijk Bureau organiseert in samenwerking met de Helling een conferentie over dit thema op 4 oktober in de Balie. Met 's middags een internationaal deel en 's avonds een nationaal.

Via www.groenlinks.nl/partij/wetenschappelijk
blijft u op de hoogte van het programma en hoe u zich op kunt geven.

AFFECTION

Ironie & dubbelzinnigheid

Kenmerkend voor het klassiek conservatisme is een absolute opvatting over wat goed of kwaad is. Dubbelzinnigheid bestaat niet, ironie ontbreekt. In het werk van kunstenaar Pépé Smit, waarvan in dit nummer enkele foto's zijn afgedrukt, staan die begrippen juist centraal. Haar geënsceneerde taferelen scheppen verwarring over schuld en onschuld, goed en kwaad, liefde en lust. Ze speelt met nostalgische, arcadische verlangens; wie goed kijkt ziet dat achter het mooie het lelijke schuilgaat, achter het veilige het gevaarlijke. En het familiegeluk blijkt schijn.

Pépé Smit: www.art-space.nl

www.aeroplastics.net, www.pepesmit.nl

De verleiding van het conservatisme

Calvinistisch, progressief, liberaal, dat waren etiketten die je op Nederland kon plakken. Conservatief hoorde daar zeker niet bij, dat was een scheldwoord – tot voor kort. In een paar jaar tijd lijkt het conservatisme uitgegroeid te zijn tot een volwaardige stroming in Nederland. Met verschillende smaken. Enerzijds heb je de neo- of verlichtingsconservatieven die pal staan voor vrijheid, de markt en de superioriteit van het Westen (van Wilders tot Hirsi Ali); anderzijds de klassieke conservatieven die zich juist afzetten tegen het consumptisme en marktdenken en een verval zien van normen en waarden bij gebrek aan een gedeelde moraal. De ene voor het individualisme, de andere voor de gemeenschap.

Door links loopt zo'n zelfde soort scheidslijn, met libertair-links tegenover sociaal-links. Die laatsten vinden heel wat van hun gading bij het klassiek conservatisme, zoals de kritiek op het materialisme en doorgesloten individualisme en het geloof in het belang van paternalisme en opvoeding (verheffing!).

Onder de titel 'de verleiding van het conservatisme' komen hier twee vertegenwoordigers van het klassiek conservatisme aan bod, onderzoeken we of het conservatisme werkelijk wortel schiet in Nederland dan wel een hype is, en of opvoedingskampen werken. Tot slot een essay over angst en pessimisme en het misbruik dat rechts én links hiervan maken.

Het verval is niet

AD VERBRUGGE

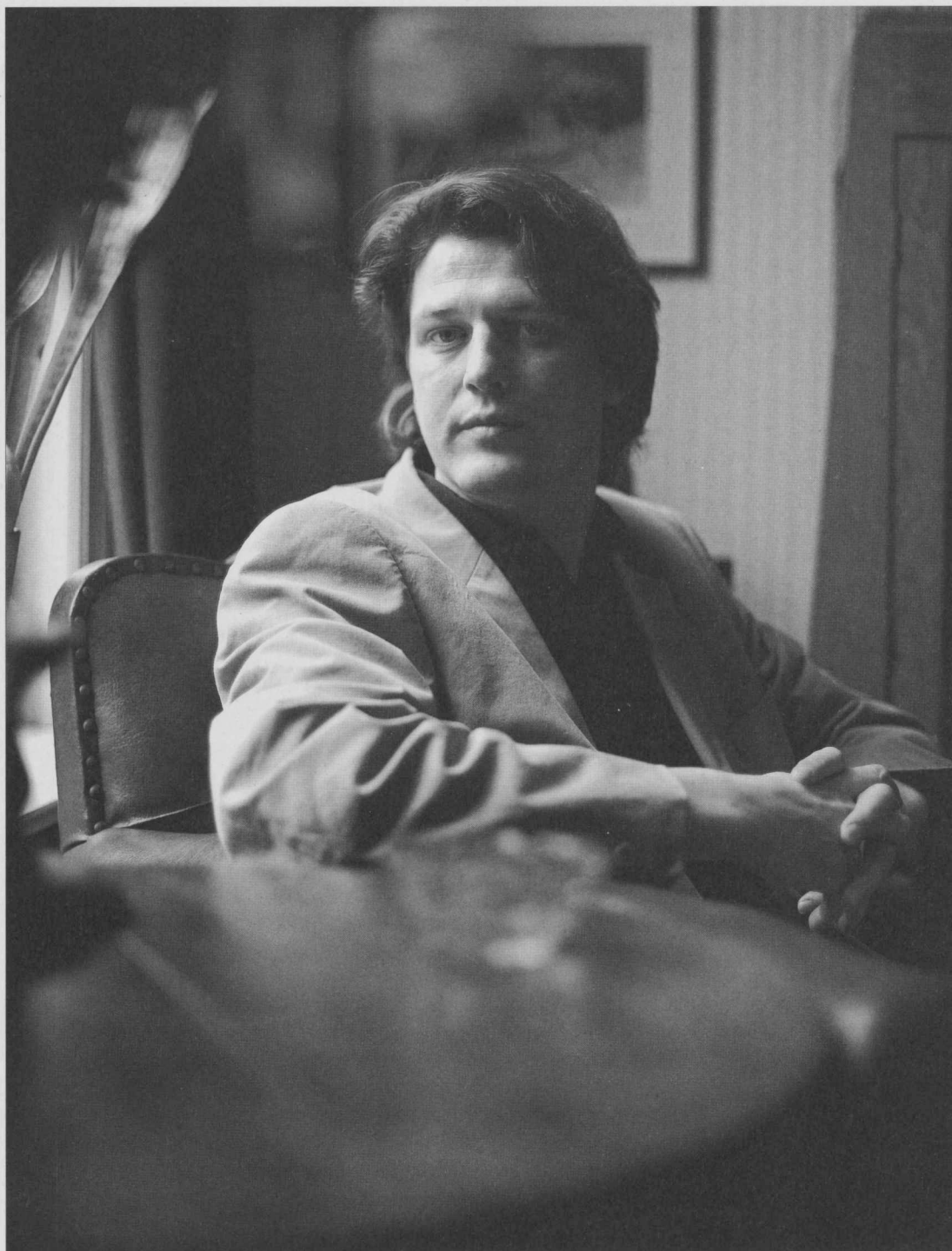

FOTO MARCO OKHUIZEN / HH

onafwendbaar

“Het ongebreidelde consumentisme en kapitalisme ondermijnen de beschaving.” Ad Verbrugge, het jonge en aansprekende gezicht van het conservatisme in Nederland, verwoordt met zijn cultuurkritiek het onbehagen van velen. Het antwoord zoekt hij in opvoeding. “Een jonge ziel snakt naar gewicht.”

OLAV VELTHUIS

Olav Velthuis is journalist voor de Volkskrant

Hij werd in de media weggezet als fatalist, als oerconservatief, als aanspreekpunt van iedereen in Nederland die zich ernstige zorgen maakt over het verval van normen en waarden. Maar ergens in Ad Verbrugge, universitair hoofddocent filosofie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, houdt zich ook een optimist op. Gemakkelijk is het niet om die tegen te komen. Want de cultuurpessimist in hem, die lijkt inderdaad dominant, en verleidelijk.

“Waar ik nog het meeste bang voor ben is niet wat er nu gebeurt. Nu is de samenleving nog wel leefbaar”, zegt hij, zijn ogen dichtgeknepen, in zijn sobere werkkamer op de dertiende etage van een grauw universiteitsgebouw. “Maar wat doen we bij een grote crisis? Stel dat de consumptiekraan dichtgaat, en dat narcoticum dus wegvalt? Wat gebeurt er dan? Daar ben ik bang voor... voor het latente. Als wij op deze weg voortgaan, dan zal de toekomst onaangenaamheden voor ons in petto hebben.”

Met deze weg bedoelt Verbrugge (38) de weg van het consumentisme en het liberale kapitalisme, die de beschaving volgens hem ondermijnen; de weg ook van de individualisering, die gemeenschapsbanden erodeert en van de samenleving een groep van elkaar vervreemde, zelfzuchtige personen maakt. Zoals hij het samenvat in zijn boek *Tijd van onbehagen*, dat in 2004 werd gepubliceerd en inmiddels aan zijn vijfde druk toe is: “De gestage toename van vervreemding, vereenzaming en geweld waarmee we in onze westerse samenleving te kampen hebben, is inherent aan een wereld en levenswijze waarin rijkdom, genot, macht en loos amusement, oftewel uitwendige welvaart, voor het individu voorop staan.”

“Natuurlijk is die cultuurkritiek heel oud”,

zegt Verbrugge. In *Tijd van onbehagen* komen ook vele andere cultuurpessimisten – eigentijds en uit het verleden – voorbij. “Maar wat ik doe is die kritiek in verband brengen met onze huidige tijd. Het gemeenschapsgevoel werd in Nederland lange tijd gevoed door de verzuiling en door de natiestaat. Die hielden de samenleving bij elkaar. Maar in de naoorlogse samenleving zijn die antwoorden weggefallen.”

Pot stroop

De jaren zestig waren in dat opzicht cruciaal. “De burger’ werd toen een problematische categorie. ‘De burger’, dat was opeens een geconditioneerd mannetje die zijn seksuele lusten onderdrukt, en daardoor gewelddadigheid met zich meedraagt.” De burger moest en zou bevrijd worden. Maar volgens Verbrugge mondde die bevrijding uit in een “verabsolutering van de individuele vrijheid”. De liberale, kapitalistische economie kreeg zo vrij spel. “Het ongebreidelde consumentisme moest een gebrek aan zingeving gaan camoufleren. Er zijn mensen die in paniek raken zonder mobiele telefoon. Dat is heel, heel erg.”

De media, de reclame en de populaire cultuur spelen in die onthechte samenleving – het was te verwachten – een verderfelijke rol. “Toen ik opgroeide ging ik mij kleden als de zangers van Madness. Je zoekt altijd naar mensen die je bezielen. Maar als die mensen rappers zijn die in videoclippen in tietten knijpen en tegen de billen van vrouwen aanrijen, dan moet je niet zeggen ‘wat raar’ als kinderen hen na gaan doen. Ik vind het onzin dat we onderzoek moeten doen naar het verband tussen MTV en reclame op de manier hoe we met elkaar omgaan. Dat verband is overduidelijk.”

Wat de cultuurpessimist Verbrugge zo verleidelijk maakt, is niet alleen dat hij in mooie volzinnen spreekt, die rechtstreeks inspelen op gevoelens van onbehagen waar zelfs de meest naïeve optimist in deze tijden niet omheen kan. Hij weet ook verbanden te leggen tussen filosofen als Hegel en Heidegger en wat er gebeurt op de schoolpleinen van de grote steden en in de huiskamers van de Vinex-wijken. Vandaar ook dat de media op hem af zijn gekomen als vliegen op een pot stroop. Tijdens het interview gaat de telefoon met enige regelmaat (‘uw bijdrage aan het boek moet nu echt naar de drukker’, ‘de Belgische tv wil – z.s.m. natuurlijk – langskomen voor een interview, kan dat?’, ‘komt die nieuwe bundel al een beetje op gang?’).

Oerkracht

Zeker bij doorvragen past Verbrugge er niet-temin voor op om simplistisch over te komen.

“Consumptie als zodanig is niet negatief”, benadrukt hij. “Hegel zei al dat het systeem van *Bedürfnis* (behoefte) ervoor zorgt we niet meer aan de natuur vastzitten.” Want consumptie bestaat bij de gratie van productie, van mensen die hun handen uit de mouwen steken en dingen maken die in behoeftes voorzien. “Arbeid is een deel geworden van zelfverwezenlijking. En het feit dat er een arbeidsdeling is ontstaan, maakt ons afhankelijk van elkaar.” Hoe beperkt ook, die wederzijdse afhankelijkheid is een deel van het antwoord op de vraag wat een samenleving bij elkaar houdt.

Dat consumptie ook bevrijdend kan werken – bijvoorbeeld voor moslimvrouwen die zich via consumptie toegang kunnen verschaffen tot een andere, minder beknellende werkelijkheid – ontkenkt hij ook niet. “Maar als die consumptie geen morele of religieuze binding meer heeft, werkt zij ook niet meer bevrijdend. Dan wordt zij solipsistische gevoelsbeleving die primair draait om impulsen. Dat wil zeggen: de wereld is er dan alleen nog maar om door dat ene individu geconsumeerd te worden.”

En ook over individualisering denkt Verbrugge genuanceerder dan een snelle lezing van *Tijd van onbehagen* doet vermoeden. “Individualisering is niet louter negatief. Maar waar ik bang voor ben, is dat de solipsistische gevoelsbeleving het individu juist vernietigt. Zoals bij een junk gebeurt, of bij een groepsverkrachting. De jongens die daaraan meedoen, weten niet meer wie ze zijn. Ze vallen ten prooi aan een collectieve oerkracht.” Een individu, dat ben je volgens Verbrugge niet zomaar. “Om individu te worden, moet je een zielstransformatie doorgaan. Dat doet pijn. Doorga je die niet, dan is er sprake van schijn-individualiteit.” Bovendien moet je je individualiteit, net als drugs of alcohol, kunnen permitteren. “Elites kunnen dat. Adellijke kringen en mensen met een academische opleiding weten om te gaan met drank – al heb ik ook daar brokken gezien.”

Elitair

Om diezelfde reden heeft hij weinig op met het gedachtegoed van libertair links dat Femke Halsema propageert. “Te elitair”, vindt hij. “Dat werkt niet voor volkswijken en achterstandsbuurten. Echtscheidingen mogen in een hoog milieu aardig worden opgelost, in zwakkere milieus gebeurt dat niet. Kinderen worden daar verwaarloosd, ze zien klappen over een weer vallen. Daar komen die kinderen nooit meer uit. Ze blijven in het gepeupel. Waar het dus fout gaat in de samenleving is in de opvoeding, en dan vooral in de sociaal zwakkere klassen.”

De lichte gemeenschappen waar GroenLinks-

ideologen mee flirten, zijn volgens hem volstrekt ontoereikend als antwoord op de vraag naar nieuwe vormen van samenhang. Om te beginnen vindt Verbrugge de term 'lichte gemeenschap' misleidend. "Gemeenschappen die er toe doen, zoals het gezin, zijn juist niet licht." En lichte gemeenschappen horen volgens Verbrugge bij de grachtengordel. "De term gaat al uit van een soort speelsheid, een vorm van keuzegedrag, een vorm van vrijheid die je aan moet kunnen." Daar heb je een basis voor nodig: een goede opvoeding, een stabiele omgeving, en een rechtsorde die allen een sterke natiestaat kan vestigen. "Die zijn er allemaal niet vanzelfsprekend. Als de basis er niet is, dan kunnen lichte gemeenschappen gangen worden die groepsverkrachtingen plegen."

Evenzo ziet hij weinig in de virtuele gemeenschappen waarmee internetgoeroes koketteren. "Het doel van het internet, *connecting the world*, hoef je natuurlijk niet af te wijzen. Maar kijk naar de webfora, kijk hoe de mensen daar met elkaar praten. De communicatie wordt steeds slechter. Mensen trekken zich terug met gelijkgestemden. Gesprekspartners die vervelend zijn worden gedelete."

Opstand der horden

En zo gaat Verbrugge, die net vier uur college achter de rug heeft, en na het interview nog enkele uren voor de boeg heeft, schijnbaar onvermoeibaar door. Een van de maatschappelijke velden waar de intrede van het consumptisme hem het meest aan het hart gaat, is in het onderwijs. "De consumptivistische benadering daar vind ik erg ongelukkig. Het is verschrikkelijk dat kinderen tot eigenaar van hun eigen onderwijs worden bestempeld. Je hebt als leerling structuur nodig. Zonder die structuren kon ik het zelf ook niet aan. Godzijdank was ik geen eigenaar van mijn eigen leerproces. Iedere dag moest ik huiswerk maken. Ik hoop dat politici inzien dat ze hun eigen mogelijkheden te danken hebben aan het feit dat ze als 18-jarige juist geen keuzes mochten maken. Zingeving moet je worden bijgebracht. Je hebt mensen nodig die je stimuleren, die ervoor zorgen dat kinderen niet op hun vierde achter de computer belanden."

Volgens Verbrugge geven de statistieken hem gelijk. '7 procent van de jongeren van 16 en 17 jaar zijn functioneel analfabeet. Er zijn jaarlijks 60 duizend vroegtijdige uitvallers. Momenteel komen 10 procent minder jongens dan meisjes terecht op het havo/vwo.' Die jongens kunnen best fanatiek zijn, mateloos fanatiek zelfs. Heel mooi is dat.' Maar dat fanatisme zal wel in banen geleid moeten worden. "Anders gaan ze alleen maar *gamen* of sporten."

Van het huidige management in het onderwijs zullen die broodnodige structuren niet komen. Die spelen constant de kaart van het geld, van kennis die nuttig moet zijn. "De categorie van de individuele leerling is de categorie waarmee het management vakinhoudelijke aanspraken onderuit haalt. 'Ja joh, het gaat erom dat ze er wat aan hebben', zeggen ze dan." Verbrugge stelt daartegenover: "Wanneer je ergens moeite voor moet doen, dan wordt het pas de moeite waard."

Hem voorleggen dat cultuurpessimisme zo oud is als de moderne samenleving, is geen goede manier om zijn klaagzang te stoppen. Verbrugge kopt de bal dan gewoon in. "Nadat Ortega y Gasset *Opstand der horden* (1930) schreef, is die opstand toch ook gekomen? Want dat was het fascisme. Laten we toch hopen dat dat niet weer gebeurt."

K3

En toch. Verbrugge de optimist, die bestaat ook. Je komt hem bijvoorbeeld tegen als je de filosoof vraagt of hij zijn vinger niet wat al te gemakkelijk opheft. "Ik leef zelf ook in de wereld die ik beschrijf, en sta er mee in een verhouding waaraan ik maar weinig kan doen. Ik zit ook niet iedere week in de kerk. Ik rijd auto. Ik heb heel lang niet gevlogen, maar twee jaar geleden kwam het er toch van", zegt Verbrugge. "Naar Griekenland, omdat ik de opgravingen daar nu wel eens met eigen ogen wilde bekijken voor een nieuw boek dat ik aan het schrijven ben." Bovendien wordt Verbrugge, net als alle ouders, met de consumptiemaatschappij geconfronteerd via de kinderen die hij opvoedt. "Mijn oudste dochtertje kwam laatst thuis met een cd van K3. Die had ze van een vriendinnetje gekregen."

Maar dan blijkt opeens dat verzet tegen het consumptisme wel degelijk mogelijk is – ook door kinderen: "Wij proberen haar ook andere muziek te laten horen, van Herman van Veen of van Kinderen voor kinderen. Ik maak bovendien zelf muziek. Je probeert dus alternatieven aan te dragen, en dat werkt. Kinderen vinden dat leuk. Ze hoeven de tekenfilms niet met al die cynische humor en een grote bek. Die films zijn niet gerelateerd aan het kinderleven. Mijn ervaring is dat kinderen de tekenfilms uiteindelijk leuker vinden als er meer vormen en symbolen in aanwezig zijn."

Zo ook met zijn studenten: "Een jonge ziel snakt naar gewicht. Vandaar dat ik zie dat studenten zich aansluiten in de strijd tegen het consumptisme. Zij vinden zelf nu ook dat ze te weinig hebben gehad. Als ze bij mijn college komen, beseffen ze pas hoe weinig ze hebben

geleerd", zegt Verbrugge, die bekend staat als een veeleisend docent maar niettemin geliefd is onder studenten – in 2002 werd hij in Leiden verkozen tot de beste docent van het jaar. "Ik volg Aldous Huxley: zorg ervoor dat studenten zich langer kunnen concentreren, dat ze aandacht voor iets krijgen."

Verandering

Vandaar dat hij samen met collega's de Vereniging Beter Onderwijs Nederland oprichtte (www.beteronderwijsnederland.nl), die als platform moet dienen voor mensen die net als hij terug willen naar "gedegen vakinhoudelijke en algemene vorming".

Er lijkt dus een discrepantie te bestaan tussen Verbrugge de cultuurpessimist, die het cultuurverlies en maatschappelijk verval als onafwendbaar ziet, en Verbrugge de ideeënmakelaar, die ervoor wil zorgen dat zijn gedachtegoed aanzet tot maatschappelijke verandering, tot wat hij zelf een hernieuwde culturele bezieling noemt. "Ik hoop er mijn bijdrage aan te leveren." Vandaar dat het hem goed doet om te zien dat zijn gedachtegoed breed aanslaat in Den Haag. "Bij Geert Wilders op de website vind ik mijn ideeën terug; Jan Marijnissen vertelde me laatst dat hij een fan van me is; mensen noemen me een CDA-ideoloog" – waarin hij zichzelf overigens niet kan vinden.

Voorzichtige tekens van een maatschappelijke kentering wil hij best aanduiden. "Er wordt meer naar de bron van het verval gekeken. Met MTV gaan politici inmiddels rond de tafel zitten. Ik denk wel dat mijn boek daaraan heeft bijgedragen. Het spreekt niet langer vanzelf dat een kampbeul joden omverschiet in internet-spelletjes. Toen bij ons in Leiden de elektriciteit uitviel in de buurt, was er opeens samenhang. En als mijn vrouw nu op het consultatiebureau komt met ons jongste kind, krijgt ze te horen dat je ook wel eens 'nee' moet zeggen. Dat werd een tijd geleden niet gezegd."

Maar op de vraag of de tijd van onbehagen tijdelijk zal blijken te zijn, wil hij ook na aandringen niet antwoorden. "Ik weet het niet. Er is wel iets heel groots veranderd."

x

Ad Verbrugge: *Tijd van onbehagen, filosofische essays over een cultuur op drift*; SUN, 2004, 19,90

De terugkeer

Links gaat, rechts komt. Jos de Beus telt de neuzen van columnisten en intellectuelen en peilt het maatschappelijk-politiek klimaat en stelt de terugkeer vast, na lange afwezigheid, van het conservatisme in Nederland. Dat betekent niet dat links er niet meer toe doet.

JOS DE BEUS

Jos de Beus is hoogleraar politieke theorie bij de Afdeling Politicologie van de Universiteit van Amsterdam.

De tekst is een (licht bewerkte) passage uit een bijdrage aan het boek *Een conservatief antwoord?*, Huib Pellikaan en Sebastiaan van der Lubben (red.), Spectrum, te verschijnen herfst 2006

In de politiek wisselen links en rechts elkaar af. Dat gebeurt wanneer het ene gezichtspunt is uitgeput en het andere gezichtspunt een uitweg lijkt te bieden uit terugkerende frustraties, teleurstellingen en ongerijmdheden. Mijn stelling is dat er sprake is van een terugkeer van het conservatisme. Daarvoor bestaat een aanleiding in de actualiteit. Er doet zich een soort 'einde van de liberale geschiedenis' voor. De economische politiek van talloze westerse overheden van belastingverlaging, vermindering van overheidsuitgaven, privatisering, deregulering, marktwerking en bedrijfsmatig presteren in de publieke sector – de zogenaamde 'Washington consensus' – staat onder druk. De nieuwe eeuw wordt gekenmerkt door reacties op deze vrijheid tot mondialisering, denk aan radicaal-rechts, sociaal-liberalisme (de Derde Weg), populisme, protectionisme en ook regionalisme (zoals Europeanisme) en islamisme. Het is duidelijk dat het socialisme niet langer het antwoord geeft op deze liberale crisis, zoals het dat wel deed na de vorige eeuwwisseling. Het conservatisme zou dat antwoord wel kunnen zijn. Het is onduidelijk of dit conservatisme een doeltreffend anti-liberalisme gaat worden – met of zonder confessionelen – of dat het in Nederland en omgeving een langdurige verbinding zal aangaan met het liberalisme. Hier wil ik stilstaan bij de denkbare wordingsgeschiedenis van een hedendaags Nederlands conservatisme.

Speurtocht

Na lang weggeweest te zijn, wordt in de jaren zestig van de vorige eeuw het conservatisme weer een machtspolitieke factor in democratische landen, om te beginnen in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Men zou verwachten dat deze rechtse golf ook Nederland bereikt, onder meer als reactie op de ontkerkelijking. Maar zelfs in de periode 1977-1989, tussen het einde van het kabinet-Den Uyl en de nieuwe sociaal-democratische macht in het kabinet-Lubbers III, is nauwelijks sprake geweest van een neoconservatief verzet tegen de tijdgeest van 'prudente progressiviteit'. Het neoconservatisme is in Nederland pas laat opgekomen, en wel na de opkomst van Pim Fortuyn (2001-2002), die overigens zelf een teleurgesteld progressief was maar de associatie met conservatisme meed.

Er zijn verschillende manieren om na

te gaan of er op dit moment sprake is van een Nederlands conservatisme dat iets voorstelt en de tijd meeheeft. In de praktische wijsbegeerte is er op de sokkel van de onomstotelijke doch verdachte Duitse filosoof Heidegger een vorm van beschavingskritiek, deugdenleer en gemeenschapsdenken gegroeid. Het Tilburgse tijdschrift *Nexus* en zijn conferenties staan in het teken van een speurtocht naar de Europese beschaving. De serie *Maatstaf*, onder redactie van Harinck, Kinneging, Lem en Ros, bezorgt de heruitgave van klassieken zoals De Maistre en Donoso Cortés. Geen gemakkelijke literatuur, maar zij blijkt zich uitstekend te lenen voor popularisering onder degenen die houvast zoeken in hun persoonlijk bestaan. Denk behalve aan de Nederlander Kinneging aan de Amerikaan Bloom, de Brit Scruton en de Duitser Safranski. Deze wijsbegeerte keert zich af van postmodernisme, multiculturalisme en kosmopolitisme (de vluchttheuvels van zoekende vooruitgangsgelovigen ter linkerzijde).

Cabaret

In de journalistiek is de ruimte van de *Telegraaf*, *Elsevier* en de AVRO uitgebreid met en deels overgenomen door *Trouw* (de bijlage *Letter & Geest*), *HP/De Tijd* en de *EO* (Knevel). Het aantal columnisten met dwarse kritiek op de linkse correctheid lijkt exponentieel te zijn gestegen: Van Baar, Boekestijn, Croughs, Ellian, Ephimenco, wijlen Van Gogh, Hemelrijk, Smalhout, Livestro. De scheve verhouding tussen linkse en rechtse columnisten – gesymboliseerd door de eenzame Van der List in de *Volkskrant* in het begin van de jaren negentig – lijkt te verdwijnen en wordt in bepaalde gevallen, zoals bij het tv-programma *Buitenhof*, vervangen door een keurig bewaakte gelijkheid. Ook het progressieve cabaret is uitgeput en wekt een conservatieve kleinkunst op, getuige het programma *Antiquariaat Oblomow* (2005) van Erik van Muiswinkel en Diederik van Vleuten.

Onder intellectuelen heeft zich een nog zichtbaarder correctie van de linkse asymmetrie voltrokken. Vroeger had je enkel Couwenberg, Van Doorn, Hartog, Heldring, Kossmann, Van Riel, Rietdijk en de schrijvers Hermans en Reve. Nu is dat anders. Je hebt Ankersmit, Bolkestein, Cliteur, Heumakers, Kinneging, Van Middelaar, Philipse, Rosenthal, Spruyt, Verbrugge, Zijderfeld en de schrijvers Otten,

van het conser

Rosenboom en De Winter, om slechts enkele boeiende denkers te noemen. Zeker, er woedt in deze kring rond Hirsi Ali een hevige controverse, waarbij radicaal-liberale tegenstanders van de pacificatie van de godsdienststrijd in 1917 en conservatieve voorstanders daarvan elkaar bestoken. Maar zoals heftige onderlinge polemiek een kenmerk was van de levendigheid en invloed van linkse intellectuelen gisteren, zo is deze controverse typerend voor een dergelijke levendigheid en invloed van rechtse intellectuelen vandaag. De Edmund Burke Stichting ter bevordering van conservatief denken heeft stellig bijgedragen tot de hier aangestipte verandering van het klimaat der opiniemakers.

Barbarij

De publieke en parlementaire debatten hebben sinds tien jaar, dus al tijdens het eerste Paarse kabinet (met zijn symbolische afschaffing van traditionele winkelsluiting) een conservatief gespreksonderwerp gekregen. Zinloos geweld, graaicultus van bestuurders in bedrijven en de geliberaliseerde publieke sector, overconsumptie in de private sfeer, toekomst van het koningshuis, hufterigheid in de openbare ruimte, narcisme en nihilisme van de commerciële televisie (van *Big Brother* tot BNN en Talpa), teloorgang van institutionele religiositeit, verzwakking van het kerngezin, erosie van sociale waarden en normen, verkorting van historisch bewustzijn (ja, de algehele beleidsmatige ontwrichting van goed onderwijs), bedreiging van de Nederlandse soevereiniteit in de Europese Unie, crisis van de nationale identiteit: de lijst is lang, zonder uitputtend te zijn. De inkadering van het debat is conservatief omdat de sprekers, vaak zonder het te beseffen, conservatieve noties van kwaad, barbarij, onveiligheid en bestrijding daarvan via tucht, traditie en vaderlijke leiding gebruiken. Een goede illustratie biedt de wisselwerking tussen politici, journalisten en kiezers in de campagne rondom het referendum van 1 juni 2005 over de Europese grondwet. Dit was de eerste omvangrijke verschijning van de bekende conservatieve afkeer van een Europese superstaat op Nederlands grondgebied.

Een volgende indicator betreft de levensopvattingen en levenswijzen van groepen Nederlandse burgers. Het onderzoek tot dusver wijst niet ondubbelzinnig op een algemene crisis van het progres-

sieve beschavingsideaal en een rechtlijnige vervanging daarvan door een conservatief ideaal inzake het geluk, de familie, de godsdienst, het werk, de verenigingen en de openbare orde. Dekker en De Hart (SCP) concluderen: "In zoverre er vanaf de jaren zestig afscheid werd genomen van dat burgerlijke waardenpatroon was dit in menig opzicht maar een gedeeltelijk en tijdelijk vaarwel. Kernwaarden zoals gehechtheid aan het gezin, gerichtheid op het welzijn van zijn kinderen en op beroepsuitoefening beklijven tot de dag van vandaag, andere waarden (soberheid en spaarzaamheid, bescheidenheid en inschikkelijkheid, kerkelijke betrokkenheid, seksuele schroomvalligheid, ontzag voor autoriteiten) lijken sindsdien wel op de terugtocht."

Gidsland

Toch zie ik om me heen een wedergeboorte van alledaags, deels ook volks conservatisme. Zoals de ontdekking van een in het gedrang geraakte burgerlijkheid door middengroepen, hogere beroepsgroepen, gewone werknemers en ambtenaren, jongeren en ook immigranten (waar houvastzoekende moslims en moslima's in de meerderheid zijn). Zie ook de gestegen prioriteit van veiligheid en van behoud van sociale verworvenheden. En niet het minste: de erkenning van de schaduwzijden van democratisering van vrijheden, zoals van uitkering, zelfstudie (studiehuis), echtscheiding, seksuele omgang, vermaak, drugsgebruik, pornografie, abortus en euthanasie.

Al deze ontwikkelingen zien we terug in de beroepspolitiek of nemen duidelijke contouren aan in wisselwerking met deze politiek. Het CDA heeft afscheid genomen van de generatie-Lubbers en geeft onder leiding van Balkenende, Donner, Van der Hoeven en Verhagen een meer conservatieve lading aan de christelijke politiek. Een klein voorbeeld hiervan is het pleidooi van onderwijsminister Van der Hoeven voor *Intelligent Design*, een christelijk alternatief voor de Darwinistische evolutieleer. Het grote voorbeeld is de poging van premier Balkenende om zijn tweede kabinet voor te stellen als een kabinet ter wederopbouw en als antithese van het kabinet-Den Uyl. Tegenover Den Uyls spreiding van inkomens, kennis en macht stelt Balkenende de spreiding van bezit (eigen intellectueel, financieel en sociaal kapitaal, als 'voor-

zorg'), waakzaamheid (inzake terreurdreiging) en eigen verantwoordelijkheid. Tekenend in dit verband is de snelle stijging van het aantal gedetineerden. Van het progressieve gidsland zonder repressieve misdaadbestrijding is niets meer over.

Fiasco

De vvd heeft na de grote nederlaag van haar lijsttrekker Dijkstal in 2002 op enkele gebieden haar rechtse profiel aangescherpt, zoals het vreemdelingenbeleid, het begrotingsbeleid en het beleid inzake Europese toetreding (Turkije). Hier staat wel tegenover dat ook het liberalisme nieuwe accenten kreeg in de vorm van een pleidooi voor versterking van de emancipatie van meisjes en vrouwen in moslimgemeenschappen, openbaar onderwijs (en ontmoediging van islamscholen) en het grondwettelijk kader van de democratische rechtsstaat, getuige *Om de vrijheid, een Liberaal Manifest* (2005). Van belang is ook dat het kamerlid Wilders de liberale fractie moest verlaten omdat hij zich al te zeer zou ontpoppen als autoritair populist. De wisseling van leiderschap van Van Aartsen naar Rutte – en niet naar Verdonk – betekent dat de vvd vooralsnog geen ruk naar rechts wil maken.

Meer zuivere of radicale vormen van conservatisme zijn te bespeuren bij de in 2003 gedecimeerde Lijst Pim Fortuyn/LPF (en haar sterke bolwerk van Leefbaar Rotterdam onder aanvoering van Pastors en Sörensen), de GroepWilders en Nieuw Rechts van de oud-Fortuynist Smit. Momenteel valt niet te voorspellen hoe het afloopt met de hergroepering en nieuwe partijvorming aan deze kant van het spectrum. Ook de electorale kracht van de rechtse versie van post-Fortuynisme – wel te onderscheiden van de linkse versie van de PRDV van De Vries – is in de peilingen aan grote variatie onderhevig.

Nog onbekender is het lot van een rechtse immigrantenpartij. De Arabisch Europese Liga van de Belg Jahjah heeft overwogen om een Moslim Democratische Partij op te richten met de Nederlander Nabil Marmouch als lijsttrekker. Het ontwerpprogramma was onvervalst conservatief op punten als het verbod op godslastering, bestrijding van zachte roesmiddelen en prostitutie, en een strenger strafrecht. De partijvorming in Nederland is inmiddels afgeblazen uit vrees voor een fiasco. Dit neemt allemaal niet weg dat er enige ruimte lijkt te zijn voor een conservatie-

vatisme

ve partij ter rechterzijde van de vvd, in de plaats van de stuurloze en zelfverminkende LPF, doch naast de door de rechter van haar overheidsgelden beroofde SGP.

Links

De graad van verrechtsing van het Nederlandse meningenklimaat is tenslotte te meten aan de reacties van linkse partijen. Als er sprake zou zijn van een heuse doorbraak van rechtse geluiden en verbanden, dan zal links hierop reageren door het gevaar van conservatisme uit te vergroten in haar retoriek (vermengd met een portie demonisering), door op bepaalde gebieden openlijk of stilzwijgend toenadering te zoeken (bijvoorbeeld door een harde aanpak van 'buitenlanders' te combineren met een belofte van onaantastbaarheid van sociale rechten – de succesformule van de nieuwe linkse partij van Lafontaine en Gysi in Duitsland), en door het eigen linkse profiel te verduidelijken en hier en daar te radicaliseren. Een goed gedocumenteerd voorbeeld van de hier bedoelde reactie is de reeks nota's van linkse partijen over bestrijding van spanningen tussen gevestigden en immigranten. Omdat echter alle partijen hun afwijzing van multiculturalisme hebben aangescherpt na de kritiek van Fortuyn en de commissie-Blok, geef ik hieronder andere voorbeelden.

Politici en intellectuelen van de SP nemen het neoliberalisme en neoconservatisme van CDA, vvd en radicaal rechts in een grote greep samen als een Nederlandse uiting van de westerse ont-democratisering onder leiding van de vermaledijde Verenigde Staten, geïnstitutionaliseerd in de huidige Europese Unie met haar pact over monetair beleid en de ontwerpgrondwet. In deze kring heeft men geen wetenschappelijk onderzoek meer nodig om te concluderen dat de golf van neoconservatisme echt hoog is en tot een tsunami kan uitgroeien door de ondersteuning door machtige bastions in de samenleving, zoals de bazen van multinationale bedrijven, en zal leiden tot voortzetting van het kaalslagbeleid. Socialistisch verzet is geboden tegen kapitalistische mondialisering als 'uitverkoop van beschaving'.

Vrijzinnig

GroenLinks ziet zichzelf onder leiding van Halsema, de opvolgster van Rosenmöller, als de eenzame erfgenaam van de vrijzinnigheid van de vooroorlogse vvd en van

D66 in de dagen van Van Mierlo. De groenen beschouwen hun fundamentele herbezinning op de persoonlijke vrijheid van sociale burgers en op de praktijken van uitsluiting binnen de bureaucratisch-corporatistische verzorgingsstaat, in combinatie met de verdediging van het rechtstatelijke en democratische karakter van overheidsbeleid tegen terrorisme, als het enige duurzame antwoord op een dreigende numerieke groei en overwicht van rechtse partijen.

De PvdA van Bos geeft alle drie de eerder genoemde reacties tegelijk. Men ziet met leedwezen dat de Europese alliantie van regeringen met sociaal-democratische vernieuwers is afgelost door een alliantie van neoconservatieven met een hervormingsagenda. Men stemt in met een herwaardering van traditie, het Burkeaanse maatschappelijk verdrag tussen generaties, en relativering van maakbaarheid. En men neemt een nieuw beginselprogramma aan, *Beginselen* (2005), waarin het accent op gelijkheid en solidariteit uit het beginselprogramma van 1978 is vervangen door het idee van een fatsoenlijke samenleving. Dit begrip van het universele beschavingsminimum van de Israëliische filosoof Margalit kan ook door conservatieven worden onderschreven.

D66 zoekt, ook door de deelname aan het kabinet-Balkenende II, het meest aansluiting bij CDA en vvd. De partij houdt zijn eigen profiel vast door aan te dringen op hoge kwaliteit van het onderwijs, staatkundige vernieuwing en verdergaande Europese eenwording. Vooral dit laatste punt is onderscheidend van de meeste conservatieven.

Taboes

Alles bij elkaar, stel ik vast dat het huidige conservatisme werkelijk bestaat, onder meer omdat zijn tegenstanders dat denken en voelen. Een van de denkbare verklaringen van de huidige identiteitscrisis van Nederland is dat zich in een snel tempo een instorting van de progressieve consensus uit de jaren zestig voltrekt, naast de overgang naar een neoconservatieve consensus. Dit hoeft niet te betekenen dat linkse partijen geen verkiezingen meer zullen winnen en ook geen stempel meer kunnen drukken op regeringsbeleid. Het linkse antwoord op neoconservatisme moet gezocht worden in een pijnlijke herwaardering van zijn cultuurpolitiek, het ont-

wikkelen van een zeker idee over opvoeding, onderwijs, hoge cultuur, publiek domein en Nederlandse identiteit. Daarnaast zou links de taboes van het neoconservatisme moeten aanpakken: de verspilling van aandeelhouderskapitalisme, de verzorgingsstaat voor de rijken (woningbezit, hoger onderwijs), en de congestie door het autoverkeer.

×

Tegen

MICHEL HOUELLEBECQ

FOTO LISE SARFATI / HH

de wereld

De Franse schrijver Houellebecq nemen bekritiseert het moderne bestaan om zijn commercie, individualisme en ontspoorde seksuele moraal. Maar ondertussen dompelt hij zichzelf en zijn hoofdpersonen er volledig in onder. Een cultuurcriticus zonder politiek program.

PETER DE BRUIJN

Peter de Bruijn is redacteur van de bijlage Boeken van NRC Handelsblad

Nemen we Michel Houellebecq eigenlijk wel voldoende serieus? Stoort hij ons wel genoeg? De Franse bestsellerauteur geeft in romans als *Elementaire deeltjes* en *De mogelijkheid van een eiland* de westerse samenleving er ongenadig hard van langs. Zijn debuut in 1991, een lang, bewonderend essay over de Amerikaanse schrijver van horrorverhalen H.P. Lovecraft, droeg de titel *Tegen de wereld, tegen het leven*. In die titel ligt al de kern besloten van Houellebecqs inzet als schrijver. Al zijn boeken getuigen van een onverzoenlijke negativiteit tegenover de wereld en het leven. Deze depressieve, negatieve houding dient als tegenwicht voor de 'leugenmachine', die elke samenleving volgens Houellebecq is. Dat schrijft hij in zijn roman *Platform*, als hij het Cuba van Fidel Castro vergelijkt met het 'vrije westen'. Het enige verschil is dat het communisme op Cuba een haperende leugenmachine is, terwijl die van het Westen nog op volle toeren draait.

In al zijn romans attaqueert Houellebecq de leugens van de markteconomie en, nog provocerder, van het liberale individualisme. Hij scheldt op het feminisme en de psychoanalyse. Hij verkettert de islam als de 'meest stompzinige religie', maar hij verafschuwt de Verenigde Staten, waar de brutaliteit van de vrije markt het duidelijkst zichtbaar is, nog meer. Hij ziet geen zwaarwegende ethische bezwaren tegen het klonen van mensen en heeft op z'n minst een dubbelzinnige verhouding tot de geneugten van het sekstoerisme.

Dat zijn opvattingen die buiten de context van een roman veel van zijn lezers tegen de borst zouden stuiten. Toch roept zijn werk nauwelijks weerstand op in Nederland. De lezers lijken zijn harde klappen wel prettig te vinden. Thomas Vaessens, kersvers hoogleraar Neerlandistiek aan de Universiteit van Amsterdam, wil af van dit soort vrijblijvendheid. In NRC Handelsblad riep Vaessens onlangs op om de literaire autonomie weliswaar niet helemaal op te geven, maar wel om die minder stringent toe te passen: "Wat ik zou willen is dat schrijvers weer een rol gaan spelen in de opinievorming en dat de inhoud van hun boeken zichtbaar wordt in het publieke debat. Schrijvers moeten er weer toe gaan doen. Nu is de schrijver alleen in commercieel opzicht zichtbaar. Je hoeft hem niet serieus te nemen als een brenger van een nieuwe waarheid. [...] Een gevaarlijke inhoud moet discussie aanzwengelen."

Bij Houellebecq is die 'gevaarlijke inhoud' en, wie weet, misschien ook een 'nieu-

we waarheid', onmiskenbaar aanwezig. Houellebecq hamert in zijn werk consistent op hetzelfde aambeeld. In zijn eerste roman, *De wereld als markt en strijd*, beschrijft hij de lotgevallen van een eenzame, depressieve computerprogrammeur. Hij kan niet mee komen in de narcistische seksuele veroveringsstrijd die volgens Houellebecq kenmerkend is voor westerse samenlevingen. De moderne wereld staat niet alleen in het teken van het economisch liberalisme, maar ook van het 'seksueel liberalisme', die een vergelijkbare kloof heeft doen ontstaan tussen de *have's* en *have not's*. "In een volkomen liberaal seksueel stelsel hebben sommigen een afwisselend, opwindend seksleven; anderen zijn veroordeeld tot masturbatie en eenzaamheid." Voor een filosoof of een socioloog misschien een al te eenvoudig idee, maar als basis voor een roman zeker niet slecht.

Begeerte

In de opvolger, het gerucht makende *Elementaire deeltjes*, overziet hij het erotische slagveld opnieuw en zoekt hij de oorsprong van de 'erotische tweedeling' in de samenleving in de illusies over 'vrije liefde' van de seksuele revolutie. De 'bevrijding' van de seksualiteit sinds de jaren zestig heeft er volgens Houellebecq slechts toe geleid dat de wetten van de markteconomie tot in de vezels van alle sociale en seksuele relaties zijn doorgedrongen (die twee zaken vallen bij Houellebecq vrijwel volledig samen.) De roman beschrijft de lotgevallen van Bruno, die hopeloos verstrikt raakt in de nieuwe vrijheid, en de depressieve Michel, een biooloog die aan de basis blijkt te staan van de gekloonde wezens die de mensheid zullen vervangen. De roman wordt verteld vanuit het perspectief van een kloon in het jaar 2079. Onderscheid tussen man en vrouw bestaat niet meer. De erogene zones zijn bij deze klonen, die seksualiteit niet meer nodig hebben voor hun voortplanting, over hun gehele huid aangebracht, wat zorgt voor "nieuwe, ongeëvenaarde erotische gewaarwordingen". Ook het 'tegen het leven' uit de titel van Houellebecqs eerste boek kan niet letterlijk genoeg worden genomen.

Zijn derde roman, *Platform*, is de meest conventionele. Opnieuw beschrijft Houellebecq de dictatuur van de markt over intieme relaties, maar nu vanuit Oost-West perspectief. De verteller, die wederom Michel heet, staat aan de basis van een succesvol reisbureau voor sekstoerisme, maar de idylle wordt ruw

verstoord als islamitische extremisten een bloedige aanslag plegen op een Thais seks-oord. In zijn meest recente roman, *De mogelijkheid van een eiland*, ten slotte, keert hij terug naar het perspectief van de klonen en een van hun menselijke voorgangers, de *stand up comedian* Daniel. Het posthumane tijdperk blijkt, anders dan hij suggereerde aan het slot van *Elementaire deeltjes*, toch geen collectief-erotisch paradijs te zijn. De klonen zijn zich steeds meer bewust van een onverdraaglijke nostalgie naar de strevingen die de mens juist zoveel ellende hebben bezorgd. Na de begeerte komt toch niet het onthechte paradijs, maar uitzichtloosheid, leegte en verveling.

Compromisloos

Een criticus die wèl uitgebreid is ingegaan op Houellebecq's cultuurkritiek is Arnold Heumakers in een essay over *Elementaire deeltjes* in NRC Handelsblad. Heumakers plaatst Houellebecq in de traditie van (neo-)conservatieve denkers en ondergangsprefeten als Allan Bloom, Alain Finkelkraut en Botho Strauss: "Wat hij schrijft over de verwoestende werking van het liberale individualisme, met zijn consumptiecultuur, narcistische seksobsessie, normverlies en uiteindelijk geweld, verschilt alleen door de literaire vorm van wat ook elders kan worden vernomen." Omdat Houellebecq, bij al zijn pessimisme, wel de voortgang van de techniek en de wetenschap bejubelt, in ieder geval nog in de epiloog van *Elementaire deeltjes*, wijst Heumakers ook op de Duitse "conservatieve revolutie" van de jaren twintig en dertig. Hij ziet overeenkomsten tussen Houellebecq en Ernst Jünger en diens lofzang op 'de arbeider'; "de vlees geworden techniek die als een moderne 'Titaan' de 'Goden' van de Olympus verdrijft".

De vraag is of de karakterisering van Houellebecq als conservatieve doemprofeet de lading wel volledig dekt. Juist de 'literaire vorm', waar Heumakers tamelijk snel overheen stapt, roept vragen op. Houellebecq's cultuurkritiek onderscheidt zich van de meeste andere ondergangsendenkers, of die nu van links of rechts komen, doordat Houellebecq onlosmakelijk verbonden is met de wereld die hij beschrijft; een wereld die hij ondanks die verbondenheid ranzig en verwerpelijk vindt. Dat geeft zijn boeken hun zeggingskracht, en niet alleen het autobiografische *De wereld als markt en strijd*. In een interview in *De koude revolutie* zegt Houellebecq: "Persoonlijk zie ik maar één weg, namelijk om compro-

misloos de tegenstrijdigheden te blijven verwoorden waardoor ik word verscheurd, in de wetenschap dat die tegenstrijdigheden later zeer waarschijnlijk kenmerkend voor mijn tijd zullen blijken."

In zijn cultuurpessimisme, dat is waar, tapt Houellebecq in hoge mate uit het bekende vaatje van de conservatieve cultuurkritiek: traditionele 'joods-christelijke' normen en waarden als opofferingsgezindheid en onbaatzuchtigheid zijn verslonden door ongebreidelde marktwerking. Maar Houellebecq houdt daarbij zichzelf, anders dan de meeste doemdenkers en ondergangsprefeten, niet buiten schot.

Zo kan hij in *Platform* het sekstoerisme in Thailand zowel beschrijven als een uitwas van de 'vermarketing' van seks, én als een aantrekkelijk seksueel nirvana, waarin elke behoefte is bevredigd. Houellebecq heeft de hypocrisie tot principe verheven. Maar hij doorziet zijn eigen positie zo genadeloos, dat hij de hypocrisie meteen neutraliseert.

Seksueel nirvana

Ook zijn vaak als plat en vlak omschreven stijl is geen bewijs van onmacht, maar een belangrijk onderdeel van zijn literatuuropvatting. Die stijl moet de leegheid en vervlakking van het moderne bestaan weerspiegelen. De literatuur, of het boek, biedt zo geen mogelijkheid tot ontsnapping. De kunst kan de wereld volgens Houellebecq niet veranderen. In dat opzicht is zijn literatuuropvatting, die door de nadruk op het lijden vaak in verband is gebracht met de Romantiek, juist buitengewoon on-romantisch.

Houellebecq doet zo precies het tegenovergestelde van wat in het aristocratische genre van de cultuurkritiek de norm is. Kenmerkend voor het cultuurpessimisme is een grote, bijna onoverbrugbare afstand tussen de schrijver en het onderwerp. De cultuurpessimist – van Nietzsche tot Spengler en Huizinga – beschrijft een wereld waarvan hij zelf geen onderdeel uitmaakt. Hoe kan hij er anders kritiek op hebben? Hij zit als het ware op een hoge berg, waardoor hij afstand en overzicht heeft ten opzichte van de krioele massa, daar beneden. Impliciet of expliciet belichaamt hij een alternatief voor de zaken die hij aan de kaak stelt.

Houellebecq heeft die pretentie – of uitweg – niet. Hij kan een buitengewoon naargeestig beeld schetsen van een wereld die geregeerd wordt door commercie, en ondertussen zelf gedienschtig meewerken aan het commerciële en publicitaire circus rond het

verschijnen van zijn boeken. Hij kan foeteren op de vrijzinnige seksuele moraal in boeken die wemelen van de pornografische passages. Dat maakt zijn maatschappijvisie niet vrijblijvend, integendeel. Juist die dubbelzinnigheid zorgt ervoor dat het niet makkelijk is om schouderophalend aan zijn cultuurpessimisme voorbij te gaan. Houellebecq weet ten slotte waar hij het over heeft. Hij verwoordt zijn wanhoop over de westerse massacultuur door zich erin onder te dompelen. Als democratisch genre is het cultuurpessimisme misschien nog wel wanhopiger dan in de oorspronkelijke, aristocratische gedaante – of in ieder geval minder vrijblijvend.

Moreel links

De wereld van Houellebecq bevat geen hoop, of het moet de liefde zijn, maar die duurt in zijn boeken nooit lang. Ook de voortgang van technologie en wetenschap, die volgens Houellebecq bepalend is voor maatschappelijke ontwikkelingen, biedt geen uitkomst, zo blijkt in zijn laatste roman. De techniek geeft geen zin aan de geschiedenis, maar is veel eerder een noodlot. De gekloonde, nieuwe mens zal er komen, maar een pretje zal dat niet zijn. De schrijver wijst iedere pretentie van maakbaarheid af. In *De koude revolutie* omschrijft hij zijn personages als "politieke nihilisten", en dat zijn ze inderdaad. Gemengeld tussen de begeerte die Houellebecq, met Schopenhauer en het boedhisme, als de oorsprong van het lijden ziet, en met de technologische vooruitgang als noodlot, rest de mens weinig anders meer dan onthechting en gelatenheid. Bij voorkeur een lucide, heldere gelatenheid. Meer zit er helaas niet in.

Ondanks zijn gefoeter op 'moreel links', vindt Houellebecq ook bij de meeste hedendaagse stromingen van het conservatisme nauwelijks aansluiting. Daar vindt zijn politieke nihilisme wellicht ook een oorsprong. Het neoconservatisme en het neoliberalisme hebben elkaar de laatste decennia in de armen gesloten. Dat staat ver af van het wereldbeeld dat Houellebecq vertegenwoordigt. De 'Verlichtingsconservatieven' die nu het debat domineren – van de Amerikaanse neocons tot hun Nederlandse geestverwanten rond Ayaan Hirsi Ali – staan juist op de bres voor de liberale waarden die Houellebecq verwerpt. Daarmee staat hij eigenlijk dichterbij de oorsprong van het conservatisme dat in de negentiende eeuw ontstond uit de afwijzing van de Verlichting en de Franse revolutie. Het neoliberalisme beschouwt hij als een

totalitaire ideologie die het einddoel van de geschiedenis meent te hebben ontwaard, net als eerder fascisme en communisme en met even desastreuze gevolgen. De 'marktstaat' is de nieuwe heilsstaat. Een lofzang op de superioriteit en de 'universele waarden' van de westerse beschaving is bij Houellebecq ver te zoeken.

Marx

Tegenover de leugen of 'fictie' van het individualisme, plaatst Houellebecq het collectief, al heeft hij dit collectivisme veel minder in detail uitgewerkt dan zijn kritiek op het liberalisme. Hij omschreef zichzelf eens als "communist, maar geen marxist". Het individu kan in de eerste plaats ontsnappen aan de kooi van het ego door gelatenheid en onthechting. Houellebecq heeft daarnaast een warme belangstelling voor sektes; hij is ervan overtuigd dat een samenleving zonder religie niet kan voortbestaan. Zijn hang naar collectivisme verklaart ook zijn fascinatie voor klonen, per definitie het einde van het individualisme. Oprechte, onbaatzuchtige seksuele overgave en extase lijken zijn collectieve ideaal nog het dichtst te benaderen, maar een politiek programma valt daaraan moeilijk te ontleen. In ieder geval heeft Houellebecq dat nog niet geprobeerd.

De onvoorwaardelijke afwijzing van liberalisme, individualisme en markteconomie, in naam van een collectief, zijn ernstig in diskrediet gebracht door de totalitaire experimenten van het communisme en het fascisme. Houellebecq trekt zich daar weinig van aan. Meer nog dan alleen met zijn kritiek op de markt, raakt hij met zijn afwijzing van het individualisme aan westerse maatschappelijke taboes – ook bij veel hedendaagse Verlichtings-conservatieven.

In de negentiende eeuw, de eeuw waarin Houellebecq zich het best thuis lijkt te voelen, was die afwijzing van het liberalisme natuurlijk niet voorbehouden aan rechts. Marx doet met zijn apocalyptisch beeld van de vervreemding van menselijke relaties onder de dictatuur van de markt niet onder voor Houellebecqs visie op 'de wereld als markt en strijd'. Met Marx ziet Houellebecq het oprukken van de markt in de wereld als een onstuitbaar proces. Alleen gloort bij Houellebecq geen revolutionair licht aan de verre einder. Houellebecq kan zich, anders dan de meeste conservatieven, daarom ook niet echt druk maken over de bedreigingen van de radicale islam, hoe onaangenaam die ook zijn. De islamitische wereld zal geen

verweer blijken te hebben tegen het westerse hedonisme.

Liefde

Etiketten als 'links' en 'rechts' blijven, in ieder geval in de actuele politiek-maatschappelijke constellatie, moeilijk op Houellebecq plakken. Dat komt ook door de dubbelzinnigheid van zijn bij uitstek literaire positie. Niet alleen 'Tegen de wereld, tegen het leven' valt als zijn credo te beschouwen. Hij heeft aan Platform de ondertitel *Midden in de wereld* gegeven. Zowel tegen de wereld als midden in de wereld; zo'n tegenstrijdigheid doet een filosofisch of sociologisch betoog geen goed, maar de literatuur leeft ervan op. Het idee dat boeken moeten bijdragen aan het verbeteren van de wereld, staat ver af van Houellebecq. Schrijvers die een politiek standpunt verkondigen, getuigen volgens hem van minachting voor de lezer. Misschien hebben de lezers dan toch gelijk, die grinniken om zijn ongevenaarde bothed, ontroerd zijn door zijn gehavende pleidooi voor de liefde, en daarna gewoon het boek dicht slaan.

x

Titels:

De wereld als markt en strijd (1994)

Elementaire deeltjes (1998)

Platform (2002)

Lanzarote (novelle, 2000)

De mogelijkheid van een eiland ((2005)

De koude revolutie, bundel opstellen en interviews (2004)

Hype

De opkomst van het conservatisme is een hype gebleken: veel columns maar weinig bruikbare ideeën. Het nieuwe conservatisme is al weer voorbij.

GIJS VAN OENEN

Politicooloog en rechtsfilosoof en verbonden aan de Faculteit Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit Rotterdam

Toen in april de Socrates-wisselbeker voor 'het meest prikkelende filosofieboek van 2005' werd toegekend aan een werk van de oerconservatieve Leidse hoogleraar rechtsfilosofie Andreas Kinninging, wist ik het zeker: het conservatisme is op zijn retour. De jury hoopte een moedige en controversiële daad te stellen, maar in feite werpt haar beslissing juist een schril licht op de intellectuele verdorring van het hedendaagse conservatisme. Het conservatieve gepraal van mensen als Bart Jan Spruyt, Arend Jan Boekestijn en Andreas Kinninging had nog iets aandoenlijks zolang het zich beperkte tot ijdele mediaoptredens, schamperende columns en alarmistische opiniebijdragen. Maar een filosofische prijs uitreiken betekent dat we het conservatisme serieus zouden moeten gaan nemen als stroming in het hedendaagse politieke denken. Dan echter zakt het conservatisme onmiddellijk door haar modieuze lemen benen. Er is helemaal geen hedendaagse conservatisme.

Kitsch

Sterker nog, de hele conservatieve revival was voor het overgrote deel *fake*. Links ideeënarmoede aanwrijven werd na Paars een populair tijdverdrijf – en, laten we eerlijk zijn, niet geheel zonder grond. Het valt niet mee vandaag de dag nog de lijnen voor linkse politiek uit te zetten in een postnationale, globaliserende wereld. De filosoof René Boomkens bijvoorbeeld meent in zijn nieuwe boek *De nieuwe wanorde* dat de maakbaarheidsgedachte door de globalisering definitief is achterhaald. Maar iets heel anders is de merkwaardige gedachte dat het conservatisme hier iets substantieels tegenover zou kunnen stellen. Die gedachte is, zoals zoveel hypes in de Nederlandse politieke cultuur van de laatste vijf jaar, ontstaan met de opkomst van Pim Fortuyn. Opeens bleek er een links 'establishment' te bestaan en werden, min of meer bij implicatie, rechts-conservatieve geluiden tot politieke zingeving verklaard. De kogel kwam van links, maar de cultuurkritiek van rechts, zogezegd.

De intellectuele waarde van de conservatieve cultuurkritiek is mij echter van begin af aan een raadsel gebleven. Het begin, dat was voor mij de ontmoeting met Bart Jan Spruyt een jaar of vijf geleden in het Utrechtse filosofisch café Hofman. Samen met de historicus (en thans Eerste-Kamerlid voor de SP) Ronald van Raak

discussieerde ik daar met Spruyt over de betekenis van 'het nieuw conservatisme'. Vreemd genoeg had Spruyt daar toen nog nauwelijks over nagedacht. 'We zijn nog maar een paar maanden bezig met denken', zei hij ter excusering van de ideeënarmoede van de pas opgerichte Burke stichting. Tja, wij zijn al twintig jaar bezig, dachten Ronald en ik toen; dat had jij ook kunnen zijn. Wel had Spruyt een exemplaar bij zich van Tocquevilles *De la démocratie en Amérique* dat hij pontificaal voor zich op tafel legde. Dat wil zeggen, één van de twee delen van het werk; of hij wist dat er nog een deel twee bestaat, werd niet duidelijk. Sowieso bleef ondoorgrondelijk waarom hij dit boek had meegebracht; het bleef de hele avond ongeopend op tafel liggen. Verder dan een betoog dat het aantal echtscheidingen toenam, kwam Spruyt die avond niet. Maar zelfs op de vraag *waarom* dat nou eigenlijk een probleem is, moest hij het antwoord schuldig blijven.

Heel veel intellectuele kracht kwam er in de jaren daarna in het conservatieve kamp niet bij. Paul Cliteur transformeerde van liberale, onorthodox-burgerlijke en niet ongeestige rechtsfilosoof tot een arrogante mediaverschijning die het net ontdekte linkse establishment er iedere week van langs gaf. Afshin Ellian dook op, een moedige, intelligente man, die echter zijn potentieel zinnige kritiek op links multiculturalisme in de conjunctuur van het Fortuynisme heeft laten wegzinken in drammerij en tirades tegen linkse aanvoerders. Gerry van der Lists lijzige *Volkskrant*-columns verveelden zelfs zijn potentiële sympathisanten; gelukkig is hij naar *Elsevier* verhuisd en horen we sindsdien nooit meer iets van hem. Tenslotte is er dan nog Ad Verbrugge, een academisch filosoof die is bezweken voor de verleiding om de zoveelste Heideggeriaanse cultuurkritiek plompverloren uit te gieten over allerlei actuele politieke en maatschappelijke dilemma's. Met als enig resultaat een klein-christelijke visie en, vooral, veel *kitsch*.

Geestig

Dat is jammer allemaal, wat mij betreft vooral omdat conservatieve intellectuelen best heel geestig kunnen zijn. De oerconservatieve rechter Robert Bork in de Verenigde Staten bijvoorbeeld kon geweldig leuk schrijven, in elk geval voordat hij als kandidaat voor het *Supreme Court* werd

gewipt, eind jaren tachtig. Of neem tegenwoordig Theodore Dalrymple, de Britse psychiater die in zijn boek *Life at the bottom* briljant beschrijft hoe allerlei *losers* op zijn spreekuur de schuld leggen bij alles en iedereen behalve zichzelf. Bekrompen is wel dat Dalrymple meent dat alleen de 'onderklasse' aan dit sociaal autisme lijdt en bovendien de schuld karikaturaal legt bij, alweer, het vermeende linkse establishment dat opvoeding en onderwijs na de jaren zestig en zeventig om zeep zou hebben geholpen. Voor een veel betere uitwerking en onderbouwing van een vergelijkbare visie kunnen we in Nederland overigens terecht bij Gabriël van den Brink. Allesbehalve een onversneden conservatief maar wel iemand die, ironisch genoeg, wat er van waarde is in het conservatisme beter kan benoemen en verwerken dan de zelfbenoemde conservatieven zelf.

Prikkelend

Tja, en nu dan dus die Socrates-prijs voor 'het meest prikkelende filosofieboek'. Kinnegings *Geografie van goed en kwaad*, ook al zo'n kitscherige titel, is bepaald niet slecht geschreven, maar wel bijzonder oubollig en onorigineel. De boodschap is eenvoudig: de mens, toch al geneigd tot het kwade, is met de Verlichting helemaal het spoor bijster geraakt en heeft de krachten van chaos, dissonantie en ontbinding vrij spel gegeven. Enige serieuze discussie over modernisme, kapitalisme, of desnoods bureaucratisering of zelfs maar democratisering, is in het dikke boek echter niet te vinden. Net zomin als ook maar een begin van een systematische discussie over het belang van Kant en Hegel, de grootste moderne filosofen. Ook de thema's waar het conservatisme nog wel enig intellectueel gezag over zou kunnen proberen te claimen, zoals bijvoorbeeld het belang van de canon in literatuur en wetenschap, en de betekenis van historisch besef voor het staatsburgerschap, schitteren door afwezigheid.

In zijn angst om door de besmettelijke moderniteit te worden bedorven, trekt het conservatieve denken zich terug in de *Innere Emigration*. Haar enige therapie voor moderne kwalen is de zuivere, onbedorven lectuur van de grote geesten uit het verleden – *dead white males*, in een ander jargon. Kinneging beperkt zich, geheel in de stijl van deze traditie, tot het prijzen van wijze conservatieve denkers, zoals

Montesquieu (hoewel, ook dat is een halve liberaal...), Burke en natuurlijk Tocqueville (al leg je het louter maar voor je op tafel...). Of liever nog, de oude Grieken, en vooral Cicero, zowel stilistisch als inhoudelijk Kinnegings grote voorbeeld.

Het meest *prikkelende* filosofieboek? 'Prikkelend' is werkelijk wel de laatste typering die mij bij lezing van Kinneging te binnen schiet. Sterker nog, mij dunkt dat een werkelijk conservatief betoog helemaal niet prikkelend *bedoelt* te zijn. Integendeel. Hij zoekt de kalme, gedistantieerde evenwichtigheid van de klassieke denker die niets vernieuwt, prikkelt of ontmaskert. De prikkeling is juist de moderne vloek, die leidt tot 'chaos, dissonantie en ontbinding'. Vandaar mijn zekerheid dat de toekenning van de Socrates-prijs het begin van het einde van het nieuwe conservatisme betekent: zodra het conservatisme als prikkelend wordt beschouwd, is haar einde nabij. En dat terwijl zij nog nauwelijks op gang was gekomen.

x

Probleem

STEVEN VAN EIJCK

FOTO GERHARD VAN ROON / HH

jongeren?

Het conservatieve antwoord op probleemjongeren is: heropvoeden in kampen. Steven van Eijck, regeringscommissaris voor de jeugd, vindt dat onzin. Het antwoord ligt in buurt en gezin.

NATASJA VAN DEN BERG
& KEES VENDRIK

Natasja van den Berg is publicist, Kees Vendrik Tweede-Kamerlid voor GroenLinks; beiden zijn redacteur van de Helling

De ochtend na het marathondebat over het Nederlandschap van Ayaan Hirsi Ali staat de slaap nog in onze ogen, wanneer wij ons vroeg melden bij de Steven van Eijck, regeringscommissaris jeugd- en jongerenbeleid. Hij weet milde spot niet te verbergen: "Ach ja, die politici." Hij was het ooit zelf: staatssecretaris van Financiën, want van Eijck is fiscalist. Zijn kortstondig optreden in het eerste kabinet Balkenende (2002) namens de LPF is niet onopgemerkt gebleven. Hij bleek een prettige uitzondering in het kamp van LPF-bewindslieden. Niet lang na de val van het kabinet betrad hij opnieuw het podium. Hem is toevertrouwd om de tergend bureaucratische barrières in het jeugdbeleid te slechten.

Van Eijck heeft het niet zo op de roep om kampementen. "Allemaal stoerheid. Politici die flink met de vuist op tafel willen slaan. Het is grote onzin. In de Verenigde Staten is dit debat al weer op zijn retour. Kampen helpen niet. Ontspoorde jongeren komen er slechter uit dan ze erin gaan. Ook de Glenn Millscholen in Nederland worstelen met dit probleem. Het enige wat je ze bijbrengt is tucht en discipline. In jeugdgevangnissen leren jongeren van elkaar ook de verkeerde dingen en daarmee duiken ze goed geschoold opnieuw het criminele circuit in.

"De crux van een goede aanpak is juist om jongeren te zien in hun leefomgeving. Die is vaak onderdeel van het probleem: de ouders, familie, burens, vrienden. Parkeerboetes, valium, de helft

spreekt geen Nederlands, 75 procent is werkloos. Daar ligt dus ook de oplossing. Wat wél werkt is de integrale aanpak zoals bijvoorbeeld in Rotterdam. Neem de stadsmariniers die in de wijk hun werk doen. Ze weten alles en ze mogen alles tegelijk aanpakken. Dat is afgesproken met de woningbouwcorporaties, de sociale dienst, de GGD, de school enzovoorts. Ze gaan op huisbezoek. Dat bouwen ze op. Dan ontstaat een gesprek, soms een deal: 'Die parkeerboetes laten we zitten, maar je zoon gaat morgen naar school. De huurschuld zullen we saneren, maar dan begin volgende week aan de slag'. Zo moet het. Deze aanpak vereist politiek steun; de afspraak moet zijn: alle jongeren tot 23 jaar volgen een opleiding, hebben werk of een eigen zaak. Meer smaken behoren er niet te zijn."

"Het blijkt bizar lastig om dat proces van snelle en effectieve hulpverlening goed te organiseren, zo is mijn ervaring. Alle betrokken instellingen moeten namelijk bij een dergelijke aanpak meteen 'leveren'. Dan weigert bijvoorbeeld een Regionaal Opleidingscentrum een jongere aan te nemen, want de peildatum is al verstreken. Dus geen extra geld en de roc's zijn autonoom. Dit land zit vol mensen die zeggen dat dingen niet kunnen. Het bureaucratisch conservatisme viert hoogtij. De behoudzucht is gruwelijk. Professionals vertrouwen elkaar en zichzelf niet meer.

Gruwelijk

"Dit wordt in de hand gewerkt door de papierberg in de hulpverlening. Alles is topdown georganiseerd, gebaseerd op wantrouwen en eindeloze rapportages ter verantwoording. Niet over wat je bereikt hebt, maar over hoeveel gesprekken je hebt gevoerd. Nutteloze informatie. Zo ontstaat een papieren werkelijkheid. Dit is niet alleen mijn ervaring. Ik kom veel uiterst betrokken mensen tegen die vechten tegen de bierkaai. Je moet daarom een dubbelslag maken: geef hen de ruimte en vertrouwen, laat het systeem weer voor hen werken. Dat betekent onder andere dat het hele jeugdbeleid naar de gemeentes moet."

"Laatst hoorde ik over een meisje. Haar moeder spreekt geen Nederlands en kiest voor de sharia. Dat is veilig voor die moeder, maar niet voor haar kinderen. Dat weten we. Maar dan roep je toch dat

je trots bent op die moeder die haar kinderen denkt te beschermen. Begin met respect. Nu veroordelen wij deze moeder en zeggen we dat ze dom is. Niet doen. We kijken nu teveel naar afkomst, in plaats van naar de toekomst.

"Sterker nog: het hele jeugdbeleid bereikt de allochtone bevolking niet. De volgende generatie probleemjongeren komt er al weer aan en dat zijn vooral allochtone jongeren. Kijk nu eens in de wachtkamer van de jeugdhulpverlening en wat je ziet zijn witte kinderen. Zwarte kinderen zitten in de justitiële jeugdinrichtingen. En die werken niet. 80 procent van de jongeren die in een jeugdgevangenis heeft gezeten, recidiveert. We accepteren dus dat we instellingen hebben die niet werken. Wat mij betreft zijn we daarmee uitgepraat. We moeten het hebben van het bieden van kansen, meer preventie en minder repressie."

Meldplicht

"We hebben een achterstand. We moeten veel meer ons best doen om allochtone mensen te bereiken. Dat vraagt een nieuwe mentaliteit en nieuwe organisatie bij de overheid. We moeten problemen snel signaleren, vroegtijdig ingrijpen bij kinderen en gezinnen. Ik wil een algehele meldplicht. Zo komt preventief ingrijpen van de grond. Elk jaar dat iemand extra naar school gaat levert meer welvaart en welzijn op, zowel voor de betrokkene als voor de samenleving.

"We hebben een land dat verdeeld is in wie meedoet en wie niet. Dat systeem is behoorlijk hard. Niemand kan zeggen dat ze het niet wisten. Zie maar eens dat je daarin staande houdt. Dat is een extra opgave voor de overheid. Ik praat met twintig directeurs, zeven directeurs-generaal en zes departementen. Dat werkt niet. De professionals willen wel. De ministers ook. Maar in de tussenlaag zit veel conservatisme en behoudzucht. Dat vraagt sterk politiek leiderschap. De Tweede Kamer moet daar veel meer bovenop zitten. Welke politici lopen nog voorop?"

"Ach, maar laten we ook niet vergeten: de jeugd creëert altijd onrust. In Athene en Rome waren er 2000 jaar geleden ook al onlusten, veroorzaakt door jongeren."

x

Politiek va

Het pessimisme over de toekomst is groot. Politicoloog Frank Furedi duidt dit als het conservatisme van de angst. Deze angst – voor terrorisme, broeikas effect of immigranten – wordt politiek misbruikt door rechts én links.

FRANK FUREDI

Frank Furedi is hoogleraar sociologie aan de University of Kent.

Het ontbreken van politieke doelen en de onzekerheid over de toekomst vormen een voedingsbodem voor een klimaat dat ik het 'conservatisme van de angst' noem. In het openbare leven zien we dit terug in *de politiek van de angst*. Sinds een aantal jaren is het heel gewoon geworden dat politici hun opponenten betichten van het bedrijven van dergelijke politiek.

De term 'politiek van de angst' impliceert dat politici bewust de angsten van mensen manipuleren voor hun eigen doeleinden. Waarschijnlijk zien deze politici angst inderdaad als een belangrijk middel om hun boodschap onder de aandacht te krijgen. Bangmakerij kan nuttig zijn om de tegenstander te ondermijnen en electorale instemming te verwerven. Maar zoals we zullen zien, gaat het bij de politiek van de angst niet alleen om manipulatie van de publieke opinie, we hebben tevens te maken met een zelfstandig functionerend fenomeen. Dat neemt niet weg dat politieke elites, publieke figuren, delen van de media en activisten zich zeker schuldig maken aan het gebruik van angst voor hun eigen doeleinden.

In commentaren wordt de politiek van de angst vaak behandeld als een geïsoleerde trend. Men ziet over het hoofd dat het fenomeen voortkomt uit het heersende klimaat van politieke matheid. Een fatalistische atmosfeer gaat samen met angst voor de toekomst, waardoor het grote publiek niet meer weet hoe het met onzekerheden moet omgaan. Het idee bestaat ook dat de politiek van de angst pas één van de belangrijkste kenmerken van het openbare leven is geworden sinds 11 september 2001. De meeste opiniemakers associëren het met de aard van de regering Bush, en velen geloven dat zijn herverkiezing voortkwam uit de impact van een dergelijke politiek op het Amerikaanse electoraat. De belangrijkste aanklacht tegen Bush is dat angst zijn favoriete wapen is geworden, en dat na 11 september de angst voor terrorisme systematisch is gemanipuleerd om het gezag van zijn regering te versterken. De inperkings van burgerrechten die na 11 september zijn ingevoerd, zoals de *Patriot Act*, worden gezien als symptomen van het streven naar dominantie met behulp van angst. De Amerikaanse hoogleraar filosofie Todd May schreef: "Sinds 11 september vormt de politiek van de angst het kruispunt

waarop de elites uit de politiek en het bedrijfsleven, die dit land besturen, elkaar ontmoeten," en: "Het is een belangrijke steunpilaar voor de regering Bush".

Catastrofaal

In Groot-Brittannië is Tony Blair vaak het doelwit van dergelijke beschuldigingen, bijvoorbeeld toen zijn regering in november 2004 een reeks wetsvoorstellen indiende die gericht waren op *law and order*. De toenmalige minister van Binnenlandse zaken David Blunkett verdedigde de voorstellen door te stellen dat het "hier niet om de politiek van de angst gaat, maar om verstandige maatregelen die de mensen bescherming bieden". Hoewel veel aanhangers van Blairs New Labour tegenstanders zijn van de politiek van de angst, vinden ze dat deze wetten wel degelijk moeten worden ingevoerd, omdat anders een andere regering dit zou doen. Het commentaar van een invloedrijke aanhanger van de regering op de voorstellen van Blunkett: "Als Labour de politiek van de angst niet aan anderen oplegt, dan zullen anderen het de partij opleggen."

Het is niet echt controversieel om te stellen dat de angst voor terrorisme krachtige uitingsvormen kan krijgen, maar het is wel van belang om te bedenken dat de politisering van deze angst geen nieuw verschijnsel is. Ook voor 11 september 2001 konden regeringen de verleiding niet weerstaan om gebruik te maken van de angst voor terreur. Speculaties over 'catastrofaal terrorisme' en 'massavernietigingswapens' waren wijdverbreid in de jaren negentig. Het was president Bill Clinton die in mei 1998 een landelijke coördinator benoemde voor veiligheid, bescherming van de infrastructuur en de strijd tegen het terrorisme. Doel was om "al onze middelen snel en op volle kracht in te kunnen zetten". In november 1998 beweerde een groep deskundigen op het gebied van buitenlands beleid: "Het gevaar dat massavernietigingswapens tegen Amerika en haar bondgenoten zullen worden gebruikt, is nu groter dan op enig moment sinds de Cubaanse raketcrisis van 1962."

Sinds 11 september proberen politici, het bedrijfsleven, activisten en belangengroepen de alomtegenwoordige angst voor terreur te manipuleren om hun eigen zaak te bevorderen. Ze lijken er allemaal vanuit te gaan dat er beter naar hen zal worden geluisterd als ze hun argumenten door het prisma van de veiligheid tonen. Bedrijven exploiteren systematisch de bezorgdheid over de binnenlandse veiligheid om op die manier overheidssubsidies binnen te halen.

John Kerry

Maar paradoxaal genoeg bedienen critici van grote bedrijven zich van een soortgelijke strategie. Zo zijn er veel milieuactivisten die hun traditionele, paniek zaaiende campagnes verbinden met de angst voor terreur die bij het grote publiek leeft. De prominente Amerikaanse consumentenactivist Ralph Nader waarschuwde dat als een vliegtuig op een kerncentrale terechtkomt, de vrijgekomen radioactiviteit een "gebied ter grootte van de staat Pennsylvania" zou kunnen besmetten.

Tijdens de campagne voor de presidentsverkiezingen van 2004 was angst als stijlmiddel voor John Kerry net zo

n de angst

belangrijk als voor zijn opponent Bush. In een vooruitziende analyse in de *Washington Post* stond: "Kerry en zijn aanhangers gaan dezelfde strategie als Bush gebruiken, waarbij wordt ingespeeld op de angst van het grote publiek voor haar veiligheid. Soms gebruiken ze daarbij licht ontvlambare argumenten zodat het vuur nog wat hoger oplaait." Sterker nog, door Bush te transformeren tot een figuur waar je bang voor moet zijn, bewijzen de Democraten dat ze meesters zijn geworden in het cultiveren van de politiek van de angst.

Veel critici van de politiek van de angst hanteren een dubbele moraal bij het aanwijzen van politici die angst als politiek wapen gebruiken. Het lijkt erop dat men Bush daarbij anders beoordeelde dan Kerry. Als critici van Bush hun toevlucht nemen tot griezelverhalen, beschouwen ze dat als bewustmaking van het publiek, en niet als het oproepen van angst. Toch gebruiken veel radicale activisten de retoriek van het terrorisme even willekeurig als Bush. Zo schrijven ze over de terreur die wordt ervaren door arme Amerikanen die geen toegang hebben tot de gezondheidszorg, of over de terreur van een racistisch beleid tegenover minderheden. Volgens één criticus omvat terrorisme "alles wat omschreven kan worden als 'het terrorisme van het dagelijkse leven'. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in het lijden van miljoenen volwassenen en kinderen die niet beschikken over voldoende voedsel, gezondheidszorg, banen, pensioenen en fatsoenlijke huisvesting" (Giroux, 2003). In hun pogingen om de alomtegenwoordige retoriek van de oorlog tegen het terrorisme te ondermijnen, verschuiven critici het brandpunt van het probleem waardoor ze deze retoriek juist geloofwaardigheid verlenen.

Kwetsbaarheid

Angst is het gangbare betaalmiddel geworden in het openbare debat. In feite is de stijl van de angst nu zo wijd verbreid, dat hij is doorgedrongen in het privéleven van mensen. In vroeger tijden waarin de politiek van de angst de mensen in een ijzeren greep hield – in Latijns-Amerikaanse dictaturen, het fascistische Italië en de Sovjet-Unie van Stalin – werd angst zelden gezien als iets wat op zichzelf stond. In plaats daarvan waren de mensen bang dat wat hun vrienden of burens was overkomen, ook met hen zelf kon gebeuren. Ze hielden zich niet bezig met angst als een probleem in de abstracte zin. Tegenwoordig worden publieke angsten zelden geuit als reactie op een concrete gebeurtenis, maar heeft de politiek van de angst eerder betrekking op de manier waarop men het leven in het algemeen ervaart. De zin "Ik ben bang" heeft zelden betrekking op iets concreets, maar drukt eerder een diffuus gevoel van machteloosheid uit.

De politiek heeft zich de cultuur van de angst volledig eigen gemaakt. Daarom gaan politieke meningsverschillen vaak over de vraag welke risico's de mensen het meest zouden moeten vrezen. De Europese politiek wordt momenteel gedomineerd door debatten over angst voor terrorisme, angst voor asielaanvragers, angst voor asociaal gedrag, angst over onze kinderen, angst over ons voedsel, angst over onze gezondheid, angst over het milieu, angst over onze pensioe-

nen en angst over de toekomst van Europa. De politiek van de angst lijkt op die manier zelfs fundamentele meningsverschillen te ontstijgen.

Maar deze politiek van de angst zou nooit zo kunnen bloeien als zij niet zo veel weerklank vond in het huidige culturele klimaat. Politici kunnen geen angsten uit het niets creëren. Ook hebben ze niet het monopolie over het oproepen van angst: paniek over gezondheid of veiligheid kan net zo goed beginnen op internet of bij een pressiegroep, als bij de moderne *spin doctors* die hun regeringen van advies dienen. Paradoxaal genoeg besteden regeringen net zo veel tijd aan de beheersing van spontaan ontstane griezelverhalen als aan hun eigen angstcampagnes.

De reden dat de politiek van de angst zoveel weerklank vindt, ligt in het feit dat de individuele mens is omgevormd tot een kwetsbare burger. In een tijd waarin het dogma *Er is geen alternatief* (voor een bepaalde ideologie, denkwijze of regering) ten onrechte als hoogste wijsheid geldt, hebben we geen almachtige staat meer nodig om ons te realiseren hoe machteloos we zijn. Het verminderde vermogen tot handelen, brengt mensen ertoe om alle gebeurtenissen te ervaren en te interpreteren door het filter van de angst. En als kwetsbaarheid inderdaad de belangrijkste eigenschap van de mens is, dan hebben we natuurlijk het recht om overal bang voor te zijn.

Progressief

Hoewel de politiek van de angst een algehele culturele atmosfeer weerspiegelt, heeft zij tevens een ontstaansgeschiedenis die van manipulaties aan elkaar hangt. Angst werd altijd al bewust gepolitiseerd. In de loop van de geschiedenis hebben heersende elites vaak angst als politiek wapen gebruikt. Het advies van Machiavelli aan de heersers dat zij "veiliger zijn als zij worden gevreesd dan als zij worden bemind", is door generaties van autoritaire regimes opgevolgd. Angst kan worden gebruikt voor dwang, terreur of handhaving van de openbare orde. Ook kan het een bron van consensus en eenheid zijn, als het wordt gebruikt om een grootschalige reactie uit te lokken op een vermeende dreiging. Tegenwoordig beoogt de politiek van de angst een dergelijke consensus te creëren en eenheid te scheppen rond een elite die voor het overige vanuit een isolement functioneert. Maar met welke bedoelingen de politiek van de angst ook wordt ingezet, het voornaamste effect is de nadruk op de gedachte dat er geen alternatief is.

Tegenwoordig hoeven de heersende elites angsten niet meer kunstmatig op te wekken. De politiek is lamgeslagen, en de maatschappij is van zichzelf al bang genoeg. De vraag waarmee figuren uit het openbare leven worden geconfronteerd, is of ze angst moeten minimaliseren of politiseren. Dit was ook de vraag die werd gesteld door Philip Gould, een voormalig campagneadviseur van Tony Blairs New Labour. In een stuk met de titel *Fighting the Fear Factor*, dat werd gepubliceerd in februari 1994, observeerde Gould het volgende: "Het hedendaagse electoraat is bang en onzeker. De angst dat het leven slechter wordt is groter dan de hoop dat het beter zal gaan. Deze atmosfeer is door rechts gebruikt om een tactiek van angst te hanteren, waardoor zij

de politiek in de jaren tachtig en vroege jaren negentig hebben kunnen domineren. Om zich te verdedigen tegen aanvallen die hun wortels in allerlei angsten hadden, moesten progressieve partijen meteen met antwoorden komen.”

Gould zei niet expliciet wat hij vond van de politiek van de angst, maar de logische consequentie van zijn argumentatie was dat de Labourpartij eveneens haar ‘eigen angstfactor’ moest creëren, als de partij herkozen wilde worden.

Wreedheid

Samenlevingen die in staat zijn een positief beeld van de toekomst te projecteren, kennen niet de behoefte om angst als betaalmiddel in het openbare leven te gebruiken. En politici die proberen het electoraat warm te krijgen voor een positief programma, vermijden doorgaans de politiek van de angst. De inaugurele rede van president Roosevelt in 1933 straalde een gevoel van optimisme uit. Hij verklaarde: “Het enige wat wij te vrezen hebben, is de angst zelf”, en dat was kenmerkend voor zijn positieve houding tegenover de toekomst die uiteindelijk zou resulteren in de New Deal-politiek.

In onze tijd heeft de opinie terrein gewonnen dat angst een positieve rol kan spelen bij het creëren van een morele consensus in de samenleving. In haar huidige verschijningsvorm wordt de politiek van de angst het meest coherent geduid door de politicologe Judith Shklar. Shklar pleitte voor wat zij het ‘liberalisme van de angst’ noemt, omdat angst de mensen kan verenigen in de strijd tegen wreedheid en onrecht, in dit tijdperk van terrorisme. “Omdat de angst voor systematische wreedheden zo universeel is, hebben morele eisen die gebaseerd zijn op het verbod ervan een directe aantrekkingskracht en worden ze zonder veel discussie legitiem bevonden”, schrijft ze. Haar positie is kenmerkend voor het geloof dat men in deze tijd de mensen niet meer kan motiveren met een positief verhaal over de toekomst, maar wel met de angst voor het kwaad. Vanuit dit perspectief bekeken, vormt de angst voor wreedheden de basis van het liberalisme. Shklar: “Weliswaar biedt dit geen *summum bonum* waarnaar alle politieke betrokkenen zouden moeten streven, maar het begint zeker met een *summum malum*, dat wij allemaal herkennen en zouden vermijden als dat mogelijk was: het komt erop neer dat het kwaad bestaat uit wreedheden en de angsten die ze oproepen, en ook uit de angst voor de angst zelf.”

Het voorkomen van terreur en wreedheden wordt gepresenteerd als basis voor een publieke moraal die alle verdeeldheid opheft en zich kan verheugen in een brede steun. Er zijn veel vraagstukken die onze samenleving verdelen, maar onze afkeer van terreur, wreedheden, en genocide lijkt een basis te vormen voor een gemeenschappelijk doel.

De bijdrage van Shklar aan de discussie is een logische poging om het probleem te omzeilen dat er geen morele vormen van politiek meer zouden bestaan. Er moet een consensus worden gecreëerd waarbij we een front maken tegen alles waar we bang voor zijn. De westerse wereld heeft dit paradigma van harte omhelsd. In de afgelopen kwart eeuw zijn genocide, wreedheden en terreur diep doorgedrongen

in het westerse bewustzijn. Wat men in vroeger tijden ‘politiek geweld’, ‘wreedheid’ en ‘terreur’ zou hebben genoemd, wordt nu automatisch vertaald met een nieuw sensatiezoekend vocabulaire als ‘genocide’, ‘etnische zuiveringen’, ‘holocaust’ of ‘misdaden tegen de menselijkheid’. Het lijkt erop dat het westerse bewustzijn steeds weer opnieuw vertrouwd moet raken met grenzenloze verschrikkingen om zich de eigen morele doelen te kunnen herinneren. Zoals Corey Robin opmerkte, betekent de strijd tegen etnische zuiveringen en andere verschrikkingen die ‘daar’ plaatsvinden, een buitenkans voor zowel een ‘progressieve’ als een ‘conservatieve’ opleving.

Utopia

De opvatting dat solidariteit in de samenleving veel makkelijker kan worden bereikt door middel van een reactie op het kwade dan door het streven naar het goede, heeft grote aantrekkingskracht op politici, opinieleiders en academici. Veel sociale wetenschappers zijn niet zozeer bezorgd over de destructieve gevolgen van de angsten die de mensen teisteren, maar vinden juist dat deze gevoelens kunnen worden gebruikt om sociale cohesie te creëren. De Duitse socioloog Ulrich Beck is van mening dat de dreiging van het wereldwijde terrorisme een dergelijk potentieel heeft. Zijn opvatting: “In een tijd waarin het geloof in God, klasse, natie en vooruitgang grotendeels is verdwenen, is aangetoond dat de gemeenschappelijke menselijke angsten de laatste – ambivalente – middelen vormen om nieuwe banden te smeden.” De transformatie van “gemeenschappelijke menselijke angsten” tot een positieve factor wordt ondersteund door de pessimistische prognose dat het vertrouwen in vooruitgang en verlichting onherroepelijk verloren is gegaan. Helaas heeft de poging om angst in iets positiefs te veranderen ook tot gevolg dat angst wordt genormaliseerd.

In Groot-Brittannië is de socioloog Anthony Giddens een groot aanhanger van de benadering van Beck. Giddens probeert bewust om de angsten van mensen te presenteren als een bron van morele vernieuwing. Hij is buitengewoon optimistisch over dit project en beweert: “Dit is waarschijnlijk de eerste keer in de geschiedenis dat we kunnen spreken van de opkomst van universele waarden.” Waarom? Omdat deze waarden voortkomen uit de “heuristiek van de angst” waarbij we de “bedreigingen” tegemoet treden die de mensheid voor zichzelf geschapen heeft. Voortbouwend op Shklar, komt hij met een “negatief Utopia” waarin de mensen zich verenigen tegen alle “slechteriken”. De neiging om angst als een negatieve morele basis te zien voor de vernieuwing van de samenleving, wordt onderstreept door de veronderstelling dat een positieve kijk op de toekomst niet langer het brandpunt kan zijn voor de vorming van een sociale consensus.

In de VS denken sommige intellectuelen in de Democratische partij dat links zich moet gaan bezighouden met de politiek van de angst, als men tenminste vooruitgang wil boeken. Michael Walzer, politicoloog en redacteur van het tijdschrift *Dissent*, vindt dat “angst het uitgangspunt moet zijn, ook al is het een gevoel dat het effectiefst wordt geëxploiteerd door rechts.” Walzer stelt dat de bescherming

van mensen tegen de dood een "legitieme en noodzakelijke taak" is, en hij komt met een versie van de politiek van de angst die 'progressiever' is dan die van Bush. "De regering Bush buit onze angsten uit, maar is niet geïnteresseerd in collectieve inspanningen om deze angsten te weerstaan, dat wil zeggen: bescherming bieden en noodzakelijke vormen van solidariteit stimuleren," schrijft hij. Walzer gelooft dat links de toekomst kan ingaan met een synthese tussen de politiek van de angst en een verlichte sociale agenda.

Pedofiel

In een belangrijk (en hierboven al aangehaalde) studie met als titel *Fear: The History of a Political Idea*, vestigt Corey Robin terecht de aandacht op een situatie waarin "angst vaak wordt gebruikt als een werkplaats waar intellectuelen aan hun argumenten kunnen werken." Hij voegt eraan toe: "Op de momenten waarop men twijfelt aan het vermogen van positieve principes om een moreel kader te scheppen, of om te fungeren als inspiratiebron voor openbare actie, is angst een ideale bron van politieke inzichten en energie." Robin maakt zich zorgen dat een aanzienlijke groep Amerikaanse intellectuelen argumenten gebruikt die worden gelegitimeerd doordat het grote publiek ontvankelijk wordt voor bepaalde angsten. Terecht stelt hij: "We moeten af van de opvatting dat angst het fundament van de politiek kan zijn."

De term 'politiek van de angst' dekt in één opzicht de lading niet: hoewel hij wordt omhelsd door politieke partijen en belangengroepen, vertegenwoordigt hij tevens een afwijzing van de politiek. In tegenstelling tot de politiek van de angst zoals die wordt uitgeoefend door autoritaire regimes en dictators, is er geen sprake van een concreet doel, behalve dat er beweringen worden gedaan in een taal die een brede weerklank vindt in onze cultuur. Wellicht is niet zozeer de cultivering van angst kenmerkend voor onze tijd, maar eerder de cultivering van ons gevoel van kwetsbaarheid. De politiek van de angst kent geen duidelijk doel, maar de cumulatieve impact ervan is dat het gevoel van kwetsbaarheid in de samenleving erdoor versterkt wordt. En hoe machtelozer wij ons voeler, des te moeilijker kunnen wij de lokroepen van de sirenes van de angst weerstaan.

Om tegenwicht te kunnen bieden aan de politiek van de angst, moeten we de typering van de individuele mens als inherent kwetsbaar ter discussie stellen. Angsten die voortkomen uit onzekerheid worden uitvergroot, en zullen ons overweldigen, als wij onszelf als fundamenteel kwetsbaar blijven beschouwen. Maar de menselijke verbeelding beschikt over een enorm vermogen om risico's te accepteren en er lering uit te trekken. In de loop van de geschiedenis heeft het mensdom altijd geleerd van tegenspoed, en manieren ontwikkeld om risico's te identificeren, te beoordelen en te verminderen. Er is altijd een alternatief, en of we ons bewust zijn van de keuzes die we hebben, hangt af van de vraag of wij onszelf willen definiëren aan de hand van onze kwetsbaarheid, of van onze veerkracht.

x

VERTALING: Michiel Nijenhuis

Deze tekst is een ingekorte versie van een hoofdstuk uit Frank Furedi's boek *Politics of Fear, Beyond left and right*, Continuum, 2005.

Half juni verschijnt in Nederlandse vertaling van Frank Furedi: *Waar zijn de intellectuelen?*, Meulenhoff, € 18,95 (oorspr. 2004)

LITERATUUR:

U. Beck, 'The Cosmopolitan Society and its Enemies', in *Theory, Culture & Society*, vol 19 (1-2), 2002

A. Giddens, *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*, Stanford University Press, 1994

H.A. Giroux, *The Abandoned Generation: Democracy Beyond the Culture of Fear*, Palgrave Macmillan, 2003

Todd May, 'Religion, the Election and the Politics of Fear', *countercurrents.org*, 19 november 2004

C. Robin, *Fear: The History of a Political Idea*, Oxford University Press, 2004

Michael Walzer, "All God's Children Got Values", *Dissent Magazine*, voorjaar 2005

J.N. Shklar, 'The Liberalism of Fear', in N. Rosenblum, *Liberalism and the Moral Life*, M.A. Harvard University Press, 1989

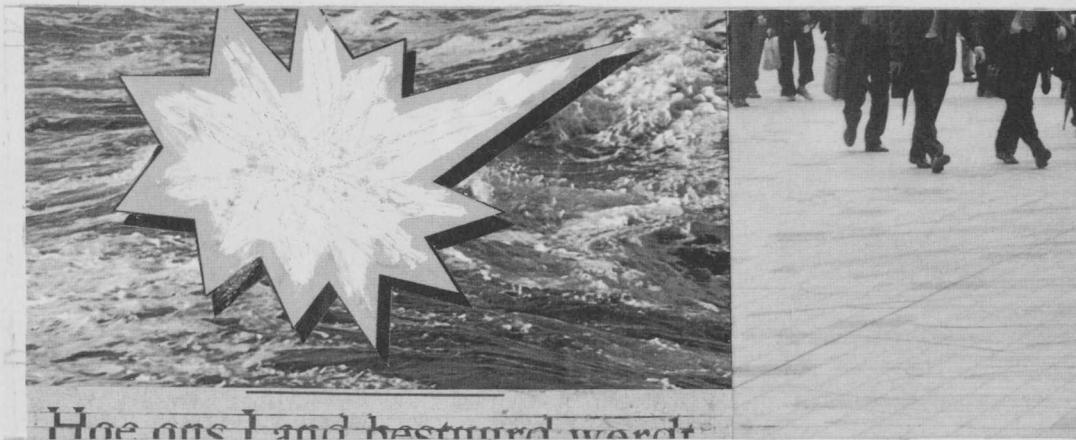

Golven

Het kabinet-Balkenende doet het precies verkeerd. Het speelde in de magere jaren 2003-2005 voor Zwarte Piet terwijl onze economie cadeaus nodig had, en kiest nu voor de rol van Sinterklaas, terwijl het niet langer nodig is.

FLIP DE KAM

Flip de Kam werkt bij de Economische faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen

Pakjesdag valt dit jaar vroeg. Eind april begon het kabinet al met cadeautjes uit te delen. De meeste burgers krijgen iets toegestopt. Voor koopkrachtrepatriatie maakten Balkenende en de zijnen een half miljard euro extra vrij. Komend verkiezingsjaar gaan de lasten verder omlaag. Daarvan profiteren niet alleen de gezinnen, maar ook ondernemingen. Met deze vroegtijdig aangekondigde lastenverlichting in 2007 is nog eens een miljard euro gemoeid. En wie weet? Alles wijst er op dat de Nederlandse economie eindelijk weer lekker draait. Opeens zwemt de minister van Financiën in de belastingcenten. Op de derde dinsdag in september presenteert schatkistbewaarder Zalm zijn Rijksbegroting voor het volgend jaar. Het zou mij niet verbazen wanneer dan blijkt dat het kabinet 'ruimte' heeft gevonden om voor 2007 nog wat extra pakjes in onze schoen te stoppen.

De afgelopen jaren was schraalhans keukenmeester in Den Haag. Direct bij zijn aantreden kondigde de ploeg Balkenende miljardenbezuinigingen af. Bovendien heeft het kabinet de collectieve lastendruk drastisch verzwaaard. Door de rem op de uitgavengroei en doordat er meer belasting werd binnengeharkt, verminderde het tekort op de begroting. In 2003 bedroeg het deficit nog meer dan 3 procent van het bruto binnenlands product, dit jaar is de begroting nagenoeg in evenwicht. Door het tekort zo snel weg te werken heeft het kabinet actief bijgedragen aan de diepe en langdurige economische dip van onze economie. Nu de bedrijvigheid aantrekt en het niet meer nodig is, zwengelt het kabinet – eendrachtig aangespoord door regeringspartijen en de oppositie – de nationale bestedingen juist aan door een lossere begrotingsbeleid te voeren.

Economen vinden dit allemaal niet handig. In hun jargon voert het kabinet al enkele jaren een 'procyclisch' beleid, dat de golfbeweging van de conjunctuur versterkt. Toen het economisch tegen zat, maakte de overheid het dal van de conjunctuurgolf dieper door de hand op de eigen knip en die van de burgers te houden. Nu

de bedrijvigheid weer floreert, stuwt een ruimhartiger budgettaire beleid de conjunctuurgolf extra op. Naarmate de financieel-economische golven hoger gaan, neemt de kans op sociale schipbreuken toe. Hoe dieper de recessie, hoe langer een groter aantal mensen zonder werk zit. Hoe uitbundiger de hoogconjunctuur, hoe groter de kans op loon- en prijsstijgingen die de nationale concurrentiepositie aantasten. De golvenmakers in Den Haag doen het dus precies verkeerd. Ze speelden in de magere jaren 2003-2005 voor Zwarte Piet, terwijl onze economie cadeaus nodig had, en tekenden in 2006 voor de rol van Sinterklaas, nu het niet langer nodig is. Hun keuzen stroken met wat de theorie van de electorale cyclus voorspelt: in het zicht van nieuwe verkiezingen voeren politici het stemvee naar grazige weiden.

Populair

Mensen met economie in hun vakkenpakket kennen de baanbrekende analyses van Keynes. Deze Engelse econoom pleitte er in de jaren dertig voor de Grote Crisis te bestrijden door de overheidsuitgaven tijdelijk op te voeren, zonder de belastingen te verhogen. Dat het begrotingstekort hierdoor zou oplopen, was in zijn ogen geen bezwaar. Om het tekort te dekken kan de overheid geld lenen. Nadat de economie – mede dankzij de bestedingsimpuls van de overheid – weer is opgekrabbeld nemen de belastingontvangsten toe en kan de overheid de tijdelijke uitgavenverhoging zonder bezwaar terugdraaien. Zo ontstaat in tijden van hoogconjunctuur 'vanzelf' een begrotingsoverschot dat beschikbaar is om de eerder aangegane overheidsschuld af te lossen.

Dit anti-cyclische beleid raakte na de oorlog in zwang en vervolgens in diskrediet doordat politici het Keynesiaanse recept in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw te eenzijdig toepasten. Zakte de bedrijvigheid in, dan waren zij er als de kippen bij om de overheidsuitgaven te verhogen. Zulk stimulerend beleid is populair bij de kiezers. Zij krijgen immers méér voorzie-

maken in D

ningen voor dezelfde belastingprijs. Dreigde de economie over zijn toeren te raken, dan aarzelden politici echter conform de aanbevelingen van Keynes de overheidsuitgaven te beperken dan wel de belastingen tijdelijk te verhogen. Bestedingsbeperking ligt nu eenmaal slecht bij de kiezers. Zij krijgen dan minder voorzieningen van de overheid, zonder dat de belastingdruk navenant daalt. Al is het voeren van actieve conjunctuurpolitiek tegenwoordig uit de gratie, Keynes had wel gelijk.

Inmiddels heeft onze economie de kaap gerond. Aan een uitzonderlijk lange periode van laagconjunctuur lijkt definitief een einde te zijn gekomen. De groeiende afzet van het bedrijfsleven komt niet langer uitsluitend voor rekening van de uitvoer, ook de bestellingen van binnenlandse investeerders en de consumptie van gezinnen trekken nu duidelijk aan. Met in 2006 en 2007 een verwachte economische groei van rond 3 procent neemt de werkgelegenheid flink toe. De kosten van levensonderhoud lopen slechts weinig op. Mede daardoor zien huishoudens – dooreen genomen – dit jaar voor het eerst sinds 2002 hun koopkracht weer wat verbeteren. Met name in 2006 is de spreiding rondom de gemiddelde koopkrachtverbetering van 1,5 procent overigens fors, vooral door de herziening van het stelsel van ziektekostenverzekeringen.

Paraplu

De mooie verwachtingen voor dit jaar en volgend jaar kunnen niet verbloemen dat de Nederlandse economie onder het bewind-Balkenende slechts middelmatig presteert. In de periode 2004-2007 groeit de economie in de andere veertien 'oude' lidstaten van de Europese Unie gemiddeld een kwart sneller dan bij ons. En in 2007 ligt de werkloosheid in ons land slechts dertigduizend personen lager dan in 2003.

Zodra de economie de wind in de zeilen krijgt, zijn politici geneigd het exclusieve vaderschap van het succes te claimen. Zeker in dit geval is dat onterecht. Het gevoerde procycli-

sche beleid heeft het economisch herstel eerder afgeremd dan bevorderd. De aanslag op het economische klimaat werd nog versterkt door vertrouwenseffecten. Teneinde ingrijpende bezuinigingen gemakkelijker te laten verkopen, lieten ministers geen gelegenheid voorbij gaan om de burgers economisch onheil aan te zeggen. Aan die onheilsboodschap is in brede kring geloof gehecht. Logisch dat in dit onzekere klimaat consumenten het geld niet gemakkelijk lieten rollen en ondernemers alvorens nieuwe investeringen te doen de kat nog even uit de boom keken.

Al hebben de begrotingsingrepen van het kabinet de onzekerheid in de samenleving vergroot, het is aannemelijk dat de tot stand gebrachte structurele sociale hervormingen op den duur gunstige gevolgen hebben voor het functioneren van de Nederlandse economie. De afgelopen jaren nam het kabinet het stelsel van sociale zekerheid op de schop om de arbeidsmarkt te dynamiseren. Het is lastiger geworden een uitkering wegens langdurige arbeidsongeschiktheid te claimen. Bij werkloosheid duurt de uitkering korter. Fiscale faciliteiten voor vervroegd uittreden en prepensioen zijn met ingang van 2006 (op termijn) afgeschaft. Bij een aantrekkende economie zal het aantal uitkeringsontvangers door deze maatregelen waarschijnlijk versneld teruglopen: schuilen onder de paraplu van de sociale zekerheid is immers veel lastiger geworden.

Lift

Diverse stromingen binnen de linkse beweging (gestaalde kaders van de vakbonden, delen van de achterban van PvdA en GroenLinks, de ahang van de SP) hebben grote moeite met de genoemde hervormingen. Wat daarvan verder zij, die maatregelen werken wél. Slechts één voorbeeld. Sinds 2004 hebben gemeenten een sterke prikkel om bijstandontvangers aan het werk te krijgen en fraude bij de bijstand aan te pakken. Vroeger konden lokale overheden 90 procent van hun bijstandsuitgaven declareren in

Den Haag. Tegenwoordig ontvangen gemeenten jaarlijks een vast budget waarmee ze het moeten doen. Wat zij eventueel overhouden mogen zij gebruiken voor andere bestemmingen. Het eerste jaar dat het nieuwe stelsel functioneerde, daalde het aantal bijstandontvangers met meer dan 50.000!

In de periode 2001-2005 nam de binnenlandse productie gemiddeld met minder dan 1 procent per jaar toe. Tijdens de daaraan voorafgaande periode van hoogconjunctuur (1996-2000) bedroeg de economische groei het viervoudige. Volgens een analyse in de Miljoenennota 2006 valt de groeiomslag voor ongeveer de helft toe te schrijven aan onze weggezakte *uitvoer*. Nederlandse exporteurs verloren terrein op de wereldmarkt. De oorzaak is niet ver te zoeken. De arbeidskosten in Nederland stegen na 1997 sterk en de oplopende eurokoers (tegenover de dollar) holde onze concurrentiepositie verder uit. De stagnerende *particuliere consumptie* is grofweg verantwoordelijk voor de andere helft van de groeiomslag. In de tweede helft van de jaren negentig verzilverden gezinnen een deel van de uitbundig gestegen aandelenkoersen en huizenprijzen, wat de binnenlandse bestedingen een flinke impuls gaf. Deze eeuw vielen die positieve vermogenseffecten aanvankelijk weg. Nu de aandelenkoersen weer in de lift zitten en de huizenprijzen in beweging komen, bestaat een gereede kans dat onze economie de komende tijd harder groeit. Extra bestedingsruimte ontstond tijdens de hoogconjunctuur in de tweede helft van de jaren negentig, doordat pensioenfondsen de premies voor de aanvullende pensioenen verlaagden. Premieverlaging was mogelijk, aangezien torenhoge aandelenkoersen zorgden voor overdekking van de door deelnemers opgebouwde pensioenaanspraken. Na de 'aandelenkrach' van 2001 eiste de toezichhouder dat fondsbeheerders hun dekking snel op orde brachten. Dientengevolge zijn de premies in het begin van deze eeuw fors verhoogd (van 12,5 tot 20 miljard euro per jaar), terwijl de indexatie

en Haag

van lopende pensioenuitkeringen in een groot aantal gevallen werd beperkt. Hogere pensioenpremies dreven de arbeidskosten voor werkgevers op en knaagden aan de besteedbare inkomens van werknemers. De gezinsconsumptie kreeg daardoor een forse knauw.

Vuile handen

Traditiegetrouw drong het kabinet de afgelopen jaren ook aan op loonmatiging, om langs deze weg onze internationale concurrentiepositie te herstellen. De vakbeweging werkte mee. Sinds 2004 verbetert onze kostenpositie ten opzichte van producenten in andere eurolanden. De terughoudende opstelling van de vakbonden blijkt ook uit de verdeling van het in de bedrijven verdiende inkomen. Kapitaalverschaffers zien hun aandeel daarin na 2002 toenemen van 19,5 tot meer dan 22 cent van elke verdiende euro. Het aandeel van de factor arbeid daalt van 80,5 tot minder dan 78 cent per verdiende euro. Het kabinet schoot echter in eigen voet: het effect van de loonmatiging werd voor een flink deel tenietgedaan door de stijging van de pensioenpremies.

Loonmatiging is belangrijk. Niet omdat wij zodoende de concurrentieslag met lagelonenlanden zouden kunnen winnen. Want dat kan niet. Loonmatiging is wel effectief, omdat ondernemingen voldoende winst moeten maken om te kunnen investeren en innoveren. Bovendien is een gematigde stijging van de lonen essentieel om de overheidsvoorzieningen op peil te houden. Werknemers bij het openbaar bestuur, in het onderwijs en de zorgsector claimen dezelfde loonstijgingen als in het bedrijfsleven zijn overeengekomen. Dat is begrijpelijk en gewenst, want anders wordt de overheid op den duur een onaantrekkelijke werkgever. In de collectieve sector neemt de arbeidsproductiviteit echter veel minder snel toe dan in de marktsector. De hogere kostenstijging die hiervan het gevolg is, maakt overheidsdiensten in verhouding tot marktproducten alsnog duurder. Om het bestaande voorzieningenaanbod in stand

te houden, zal de belastingdruk steeds hoger moeten stijgen. Zo niet, dan zijn bezuinigingen onvermijdelijk en worden overheidsvoorzieningen steeds schraler. Hoe minder sterk de lonen stijgen, hoe eenvoudiger het blijft om de bestaande overheidsvoorzieningen in stand te houden, zonder dat de belastingdruk tot een hoog peil oploopt.

Politieke partijen aan de rechterkant van het politieke spectrum pretenderen zich sterk te maken voor zorgvuldig schatkistbeheer. De geschiedenis laat voorbeelden zien die dit tegenspreken. In 1980 liepen de overheidsfinanciën gierend uit de hand. Premier Van Agt (CDA) en vice-premier Wiegel (VVD) weigerden saneringsvoorstellen van de toenmalige minister van Financiën Andriessen (CDA) te steunen. Die trad daarop af. Pas eind 1982 begon het eerste kabinet-Lubbers orde op zaken te stellen. Anders dan soms wordt gesuggereerd, is de schatkist ook bij linkse partijen in goede handen. De PvdA heeft in de periode 1989-2002 vuile handen gemaakt en was medeverantwoordelijk voor tal van pijnlijke ingrepen. In 2001 is bij de belastinghervorming echter 3 miljard euro uitgedeeld. Vervolgens bewoog de Fortuynrevolte het tweede kabinet-Kok om in 2001-2002 de overheidsuitgaven voor onder andere zorg en onderwijs met miljarden op te schroeven, zonder dat het niveau van de dienstverlening overigens dienovereenkomstig is verbeterd.

Zo veel beter

Het was verstandiger geweest in die goede jaren gestaag aan een overschot op de begroting te blijven werken. Dan hadden de tegenvallers voor de overheidsbegroting in de daaropvolgende recessiejaren gemakkelijker kunnen worden opgevangen, zonder dat de omvangrijke extra bezuinigingen en belastingverhogingen uit de jaren 2003-2005 nodig waren geweest. Het recente verleden leert twee lessen die het volgende kabinet – ongeacht zijn politieke samenstelling – ter harte zou moeten nemen.

De eerste les is dat de conjunctuurbeweging

in Nederland tegenwoordig grotere uitslagen maakt dan in het verleden en dan in de buurlanden. De oorzaak ligt zowel bij nationale instituties als bij het gevoerde overheidsbeleid. Het nieuwe kabinet dient met spoed regelingen te heroverwegen die heftige uitslagen van de conjunctuurbeweging (kunnen) veroorzaken. Het gaat hierbij vooral om fiscale subsidies voor de eigen woning – die drijven de huizenprijzen op – en regels voor de vereiste kapitaaldekking van aanvullende pensioenen. Soberdere fiscale faciliteiten ter bevordering van het eigenwoningbezit kunnen (extreme) stijgingen van de huizenprijzen afremmen. Verdergaande begrenzing van belastingfaciliteiten voor de pensioenopbouw en een soepeler opstelling van de toezichthouder ten aanzien van de vereiste dekking van pensioenaanspraken zouden eveneens helpen. De zwaardere eisen die de toezichthouder aan aandelenbeleggingen stelt, drijven fondsbeheerders naar vastrentende waarden, hoogstwaarschijnlijk ten koste van de op lange termijn haalbare rendementen. Het gevolg is dat de premies hoger worden vastgesteld dan nodig is, waardoor de arbeidskosten hoger uitpakken en de belastingopbrengst tegenvalt.

De theorie van Keynes is nog steeds actueel. De tweede les voor het nieuwe kabinet luidt daarom dat in de komende jaren moet worden toegewerkt naar een structureel overschot op de overheidsbegroting in de orde van 1 à 1,5 procent van het bruto binnenlands product. 'Structureel' betekent dat het begrotingssaldo is gecorrigeerd voor de stand van de conjunctuur. Floereert de economie, dan dient het overschot groter te zijn, zeg 3 of 4 procent. Tijdens een recessie kan het tekort tijdelijk tot 3 procent toenemen zonder dat bijkomende maatregelen nodig zijn. Een structureel overschot in de orde van 1 à 1,5 grootte bolstert het begrotingssaldo tegen de gevolgen van conjuncturele terugslagen, waarmee de kans sterk vermindert dat in de toekomst opnieuw omvangrijke procyclische bezuinigingen en lastenverzwaringen nodig zijn. Achteraf staat vast dat het procyclische beleid uit de jaren 2003-2005 niet nodig was geweest, mits in de gouden jaren 1996-2000 was toegewerkt naar een groter overschot op de overheidsbegroting. Gedane zaken nemen geen keer, maar in de toekomst kan het financieel-economische beleid zo veel beter.

x

Lijden aan

Sommige mensen lijden aan het leven en willen dood. Parlement en Hoge Raad sloten drie jaar geleden de weg naar euthanasie af. Tot grote frustratie van betrokkenen.

Paulus Lips zet de dilemma's op een rij en presenteert een uitweg. Daarna een reactie van Kees Klop, hoogleraar politieke ethiek.

PAULUS LIPS

Huisarts en medisch-ethicus in opleiding

Mevrouw Brandt is 83 jaar. Haar echtgenoot is ruim tien jaar geleden overleden; een van haar drie kinderen sterft enige tijd later. Haar dochter en zoon komen geregeld langs, zo eens in de twee weken. Ze praten dan wat en lopen een rondje; verder komt ze haar huis nauwelijks uit. Vanwege slechte ogen kan ze haar hobby's, lezen en schilderen, niet meer uitvoeren. Vele andere kwalen heeft ze, maar de ergste van alle is de pijn. Een pijn door haar hele lichaam die drie jaar geleden opkwam en haar sindsdien niet meer heeft verlaten. Vele dokters hebben hun hoofd erover gebroken, vele middelen zijn geprobeerd. Geen oorzaak gevonden, geen therapie geslaagd. En nu, na jaren van lijden, is ze het zat: ze is moe en wil niet meer leven. Met zichtbare moeite richt ze zich tot de huisarts tegenover haar: "Dokter, kunt u niet.....".

Mevrouw Brandt, een gefingeerde naam in een op de werkelijkheid gebaseerd verhaal uit mijn eigen huisartspraktijk, staat niet alleen; existentieel lijden is een reëel probleem. Duizenden, vooral ouderen, zijn klaar met het leven, en een deel ervan lijdt ook daadwerkelijk aan het leven. Bij 5 tot 12 procent van alle euthanasieverzoeken is 'klaar met leven' de belangrijkste reden. De afgelopen twee jaar is ruim 10 procent van de huisartsen en verpleeghuisartsen benaderd met een dergelijk verzoek. De patiënten die het betreft zijn oud (gemiddeld 78 jaar), hebben geen partner (meer) en noemen algehele lichamelijke achteruitgang als hun belangrijkste kwaal (Dijkhuis e.a., 2004).

Ondanks maatschappelijke erkenning van existentieel lijden, begeven artsen zich op een juridische zeepheiling als ze zich inlaten met hulpverlening. Een tweetal voorbeelden illustreert dit dilemma. Mevrouw Boomsma, weer een gefingeerde naam, heeft in korte tijd haar twee zonen verloren. Zij betekenden alles voor haar en na hun dood wil ze niet meer verder. Ondanks intensieve therapie blijft ze bij dit standpunt. Een half jaar na de dood van haar tweede zoon besluit haar psychiater haar verzoek in te willigen en verstrekt hij haar een dodelijk middel. Dit is, in het kort, de 'casus Chabot'.

Sutorius

Na de dood van de vrouw wordt Chabot in staat van beschuldiging gesteld op verdenking van moord, maar de Hoge Raad legt hem uiteindelijk geen strafvervolgning op. Tevens stelt de Hoge Raad in haar

uitspraak in 1994 dat de oorzaak van het lijden in geval van hulp bij zelfdoding, in beginsel niet van belang is.

Een doorbraak, zo leek het. Deze uitspraak gaf immers ruimte aan euthanasie of hulp bij zelfdoding bij hen die lijden aan het leven. Tot de Hoge Raad eind 2002 haar mening herzag. Oud-senator Brongersma was levensmoe en verlangde sterk naar de dood. Hij was 86, kon niet verdragen dat hij zijn onafhankelijkheid verloor, leidde aan diverse ouderdomskwaaltjes, vervreemde van de maatschappij en had vrienden en familie verloren. In 1993 schreef hij al een brief aan zijn huisarts met de mededeling dat hij graag 'de Pil van Drion' zou willen krijgen, zodra deze beschikbaar zou komen. Drie jaar later deed hij een poging tot zelfdoding. Het verzoek om hulp bij zelfdoding werd uiteindelijk in 1998 door zijn huisarts Sutorius ingewilligd. Vijf jaar later, in december 2002, oordeelde de Hoge Raad dat dit niet had mogen gebeuren. Niet omdat Brongersma niet zou lijden, want dat deed hij wel degelijk, zo vond de Raad. De Raad was echter van mening dat er geen "medisch classificeerbare lichamelijke of psychische aandoening of ziekte" aan het lijden ten grondslag lag en er dus volgens de wet geen plaats was voor hulp bij zelfdoding.

Ziekte

Met deze uitspraak is weer een grote leemte ontstaan rond de vraag 'wat te doen met lijden aan het leven'. Patiënten voelen zich niet erkend, artsen bevinden zich in een spagaat tussen wet en patiëntenbelang en ook de rechtspraak en politiek zijn niet tevreden met de situatie zoals deze nu is. Na een beschrijving van de huidige Euthanasiewet en het begrip 'lijden aan het leven', zal ik een uitweg proberen te geven.

Autonomie en zelfbeschikking zijn de principes die centraal staan binnen de gedachtevorming over euthanasie. De Hoge Raad bepaalde in 1984 op basis hiervan dat een arts de plicht om op verzoek van de patiënt een eind te maken aan ernstig en onomkeerbaar lijden, zwaarder mag laten wegen dan de plicht om het leven te behouden. Deze rechterlijke uitspraak werd uiteindelijk ondersteund door de euthanasiewet die in 2002 tot stand kwam. Volgens deze wet blijft euthanasie en hulp bij zelfdoding strafbaar. Als een arts echter aan een aantal zorgvuldigheidseisen heeft voldaan, vervalt deze

het leven

strafbaarheid. De belangrijkste, en voor dit betoog relevante eisen zijn dat de arts de overtuiging moet hebben dat er sprake is van een vrijwillig en weloverwogen verzoek van de patiënt. Bovendien moet er sprake zijn van ondraaglijk en uitzichtloos lijden en is er geen andere redelijke oplossing. De oorzaak van het lijden is volgens deze wet niet relevant. Hiermee laat ze ruimte aan artsen om hieronder ook lijden aan het leven te verstaan.

Een aantal maanden na de totstandkoming van deze wet werd deze ruimte echter weer ontnomen. Brongersma had geen drankje mogen krijgen, besloot de Hoge Raad. Hulp bij zelfdoding mag niet "indien het hulpvragen betreft die niet een ziekte of aandoening tot oorsprong hebben, omdat de specifieke deskundigheid van een arts zich zowel wat de diagnostiek als de behandeling betreft, uit haar aard niet tot dergelijke hulpvragen uitstrekt". Kortom, artsen zijn wat betreft existentieel lijden niet kundig en bovendien is levenslijden geen legitimering voor hulp bij zelfdoding.

Essentieel conflict

Hiermee zette de Hoge Raad een streep onder een ontwikkeling die zich sluipenderwijs binnen het medisch handelen aan het voltrekken was.

Omdat het probleem hiermee niet minder nijpend was geworden, formeerde de artsenorganisatie KNMG een multidisciplinaire werkgroep. Deze Commissie Dijkhuis had als doel een oplossing te vinden voor de ontstane impasse. Allereerst werd in haar rapport een begripsomschrijving van 'lijden aan het leven' gegeven: "Lijden aan het vooruitzicht verder te moeten leven op een zodanige manier dat daarbij geen of slechts een gebrekkige kwaliteit van leven wordt ervaren, hetgeen aanleiding geeft tot een persisterend doodsverlangen, terwijl ter verklaring voor de afwezigheid of gebrekkigheid in kwaliteit van leven niet of niet in overwegende mate een somatische of psychische aandoening kan worden aangewezen."

In haar rapport dat ruim een jaar geleden gepresenteerd werd, propageert de werkgroep een 'voorwaardelijke variant'. Kortweg komt de aanbeveling erop neer dat levensbeëindigend handelen bij lijden aan het leven mogelijk zou moeten zijn en artsen dit tot hun domein van deskundigheid mogen rekenen, mits de arts zich bekwaamd heeft op dit gebied en de mate van lijden geobjectiveerd kan worden. Na

de publicatie van het rapport is het stil gebleven.

Het recht op zelfbeschikking vormt voor velen de onbetwistbare basis voor het recht op zeggenschap over het eigen levenseinde. "Het gaat immers alleen mezelf aan", zo lijken de meesten te denken. Maar het recht op zelfbeschikking is vooral een negatief recht en geen basis om handelingen bij anderen af te dwingen. Zelfmoord is geen strafbaar feit, maar hulp bij levensbeëindiging betreft anderen in de gebeurtenis.

Vanuit gezondheidsrechterlijk perspectief wordt erkend dat het zelfbeschikkingsrecht wel een keuzerecht impliceert, maar dat in geval van hulp bij levensbeëindiging door een arts er sprake moet zijn van 'additionele rechtvaardiging'. Dit houdt in dat een patiënt zodanig moet lijden dat het verzoek tot levensbeëindiging zwaarder weegt dan de plicht het leven van deze persoon te behouden. Dit is de basis voor een essentieel conflict in het debat rond levensbeëindiging. Een conflict tussen enerzijds de deontologische visie die het leven een absolute en onvergelykbare waarde toekent, en anderzijds de consequentialisten, die menen dat het leven weliswaar van waarde is, maar dat dit afgewogen mag worden tegen andere factoren. Ik licht beide visies toe aan de hand van de beschreven voorbeelden.

Intrinsieke waarde

Voor mevrouw Brandt hoeft het niet meer. Na jaren geleefd te hebben met beperkingen en verdriet heeft ze een afweging gemaakt met als uitkomst dat langer leven voor haar geen meerwaarde heeft. Sterker nog, een dood op korte termijn zal ze als een positieve wending van haar leven ervaren. En hiermee, zo suggereerde een aantal vooraanstaande filosofen een aantal jaren geleden in *The New York Review of Books*, maakt een patiënt zelf de weg vrij om een arts hulp te laten verlenen met de dood als gevolg. Consequentialisten laten de morele juistheid van een handeling afhangen van de gevolgen ervan. Mevrouw Brandt heeft zich in haar afwegingen laten leiden door de relatieve waarde die ze bepaalde aspecten van haar leven toekent. Zou ze tien jaar geleden de positieve waarde van haar leven nog ver boven alle negatieve kanten waarden, tegenwoordig is de schaal doorgeslagen naar de andere zijde en is de dood voor haar een kleiner kwaad dan het leven.

Dat is onzin, zeggen de deontologen.

Het leven heeft een intrinsieke waarde die absoluut en onvergelykbaar is. Door de dood te prefereren boven het leven wordt dit laatste gedegradeerd tot instrument van menselijk welzijn. Welzijn bestaat echter uitsluitend bij de gratie van het menselijk leven; zou dit laatste niet bestaan, dan zou welzijn ook geen issue vormen. Daarom is welzijn niet boven het leven te plaatsen en is er geen ruimte voor hulp bij zelfdoding als oplossing voor lijden.

De deontologische visie, waar de filosoof Immanuel Kant de basis voor gelegd heeft, verwerpt de waardering van het leven als kosten-batenanalyse. De waarde van het leven is groter dan de gevolgen die het voortbrengt en moet ook als zodanig gewaardeerd worden. Een strikt deontologische visie laat overigens ook geen ruimte aan euthanasie of hulp bij zelfdoding bij lichamelijk lijden of aan zelfmoord.

Hoogleraar filosofie Musschenga maakt duidelijk dat er in het algemeen in de Nederlandse ethiek sprake is van een gecombineerde visie. Rechtvaardigheid en respect voor de persoon en zijn autonomie zijn waarden die maatschappijbreed en ook binnen de medische wereld gelden. Dit zijn deontologische verplichtingen. Anderzijds is de medische wetenschap gericht op bevordering van welzijn en kwaliteit van leven. Een terminale kankerpatiënt wordt alleen behandeld als de mogelijk positieve gevolgen opwegen tegen de bijwerkingen van de behandeling. En als een patiënt langdurig in een comateuze toestand verkeert, zonder kans op verbetering, dan zal waarschijnlijk de behandeling gestaakt worden, met de dood als gevolg. In Nederland wordt dus een gecombineerde normatief-ethische theorie gehanteerd. Een situatie die kenmerkend is voor de geneeskunde en veel ruimte laat aan invulling van randvoorwaarden.

Rol artsen

Artsen hebben in de discussie rond levensbeëindiging altijd een prominente rol gespeeld. Zaken die de essentie van het leven aangaan behoren tot het domein van de arts. Bovendien hebben dokters verstand van lijden, bezitten ze de sleutel tot de medicijnkast en last but not least zijn ze de enige beroepsgroep die strafuitsluiting kan krijgen in geval van hulp bij zelfdoding. Kortom, dokters lijken de professionals bij uitstek waar je moet zijn in geval van 'lijden aan het leven'. Maar is dat inderdaad zo? Is de op de somatiek gerichte geneeskunde wel het juiste spe-

cialisme om zich met existentieel lijden te bemoeien? Kunnen artsen wel een objectief oordeel vellen over dit onderwerp? En wordt het vertrouwen in de geneeskunde niet ondermijnd als artsen hun patiënten doden? Voor de antwoorden op deze vragen eerst weer terug naar de beschreven voorbeelden.

Brongersma had geen drankje mogen krijgen want er lag geen duidelijke ziekte aan zijn doodswens ten grondslag, aldus de Hoge Raad. Hoogleraar ethiek Den Hartogh maakt in een artikel in het Tijdschrift voor gezondheidsrecht (2002) duidelijk dat ziekte hiermee een 'substituut'-criterium is geworden dat getoetst moet worden op het ondraaglijke en uitzichtloze karakter, in plaats van het lijden zelf. Mijn mevrouw Brandt lijdt ook, al ligt er geen eenduidige pathologie aan ten grondslag. Aan de andere kant kan ik me nog goed een andere patiënt van mij herinneren. Hij had longkanker, was doodziek en had nog maar kort te leven, maar genoot nog dagelijks. Kortom, lijden kan zonder ziekte en ziekte zonder lijden.

Vaak ook is de oorsprong van het lijden niet duidelijk. Stel een mevrouw met onbehandelbare reuma die daardoor somber is en een langdurige doodswens heeft: lijdt zij somatisch, psychisch of existentieel? Patiënten met een lichamelijke ziekte zijn vaker depressief dan anderen en psychische aandoeningen gaan vaak met fysieke kwalen gepaard. Uiteraard is de oorzaak van lijden ten dele wel te categoriseren. Iemand met een zwak hart is benauwd omdat hij vocht in zijn longen heeft en lijdt hieronder. Dit is de fysieke component van zijn leed. Maar de mate van lijden is in een dergelijk geval mede afhankelijk van het karakter van de persoon, van eventuele steun uit de omgeving, van andere ziekten die hij heeft en het functioneren van de lokale thuiszorg. De oorzaak van lijden is dus multi-causaal en de uitspraak van de Hoge Raad doet hier geen recht aan.

Subjectief

Een tweede misvatting van de Hoge Raad is haar vaststelling: "Dokters kunnen lijden alleen beoordelen als er een lichamelijke of psychiatrische oorsprong aan ten grondslag ligt". De eerste zeven jaar van mijn studie heb ik mij inderdaad vooral bezighouden met het uit mijn hoofd leren van biochemische feitjes en anatomische prenten. De patiënt bestond voor mij voornamelijk uit water, eiwit en zouten. Een geheel dat weliswaar wonderbaarlijk

geëvolueerd was maar dat desondanks mathematisch benaderd moest worden. Hoe anders bleek de werkelijkheid toen ik eenmaal werkte. Er waren emoties, een sociale omgeving en maatschappelijke opvattingen. De dichotomie lichaam-geest is een simplificatie van de werkelijkheid. Ervaren artsen zijn hiervan op de hoogte en werken dagelijks met deze wetenschap. Eenzelfde complexiteit geldt voor het multi-causale lijden. Door er ervaring mee op te doen, door zo goed mogelijk op de hoogte te zijn van de persoonlijke relevante aspecten die samen het lijden vormgeven, kan een beeld van de mate van lijden gevormd worden.

De filosoof Wijsbek relativeert de subjectiviteit van lijden. Subjectiviteit, zo schrijft hij, betekent volkomen doorzichtigheid voor het subject zelf en ontoegankelijkheid voor anderen. Deze opvatting heeft in de praktijk geleid tot twee uiteenlopende standpunten in het lijden-aan-het-leven-debat. Het eerste gaat uit van de onfeilbaarheid van het eerste-persoons perspectief en laat op basis van het autonomiebeginsel de keuzen over levensbeëindiging volledig over aan het individu. De Hoge Raad is aanhanger van het tweede standpunt: de ontoegankelijkheid voor derden wordt hierin omzeild door beoordeling van lijden te koppelen aan een ziekte; en dat is iets dat wél door artsen beoordeeld kan worden. Maar bij nadere beschouwing van het begrip subjectiviteit blijkt de situatie toch niet zo zwart-wit.

Om dit duidelijk te maken gaan we weer naar mevrouw Boomsma. Zonder verder iets van haar te weten is het voor iedereen invoelbaar dat het verlies van twee kinderen een afschuwelijke ervaring is. Als we dan ook nog over haar te weten komen dat haar vader, met wie ze een goede band had, ook recent is overleden, dat ze een slecht huwelijk heeft met een man die teveel drinkt en haar regelmatig mishandelt en dat haar kinderen alles voor haar betekenden, dan is het mogelijk een voorstelling te krijgen van haar doodswens. Natuurlijk zijn het eerste- en tweedepersoons perspectief niet volledig inwisselbaar en krijgen we, ook bij maximale inleving, niet dezelfde ervaring als mevrouw Boomsma. Het inzicht dat de tweede persoon kan ontwikkelen is dus niet gebaseerd op het daadwerkelijk hebben van een ervaring, maar op de bewustwording een dergelijke ervaring onder bepaalde omstandigheden te kunnen krijgen. Een narratieve, persoonlijke bena-

dering waarmee inzicht in onder andere de biografie, het karakter en de levensomstandigheden van de patiënt wordt verkregen, maakt het voor de arts mogelijk maximaal inzicht en optimale inleving te verwerven. Hiermee is een volledig objectief oordeel nog niet bereikt. Door deze intensieve en persoonlijke benadering te combineren met randvoorwaarden als een tweede beoordeling door een andere arts of door de beoordelingen te laten verrichten door artsen met uitgebreide ervaring met deze materie, kan objectiviteit wel benaderd worden.

Dominee

De aandacht in diverse media en politiek is een teken dat het onderwerp onder de bevolking leeft. Het is een thema dat iedereen aangaat en mede het gevolg is van maatschappelijke ontwikkelingen. Een van die ontwikkelingen is dat de niet-actieve levensperiode, waarin mensen geen 'maatschappelijk relevante' rol meer vervullen, door een hogere levensverwachting en een vroeg-pensioen steeds langer wordt. De kans dat ouderen afzijdig raken van de maatschappij, is groot. Brongersma heeft het in een brief aan zijn huisarts verwoord: hij was vervreemd van de maatschappij, speelde geen rol meer en had geen vrienden of familie om hem heen. Een situatie die zich, gezien de vergrijzing, steeds vaker zal voordoen.

Een tweede ontwikkeling is de medicalisering van het leven. Door toenemende medische mogelijkheden, uitbreiding van de preventieve geneeskunde en een actieve benadering door tv-spotjes en reclame neemt de invloed van dokters op het dagelijkse leven toe. Hetzelfde geldt voor de dood. Was dit voorheen vooral het domein van dominee en pastoor, tegenwoordig sterft het merendeel van de mensen in zieken- en verzorgingstehuizen onder toezicht oog van de medische staf. De dood kan hier op diverse manieren uitgesteld, vaak verzacht en soms op verzoek versneld worden.

Hulp bij levensbeëindiging hoeft geen medische aangelegenheid te zijn. In Zwitserland en Schotland bestaan niet-medische organisaties die zich toeleggen op begeleiding en advisering van mensen die zelfmoord willen plegen. Dokters houden zich in deze landen afzijdig. Margot Trappenburg, bijzonder hoogleraar patiëntenperspectief in de zorg, beschrijft in de bundel Euthanasie, nieuwe knelpunten in een voortgezette discussie (2002) de facto-

ren die geleid hebben tot de Nederlandse praktijk. Het begint met het liberale klimaat in de jaren zestig en zeventig dat de weg vrijmaakt voor hulp bij levensbeëindiging; vanwege de strafbaarheid van leken was het duidelijk dat artsen hierbij een essentiële rol zouden moeten spelen. De psychiater Van den Berg heeft door zijn boek *Medische macht en medische ethiek*, dat in 1969 verscheen en waarin voor het eerst onomwonden over euthanasie geschreven werd, bijgedragen aan de medicalisering van het dilemma. Tot slot hebben ook de KNMG en de Nederlandse Vereniging Voor Euthanasie (NVVE) al snel gekozen voor een medische weg naar een oplossing, omdat deze het meest haalbaar leek.

Trappenburg beschrijft de ontstane situatie rond levensbeëindiging als een evolutionair en 'pad-afhankelijk' proces. Eenmaal op een ingeslagen weg wordt deze niet meer verlaten en worden nieuwe gebeurtenissen ingepast in het bestaande systeem. De rechterlijke macht draagt hieraan bij door haar uitspraken te baseren op jurisprudentie. In retrospectief is deze loop van de hulp bij levensbeëindiging te herkennen en is te begrijpen waarom gekozen is voor een medicalisering van 'de zachte dood'. Na de uitspraak van de Hoge Raad in de zaak Brongersma lijkt echter de medische weg met betrekking tot het lijden-aan-het-leven-vraagstuk afgesloten.

Alternatief

"Waarheen, waarvoor" is niet alleen een rotsvaste hit op begrafenissen en crematies, maar ook de geëigende vraag die we ons nu in dit debat moeten stellen. Existentieel lijden is een reëel probleem waar nog steeds geen antwoord op is. Politiek en rechtspraak hebben de ingeslagen 'medische weg' geblokkeerd zonder alternatieven aan te geven. Het dilemma rond levensbeëindiging bij 'lijden aan het leven', kent een metafysische (dat wil zeggen: ethische, religieuze) en een praktische component. Alvorens oplossingen te zoeken voor de praktische vragen, is het noodzakelijk op metafysisch niveau overeenstemming te bereiken. Gebeurt dit niet, dan dreigt de discussie te stranden in een warboel van argumenten waarin metafysische argumenten bestreden worden met praktische oplossingen en vice versa. Dat is nu veelal de praktijk. Of, zoals gebeurde met het rapport van de commissie Dijkhuis dat vooral praktische aanbevelingen doet en voorbijgaat aan de existentiële vraag-

stellingen, wordt het onderwerp terzijde geschoven.

De metafysische discussie hoeft niet lang te duren. De maatschappij heeft zich in de aanloop naar de euthanasiewet hierover al uitgesproken en gekozen voor een gecombineerde consequentialistische en deontologische benadering van het probleem. De wet erkent de unieke waarde van de mens en laat tegelijkertijd ruimte voor uitzonderlijke situaties waarin de dood te verkiezen is boven het leven. De 'padafhankelijke' gebeurtenissen die geleid hebben tot de huidige onhoudbare situatie dienen opnieuw geëvalueerd te worden. Ik heb hier bepleit dat de uitspraak van de Hoge Raad in de 'zaak Brongersma' onhoudbaar is. Lijden is multi-causaal en beperkt zich niet tot classificeerbare ziekten. En dokters zijn vanwege hun brede ervaring met het lijden bij uitstek de professionals om het lijden te beoordelen. Natuurlijk, er moet nog veel gebeuren. We moeten onder andere nadenken over de beste wijze om lijden te objectiveren. En er zullen artsen moeten komen die zich verder specialiseren in deze problematiek. Maar wat we vooral niet moeten doen, is voorwenden dat het probleem niet bestaat en het terzijde schuiven.

En mevrouw Brandt? Zij overleed aan een longontsteking, twee weken na haar vraag om hulp. Op natuurlijke wijze.

x

Literatuur o.a.:

- Dijkhuis e.a., 'Op zoek naar normen voor het handelen van artsen bij vragen om hulp bij levensbeëindiging in geval van lijden aan het leven', 2004
- H. Wijsbek, 'Hoe zwaar mijn zorg, hoe lang zijn lijdensweg', in 'Euthanasie, nieuwe knelpunten in een voortgezette discussie', Kok, 2002
- J. Rawls, J.J. Thomson, R. Nozick, R. Dworkin, T.M. Scanlon, T. Nagel, *The New York Review of Books*, maart 1997, volume 44, nummer 5
- A.W. Musschenga, 'Kwaliteit van leven; grond voor levensbeëindiging?', in 'Euthanasie; knelpunten in een discussie', Ambo, 1987

Hier & op de vorige pagina:

Lies van Vugt verbleef haar laatste jaren in een kleinschalige woongroep voor dementen, een onderdeel van het Rotterdamse verzorgingstehuis De Naber.

Wat is 'kwaliteit van leven'? Vanuit die vraag documenteerde fotograaf Hapé Smeele het leven van Lies, haar medebewoners en het personeel: contact, angst, ziekte en genegenheid.

Andere wegen

Lijden aan het leven raakt aan de vraag naar de zin van het leven. Dat is niet het terrein van de arts maar van predikanten of humanistisch raadslieden. Het probleem wordt wel degelijk onderkend maar er wordt voor andere wegen gekozen dan euthanasie.

KEES KLOP

Kees Klop is bijzonder hoogleraar politieke ethiek aan de Radboud Universiteit Nijmegen

Paulus Lips schreef een weloverwogen en door compassie gedreven pleidooi om levensbeëindigend handelen van artsen in het geval van existentieel lijden te legaliseren. Lips heeft het moment goed gekozen: de politieke partijen zijn hun standpunten aan het vormen ten behoeve van de kabinetsformatie 2007. Als je iets wilt veranderen, is dit het moment om je fundamenteel op de kwestie te bezinnen. Lips onderzoekt daartoe nauwgezet de argumenten die tot de huidige situatie hebben geleid. Dat is verstandig, want het laatste wat je moet doen als je een nieuw politiek compromis over euthanasie wilt sluiten is andersdenkenden stigmatiseren. Lips' centrale argument luidt dat uitzichtloos en ondraaglijk lijden vele oorzaken heeft, dat artsen ook van de niet-medische oorzaken wel degelijk verstand hebben en dat de wetgever en de Hoge Raad daaraan geen recht doen.

Het menselijk leven kent inderdaad vele aspecten: lichamelijke, psychische, emotionele, sociale, religieuze, economische, juridische, morele, esthetische enzovoorts. Voor elk van deze aspecten is een academische discipline ontwikkeld, die zijn eigen deskundigen aflevert. Bij deze deskundigheden ligt het accent zeer zwaar op het eigen vak, andere aspecten komen meestal alleen als bijvakken aan de orde. Ook Lips' opleiding tot huisarts betrof vooral biochemie en anatomie. De vele mogelijke oorzaken van lijden kwamen pas in zijn praktijkervaring aan het licht. De verschillende aspecten van het leven zijn in de werkelijkheid met elkaar verweven. Het argument van Lips dat er aan lijden meerdere oorzaken ten grondslag liggen, valt daarom te begrijpen, al is het te categorisch: veel lijden beweegt zich voldoende binnen één aspect om daar oplosbaar te kun-

Andere wegen

nen zijn. Voor een deel heeft lijden echter ongetwijfeld meerdere oorzaken. Lips noemt als voorbeeld: een lichamelijke aandoening, een bepaalde persoonlijkheid, het al of niet beschikbaar zijn van sociale steun, het functiëren van thuiszorg etc.

Doet de Hoge Raad geen recht aan deze mogelijke multi-causaliteit van lijden? De Hoge Raad oordeelde in het geval Brongersma dat er sprake was van lijden, ook al had dat geen lichamelijke of psychische oorzaken. Dat betekent dat de Hoge Raad wel degelijk multi-causaliteit van lijden onderkent. De kwestie is vooral dat zij artsen niet voldoende deskundig acht (wat niet hetzelfde is als ondeskundig) om op basis van hun diagnose van de niet-medische oorzaken tot de onomkeerbare beslissing van levensbeëindiging over te mogen gaan. Lips stelt daartegenover dat artsen voldoende kennis opdoen via praktijkervaring om zo'n beslissing wel te kunnen nemen. Is dat zo?

De zin van het leven

Existentieel lijden, zegt Lips, heeft te maken met Mieke Telkamps begrafenishit "Waarheen, waarvoor?". Het heeft dus te maken met de zin van het leven. Dat is een vraag naar levensbeschouwing. Een levensbeschouwing integreert de verschillende aspecten van het leven tot een geheel. Daarin vind je een opvatting van goed leven die ook lijden een plaats geeft. Veel mensen lijken daar niet aan te 'doen', maar je staat er versteld van hoeveel levensbeschouwing veel mensen ook na de secularisatie en de individualisering zelf ontwikkeld en onderhouden hebben. Er zijn veel kleine verhalen. Ziekenhuispastors kunnen daarover meepraten. Het is bekend dat de euthanasievraag drastisch afneemt als mensen in goede verzorgings- en verpleeghuizen met een inspirerende identiteit (welke dan ook) worden opgenomen. Ik ben er ook niet zo zeker van dat het altijd goed is om mensen zo lang mogelijk zelfstandig thuis te laten wonen, zoals het huidige beleid luidt. Veel mensen kwakkelen weg en kunnen het leven niet meer zo goed aan, ook al krijgen ze nog geen indicatie voor opname. Het verzoek aan de huisarts ligt dan voor de hand. Kan een arts op basis van zijn in de praktijk verworven deskundigheid een diagnose van de zin van het leven van de cliënt stellen die tot levensbeëindiging mag leiden? Me dunkt dat hij bescheidener moet zijn. Er zijn om te beginnen andere deskundigen opgeleid voor existentiële vragen, zoals geestelijken en humanistisch raadsliden. Met name het *counselen* van de levensbeschouwelijke kant van het

leven van de cliënt, dat tot hun beroepsvaardigheden behoort, ontbreekt bij artsen. Ik vind het niet vreemd dat de wetgever zo'n zware beslissing niet neerlegt bij een arts, die – hoe wijs ook – toch een ander beroep uitoefent.

Fiat

Tegelijk heeft de wetgever de beslissing tot euthanasie aan artsen voorbehouden. Leidt deze pad-afhankelijkheid ertoe dat de wetgever en de Hoge Raad geen recht doen aan existentieel lijden? Is ziekte daardoor ten onrechte het substituut-criterium geworden voor uitzichtloos lijden? Zou het recht op euthanasieverlening niet ook moeten worden toegekend aan andere deskundigen, zoals predikanten en humanistische raadsliden, dan wel zou de arts vrijuit moeten gaan als deze deskundigen hun fiat hebben gegeven? Dat zou dan het geval moeten worden als zij zulk ondraaglijk en uitzichtloos lijden van niet-medische aard constateren dat levensbeëindigend handelen door derden aanvaardbaar wordt.

Maar dan moeten we ook consequent zijn in de hantering van het criterium. Wat de door Lips geciteerde filosofen ook mogen beweren, een consequentialistische afweging door de cliënt zelf is daarvoor niet genoeg. Ook Lips vindt dat er aanvullende rechtvaardiging nodig is. Zijn eigen voorbeelden zouden dus moeten uitwijzen dat existentieel lijden tot euthanasie noopt. Zij overtuigen me echter niet. Is het juist om de zin van een leven geheel afhankelijk te stellen van het hebben van kinderen? Me dunkt dat dit een belediging van ongewild kinderlozen zou zijn. Verliest het leven zijn zin bij verlies van je kinderen? Hoe bijna onnavoelbaar ingrijpend de gebeurtenis ook is, dat valt in het algemeen niet vol te houden. Is verlies van je familie en vrienden voldoende reden voor euthanasie? Of moet ook meewegen wat je zelf voor anderen kunt betekenen?

Levensmoe

Is slechtiendheid, als lezen je hobby was, een reden om van dusdanig existentieel lijden te spreken, dat levensbeëindiging gerechtvaardigd is? Of neem je een abonnement op de blindenbibliotheek (vergeef me de trivialiteit, maar zij wordt opgeroepen door het voorbeeld dat Lips aandraagt)? Is mishandeling door je man een reden voor euthanasie? De vraag stellen is haar beantwoorden. Zijn deze oorzaken dan afzonderlijk misschien niet voldoende, maar in combinatie wel? Of ligt het voor de hand de oorzaken afzonderlijk aan te pakken en

daarmee de combinatie te reduceren tot een draagbaar lot? Het laatste lijkt me het geval. Ik word door deze voorbeelden van existentieel lijden dus niet overtuigd dat er een situatie aan de orde is die vergeleken kan worden met de overmachtsituatie waar een arts voor gesteld wordt in het geval van de medische indicatie voor euthanasie. Gaat het echt om uitzichtloos en ondraaglijk lijden dat euthanasie onvermijdelijk maakt? Of om levensmoeheid? Ik denk het laatste, maar levensmoeheid lijkt mij van een andere orde dan lijden volgens de criteria van de euthanasiewetgeving.

Doen de Hoge Raad en de wetgever geen recht aan existentieel lijden? Rechtvaardigt de situatie dat Lips in zijn slotzin zegt dat 'we niet moeten voorwenden dat het probleem niet bestaat en het terzijde schuiven'? Ik ben het in beide gevallen niet met hem eens. Het probleem wordt wel degelijk onderkend. Er wordt alleen een ander gewicht aan toegekend en er worden andere wegen dan euthanasie gekozen om ermee om te gaan.

x

verder lezen

Rascha Peper: Wie sloop gaat

Hanna, de hoofdpersoon in de roman *Wie sloop gaat* van Rascha Peper, is niet meer – of ze is er in elk geval niet meer. Enkele jaren geleden is zij namelijk met een kersverse geliefde sloop gegaan, maar het bootje werd overvaren en nam Hanna mee naar de bodem van de zee. De manier waarop zij uit het leven van haar naasten is verdwenen, laat littekens na. Vanuit de perspectieven van Hanna's voorlaatste en voorvoorlaatste geliefde, haar zus, nicht en vader krij-

gen we een beeld van Hanna, maar vooral van de weerslag van haar heengaan, de worsteling met vragen waar nooit meer antwoord op komt. Het boek mag dan zowel complex als subtiel zijn, het leest weg als een goede whodunnit. En net als bij een goede whodunnit verrast en intrigeert de ontknoping. [NvdW]

Rascha Peper, *Wie sloop gaat*; Veen (2003); 480 p., 12,50

Lauro Martines: Scourge and Fire

De Dominicaanse Broeder Girolamo Savonarola, die in het Italiaanse Florence aan het einde de 15e eeuw de macht brak van de Medici, wordt wel gezien als de voorloper van Luther en Calvijn. Maar ook als een fanatieke fundamentalist. Een eigenzinnige biografie toont nu aan dat Savonarola juist een groot voorvechter van een democratische republiek was. Uit walging over de corruptie van de kerk keerde hij zich tegen de Paus en de alleenheersers van de Italiaanse stadstaten. Met hulp van de Franse Koning Karel I lukte het hem in Florence een omwenteling in gang te zetten.

Zijn doel was zowel het geloof als het wereldlijke bestuur in Italië moreel te zuiveren. Een democratisch bestuurde republiek zag hij als voorwaarde daarvoor. Het conflict met de Paus leidde uiteindelijk tot zijn executie. Niccolò Machiavelli, die getuige was van de terechtstelling, maakte gebruik van de inzichten van Savonarola. [TvdL]

Lauro Martines: *Scourge and Fire*; Savonarola in Renaissance Italy; Jonathan Cape (2006)

Dimitri Verhulst: De helaasheid der dingen

Een Vlaams dorpscafé bezie je na dit boek met andere ogen. De stamgast aan de toog kan d'r een van Verhulst zijn. Een broer of een nonkel van Dimitri Verhulst die in *De helaasheid der dingen* verslag doet van zijn jeugd in Reetveerdegem. Het zijn hilarische en aandoenlijke drinkverhalen. Over André bijvoorbeeld, die in het café zijn hemd omhoog trekt om te laten zien dat hij niet meer naar

het toilet hoeft. "Kijk! En we keken. We keken hoe de stront in het zakje sijpelde. (...) 'Voilà,' zei hij, 'ik heb gedaan met schijten. Nu nog doorspoelen.' Hierop goot hij een pint bier ad fundum in zijn strot." [JvdM]

Dimitri Verhulst: *De helaasheid der dingen*; Contact (2006), 18,95

www.youtube.com

Het einde van de televisie is nabij. Het kan niet anders dan dat het passief kijken naar beelden waar je niet echt om hebt gevraagd op termijn wordt vervangen door websites als www.youtube.com. Op deze website zijn tienduizenden filmpjes te bekijken. Het meest populaire filmpje op de site, een fragment van een met een digitale camera opgenomen cabaretvoorstelling, is in een maand tijd 17 mil-

joen keer bekeken. Dat zijn helemaal geen slechte kijkcijfers. Ook voor politiek geïnteresseerden is deze site in potentie een nogal verslavend medium. Of je nu valt voor politieke commercials, politieke videoboodschappen van burgers of persiflages op het politieke bedrijf, het is allemaal hier te vinden. (FT)
www.youtube.com

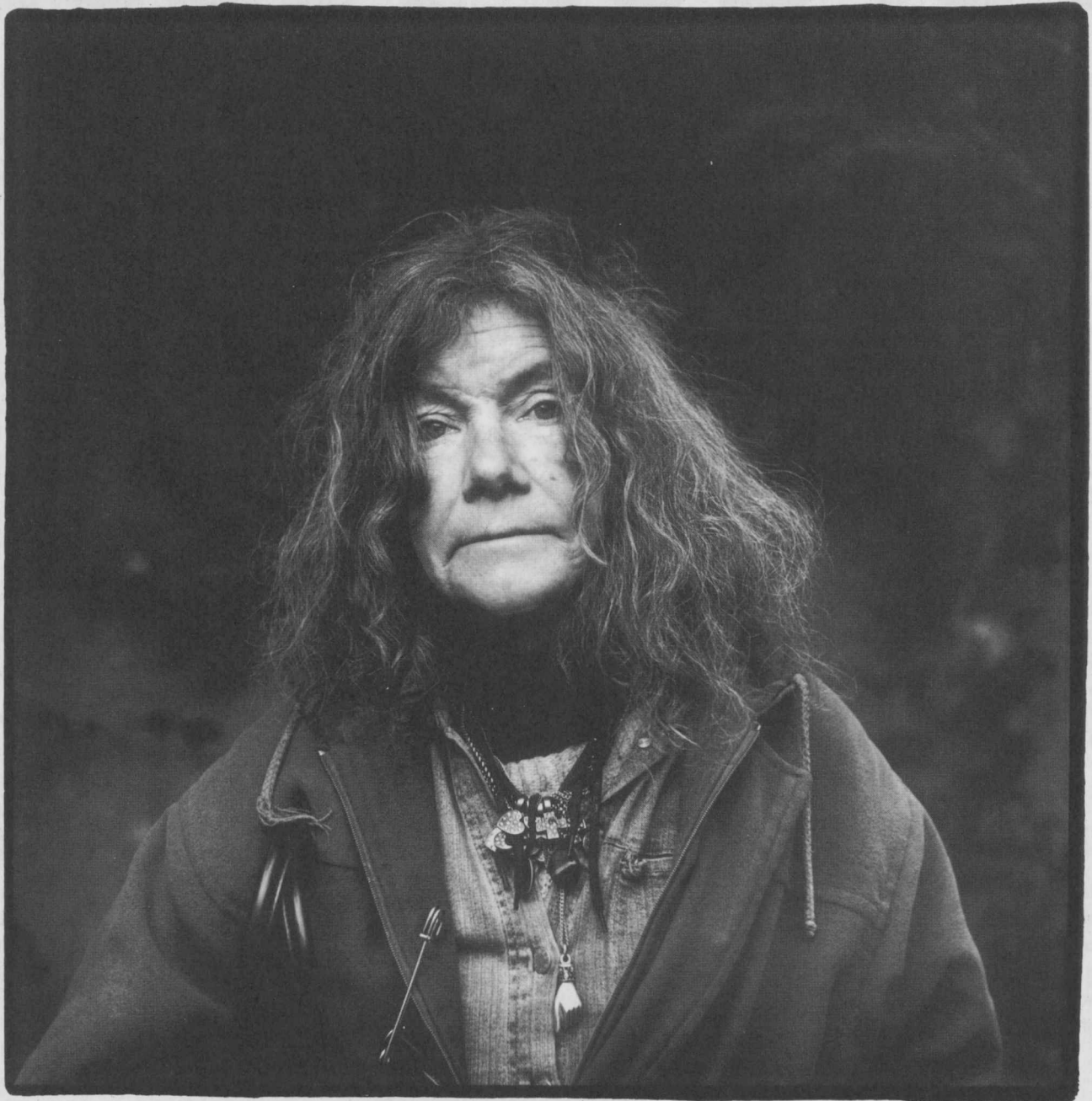
Anne Vegter: Sprookjes van de Planeet Aarde

De sprookjes van Anne Vegter zijn zoals sprookjes horen te zijn, maar toch ook weer niet. Kikkers, heksen, prinsesjes en rode schoenen worden ten tonele gevoerd. Er gebeurt iets (bijna) verschrikkelijks: een prinsesje poept op een jongenshoofd, een jongen verandert in een appelman, zelfgebakken laarsjes worden door de bosnerf bedreigd, en een reus wordt verliefd op de dwergen-koningin. Alle sprookjes lopen goed af: ze leefde langer gelukkig, ze leefden lang en werden daardoor gelukkig, ze waren gelukkig

en leefden dan ook langer. Anne Vegter slaagt er in om fantasie, absurditeit en vertrouwdheid te combineren. Dat maakt het boek aangenaam en indringend. [LN]

Anne Vegter: *Sprookjes van de Planeet Aarde*; geïllustreerd door Geerten en Judith Ten Bosch; Querido (2006), 13,95
(Anne Vegter schrijft met ingang van het volgende nummer een vaste bijdrage voor de Helling)

JEANET

De mannen en vrouwen slapen overal: onder de snelweg ...

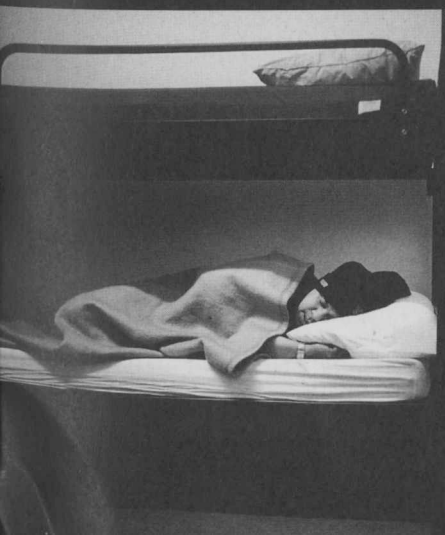
... in een verlaten kassencomplex ...

MAARTEN

... in de nachtopvang

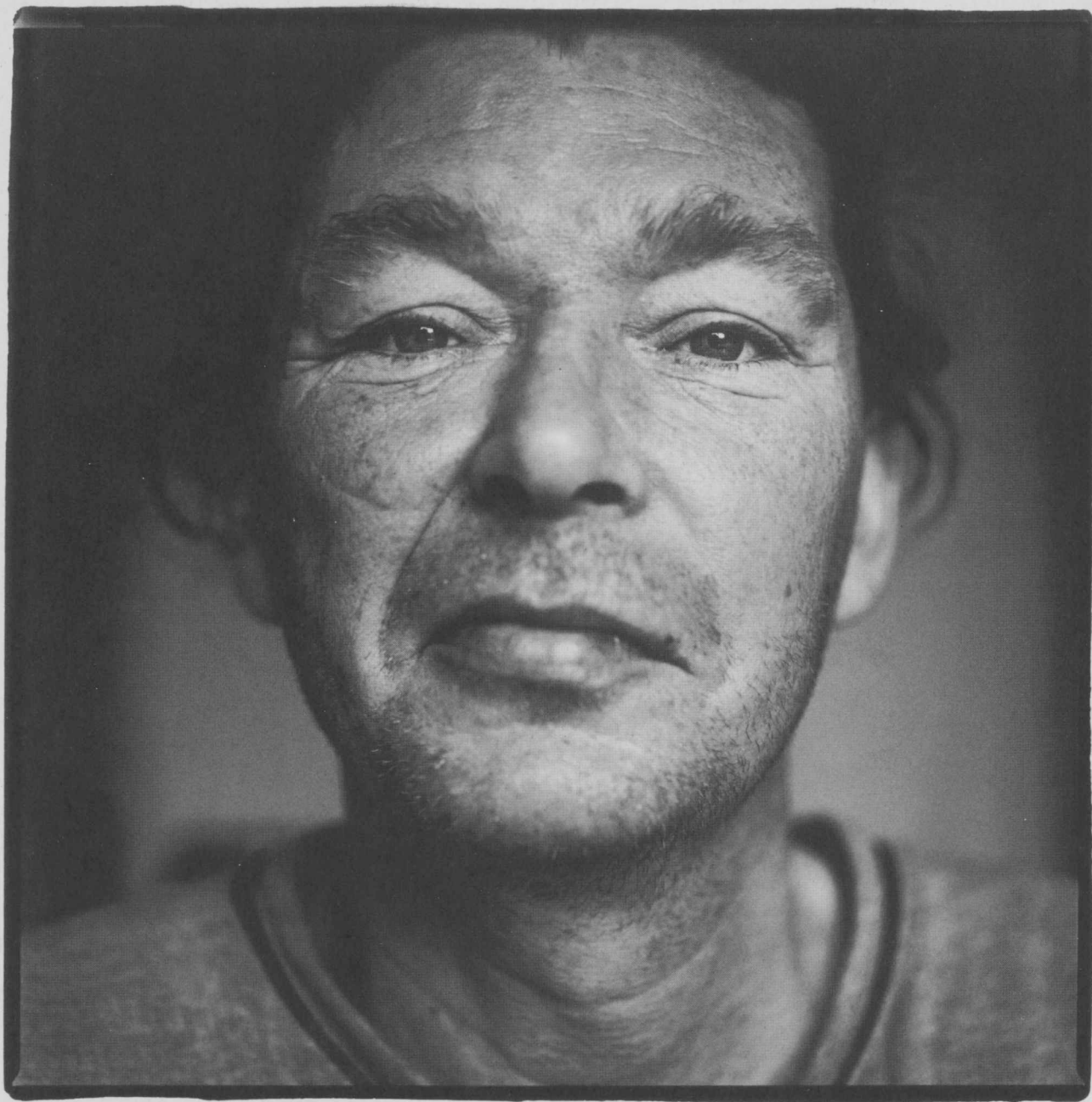
[z] onderdak

In Groningen werken alle instellingen en gemeentelijke diensten die te maken hebben met de zorg voor dak- en thuislozen samen. Doel is het voorkomen van dakloosheid, dak- en thuislozen te voorzien van opvang en zorg en hen de mogelijkheid te bieden de regie over het eigen leven te nemen. Daarmee wordt ook overlast voorkomen voor de inwoners van de stad en provincie Groningen.

Bemoeizorg is onderdeel van de aanpak. De zorgverleners gaan op pad als ze zich ongerust maken over een klant, ook als die klant zelf niet om hulp vraagt. Wanneer bezorgde burgers melding maken van een oude auto gebruikt door een zwerver als slaapplek, neemt een bemoeizorger een kijkje. Omdat hij niemand aantreft doet hij een briefje onder ruitenwisher: "zijn geweest, wil je contact ....."

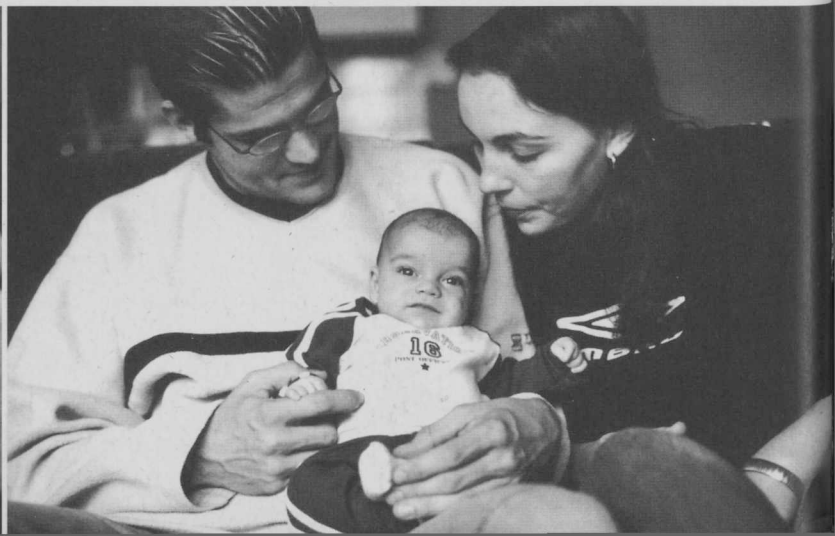
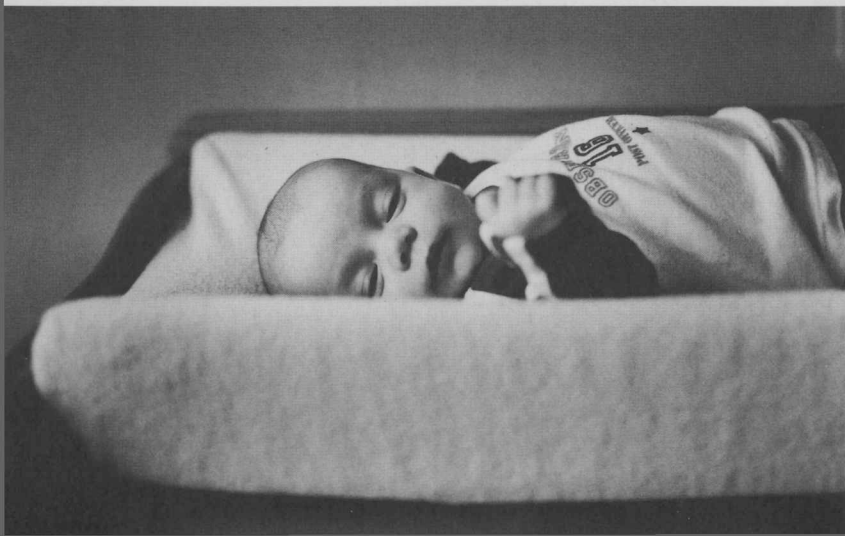
Fotograaf Erik Christenhusz trok een tijdje op met daklozen en zorgverleners. Een aantal foto's zijn opgenomen in het boek (z)Onderdak; Groninger gezamenlijke aanpak van dak- en thuislozenzorg (2006).

[ANONIEM]

... in een huis: een nieuwe start met vriendin en kind

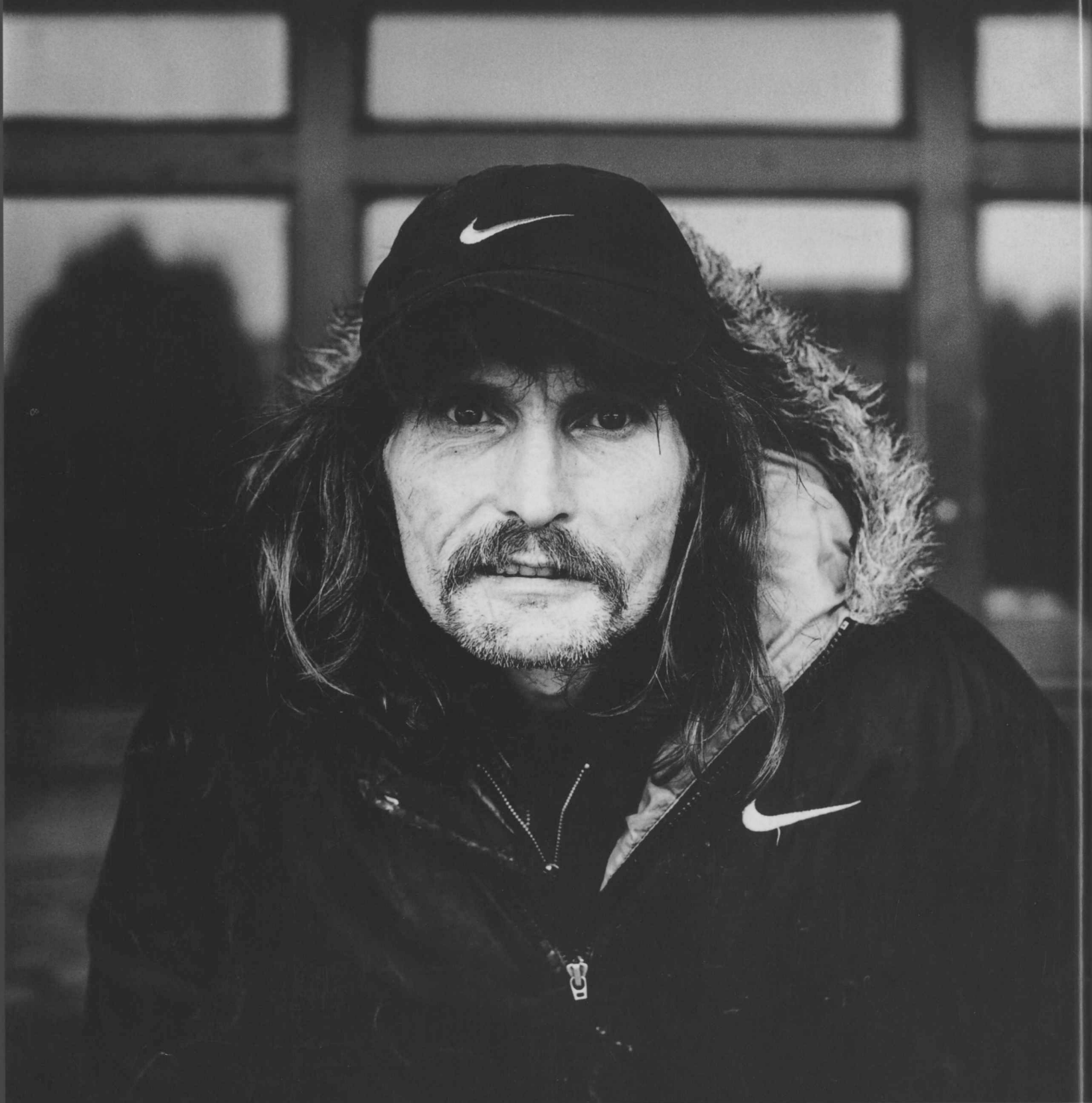

GERRIT

... in een auto, waar de bemoeizorger tevergeefs een afspraak probeert te maken

SIMON

DUPP.

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

LE
 TRO
 CON
 TIE
 CRA
 DEMO
 RECHT
 STATUUT
 OVERHEID
 BELIDT
 ZETEL
 VRIJHEID
 WET
 BELOFTE
 S
 RECHER
 STAAT
 V
 CE
 LIJKHEID
 WET
 TR
 REC
 EL
 CON
 TROLE
 ORD
 ZORC
 PARLE
 MENT
 D
 MO
 CRATIE
 BER
 AAK
 SLAC
 EN
 K
 IES
 RECHT
 FRAC
 TIE
 ID
 PARLE
 MENT
 BELOFT
 E
 REC
 ER
 INC
 BELEID
 T
 ZETEL
 BELEID
 RECHT
 MO
 CRATIE
 OVERHEID
 KONINK
 RIJK
 WET
 SV
 VOORSTEL
 W
 VRIJ
 HEID
 KAMER
 LID
 CRON
 DWET
 ZOR
 RE
 C
 FR
 INC
 ZETEL
 KONINK
 RIJK
 O
 BER
 AAD
 SLAC
 EN
 ORDE
 KAMER
 LID
 MAATSCHAP
 DEMOC
 RATIE
 BESLUIT
 CRON
 DWET
 RECHT
 PARLE
 MENT
 OVERHEID
 CON
 TROLE
 RE
 GELS
 VER
 AN
 TW
 OO
 P
 PARLE
 MENT
 RECHT
 STAAT
 ZORC
 S
 T
 T
 ROUW
 RECHT
 I
 CRON
 DWET
 OVERHEID
 WET
 EED
 RECHT
 WET
 BELEID
 ZETEL
 WET
 ER

FOUC

Tragiek van de controle ⁴

Interview met Jos de Mul — Sylvester Hoogmoed

nationaliteit & identiteit

Nationale identiteit ⁸

Een noodzakelijk kwaad — H.J. Schoo

Kosmopolitisme is onvermijdelijk ¹²

Interview met Kwame Appiah — Erik Schrijvers en Monique Kremer

Globalisering: paleis of wanorde ¹⁶

Boeken van Sloterdijk en Boomkens — Liesbeth Noordegraaf-Eelens

de verkiezingen & GroenLinks

Participatie tegen populisme ¹⁸

Maak van passieve klagers actieve beslissers — Bas van Stokkom

GroenLinksprogramma: Groei mee ²¹

Bart Snels en Noortje Thijssen

Verbeelding ²²

Kritiek 1 — Rutger Claassen

Trendbreuk ²⁵

Kritiek 2 — Tinne van der Straeten

Geen groei ²⁸

— Bram van der Lek

COLOFON

De Helling is een links tijdschrift over politiek en cultuur.

Versijnt viermaal per jaar.

Losse nummers: € 6,50

Jaarabonnement: € 24,50

Jongerenabonnement (t/m 27): € 12,50

Gironummer: 6990899,

t.n.v. Tijdschrift de Helling.

Niet voor 1 januari opgezegde

abonnements worden automatisch voor één jaar verlengd.

HOOFDREDACTEUR

Jelle van der Meer

REDACTIE

Natasja van den Berg

Maarten Brouwer

Tom van der Lee

Annet Lekkerkerker

Harro Maas

Liesbeth Noordegraaf-Eelens

Bart Snels

Farid Tabarki

Nanko van der Wijngaart

ISSN 0922-0119

CORRECTIE Tim Manders

VORMGEVING

Hennipman + Schalken

(Mark Schalken)

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER

100 % recycled

UITGEVER

Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

ADMINISTRATIE

De Helling

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

tel 030-239 99 00

partijbureau@groenlinks.nl

CORRESPONDENTIE

dehelling@groenlinks.nl

www.dehelling.net

WIKKEL

'Hellend Vlak' is een productie van Jack van Mildert / Stimuleringsfonds voor Avontuurlijk groen in de Polder. sap@worldmail.nl

Inkomensvergelijking ³²

Spraakverwarring over ongelijkheid — David Hollanders

Lobby in de VS ontspoord ³⁶

De corrumpering van de democratie — Hans Blokland

Europese lobby heeft vrij spel ⁴⁰

In Brussel ontbreken regels — Erik Wesselius

Pierre Bernard ⁴⁴

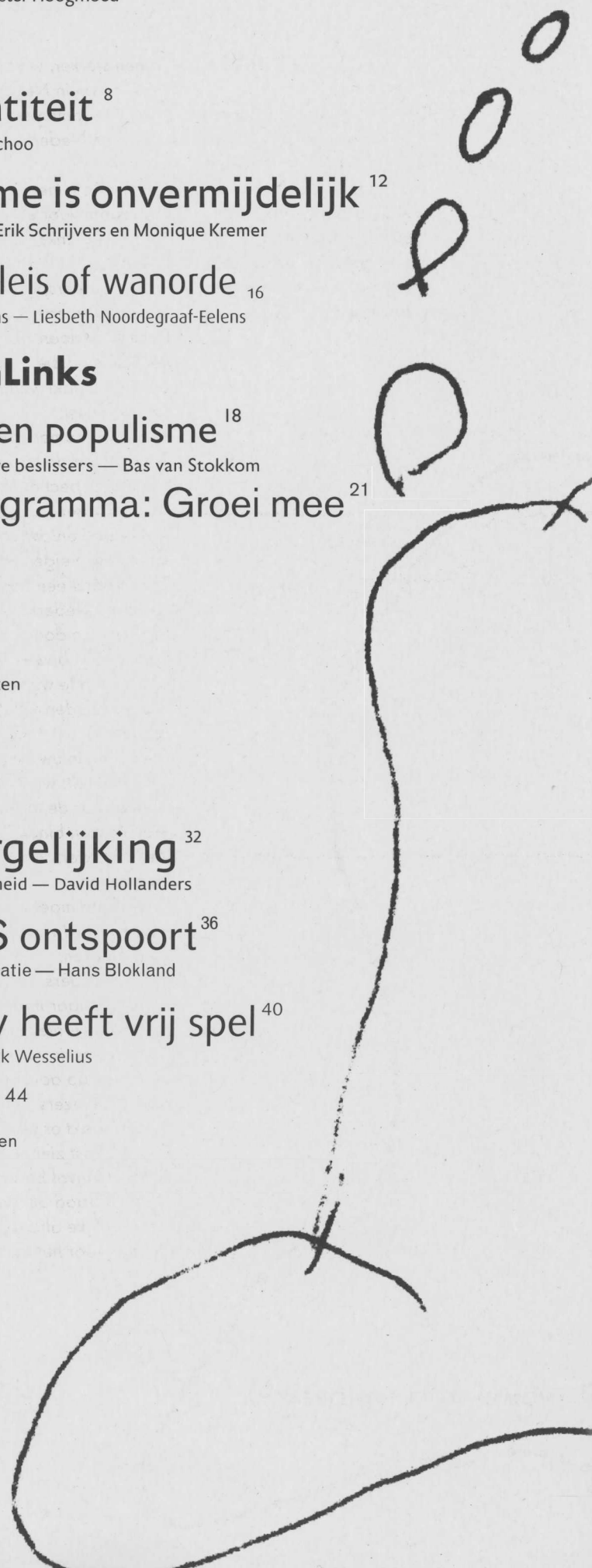
Links ontwerpen — Mark Schalken

Marja Vuijsje · 7

Wetenschappelijk Bureau · 11

Shervin Nekuee · 31

Verder Lezen · 43

de Helling

NR 3 · HERFST 2006 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

de Helling
3
herfst 2006

Poëzie

Titels van verkiezingsprogramma's vanaf 1977. Van welke partij en uit welk jaar, kunt u nalezen op www.dehelling.org. Daar leest u ook waarom de PvdA vanwege haar titel in november de verkiezingen gaat winnen. (JvdM)

*Samen sterker, werken aan een beter Nederland.
Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar.
Voor een samenleving met ambitie.
Een beter Nederland, voor hetzelfde geld.
Groei mee.
Het gaat om mensen.
Duurzaam voor elkaar.
Eerste weg links, stem voor sociale wederopbouw.
Juist nu!
Protest en perspectief.
Samenleven naar Bijbelse waarden.
Deze keer doen ze echt wat ze beloven.
Politiek is passie.
De VVD maakt werk van Nederland.
Tot uw dienst.
Betrokken samenleving, betrouwbare overheid.
Samen voor de toekomst.
Ruimte, respect en vooruitgang.
Durf te kiezen voor normen.
Overvloed en onbehagen.
Toekomst in eigen hand.
Zakelijk met een hart.
Leefbaar Nederland komt er nu aan.
Samenleven doe je niet alleen.
Bewogen in beweging.
Een wereld te winnen.
Woord houden.
Tegengas.
Investeren in uw toekomst.
Wat echt telt: werk, veiligheid en milieu.
Ruimte voor de toekomst.
Wat mensen bindt.
Vast en zeker.
Stem tegen.
Nederland moet weer aan de slag.
Verantwoord voortbouwen.
Verder kijken.
Het kan anders.
Op koers naar morgen.
Verzet en vernieuwing.
De toekomst is van iedereen.
Waar het op aankomt; Bijbels verantwoord beleid.
Aan alle kiezers.
De SP maakt er wat van.
De toekomst ziet er beter uit.
Om een zinvol bestaan.
Niet bij brood alleen.
Het redelijke alternatief.
Dit jaar voor het eerst!*

BIJ HET OMSLAG

Dit was in 1990 het beoogde nieuwe logo voor de Tweede Kamer. De kernwoorden waarvoor het parlement staat, vormen tezamen het heraldische beeld van de Nederlandse leeuw. Het logo combineert traditie met vernieuwing.

Het ontwerp is van Christine Baart, Jaap Bardet, Albert Hennipman en Moniek Voorhout (met ondersteuning van Karel Martens): de ontwerpgroep van de Sdu, de voormalige Staatsdrukkerij-Uitgeverij die in 1988 was geprivatiseerd als eerste overheidsdienst.

Vlak voor de opening van de nieuwbouw van de Tweede Kamer werd de totale huisstijl – samen met het beeld van Kounellis – weggestemd, na een lobby door tegenstanders van het nieuwe visuele elan. Kort daarop werd ook de Sdu-ontwerpgroep ontmanteld. Een visie op zorgvuldige, democratische communicatie leek niet langer te behoren tot de kerntaken van de overheid. [zie ook p. 44]

YVONNE 1982 EINDHOVEN

>ZIE P.17

Tragiek

van de controle

De moderne, op maakbaarheid en beheersing gerichte samenleving heeft een tragisch karakter. Het inzicht ontbreekt dat teveel van het goede ook het kwade kan zijn. Filosoof Jos de Mul neemt ons terug naar de wijsheid van de Griekse tragedies.

SYLVESTER HOOGMOED

Sylvester Hoogmoed is freelance journalist

“Enkele dagen na de moord op Theo van Gogh gaf ik een seminar voor topambtenaren in Den Haag. Ik stelde voor om Antigone te gaan lezen. De eerste reactie was: ‘Nederland staat in brand, kunnen we het daar niet beter over hebben?’ Maar op een bepaald moment zagen ze toch wat de relevantie is van zo’n tragedie uit de klassieke oudheid. Je gaat op een andere manier aankijken tegen een escalatie zoals die op dat moment plaatsvond.”

Jos de Mul (1956), een jongensachtige man met vrolijke krullen, is hoogleraar filosofie van mens en cultuur aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. In 2003 werd zijn boek *Cyberspace Odyssee* onderscheiden met de Socratesprijs voor het beste filosofieboek. Regelmatig publiceert hij essays over hedendaagse cultuur in het NRC *Handelsblad*. Dit voorjaar verscheen zijn nieuwste boek *De domesticatie van het noodlot. De wedergeboorte van de tragedie uit de geest van de technologie* en hierin trekt De Mul een parallel tussen Ayaan Hirsi Ali en Antigone, de tragische heldin uit het klassieke stuk van Sophokles. Antigone ziet het als haar plicht om haar broer te begraven, terwijl haar oom Kreon, de machthebber van het door burgeroorlog geteisterde Thebe, dat om politieke redenen heeft verboden. Antigone strijdt koppig voor haar principes. Het conflict escaleert en eindigt ermee dat Kreon zijn nicht levend laat begraven. Zelf blijft hij ontredder achter. De Mul: “De vergelijking van Hirsi Ali met Antigone is, sinds ik die interpretatie eind 2004 in een artikel in *NRC Handelsblad* publiceerde, alleen maar overtuigender geworden. Ik noemde minister Verdonk toen de ideale vertolker van de halsstarrige Kreon, hoewel ze in werkelijkheid aan de zijde van Hirsi Ali stond. Maar zoals we weten heeft ze die rol inmiddels met verve gespeeld. Dat maakt duidelijk dat het geen kwaad zou kun-

nen voor politici een literaire sensibiliteit voor het tragische te ontwikkelen.”

Zou Hirsi Ali zichzelf herkennen in Antigone?

“Ze is in vele opzichten een zeer intelligente vrouw, maar tegelijkertijd lijkt ze verblind te zijn door haar idealen. Als haar doelstelling is vrouwen uit moslimculturen te emanciperen, dan kun je daar alleen maar heel veel sympathie voor hebben. Maar op de een of andere manier zou ze toch moeten beseffen dat haar confrontatie-politiek contraproductief werkt.”

Hebben niet alle politici iets tragisch? Wat ze ook doen, het heeft bijna altijd ook ongewenste effecten. Toch wordt van ze verwacht dat ze iets doen.

“Ja, de moderne, op beheersing gerichte samenleving heeft een tragisch karakter, daar spelen we allemaal onze rol in. Maar beseff dat kan wel helpen om je in ieder geval te wapenen tegen een overdreven geloof in de maakbaarheid van die samenleving. Het kan het inzicht geven dat teveel van het goede ook het kwade kan zijn. Bijvoorbeeld als het gaat om de reactie op moslimfundamentalistisch geweld. Dat je een samenleving daartegen moet beschermen staat buiten kijf – ik pleit niet voor een fatalistisch afwachten. Maar je moet goed afwegen of de inzet van je middelen niet contraproductief is. Wat offeren we op aan vrijheden om onze vrijheid te beschermen? Door een overdaad aan beveiligingmaatregelen in bijvoorbeeld de luchtvaart is de maatschappelijke ontwrichting misschien wel groter dan door wat de moslimfundamentalisten teweeg brengen.

“Ik hoorde een aantal maanden geleden een reportage over de Baader-Meinhof-groep in de jaren zeventig. Het is heel interessant om daar nu op terug te kijken. De manier waarop de Duitse staat reageerde, onder meer met *Berufsverbote* voor vermeende radicalen, droeg bij aan de escalatie van het conflict. Achteraf geven vele autoriteiten die daarbij toen betrokken waren toe dat ze dat niet goed hebben aangepakt. Je zou mogen hopen dat men lering trekt uit dergelijke gebeurtenissen. In veel opzichten doen we dat niet. Je ziet een soort mythologische hoop het moslimfundamentalistisch geweld te kunnen beheersen. Blijkbaar is daar behoefte aan. Niet alleen bij politici, maar ook bij de bevolking, want politici die daarop tamboereren krijgen in de polls vaak veel potentiële stemmen.”

Het zou helpen om naar de klassieke tragedies te kijken?

“De protagonisten in die tragedies doen vreselijk hun best het onheil te voorkomen en juist daarvoor bewerkstelligen ze dat het erger wordt dan

het al is. Kenmerkend voor tragische helden is dat ze hun tragiek niet, of veel te laat beseffen. De Grieken gaven in de tragedies een artistieke uitdrukking aan dat inzicht. In de hedendaagse cultuur gebeurt dat overigens ook, in de film of in romanvorm, bijvoorbeeld door een auteur als Houellebecq.

“Ook in onze samenleving is de tragiek volop aanwezig, het besef daarvan daarentegen veel minder. Maar dat is wel groeiende. Velen zien inmiddels de schaduwzijden van de technologische samenleving: de milieuproblematiek, de oorlogstechnologie... De tegenstrijdige reacties die Houellebecq oproept geeft aan dat hij met zijn kritiek op de vermarkting van alles – inclusief de liefde – aan het wroeten is in een open zenuw van onze samenleving.”

Aan de andere kant, als je niet gelooft in de mogelijkheid van het afwenden van het gevaar dreigt dan niet dat mensen door al het onheil afgestompt raken en hun idealen verliezen?

“Wanneer je inziet dat alles wat je doet onvoorzienbare neveneffecten heeft, dan kan dat verlamrend werken en leiden tot lethargie. Maar je kunt ook zeggen dat ingrijpen in de natuur en in de samenleving onvermijdelijk is, maar we niet moeten proberen al te krampachtig alles in de hand te houden. We moeten een zekere openheid naar de onvoorspelbaarheid houden. Dan is er eerder een bevrijding van de regelzucht, van de neiging om voor iedere mogelijke toekomstige afwijking een oplossing te willen bedenken. Dat kan net zo goed verlamrend werken.

“Volgens Aristoteles roept de tragedie op tot voorzichtigheid. We worden ons bewust van wat er kan gebeuren wanneer je door overmoed verblind bent, al te overtuigd bent van het eigen gelijk of de zaken verkeerd inschat. Maar je kunt tragedies ook op een andere manier lezen, zoals de Duitse filosoof Heidegger deed, die zich in de jaren dertig met de tragedies heeft beziggehouden en er meer het heroïsche in zag. Ook al weet je dat noodlottigheden het gevolg zullen zijn, je moet die ten volle affirmeren. In de jaren dertig had hij het in zijn colleges over de wereld-historische rol van Duitsland. Hij wees er niet alleen op dat die onvermijdelijk gewelddadig zou zijn, maar hij was zelfs van mening dat grote politiek een overgave aan het overweldigende vereist. Tragisch besef leidt dus bij Aristoteles noch bij Heidegger tot een soort nihilisme. “Wie Aristoteles volgt, zal prudente terughoudendheid betrachten. Neem bijvoorbeeld, om een grote tragedie van dit moment te noemen, de bezetting van Irak. De Amerikanen zijn een bij uitstek tragisch volk. Zij gingen er vol in, volledig overtuigd van hun eigen gelijk: *We're gonna bring democracy to Irak!* We heb-

Tragiek van de controle

ben gezien hoe vreselijk dat uit de hand gelopen is. Je kunt je dan afvragen of ze dat niet op een meer prudente manier hadden kunnen aanpakken. Terughoudendheid staat niet gelijk aan het verlies van idealen. Misschien wel verlies van absolute idealen. Als je ervan overtuigd bent dat je de ideale samenleving op korte termijn kunt realiseren, is prudent handelen een ontnuchtering. Maar uit naam van goede idealen is al veel onheil veroorzaakt. Dat tragische inzicht maakt een meer genuanceerde kijk mogelijk. Wanneer je verblind bent door je eigen gelijk en koste wat kost je idealen wilt realiseren, ligt het onheil altijd op de loer."

Is de ontvankelijkheid voor het tragische in Europa groter dan in de Verenigde Staten?

"Dat geloof ik wel. In een essay over de Europese identiteit schrijft George Steiner dat Europa wordt gevormd door 'Athene' en 'Jeruzalem', door enerzijds het rationalisme en anderzijds het christendom. Twee pijlers die soms heel erg botsen. Maar die twee polen zijn ook in de Verenigde Staten aanwezig, veel sterker zelfs nog dan in Europa. De Europese cultuur onderscheidt zich volgens mij van de Amerikaanse door haar tragische traditie. Dat begint bij de Oude Grieken, maar is ook sterk vormgegeven in de negentiende en twintigste eeuw, in de romantraditie en de Europese film. Het toont zich ook duidelijk in de internationale politiek, als je kijkt naar de enorme scepsis die er in Europa heerste over de inval in Irak. Daarbij spelen natuurlijk ook pragmatische of zelfs ronduit cynische afwegingen een rol, zoals de economische belangen van Frankrijk in de Arabische wereld. Maar ik denk dat in Europa ook meespeelt het inzicht dat het Irak-beleid van de Verenigde Staten niet de juiste manier is om deze situatie tot een goed einde te brengen. Dat heeft te maken met iets van tragische wijsheid van Europa. Die is heel duur gekocht – denk aan de grote godsdienstoorlogen en de twee wereldoorlogen die hun bakermat hadden in Europa. In Amerika is dat besef veel minder groot. Misschien heeft dat te maken met het feit dat de Amerikaanse cultuur relatief jong is. Het land heeft een relatief korte geschiedenis, waarin maakbaarheid een enorme rol heeft gespeeld. Je zou denken dat Vietnam een omkering had gebracht, want dat is een enorm trauma geweest voor de Amerikanen. Maar in Irak zijn ze er weer even hard ingegaan en lijkt zich de geschiedenis te herhalen. Misschien zal het daar nog wel traumatischer gaan verlopen."

Hoe zit dat dan met de trouwe bondgenoot Nederland?

"Nederland was een van de weinige Europese landen die troepen leverde na de inval in Irak.

De Nederlandse cultuur is sinds de Tweede Wereldoorlog van alle Europese landen het meest Angelsaksisch georiënteerd. Niet alleen is het een van de trouwste bondgenoten van de Verenigde Staten, je ziet het vooral ook aan de gretigheid waarmee de Angelsaksische cultuur wordt binnengehaald. Je hoeft maar de Belgische grens over te gaan of je komt in een andere wereld. Als ik het heb over de Angelsaksische wereld, dan bedoel ik overigens vooral de Amerikaanse. De Engelse cultuur staat met één voet nog heel sterk in de Europese traditie. Een van de grootste tragedieschrijvers kwam tenslotte uit Engeland: Shakespeare. Ook in de Engelse romancultuur en in de Britse humor en ironie is het tragische besef stevig geworteld. Maar zeker in politiek opzicht schurkt het heel erg aan tegen de Amerikanen."

In de Nederlandse literatuur spreekt het tragische heel duidelijk uit het oeuvre van iemand als W.F. Hermans. Die is wel heel erg illusieeloos. Zijn er schrijvers die ondanks een tragisch besef toch kunnen inspireren tot handelen?

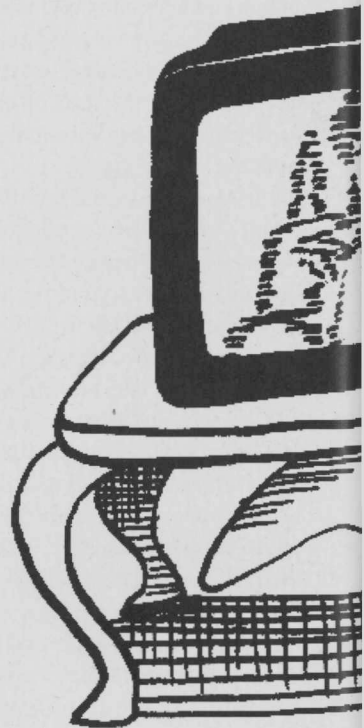
"Misschien is de Reviaanse ironie daarvan wel een goed voorbeeld. Mensen willen altijd weten: was hij een oprechte katholiek, of zat hij de zaak in de zeik te nemen? Hoogstwaarschijnlijk beide! Een notie die centraal staat bij de tragedie is de ambiguïteit. De moderne cultuur kent een enorme scheidingsdrift. We willen bijvoorbeeld goed en kwaad kunnen onderscheiden. In Nederland heb je dat heel sterk ten aanzien van de Tweede Wereldoorlog, terwijl – zoals Hermans bijvoorbeeld liet zien – het van hele kleine toevalligheden die je zelf niet in de hand hebt, kan afhangen of je een held wordt of een landverrader. Dat vinden we heel moeilijk te aanvaarden. Net als bij Hermans komt in het werk van Reve die ambiguïteit heel duidelijk tot uitdrukking."

Wordt ambiguïteit niet steeds moeilijker geaccepteerd, in onze zapp-cultuur?

"In soundbite-cultuur passen weinig nuances, dat klopt. Het is ja óf nee en er moeten ferme standpunten worden verkondigd. Maar met ambiguïteit valt sowieso zeer moeilijk te leven, dat geldt voor iedere cultuur. Ambiguïteiten hebben iets onbehagelijks. Illusies zijn zo veel aangenamer."

x

Jos de Mul, *De domesticatie van het noodlot. De wedergeboorte van de tragedie uit de geest van de technologie*; Klement, 2006, 23,50 euro

de retoriek van het Midden-Oosten

marja vuijsje

Met zijn armoedige jasje en klunzige omgangsvormen doet de huidige president van Iran mij steeds denken aan een oude Israëliische kibboetsnik die ik wel eens tref bij mijn broer in Jeruzalem. Niet alleen in uiterlijk en presentatie zijn er overeenkomsten tussen de Iraanse grootleverancier van akelige holocaustontkenningen en de in Hongarije geboren Israëliër die als enige van zijn familie de Tweede Wereldoorlog overleefde. Net zoals Ahmadinejad combineert de vriend van mijn broer een aantal linkse opvattingen over sociale rechtvaardigheid met een hang naar complottheorieën. Al staat de inhoud van de complotten die de twee mannen ontwaren diametraal tegenover elkaar. Terwijl Ahmadinejad furore maakt met het idee dat de zionisten de massamoord op de joden grotendeels uit hun duim hebben gezogen om zich als wrede imperialisten te kunnen nestelen in het Midden-Oosten, is de voormalige Hongaar ervan overtuigd dat iedereen met kritiek op Israël er eigenlijk op uit is het karwei af te maken dat door Hitler is begonnen: uitroeiing van alle

joden. Niet-joden die daar anders over denken zijn volgens hem ordinaire antisemieten. Voor de joden die vinden dat Israël concessies moet doen om vrede te sluiten met zijn buurlanden heeft hij zo mogelijk nog diepere minachting; allemaal verraders van hun vergaste bloedverwanten.

Hoewel de oude kibboetsnik zich wel erg ongeremd overgeeft aan zijn angsten, is hij in Israël niet de enige die met een lang geleden geïmplanteed wantrouwen de wereld om zich heen beziet en vindt dat er niet hard genoeg opgetreden kan worden om de veiligheid van het joodse thuisland te garanderen. Net zoals Ahmadinejad niet de enige moslimse inwoner is van het Midden-Oosten die Israël ervaart als het ultieme symbool van westerse overheersing en meent dat de joden die daar na '45 zijn gekomen niets hebben te zoeken in hún regio.

Wie een voorliefde heeft voor heftige symboliek en een sfeer van broeierig wantrouwen kan in het Midden-Oosten zijn hart ophalen. Wie in de ban is van het idee dat de wereld van nu wordt beheerst door tegenstellingen tussen De Islam en Het Westen hoeft weinig meer te doen dan te wijzen op de retoriek die in het Midden-Oosten wordt gebezigd om te suggereren dat daar de ultieme cultural clash plaatsvindt. Het is niet alleen vanwege de olie dat de rest van de wereld met argusogen volgt wat daar allemaal gebeurt en westerse kranten elke harde uitspraak die daar wordt gedaan gretig optekenen. Toen een regeringsgetrouwe krant op instigatie van de Iraanse president aankondigde

dat ze in antwoord op de Deense cartoons een tentoonstelling ging organiseren met holocaustcartoons werd daarover in Europa, Amerika en Israël uitgebreid verslag gedaan.

Door alle berichtgeving hierover zou je verwachten dat het storm ging lopen daar bij die tentoonstelling in Teheran. Met rode oortjes begon ik aan een artikel van een journalist van de Frankfurter Allgemeine Zeitung die er vier uur lang was blijven rondhangen. Er waren slechts zes bezoekers komen opdagen: drie westerse journalisten en hun tolken. Zijn conclusie: het rauwe antisemitisme leeft niet onder Iraniërs. Bovendien hebben ze wel wat anders aan het hoofd. Waarschijnlijk heeft dát bericht mijn oude kibboetsnik niet bereikt.

×

Nationale

H.J. SCHOO

Een nationale identiteit dient sociale en politieke doelen en biedt een emotioneel tehuis. Dat benauwt vaak, maar helemaal zonder is erg schraal. Als de Nederlandse elite dit negeert, aldus H.J. Schoo, komen we niet verder dan voetbalnationalisme en André Hazes; of nog erger: het oppoetsen van etnische en religieuze identiteiten.

H.J. Schoo is politiek columnist van de Volkskrant

Identiteit is maar een glibberig begrip, 'een kwal op het strand', vond de historicus Kossmann het. Zijn beroemde vakgenoot Johan Huizinga (1872-1945) vond dat ook al. Met 'geestesmerk', het woord dat hij voor 'identiteit' muntte - of dacht te munten: Abraham Kuyper bleek hem te zijn voorgegaan - wilde hij maar zeggen "dat de hoedanigheid van een volksaard ten slotte met geen woorden te beschrijven is, dat men het *merk* moet proeven op de tong" (1935). Je herkent het als je het ziet, zogezegd, maar het omschrijven, preciseren, meten is van een volstrekt andere orde.

'Volksaard', 'geestesmerk', 'nationaal karakter', 'natiebesef', 'identiteit' - het zijn allemaal verwante, elkaar overlappende, maar vage, enigszins duistere en meestal omstreden begrippen. De betekenis die 'identiteit' nu meestal heeft: samenvallen met, onveranderlijke kern, onvervreemdbaar wezen, is uit de nevelen van de Romantiek tot ons gekomen, samen met begrippen als 'essentie' en 'authenticiteit'. Onze domineesverlichting moest al weinig van die zweverige Romantiek hebben: te Duits en duister.

Bataafse mythe

Die domineesverlichting hield zich in de tweede helft van de achttiende eeuw niettemin intensief met vaderland en natie bezig, zoals de historicus Niek van Sas laat zien in zijn recente *De metamorfose van Nederland* (2004). In een jarenlang debat kruisten orangisten en patriotten, aanhangers van het oude, stadhouderlijke regime en voorstanders van een moderne staat op grondslag van burgerlijke vrijheden en, later, volkssoevereiniteit, de degenen over het karakter van de Nederlandse natie.

Het toenmalige debat en de ermee verbonden vaderlands-cultus politiseerden de natie en haar veronderstelde 'karakter' en gaven haar een prominente plaats in het bewustzijn van de (opkomende) burgerij. Zoals Van Sas schrijft: "In het complex van bindingen en loyaliteiten, het coördinatenstelsel van elk individu, kreeg de natie in de tweede helft van de achttiende eeuw een steeds hogere waarde, hoger vooral dan vorst en religie." En dan stad of streek, die in het voorafgaande 'coördinatenstelsel' nog hoog reikten. Een "algemeen-Nederlands besef", op zich niet nieuw, werd door deze laat achttiende-eeuwse vaderlandscultus "verbreed en verdiept".

Van Sas' behandeling van het Verlichtingsnationalisme maakt duidelijk hoe dit debat uiteindelijk tot redelijke overeenstemming leidde over de grondslagen van de moderne Nederlandse natiestaat - ook tussen de elkaar daarvoor verbeterd bestrijdende orangisten en patriotten. Het kosmopolitisme dat het Franse Verlichtingsdenken kenmerkte werd gematigd door de *nationalisatie* van universele beginselen als kennis, deugd en geluk. Ook slaagde men erin vaderlandslievend burgerschap te verzoenen met de notie van het wereldburgerschap.

De nieuwe consensusopvatting over de eenheid van land en volk kreeg met de stichting van het Koninkrijk ook een passende staatkundige gestalte. De gewestelijke autonomie werd ingeperkt, de gelijkheid voor de wet van alle burgers afgekondigd. Ook joden werden, ondanks aarzelingen bij de 'echte' Bataven en de nog krachtige Bataafse mythe, in het nationale plaatje ingepast. De beginselen van de moderne rechtsstaat maakten een inclusief burgerschap en natiebesef mogelijk waarin religieuze of lokale loyaliteiten geen overheersende rol speelden. Na een lange periode van politisering verwierf de natie al rond 1800 een onomstreden, bovenpartijdige status.

Volgens Van Sas heeft dit ongedeelde natiebesef de eeuwen getrotseerd. Zelfs het getouwtrek over Nederlands identiteit tijdens

identiteit

de emancipatiestrijd van de gereformeerde en katholieke volksdelen, ondermijnende de eenheid niet. Terwijl de liberalen politiek-maatschappelijk domineerden en zich opwierpen als de hoeders bij uitstek van de nationale consensus, deden de gereformeerden onder Groen van Prinsterer een poging de natie een calvinistische signatuur te geven. Uiteindelijk namen zij genoegen met soevereiniteit in eigen kring. "De sleutelfiguur in dit veranderingsproces is Abraham Kuyper", meent VU-historicus Georg Harinck. Kuyper legde de grondslag voor het democratisch pluralisme van de verzuiling door te breken met "de gedachte dat er een uniforme definitie van natie, burgerschap en het publieke domein diende te zijn".

Van Sas ziet geen noemenswaardige tegenstelling tussen de verzuiling – het arrangement waarmee rivaliserende volksdelen de macht deelden – en de vorming van een vaderlandse identiteit. Zuilenbestel en natiestaat zijn voor hem als twee zijden van dezelfde medaille. De aanvaarding van een ongedeelde, maar pluriforme natiestaat verschafte zoveel *common ground* dat de verzuiling mogelijk werd. Op haar beurt versterkte het democratisch pluralisme van de verzuiling de fundering van de natiestaat. Binnen een vanzelfsprekend nationaal verband bloeiden de particularistische groepsidentiteiten van de volksdelen.

Na de Tweede Wereldoorlog hekelden vernieuwers van diverse pluimage de Nederlandse hokjesgeest en ijverden voor *nationale* eenheid, maar zo'n 'doorbraak' kwam er niet. Nog een keer zetten de soevereine volksdelen zich schrap tegen het opgeven van hun groepsidentiteiten. Couwenberg roept in dit verband een uitspraak van toenmalig ARP-leider Bruins Slot in herinnering: "Wat ons als Nederlanders bindt, is zuiver negatief van aard, te weten de erkenning van elkaar, ieder in zijn bijzondere eigen aard, en het vinden van een vorm van samenleving die alle ruimte laat voor het beleven van die verscheidenheid en dus afziet van iedere poging haar onder één nationale noemer te brengen."

Postnationale

De zuilenheerschappij duurde tot midden jaren zestig. Het bestel ontfermde zich over de wederopbouw, voltooide de emancipatie van de volksdelen en bracht, onbedoeld, een volkseenheid tot stand die een juweel van een verzorgingsstaat mogelijk maakte. Eind goed, al goed? Werd na het intermezzo van de verzuiling op grondslag van de verdelende rechtvaardigheid van de verzorgingsstaat een naadloze nationale identiteit hersteld? Nee, want toen in de jaren zestig de oude scheidslijnen verdwenen, brak niet 'het nationale', zoals Huizinga het noemde, door, maar drong 'het postnationale' zich naar de voorgrond (je zou ook van een regressie naar het 'pre-nationale' kunnen spreken).

De Tweede Wereldoorlog speelde hierin een hoofdrol. Hans Blom, de directeur van het NIOD, heeft de roerige jaren zestig "een verlate en verhevigde reactie" op de oorlog genoemd. De zestigers trokken radicale lessen uit 'het falen' van de oorlogsgeneratie. Nationaal gevoel, de natiestaat met zijn potentieel voor nationalistische wanen en uitwassen, waren een onbeheersbaar gevaar gebleken. De natiestaat sluit buiten, daarom is ieder nationaal sentiment of een krachtige nationale identiteit verwerpelijk. Historicus en *sixties* adept Hans Righart was een exponent van deze richting. Aan de ene kant ontkende hij het bestaan van een nationale identiteit, daarvoor had de verzuiling te veel verdeeldheid gezaaid. Bovendien achtte hij haar een gevaar en nog overbodig ook. Internationalisme en een Europese identiteit wenkten. Na de neergang van de zuilen, waaraan we collectieve identiteiten hadden ontleend, kon

Nederland probleemloos opgaan in een verenigd Europa.

Op de relativisering van de nationale identiteit door de verzuilde elites volgde aldus haar principiële afwijzing door de postverzuilde elite. In deze wending is overigens moeiteloos historische continuïteit te ontwaren. De Nederlandse identiteit combineert nationale eigenaardigheden met een gooi naar het wereldburgerschap, fuseert particularisme met universalisme, het nationale met het bovennationale. Misschien is dat zelfs haar 'wezen'. Zodra de nationale identiteit na de verzuiling meer dreigde te worden dan het Koningshuis – als republiek vermeld ik het met nadruk – en een paspoort, verklaarde de postnationale, kosmopolitische voorhoede haar overbodig. We kunnen zonder, ons voorland is niet de natiestaat Nederland, maar een ongedeelde wereld waar een supranationale rechtsorde heerst.

Crisis

Men kan er over twisten of de elite het vaderland met deze vlucht naar voren depolitiseerde of juist politiseerde tegenover een 'klootjesvolk' dat er wel waarde aan hechtte. Het elitaire postnationalisme bevatte trouwens zelf allerlei nationale elementen. De hovaardige gidslandgedachte, tolerantie en openheid als nationale deugden, Nederlands' morele voortreffelijkheid, onbaatzuchtigheid en opofferingsgezindheid en de 'verworvenheden' van de jaren zestig. De voorbeeldige verzorgingsstaat natuurlijk, een libertijnse moraal die we in een achterlijke wereld als superieur voorhielden, de spectaculaire neergang van het georganiseerde christendom, narco-chauvinisme, het kampioenschap ontwikkelingshulp. Geen nationale sentimenten alstublieft, maar bij de aanblik van al dit tafelzilver zwol ook de postnationale borst van nationale trots. Zoals de filosoof Peter Sloterdijk opmerkte: 'het kosmopolitisme is het provincialisme der verworden'.

In deze context passen ook het cultuurrelativisme en multiculturalisme van de babyboomgeneratie in de omgang met immigranten. Wie een nationale identiteit verwerpt, kan nauwelijks anders dan nieuwkomers hun gang laten gaan. Hier geen *laïcité* en *républicanisme* om immigranten mee in te burgeren, geen dwingende taalpolitiek of kordate amerikanisering via de arbeidsmarkt, maar een goedertieren, 'waardevrije' verzorgingsstaat, tolerantie grenzend aan onverschilligheid, en, oudergewoonte, soevereiniteit in eigen kring. Waarschijnlijk was de verborgen agenda in deze houding dat immigranten als vanzelf zouden vallen voor de verleiding van onze nationale voortreffelijkheden.

Het afzien van een geprononceerde, gearticuleerde nationale identiteit door de postverzuilde elite heeft in het nieuwe millennium tot een dubbele politieke crisis geleid, met ingrijpende consequenties voor Nederlands zelfbeeld en internationale imago. Eerst het failliet van het multiculturalisme en de opkomst van het populisme, vervolgens een luidkeels 'nee' tegen de Europese Grondwet. Op weg naar haar postnationale bestemming verloor de elite het voetvolk. Voor de elite had de natiestaat geen speciale betekenis meer, voor de gewone man is hij, als verzorgingsstaat en vanzelfsprekende cultuurnatie, het gekoesterde vaderland. Wie of wat dit bedreigt, reëel of ingebeeld, moet op krachtige afwijzing rekenen. Politiseerde eind achttiende eeuw de elite het vaderland, aan het begin van de eenentwintigste doet 'het gemene volk' dat. De Opstand der Burgers uit 2002 en het nee tegen de Grondwet in 2005 maakten korte metten met een elitaire, postnationale identiteitsontkenning.

Politiek betekenen populisme, antimulticulturalisme en het wegstemmen van de Europese Grondwet dat een renaissance van het

als noodzake

nationale noodzakelijk is geworden. Immigratie, Europese integratie, internationalisering en globalisering leiden niet tot de geleidelijke 'opheffing' van Nederland – ook niet in de nabije toekomst. Die processen doen de natiestaat niet verdampen, eerder wekken zij het nationale – weer – tot leven. Een vergelijkbare paradox signaleert Van Sas in het vierde kwart van de achttiende eeuw: de universele ambities van de Franse Verlichting dwongen Nederland tot een nationale verwerking daarvan.

'De' vaderlandse identiteit kan nog niet naar de schroothoop van de geschiedenis. Nodig zijn wel een nieuwe plaatsbepaling en inhoud: wie zijn wij, waar gaan we naartoe, waaraan moeten nieuwkomers zich aanpassen, hoe moet ons land zich voegen naar een dynamische internationale omgeving? Dezelfde vragen die tijdens de laat achttiende-eeuwse vaderlandscultus aan bod kwamen – en beantwoord werden. Wij weten de antwoorden niet meer en knutselen in arrenmoede aan een nieuwe canon, een voorzichtige, minimale consensus over wie wij zijn en wat we aan volgende generaties willen doorgeven. Onze intellectuele verwaarlozing van het identiteitsbegrip maakt groot onderhoud nu noodzakelijk.

Hazes

Op zijn website trof ik een *cri de coeur* aan van *min6*, een 23-jarige student maatschappijleer aan een lerarenopleiding. "Zou het mogelijk zijn", schrijft hij, "een lied te schrijven waarin de liefde voor ons vaderland naar voren komt, zonder dat het goedkoop en kitscherig is?" "Neen", zo vervolgt *min6* resoluut, "en dat is precies het probleem. Mijn kennis van de geschiedenis schiet tekort om precies uit te kunnen leggen hoe het zo gekomen is, maar vaderlandsliefde is een groot taboe in Nederland. De bescheiden, relativiserende burgers die menen dat iemand die van Nederland houdt automatisch een racist is, ze komen mijn strot uit. Tegelijkertijd merk ik dat ik zelf ook met dit virus besmet ben, want ik zou zo een-twee-drie ook geen punt kunnen noemen wat 1. typisch Nederlands is, en 2. waar ik trots op ben. Maar ze zijn er, die dingen. Ik ga me er bewust van worden en ik zal ze één voor één op deze site plaatsen en toelichten."

Naar wat vanzelfsprekend 'nationale Nederlanders' van dit alles vinden, hoeven we overigens niet te gissen. Bijna tot de laatste man/vrouw vinden zij dat nieuwkomers – 'allochtone mensen' in het gangbare eufemisme – zich moeten aanpassen, zelfs dat onze cultuur beter is dan de hunne. Waarom zouden die 'prachtvolkeren', zoals volksschrijver Reve ooit sardonisch schreef, anders hiernaartoe zijn gekomen? Onderzoek in opdracht van het oer-Nederlandse *Reader's Digest* stelde vorig jaar plompverloren vast dat ruim negentig procent van de Nederlanders gewoon trots is op hun nationaliteit. Op de Deltawerken, Sinterklaas en Koninginnedag, onze welvaart, sociale zekerheid, huisvesting, het onderwijs, wegennet en, voor zover ze in grote steden wonen, zelfs het drugsbeleid. En op Bekende Nederlanders als André Hazes. Het is een begin, maar het kan allemaal veel beter.

Tehuis

Als de elite nu Gods water over Gods akker laat vloeien, dan komen we niet verder dan André Hazes, benepen voetbalnationalisme, een vlucht in kleingeestige lokale of regionale identiteiten, of, misschien nog erger, het oppoetsen van etnische en religieuze identiteiten. De *politics of identity* en hun narcisme van het kleine verschil liggen op de loer. Niet vergeten mag worden dat een nationale identiteit, hoe gebrekkig en aarzelend ook uitgewerkt, thans praktisch de enig overgebleven collectieve identiteit is. Alle andere verdwenen

grotendeels met de emancipatie van de oude 'volksdelen', het afnemende klassenbewustzijn, ontzuiling en individualisering. Maar ook als zulke particularistische identiteiten herleven, levert hun optelsom geen levensvatbare gezamenlijkheid op als voorwaarde voor een vitale democratie en een minimum aan maatschappelijke solidariteit. Daarvoor is het voegwerk van een volwaardige, intellectueel respectabele nationale identiteit nodig.

Een nationale identiteit dient naast sociale en politieke ook psychologische doelen. Zij biedt een emotioneel tehuis, *a sense of belonging*. Dat benauwt vaak, maar helemaal zonder is ook weer erg schraal. Ook houdt zij de belofte van historische 'continuïteit' in: het leven begint en eindigt niet met jou, of ons, je maakt deel uit van een groter geheel, een mars van lotgenoten en generaties. Zij is ook een nuttig cognitief schema, een manier om complexiteit te reduceren en greep op de sociale werkelijkheid te krijgen. Zonder zulke schemata is de (sociale) werkelijkheid een empirische rijstebrijberg: oeverloos, contourloos, ongestructureerd.

Het identiteitsbegrip sluit daarnaast aan bij alledaagse ervaringen. Het 'verklaart', tussen aanhalingstekens dan, waarom wij, ondanks evidente onderlinge verschillen, verdacht veel op elkaar lijken. Zozeer zelfs dat we elkaar in den vreemde onmiddellijk als Nederlanders herkennen. Dat moet ergens door komen. De tegenkant is natuurlijk dat anderen ons ook meteen als Nederlanders herkennen. Identiteit markeert het "verschil met de ander", zoals Carry van Bruggen schreef, collectief en individueel: 'ik' naast of tegenover de anderen; 'wij' naast 'zij'. Zonder zulke begrenzingen is alles amorf.

Symbolen

Een nationale identiteit is bovendien pasmunt in het internationale verkeer, een handzaam label. Misschien geen *geestesmerk*, wel een *merk*, geschraagd door de beeldtaal van krachtige iconen, in het geval van Nederland: kaas, tulpen, molens, dijken, fietsen, bier, hasj, hoeren. Het zijn clichés die onze werkelijkheid op genante wijze tekort doen, helaas. Maar wie er niet over beschikt, doet er een moord voor. De sociale waarneming gebruikt nu eenmaal simplistische representaties. Benauwend, maar onmisbaar. Zonder zulke symbolen ben je een *nobody* op het wereldtoneel, dat in toenemende mate een markt is, waar dan ook de wetten van de markt heersen.

Merken zijn, net als identiteiten, niet statisch; periodiek kunnen zij worden opgefrist, met nieuwe waarden 'geladen'. Althans, tot op zekere hoogte. Wij construeren onze identiteit dan wel in een onderonsje zonder einde, maar we kunnen haar niet naar believen projecteren. Ook de 'anderen' – de overgrote meerderheid van de wereldbevolking dus – gaan over *ons* zelfbeeld. Dat is daarom zowel een 'lamp' als een 'spiegel', waarin 'hun' beeld van 'ons' wordt opgevangen – en opgenomen. De maakbaarheid van onze identiteit, toch al niet onbeperkt, heeft een buitengrens. 'Wij' zijn ook wat 'zij' in ons zien – en daar hebben we betrekkelijk weinig invloed op.

'Nationale identiteit' is dan ook niet wat het pretendeert te zijn. Als zo'n wezen, essentie, harde kern, 'merk' echt bestond, zou het zich immers moeiteloos kenbaar maken en hoefde minister Verdonk niet bijna korzelig te zeggen dat we nu eindelijk eens moeten vaststellen wat onze identiteit is. Identiteit is geen 'gegeven', maar een sociale, historisch bepaalde constructie, een werkhypothese over onszelf. Dat iets geconstrueerd is, mensenwerk, maakt het overigens niet gekunsteld – ook het sociale bestaat echt. Het houdt wel in dat we er steeds heftig over zullen discussiëren en strijden. Dat is ook wel gebleken. Identiteit is net als de geschiedenis

lijjk kwaad

zelf 'een gesprek zonder eind'. Die achttiende-eeuwers wisten dat, wij moeten er met vallen en opstaan weer achter komen. Het lopende debat zal van 'nationale identiteit' niet bij toverslag een ondubbelzinnig begrip maken. Zij bestaat wel en niet – zie Huizinga, blijft glibberig en ongrijpbaar, net als Kossmann's 'kwal op het strand'.

x

LITERATUUR

- Huizinga, J., *Nederland's geestesmerk*. Leiden, 1935
- Van Sas, N.C.F., *De metamorfose van Nederland – Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam, 2004
- Woud, A. van der, *De Bataafse hut*. Denken over het oudste Nederland (1750-1850). Amsterdam/Antwerpen, 1998
- Stikkelorum, M., 'De joodse gelijkberechtiging in de opkomende Nederlandse natiestaat: droom of werkelijkheid in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', in: *De Achttiende Eeuw* 37 (2005) 2
- Harinck, G., 'Breekt CDA met pluralistisch model Kuyper?', in: *Zonder geloof geen democratie; Christen Democratische Verkenningen* (zomer 2006)
- Couwenberg, S.W., 'Ons multiculturele enthousiasme', in: *de Volkskrant*, 31-02-2002
- Schoo, H.J. 'Nationaal Nederland', in: *de Volkskrant*, 28-05-2005
- Blom, J.C.H., *Burgerlijk en beheerst: Over Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam, 1996
- Righart, H., *Het einde van Nederland?* Utrecht, 1992

4 OKT: WB-DEBAT "NATIONALITEIT & IDENTITEIT"

Balkenende kon op hoon rekenen toen hij aan het begin van zijn eerste ambtsperiode sprak over 'gedeelde normen en waarden'. Inmiddels gaat het publieke debat, ook binnen links, over 'een gedeelde nationale identiteit'. Traditioneel heeft links moeite met nationale symbolen. De vlag mocht op weinig sympathie rekenen. Tegenwoordig zien verlichte nationalistes als Paul Scheffer in nationale symbolen wel degelijk aanknopingspunten voor een nieuwe gezamenlijkheid. Het Nederlands paspoort – nog maar kort geleden niet meer dan een reisdocument – krijgt een migrant nu op de Naturalisatiedag. De driekleur wordt er 'gratis' bij verstrekt. Op voorstel van de SP wordt gewerkt aan een Nationaal Museum.

Wat moet het Nederlanderschap inhouden in tijden van vervagende grenzen? Hoeveel moeten Nederlanders delen, wat is onze nationale identiteit? Hoe problematisch is het dat nationaliteit en identiteit niet meer altijd samenvallen? Hoeveel ruimte is er voor andere (groeps)identiteiten?

Heeft de Nederlandse nationale identiteit behoefte aan nieuwe symbolen? En wat zouden die nieuwe symbolen kunnen zijn? Deze vragen staan centraal in het debat op 4 oktober, in de Balie in Amsterdam

Woensdag 4 oktober 2006
20.00-22.00 uur
De Balie, Amsterdam

Toegang: 3 euro.
Reserveren via de Balie: 020-5535100
www.debalie.nl

Organisatie:
Wetenschappelijk Bureau GroenLinks
i.s.m. De Helling

Met:

Farah Karimi GroenLinks

Hans Dijkstal oud-VVD-partijleider

Nausica Marbe schrijfster, columnist de Volkskrant

Hendrik Jan Schoo publicist

Column: Sjoerd de Jong NRC Handelsblad

WB-Bericht

Kosmopolitisme

Kosmopolitisme hoort bij een wereld waarin mensen steeds meer van elkaar afhankelijk zijn, meent de filosoof Kwame Appiah. Het gaat om een levenshouding, niet om een superstaat met een wereldregering. "Kosmopolitisme gaat heel goed samen met patriotisme."

Erik Schrijvers en Monique Kremer zijn beiden wetenschappelijk medewerker bij de WRR.

"We moeten opnieuw uitvinden hoe we met elkaar willen samenleven. Denken in termen van naties, stammen en volkeren helpt daar niet bij. We moeten ons bekommeren om onze medeburgers, beginnend bij de woonplek." Kosmopolitisme is de nieuwe houding die de filosoof Kwame Antony Appiah aanbeveelt voor de globaliserende wereld. En als iemand een kosmopoliet is, dan is hij het wel. Appiah (1954) groeide op in Kumasi, Ghana, als kind van een Britse moeder en een Ghanese vader. Hij studeerde in Engeland en op dit moment is hij hoogleraar aan het prestigieuze Princeton University of de Verenigde Staten, zijn vierde leerstoel op een rij. Appiah schreef boeken over Afrikaanse filosofie, gender en multiculturalisme. In *Cosmopolitanism*, zijn nieuwste boek, betoogt hij dat we meer met elkaar moeten praten. Want door de globalisering is de mensheid definitief tot zichzelf veroordeeld geraakt. Appiah is even op doortocht in Amsterdam, waar hij, om zijn kosmopolitische betoog kracht bij te zetten, de zogenaamde Globaliseringslezing geeft.

"We zijn steeds meer van elkaar afhankelijk, onze levens beïnvloeden elkaar, waar ter wereld we ook verblijven. We zijn verbonden door vliegtuigen, boten en treinen, door mensen, ideeën en andere dingen die reizen, zoals goederen en ziekten maar bijvoorbeeld ook door klimaatverandering en de mondiale economie. Toen het kosmopolitisme vijftiende eeuw geleden in Griekenland werd uitgevonden, kenden de wereldbewoners elkaar niet. Nog steeds bestaan er groepen die zich afzonderen, dat geeft ook niet, maar ik geloof niet dat een dergelijke opstelling uiteindelijk werkzaam is, gezien de wereldwijde arbeidsdeling die ontstaat en de voortdurende stroom van vluchtelingen en illegalen. Neem bijvoorbeeld de vogelgriep. Doordat we zoveel met elkaar te maken hebben, verspreidt die ziekte zich snel."

Het kosmopolitisme van Appiah is vooral een houding, 'een vorm van burgerschap' die niet alleen onvermijdelijk is, maar ook heel behulpzaam kan zijn. Of mensen kosmopoliet kunnen worden is een kwestie van temperament. "Een Nederlander die de wereld rondreist, kan nog steeds overal zijn land meenemen. Alleen nieuwsgierigheid leidt tot een kosmopolitische levenshouding." Het gaat Appiah erom dat je inzicht wil hebben in de ander en probeert

te begrijpen hoe een ander denkt en voelt. Kosmopolitisme gaat over het erkennen van culturele verschillen.

Is uw kosmopolitisme niet voorbehouden aan de happy few, de slimmen en welvarenden?
"Kosmopolitisme beperkt zich helemaal niet tot rijke mensen, het komt overal ter wereld bij de meest uiteenlopende mensen voor. Wat mij opvalt is hoe wendbaar de mens is. Mensen zijn wonderbaarlijk goed in staat te veranderen. Hun identiteit past zich aan de omstandigheden aan. Wel is het zo dat hulpbronnen belangrijk zijn: denk aan leefomstandigheden, aan arbeid, het spreken van meerdere talen of het bekijken van (meer) buitenlandse films. Mensen veranderen moeilijk als hun economische en politieke omstandigheden niet veranderen."

Wat was de aanleiding voor uw boek met dit pleidooi?

"Terwijl we deze planeet steeds meer met elkaar delen en het daardoor belangrijker wordt dat we elkaar goed begrijpen, zie ik het tegenovergestelde gebeuren. Politieke leiders begrijpen niet wat er in de wereld en in hun eigen land aan de hand is. De Bush-regering legde een verband tussen terrorismebestrijding en het voeren van oorlog in Irak terwijl die twee weinig met elkaar te maken hebben. Blair sprak moslimleiders aan als verwanten van de mannen die de aanslagen pleegden op het Londense openbaar vervoer. Dat ze dezelfde religie beleiden als de daders was voor hem voldoende om de gehele moslimgemeenschap collectief verantwoordelijk te houden. De Franse regering dacht lange tijd dat het voldoende was migranten consequent 'staatsburger' te noemen terwijl hun specifieke problemen volstrekt werden genegeerd; is het vreemd dat die migranten terugspuugden? Het gebrek aan nieuwsgierigheid, het vertrekken vanuit de eigen beperkte beleving van de wereld is het grote probleem."

Heeft een welwillende kosmopoliet wel kans in een strijd tegen slimme machthebbers?

"Kosmopolitisme zorgt ervoor dat politici het moeilijker krijgen. Hoe meer mensen zich in elkaar verplaatsen, des te lastiger het wordt om eenzijdige uitspraken te doen. Alleen machtsmisbruik aanpakken is niet genoeg. We moeten meer om de mensheid geven. Dat geldt bij uitstek voor een machtig land als de Verenigde Staten. De

is onvermijdelijk

FOTO: CINDY MARLER / HH

Verenigde Staten mengen zich liever niet in buitenlandse aangelegenheden. Daarom is wat er nu gebeurt in Irak zo verschrikkelijk. Het maakt wederzijds begrip tussen de Verenigde Staten en de rest van de wereld nog moeilijker dan het al is. Bush is een gekozen politieke leider. Macht en tegenmacht is een uitstekend principe om de verhoudingen te reguleren. Maar het is onvoldoende om tot inzicht te komen. Je hebt nog iets anders nodig. Dat andere is kosmopolitisme. Dat komt dus niet in de plaats van machtsstrijd, het komt er bovenop."

Hoe word je een goede kosmopoliet?

"Je wordt geen kosmopoliet door veel boeken te lezen of veel te reizen. Het gaat om het hebben van daadwerkelijk contact met

anderen, om met elkaar praten. Ik bedoel met praten niet het bereiken van overeenstemming, dat hoeft niet. Praten kan ook het gevoel van onenigheid verder aanwakken, en soms kan dat goed zijn. Behalve praten is het ook goed om samen dingen te doen. Contact vergroot het inzicht in de redenen voor culturele wrijving.

"In de Amerikaanse binnensteden zijn veel winkeltjes die gerund worden door Aziaten. Zij hebben de gewoonte om wisselgeld niet in de hand te geven maar op de toonbank te kwakken. Voor sommigen voelt dat als beledigend. Klanten denken dat Aziaten hen niet willen aanraken. Maar die gedachte zit helemaal niet achter dat gedrag. Contact voorkomt misverstanden.

"Wat nu vaak aan de hand is, is dat men-

sen alleen samenkomen om over problemen te spreken, maar dan is het voor beide eigenlijk te laat. Dan gaan ze al snel onderhandelen over oplossingen in plaats van elkaar vragen te stellen. Het gesprek moet altijd al gaande zijn, het delen van de publieke ruimte moet het uitgangspunt zijn."

Op welke terrein liggen de grootste culturele wrijvingen?

"Seks, dat is een mijnenveld. De opvattingen daarover zijn zo verschillend dat overeenstemming onmogelijk is. Kijk bijvoorbeeld naar de verschillen in opvatting over seksualiteit van veel moslims en de westerse cultuur waarbij vrije seks benadrukt wordt. De oplossing is om minder bang te zijn voor seks. Maar praten over seksualiteit is erg moeilijk. Denk ook aan de bestrijding van aids. Als je daarover met religieuze leiders spreekt, moet je eerst overeenstemming bereiken over het feit dat mensen seks voor het huwelijk hebben en dat ze ontrouw kunnen zijn. Dat is nogal wat. Je hebt het dan niet meer alleen over aids maar ook over belangrijkste religieuze beginselen. Je moet dus het gesprek aangaan op elk moment en elke gelegenheid dat het kan. Bij seksualiteit denk ik dan aan het onderwijs, bijvoorbeeld in het kader van seksuele voorlichting."

In Nederland gaat het integratiedebat de laatste tijd vooral over de religieuze identiteit van migranten. Die religieuze identiteit zou de oorzaak zijn van veel aanpassingsproblemen.

"Er is wat religie betreft een groot verschil tussen Europa en de Verenigde Staten. In Europa hebben politieke en publieke elites problemen met moslims omdat ze een probleem hebben met religie. Kerk en staat behoren immers gescheiden zijn. Religie is iets voor thuis. De Verenigde Staten kennen dat probleem niet. Daar gaat de president zelfs voor in het gebed.

De kosmopoliet is loyaal aan meerdere gemeenschappen. Is dat niet strijdig met het idee je je maar met één staat tegelijk kunt identificeren?

"Onze belangrijkste sociale identiteit is niet langer de dorpsidentiteit. We weten al eeuwen wat het is om ons te identificeren met groepen in steden, metropolen en naties: we zijn New Yorkers én Amerikanen. Maar je identificeren met mensen uit andere werelddelen is veel lastiger. Je kunt niet

Kosmopolitisme: onvermijdelijk

met iedereen op voet van vertrouwdheid staan. De relaties tussen staatsburgers zijn onvermijdelijk relaties tussen vreemden. Nationaliteiten worden bijeengehouden door taal, wetgeving en literatuur, door verhalen over gebeurtenissen die ze gezamenlijk ervaren. Het grote verschil met vroeger is – met name door democratisering – dat mensen nu bijeengehouden worden door een verhaal waarin zijzelf en niet goden, koningen of helden de hoofdrol spelen. In historisch opzicht vind ik de nadruk op het politieke van de staat belangrijker dan de focus op de natie als culturele gemeenschap. Ik beschouw de natiestaat vooral als een middel om bepaalde rechten te garanderen. Onze verplichtingen naar anderen kennen wel een zekere orde. We houden over het algemeen meer van onszelf, onze familie en vrienden dan van de natie, of van de vele groepen die een beroep op ons doen. Maar het is dus nooit het een of het ander."

U kiest in uw boek bewust voor het kosmopolitisme. Nationalisme vindt u achterhaald, omdat het uitgaat van een homogene samenleving. Ook bij het multiculturalisme plaatst u vraagtekens. Bedoelt u daarmee dat er behalve een nieuwe moraliteit ook een nieuw verhaal over de samenleving nodig is?

"De kosmopoliet neemt de nationale identiteit zeer serieus. Het kosmopolitisme is uitstekend verenigbaar met patriottisme. Patriottisme moet echter niet verward worden met nationalisme. Het nationale verhaal schept verbondenheid door het goede wat wij doen af te zetten tegen het slechte wat de ander doet. Voor een nationalist is het kosmopolitisme te abstract, omdat niet duidelijk is met wie je je dan verbonden moet voelen, en hoe dat moet. Zo kijken lokale gemeenschappen vaak ook tegen het nationale aan – het is te abstract voor ze. Mijn kosmopolitisme gaat daarentegen over een houding die het mogelijk maakt in de praktijk – waar ook ter wereld – beter te leren omgaan met verschillen tussen mensen."

Horen er bij uw kosmopolitisme ook nieuwe politieke instituties?

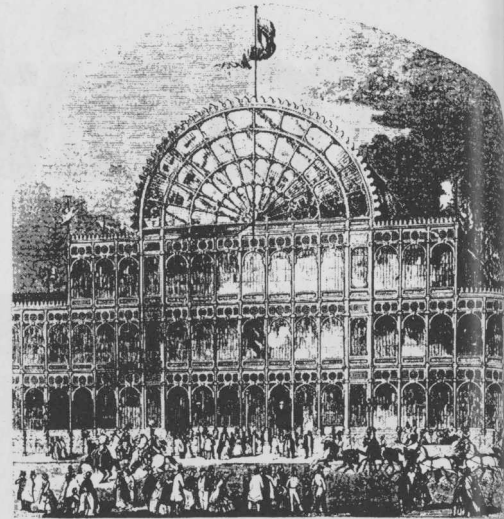
"Ik geloof niet dat er nieuwe instituties, zoals een wereldregering, nodig zijn. Kosmopolitisme gaat niet over het maken van een superstaat. Een wereldregering leidt al snel tot ongecontroleerde macht, is

weinig ontvankelijk voor lokale aangelegenheden en beperkt wereldwijd de variatie aan politieke stelsels. Kosmopolitisme is bedoeld om uitwisseling mogelijk te maken, te praten en te verbinden. Dat werkt het beste in direct contact met anderen. Ik pleit daarom voor het verplaatsen van macht naar lagere politieke instituties. Zelf breng ik mijn stem uit voor het bestuur van de lokale middelbare school. Het is terecht dat ik die kan kiezen want daar gaat immers een groot deel van de belasting heen die ik afdraag. Voor dat soort dingen is geen nationale regering nodig. Regeringen brengen al genoeg problemen met zich mee."

Richt het kosmopolitisme zich niet teveel op individuen in plaats van op groepen? Wie zich wil ontplooiën en daarbij verzet ondervindt, kan zich beter verenigen. Dat wijst de geschiedenis van de sociale bewegingen uit. En zijn het anderzijds niet juist collectieven, zoals de staat of de kerk, die kosmopolitisme tegenwerken?

"Het probleem is dat die nadruk op het individu heel westers is. En je kunt eigenlijk niet van iemand eisen dat hij of zij een individu wordt. Toch geloof ik dat ieder mens ter wereld het uiteindelijk op prijs stelt om individuele vrijheden te hebben en zichzelf te ontplooiën, los van de groep. Ik ben niet antisociaal, ik pleit voor een moreel individualisme. Een goede samenleving is een samenleving die goed is voor individuen. Als ik het over identiteit heb, bedoel ik de identificatie van individuen met gemeenschappen waarmee of waarbinnen ze kunnen werken. De staat is daarvoor het meest aangewezen kader. Het individu is uiteindelijk een sociaal wezen dat zich temidden van anderen ontwikkelt. De opleving van religieuze bewegingen is daarvan een goed voorbeeld. Wanneer mensen in deze tijd naar de kerk gaan, hebben ze niet alleen religieuze motieven. Het is primair een plek waar ze anderen ontmoeten. Wel neem ik onvrede waar met de huidige associatie van religie met conservatisme. Ik voorspel de afscheiding van een meer progressieve beweging, net als in de jaren zeventig, toen religie heel progressief was."

x

CRYSTAL PALACE

THE FAMOUS AMAZONS

Natives of Dahomey,

a Regiment of Women Warriors, captured in Dahomey by the French Army, under the command of General Dods, and afterwards released.

The Greatest and most Thrilling Novelty to be seen in England during the Season of 1893.

As to their Entertainment, let it at once be said that nothing so original has been seen in England for many a long day.

THE DAILY TELEGRAPH of May 1893.

"An exhibition of the customs of their country, from sword-dancing, and from prayer-dancing to sham-fighting. They are male warriors in the tropic, but it was upon the shaven fighting-women with their black shining arms and shoulders, their naked feet with anklets of the cowrie shells which form their coinage, their sinewy strength, and their dexterity in the use of the arms they have borne in various engagements against the French in the recent campaign that the interest centred."

THE PALL MALL GAZETTE of May 1893.

SEVERAL PERFORMANCES DAILY.
ADMISSION—
SIXPENCE and ONE SHILLING.

Twee boeken van filosofen die de globalisering proberen te duiden. Geen doemverhalen maar beiden laten ze weinig ruimte voor een links ideaal.

Liesbeth Noordegraaf-Eelens is redacteur van de Helling en als promovenda economie-filosofie verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

De globalisering is van iedereen. Waar intellectuelen een bevoorrechte positie hadden als het ging om de moderniteit, en waar zij samen met kunstenaars het postmodernisme te lijf gingen, is de globalisering een terrein dat zij moeten delen met de politiek en het grote publiek. Dat neemt niet weg dat ook filosofen de globalisering als hun domein claimen. Recente voorbeelden hiervan zijn *De nieuwe wanorde* van René Boomkens en *Het kristalpaleis* van Peter Sloterdijk. Sloterdijk, die erom bekendstaat, dat hij vaak met uitgesproken ideeën komt laat zich in dit boek door het conservatisme verleiden als hij concludeert dat uitsluiting de manier is om solidariteit te bewaren: linkse waarden hebben rechtse grenzen nodig. Boomkens is wat minder vatbaar voor deze verleiding. Hij stelt dat de dynamiek van de globalisering getemperd zal worden door progressiviteit in te wisselen voor continuïteit.

Beide filosofen werpen een andere blik op de globalisering. Boomkens zegt dat globalisering leidt tot een radicale verandering van de leefwereld en het einde betekent van de maakbaarheid van de samenleving. Dat komt omdat globalisering zorgt voor een explosief toegenomen migratie, commercialisering van onze cultuur en communicatiemediën, erosie van de nationale identiteit en machtsverlies van de nationale politiek. Hij ziet globalisering als een recent verschijnsel, ze is de opvolger van de moderniteit en de postmoderniteit. In de moderniteit stonden zowel het individu als het collectieve project centraal. Het verenigen van deze twee is de succesformule voor het creëren van de ideale samenleving; bij de ideologisch bevlogen politicus roept dit beeld ogenblikkelijk nostalgische verlangens op. De postmoderniteit laat het collectieve project varen en houdt daarentegen vast aan het individu. Het lokale en het bijzondere is geëmanciperd, het grote verhaal, het collectieve project doet er niet meer toe. Als het gaat om de globalisering verliezen we alle grip; na de teloorgang van het collectieve project glijdt nu ook het individu uit onze handen. Wij maken niet de globalisering, maar zij maakt ons: "de globalisering overkomt ons". We komen hier door in een toestand die "ons individuen" er volgens Boomkens toe aanzet om bij onszelf te rade te gaan: wie zijn we en wat doen we precies?

Kristalpaleis

Sloterdijk laat zich weinig gelegen aan het einde van de grote verhalen. Volgens de

Onderwerp: Zwarte Gay Serie - Noah's Arc op 11 september in Amsterdam

Wie gaat er mee?
eef
stikel

Begint doorgestuurd bericht:

Datum: 1 september 2006 13:02:30 GMT+02:00

Onderwerp: Zwarte Gay Serie - Noah's Arc op 11 september in Amsterdam

Africa in the
Picture

Reframing
Tradition

Filmfestival 7-16 september 2006

Noah's Arc - de 1ste Zwarte Gay Serie
Exclusief in Amsterdam

Maandag 11 september in Rialto

De hele serie op 1 avond & een diner

**maaltijd (vlees, vis of vegetarisch), dessert, 1 frisdrank, 1 koffie

Reserveer nu met je vrienden en collega's - € 35,- p.p.

paleis of wanorde

Duitse filosoof is het probleem van de grote verhalen dat ze niet groot genoeg waren. Zijn theorie van de globalisering draagt daardoor de pretentie in zich dat het een 'echt groot' verhaal is. Of dat ook lukt is de vraag. Dat neemt niet weg dat de ambitie lovenswaardig is en dat Sloterdijk inderdaad heel wat te vertellen heeft over de globalisering. Sloterdijk laat de globalisering niet beginnen aan het einde van de vorige eeuw, maar plaatst haar oorsprong in de oudheid. Met lijnen en sneden werd toen getracht om de kosmos in beeld te krijgen. Deze meetkundige globalisering werd opgevolgd door de aardse globalisering. Het was niet meer de lucht, maar het land en het water dat de globe dichterbij bracht. Deze tweede fase is in praktische zin voltrokken door de christelijk kapitalistische zeevaart: de globe is ontdekt en gekolonialiseerd. De derde fase kenmerkt zich door een bezetting van de atmosfeer. Ditmaal zijn het vliegtuigen en radiosignalen die de globe omarmen.

Sloterdijk plaatst kanttekeningen bij al te veel optimisme, maar over het algemeen brengt de globalisering ons toch een luilekkerland. Dat geldt althans voor een derde van de bevolking, dat leeft in het 'kristalpaleis'. Deze materiële metafoor is gebaseerd op een bouwwerk van de tuinarchitect Joseph Paxton in het Londense Hydepark (1850), en op het werk van Dostojewski waarin dit paleis wordt genoemd. Het kristalpaleis omarmt de buitenwereld als geheel in een magische, luxe en kosmopolitische verheerlijkende koepel. Wie leeft in het kristalpaleis hoeft het nooit meer te verlaten, het is binnen en buiten tegelijkertijd. Consumptie en koopkracht zijn de drijvende krachten in het kristalpaleis dat beschermd dient te worden tegen de parasieten (de werklozen). Het zelfvoorzienend karakter van het paleis maakt dat Sloterdijk het hier gehuisveste consumentisme ziet als opvolger van het communisme: "het communisme was slechts een halte op weg naar het consumentisme". De bewegingen in het kristalpaleis gaan via de verwenningslift: zij stopt op vijf etages met vijf 'soorten' bewoners. Etage 1: zij die de droom van een prestatieloos inkomen hebben gerealiseerd; etage 2: ontspannen burgers die profiteren van de politieke zekerheid zonder er zelf voor te willen werken; etage 3: degenen die van immunitetsvoorzieningen gebruik maken, zonder over een eigen lijdensweg te beschikken; etage 4: consumenten van kennis waarvoor ervaring geen vereiste is; etage 5: zij die er

door het onverbloemd openbaar maken van hun persoon in geslaagd zijn beroemd te worden, zonder op een prestatie te kunnen bogen of een werk te publiceren. Hoewel Sloterdijk meent dat het kapitalisme "geen picknick" is, komt het idee van een luizenleventje toch wel aanwaaien.

Links ideaal

Het contrast met Boomkens is op dit punt groot. Als we zijn verhaal volgen verwachten velen van de globalisering vooral kommer en kwel. Hij wijst op het grote onbehagen dat wordt gekoppeld aan het onbewoonbaar verklaren van Nederland, het immigratieprobleem en de doorbraak van de transnationale populaire cultuur die aan de machtsgreep van de lokale machthebbers ontsnapt. Boomkens wijst ook op wat wel 'de crisis van de gemeenschap' wordt genoemd, met woordvoerders als de filosofen Ad Verbrugge – door Boomkens bekritiseert als "religieuze kitsch" – en Paul Cliteur. En verder zijn er nog de dominantie van Amerika, het (kapitalistisch) fundamentalisme, nieuw rechts en de trits veiligheid, angst en terrorisme. Boomkens zelf neemt deze kritiekpunten trouwens niet zonder meer over. Hij bekijkt ze kritisch, maar zonder de globalisering te verwerpen. Zij creëert immers ook een wanorde die creativiteit stimuleert.

Recentelijk verscheen van de filosoof Jos de Mul *De domesticatie van het noodlot* en hoewel het geen boek over de globalisering is, geeft het toch goed aan in wat voor situatie we ons bevinden (zie p. 4). Volgens De Mul worden we geconfronteerd met de wedergeboorte van de tragedie. Deze ontstaat omdat we de gevolgen van onze handelingen niet meer in de hand hebben. We zijn aan het lot overgeleverd. Boomkens en Sloterdijk stellen een andere omgangsregeling met het lot voor. Boomkens kiest de kant van het dempen van de dynamiek, Sloterdijk voor het uitsluiten. Boomkens doet dat door een beroep te doen op de alledaagse ervaring en door de continuïteit als nieuwe ethische waarde voor te stellen: "Niet planning op de lange termijn en totale controle, maar onderhoud, beheer, overleg tussen betrokkenen, improvisatie, chaotische leerprocessen en conflicten". Dit brengt het linkse ideaal van progressiviteit in gevaar. Als er nog een links ideaal is, dan is dat het ideaal van het zelfbehoud, een soort van linkse continuïteit. Sloterdijk stelt het linkse ideaal van solidariteit niet ter discussie, maar bouwt het op een rechtse bodem.

Links moet om haar idealen te verwezenlijken onder andere zelfbevoordelend, exclusief, asymmetrisch en protectionistisch zijn. Het is bij beide filosofen niet duidelijk of ze op dit punt beschrijvend dan wel een normatief zijn.

Hun standpunten zijn begrijpelijk, maar niet bevredigend. De radicale omslag die wordt geschetst roept de verwachting van een gewaagd toekomstperspectief op. Wellicht bevestigt deze gemiste kans dat niet de filosofen, maar het grote publiek de globalisering inpalmt.

x

- René Boomkens, *De nieuwe wanorde, Globalisering en het einde van de maakbare samenleving*, Van Gennep, 2006
- Peter Sloterdijk, *Het kristalpaleis, Een filosofie van de globalisering*, SUN Amsterdam, 2006 [2004]

Participatie te

Politici moeten niet in de valkuil van de populistische verleiding stappen en 'het volk' gaan napraten. Maak van passieve klagers actieve beslissers.

Bas van Stokkom is medewerker van het Centrum voor Ethiek, Radboud Universiteit Nijmegen, en redactiesecretaris van het Tijdschrift voor Herstelrecht; recent verscheen zijn boek *Rituelen van beraadslaging. Reflecties over burgerberaad en burgerbestuur*

Sinds de Fortuyn-revolte is het politieke klimaat aanzienlijk verhard. Misdaad is gepolitiseerd, wordt in emotionele termen besproken en geschraagd met stereotypen als monsters, uitschot en klaplopers. De strijd tegen de islam heeft zijn eigen afwijzende repertoire voortgebracht. De door de media geopenbaarde 'schandalen' en 'rampen' lokken viriele statements uit: 'genoeg is genoeg', 'zo kan het niet langer', 'actie geboden'.

Politici hebben de schroom voor populisme van zich af geworpen en menen de gevoelens van het 'volk' te moeten verwoorden. Tijdens de verkiezingen van januari 2003 mengden zelfs partijen met regentradities als CDA en PvdA zich in de strijd om de gunst van het volk; de ene met plannen voor invoering van minimumstraffen, de andere met voorstellen jeugdigen middels het volwassenenstrafrecht te berechten en het openen van kampementen.

Klakkeloos

Nu bijna vier jaar verder, lijken we een andere verkiezingsstrijd tegemoet te gaan. Aloude 'rationele' verdelingsvraagstukken als AOW en aftrek van hypotheekrente zijn de hete hangijzers. Opmerkelijk genoeg slagen Verdonk, Pastor en Wilders er minder in hun populistische thema's voor het voetlicht te krijgen. Maar de schijnwerpers van de media kunnen zich snel verplaatsen. Er is maar één enkel incident nodig dat heftige angst- en dreigingsbeelden ontlokt om opiniemakers weer vijandigheid te laten spuien.

De opkomst van het populisme is in zekere zin een mysterie. Waarom keren de welvarende middenklassen zich zo sterk af van niet-westerse migranten, daklozen en jeugdige delinquenten? Immers, nog nooit waren welvaart en keuzevrijheid zo groot en reikte de emancipatie zo ver. Waarom dan zo vatbaar voor de neiging tot uitsluiten en afstraffen? Men zou dat verlangen eerder verwachten bij orthodoxe en gefrustreerde groeperingen die zich geen mildheid of een ruim geweten kunnen veroorloven. Zijn we getuige van een 'emancipatie van het ressentiment' en van gemankeerde elites die daarop inspelen? Ik geloof

het niet. Populisme is een 'modern' fenomeen, verweven met marketing en televisiedemocratie.

Populisme – het retorisch aanspreken van de massa – is bepaald geen reactionair of conservatief verschijnsel. Eerder gaat het, ondanks de taal van 'intolerantie', om een moderne kritiek op het representatieve systeem. Nostalgische verlangens en bruine onderbuikgevoelens ontbreken veelal. De populistische achterban bestaat beslist niet alleen uit *Moderniseringsverlierer* waartoe ook etnische minderheden behoren. Het gaat om grote massa's cynische burgers die een welvaartschauvinisme hebben ontwikkeld en bang zijn hun verworvenheden te verliezen. Dat verklaart ook waarom bijvoorbeeld Noord-Italië en Vlaanderen wel, en Zuid-Italië en Wallonië niet over populistische politieke bewegingen beschikken.

De hoge verwachtingen van een geëmancipeerd en kritischer publiek spelen ook een grote rol. Het is niet meer zo dat de elite voor het volk denkt, en dat het volk klakkeloos slikt wat politici zeggen. Het politieke ambt is gedemystificeerd, en met name de politieke machteloosheid, bijvoorbeeld als het gaat om Europa, roept irritatie op. In de ogen van de burger stelt de competentie van de politieke elite niks voor. Volgens de politicoloog Cas Mudde verklaart dat ook waarom populistische momenteel zo sterk profiteren van hun rol als taboebrekers en hartstochtelijke strijders tegen politieke correctheid.

Liefde

Veel kamerleden reageren *stante pede* op spectaculaire incidenten: recidivisten, bolletjesslikkers, tbs'ers, 'baardmannen', enzovoort. Wetsvoorstellen moeten snel door de Kamer worden geduwd. In dit opzicht is de veelbesproken kloof tussen burger en bestuur volledig gedicht. Een zorgvuldige vertaling van incidenten in rechtstatelijke vraagstukken blijft uit. De regels van de *emo-democratie* – inspelen op schandaal en evenement, exploiteren van intimiteit als huwelijksrouw en liefde voor kinderen, plicht tot komedie, enzovoort – lijken bezit te hebben genomen van de beroeps-politiek.

De politiek wordt meer en meer als

SAIMA 1988 LAARBEEK

gen populisme

sportevenement beleefd. De regel 'niet zwak overkomen' gebiedt tot *confrontational listening*, vasthouden aan standpunten en resistent zijn voor goede argumenten. Mediaonderzoekers als Kleinnijenhuis wijzen op de opkomst van 'wedstrijdnieuws' en 'emotienieuws', hetgeen ten koste gaat van inhoudelijke berichtgeving. Wie zich negatief uitlaat wordt vaker wel dan niet beloond, omdat provocerende uitspraken extra nieuwsaandacht waarborgen.

Volgens de Vlaamse socioloog Mark Elchardus is de aloude 'vertegenwoordigende democratie' inmiddels opgeslokt door een 'dramademocratie'. Als een populair tv-programma een crisis opklopt durven volksvertegenwoordigers niet meer tegen de stroom in te varen en te erkennen dat sommige problemen moeilijk oplosbaar zijn. En als zij al een oprecht redelijk oordeel hebben, verbleekt die temidden van beelden over schandalen, falende instellingen en de emoties van gedupeerden. Politici kunnen alleen 'overleven' door het dramaturgische spel mee te spelen. In het ergste geval hollen ze achter de 'mening van de straat' aan en protesteren ze tegen de 'pijnlijke beperkingen die de rechtstaat en het respect voor de procedure ons opleggen'. Kortom, aldus Elchardus, politici vertegenwoordigen niet meer in de betekenis van 'filteren' en 'meningen herinterpreteren in rechtstatelijke termen', maar willen enkel publieke bijval oogsten.

Misbruik

Voor de introductie van marketing in de politiek lijkt ten koste te zijn gegaan van die rechtstatelijke zorg. Volksvertegenwoordigers zijn bedreven in burgers als consumenten aanspreken, niet als mensen met gemeenschappelijke belangen. Peilingen vormen de kern van de hedendaagse politieke 'groothandel': het direct consulteren van het publiek, dat wil zeggen het boven water krijgen van de 'rauwe publieke opinie'. Politici gaan vervolgens blind af op wat peilingen 'openbaren' om beter op private wensen en verlangens in te spelen en een zo groot mogelijke markt te bereiken. Wat populair is, bepaalt het beleid. Democratische instituties worden door deze 'dictatuur van peilingen' meer en

meer echokamers, dat wil zeggen: zij gaan poll-uitkomsten lukraak weerspiegelen.

De media richten de aandacht op geruchtmakende zaken en 'nieuwe' ernstige en ongekende misdaden. Tegelijk neemt het zogenaamde *victim discourse* een geprivilegieerde positie in, dat wil zeggen dat er een retorische voorkeur is voor persoonlijke verhalen van slachtoffers. Vooral tv-misdadnieuws wekt de indruk dat misdaad te maken heeft met problematische personen, niet met problematische sociale omstandigheden.

Pers en media vervullen dus niet enkel een registrerende rol. Incidenten worden zodanig uitvergroot dat ze wel angst en verontwaardiging moeten uitlokken. Zo kunnen mediahypes worden geduid. Het nieuws creëert vervolgnieuws maar ook maatschappelijke effecten zoals protesten, nieuwe opinieonderzoeken, aangekondigde beleidsveranderingen die alle opnieuw nieuws opleveren.

Peter Vasterman heeft een aantal van die mediahypes nader onderzocht, onder andere van ontuchtzaken. Hij concludeert: "De jacht op extreme gevallen, de tijdelijke overrapportage van incidenten, de focus op hoge cijfers zorgen regelmatig voor een tamelijk overspannen en opgewonden berichtgeving, waardoor het probleem plots crisisproporties lijkt aan te nemen (...) De schok waarmee de ontdekking van nieuwe vormen van misbruik gepaard gaat, creëert een klimaat waarin iedere relativering, nuancering of twijfel wordt geïnterpreteerd als een soort verraad aan de slachtoffers."

Matiging

Hoe de populistische verleiding beantwoorden? En hoe de straattaal uit de politiek houden? Op de eerste plaats, populistische politici krijgen al veel kritiek en worden regelmatig gecorrigeerd of ontmaskerd. Paradoxaal genoeg, juist de media zijn gevoelig voor tekenen van kritiek op het functioneren van politici, ook de goedkope manier waarop ze het volk toespreken.

Maar rationale argumenten lijken kansloos in de politiek. Vertolkers krijgen meteen verwijten over zich heen: ze trekken zich de problematiek van slachtoffers niet

aan, ze zijn koud en onverschillig of verstoppen zich achter cijfers. De werkelijke strijd gaat minder om de feiten en contextuele informatie dan om emoties, beelden en indrukken. Moet de emotioneel-populistische 'verovering' van de beleidsagenda dan beantwoord worden met een affectief en symbolisch tegenoffensief? Zo zou de onoprechtheid van politici wanneer zij goedkoop willen 'scoren' retorisch kunnen worden bestreden, een soort 'tegen-populisme' dat een gezond wantrouwen tegen politieke opportunisten versterkt.

Het raadplegen van de *vox populi* door middel van grote tv-debatten produceert echter bepaald geen gematigde en weloverwogen oordelen. Infotainmentprogramma's vergroten al te vaak de afkeer van niet-westerse buitenlanders en criminelen. Om een waarheidsgetrouwer beeld te scheppen en verlangens te temperen loont het burgers meer contextuele informatie te verschaffen. Uit veel criminologisch onderzoek blijkt dat zodra respondenten concreter worden ingelicht over de omstandigheden van het delict en de motieven van de dader, het strafverlangen afzwakt ten voordele van mogelijkheden tot herstel en restitutie. Als twee willekeurig samengestelde groepen van burgers gevraagd wordt na te gaan of de strafhoogte voor bepaalde zaken juist is, en de ene groep krijgt krantenberichten voorgelegd en de ander rechtbankdocumenten, lopen de evaluaties ver uit een. Tweederde van de mediagroep vindt de straffen te licht, ruim de helft van de rechtbankgroep vindt de straffen te zwaar. Het publiek blijkt in werkelijkheid dus minder en genuanceerder dan op basis van snelle opinieonderzoeken wordt voorgesteld. Zonder vertekende berichtgeving zou de behoefte aan stigmatisering van buitenlanders en het verlangen naar zwaardere straffen vermoedelijk behoorlijk kleiner uitvallen.

Herstel

Daarnaast zouden we burgers meer kunnen betrekken bij reële zaken en gevallen. Wanneer burgers verdachten en andere procesdeelnemers horen spreken, krijgen ze beter zicht op de uiteenlopende gezichtspunten. De *community justice* projecten in

de Amerikaanse deelstaat Vermont zijn daarvan een mooi voorbeeld. Honderden burgers zijn daar betrokken in zogenaamde *neighbourhood reparative boards*, buurttraden aan wie het opleggen van sancties wordt toevertrouwd. Meestal gaat het om criminaliteit die in de buurt heeft plaatsgevonden, zoals vandalisme en winkeldiefstal. Vrijwilligers hebben de bevoegdheid om onafhankelijk van rechters de inhoud van herstelplannen (reparatie, slachtoffers terugbetalen, of als dat niet kan: dienstverlening) vast te stellen. Een nog omvangrijker herstelgericht beleid is onlangs in Engeland en Wales van start gegaan. Het gaat om zogenaamde *referral orders* die de jeugdrechter toewijst aan *youth offender panels*, buurtplatforms waarin lekenparticipanten uit de woonomgeving van de dader, samen met een justitiële functionaris, de dader en zijn aanhang, en andere belanghebbenden een herstelplan opstellen en op de vorderingen van dat plan toezien. Onderzoek wijst uit dat de panelleden beter zicht krijgen op de specifieke problemen waarmee jongeren worstelen. Hun beeld van deviante jongeren wordt door rechtstreekse contacten ontdaan van stereotypen. Amerikaanse evaluatiestudies wijzen erop dat herstelgerichte aanpakken van criminaliteit en overlast op buurtniveau sociale netwerken verstevigen.

Hoewel voor Nederland gegevens ontbreken, lijken dergelijke ontwikkelingen zich ook voor te doen in stadsdelen waar buurtbemiddeling ingezet wordt, en op scholen waar geëxperimenteerd wordt met leerlingbemiddeling. Participatie heeft een educatief effect, zeker wanneer de belangen van burgers zelf in het geding zijn. De beperkingen van de aanvankelijk repressieve standpunten worden duidelijk, de verwachtingen van strafrechtelijke 'oplossingen' worden getemperd en er ontstaat meer zicht op de specifieke problemen waarmee bijvoorbeeld kansarme Marokkaanse jongeren worstelen.

Jury

De grootste uitdaging is echter dat politieke vertegenwoordigers weer als *trustee* ('beheerder van het publieke welzijn') gaan functioneren. Grondleggers van de demo-

cratie als Madison, Burke en in Nederland Thorbecke, hebben uitvoerig uiteengezet dat volksvertegenwoordigers op hun eigen oordeel en verantwoordelijkheid moeten afgaan. Zij oordelen 'zonder last of ruggespraak' en behoren zich dus niet te spiegelen aan de private belangen van de achterban. De hedendaagse neiging van volksvertegenwoordigers om rechtstreeks aan de belangen van de 'man in de straat' te appelleren om de 'kloof' ongedaan te maken, vormt daarom juist een van de politieke kernproblemen.

Om deze reden schuilt de oplossing ook bepaald niet in referenda. Referendumcampagnes nodigen het electoraat uit om het debat strategisch te benaderen. Daartoe behoort de 'nee'-stem tegen het zittende bestuur, of tegen degenen die aan de *status quo* tornen. Het loont om aansluiting te zoeken bij gepassioneerde verlangens of onvredegevoelens. Oordeelsvorming, het zorgvuldig afwegen van verschillende perspectieven, wordt aldus ontmoedigd. Stemmen die bijzondere perspectieven onder de aandacht brengen buiten de ja- en nee-kampen om, worden nauwelijks gehoord en komen niet boven het campagnekabaal uit.

Hoewel burgers tijdens referendumcampagnes meer geïnformeerd raken, blijft werkelijke verdieping en reflectie in termen van publieke belangen achterwege. Het debat raakt immers overschaduwd door wedstrijdnieuws, terwijl het publiek wordt bestookt met 'uitgeharde' standpunten.

Waarom zou je burgers betrekken bij politieke campagnes waarin het debat wordt verengd tot *oneliners* en tussenstanden van de *horse race*? Te prefereren is dat burgers tot afgewogen oordelen komen. Idealiter zouden zij ook zelf de rol van *trustee* op zich kunnen nemen. Dat is minder utopisch dan het lijkt. In Amerikaanse *deliberative polls* – tweedaagse evenementen waarin enkele honderden aselect gekozen burgers zich uitspreken over een specifiek vraagstuk – worden burgers gedwongen zich als onpartijdig 'jurylid' te gedragen. Zij voelen daarbij vele getuigedeskundigen aan de tand (politici, wetenschappers maar ook bewoners en andere belanghebbenden). Uit vele evaluaties blijkt dat het aanhoren

van ervaringen van professionals en 'probleem-eigenaren' een aanzienlijk matigend effect hebben op hun opinies. De aanvankelijk bevooroordeelde standpunten gaan kantelen.

Nijd

Het is duidelijk dat de maatschappelijke verharding weinig te maken heeft met een heropleving van nijd, ressentiment en het aloude *gesundes Volksempfinden*. Hoewel ethocentrisme en vijandigheid aan kracht hebben gewonnen, lijken veel voorstanders van harder optreden over 'gewone' liberale attitudes te beschikken, zoals gelijkberechtiging en tolerantie voor homoseksualiteit. Burgers lijken vermoeid en afgemat; tolerantie is op een harde grens gestoten en mag geen persoonlijke kosten meer met zich meebrengen. Criminelen en niet-westerse buitenlanders worden buiten de kring van empathie en normale menselijke omgang geplaatst.

Participatie kan, zoals betoogd, tegenwicht bieden aan deze cynische attitudes. Tijdens school- en buurtbemiddeling, in wijkpanels en in deliberative polls wordt van burgers verwacht zich mede verantwoordelijk te tonen. Een grotere betrokkenheid van bewoners en vrijwilligers bij de afwikkeling van conflicten verschaft hen het gevoel zelf grip te hebben en te houden. De neiging om de rol van passieve, machteloze klager op zich te nemen, wordt daardoor afgeremd.

COR 1986 UTRECHT

Literatuur

- Ackerman, Bruce, en James S. Fishkin (2004). *Deliberation Day*, New Haven: Yale University Press.
- Elchardus, Mark (2002). *De drama-democratie*. Tiel: Lannoo.
- Kleinnijenhuis, Jan (2003). Het publiek volgt media die de politiek volgen. In *Medialogica*.
- *Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*, RMO advies 26, 151-212.
- Mudde Cas (2004), *The populist Zeitgeist*, *Government & Opposition*, 39 (3): 541-563.
- Vasterman, Peter 2004, *Mediahype*, Amsterdam: Aksant

Groei mee

: HET GROENLINKS-SPROGRAMMA

■ Het schrijven van een verkiezingsprogramma is een schier onmogelijke taak. Het programma dient meerdere doelen. Aan de ene kant wil de partij zich uitspreken over haar visie op de wereld en mogelijke oplossingen bieden voor maatschappelijk problemen. Voor een periode van vier jaar worden de politieke lijnen uitgezet voor haar vertegenwoordigers in de Tweede Kamer. Deze doelstelling levert al snel een ideologisch en beleidsmatig boekwerk op. Het programma voor de verkiezingen van 2002 is hiervan een goed voorbeeld. Dat was een zeer degelijk, allesomvattend document van ongeveer 70 pagina's met kleine letters. Aan de andere kant is het de bedoeling dat een programma zoveel mogelijk kiezers trekt. 99 Procent van de kiezers neemt echter niet de tijd voor zo'n droog boekwerk. Wil je de kans vergroten dat meer mensen het lezen, dan moet het programma kort, wervend en vanuit de leefwereld van mensen zijn geschreven.

■ Het nieuwe programma, met de titel *Groei mee*, heeft dit dilemma willen oplossen door het op te knippen in drie delen. Het begint met een brief aan de kiezer van de lijsttrekker. Daarin wordt de kiezer uitgenodigd om de GroenLinkse ambities mee te maken. In slechts enkele regels wordt duidelijk waar GroenLinks voor staat. Centraal staat de persoonlijke ontwikkeling van het individu. Waar nodig krijgen mensen meer kansen. Dat geldt niet alleen in ons eigen land, maar wereldwijd. Het gaat niet alleen over onze eigen generatie, maar met duurzame ontwikkeling, ook over de volgende generatie.

■ Het programma zelf valt uiteen in twee delen. Het eerste stuk heeft het karakter van een pamflet. Het tweede deel bevat de concrete voorstellen voor de komende vier jaar. Het brengt een optimistische boodschap. Er worden progressieve voorstellen gedaan tegen het licht van een niet altijd rooskleurige werkelijkheid. Er is expliciet voor gekozen om het programma te beginnen met internationale politiek. GroenLinks is een kosmopolitische partij die zich inzet om globalisering in goede banen te leiden en de millenniumdoelen waar te maken.

■ Een andere hoofdlijn is de individuele emancipatie. Dat komt vooral terug in de thema's integratie, onderwijs, arbeidsmarkt en sociale zekerheid. Gemeenten krijgen meer verantwoordelijkheid om praktische problemen aan te pakken. Dat geldt voor voorstellen om segregatie in wijken en op scholen tegen te gaan, om achterstanden op scholen te bestrijden, om mensen aan het werk te helpen en om de zorg dichtbij de burger te organiseren.

■ Het programma probeert niet met een moralistisch vingertje te wijzen. Vooral op het groene terrein wordt dat duidelijk. Daar wordt niet teveel aandacht gegeven aan technocratisch milieubeleid. Er wordt een beeld geschetst van het goede leven, over genieten van het landschap, over lekker en gezond eten en over ruimte om fijn te wonen. De klimaatverandering wordt als grootste milieuprobleem gezien. Naast internationale afspraken wordt ingezet op een duurzame en innovatieve Nederlandse economie.

■ Bij de thema's die de laatste jaren prominent in beeld waren, zoals veiligheid, terrorisme en de kloof tussen burger en politiek, wordt voor een nuchtere invalshoek gekozen. Het programma is een pleidooi tegen het klimaat van de angst en bekritiseert de symboolpolitiek van rechts.

■

Bart Snels en Noortje Thijssen (secretarissen programmacommissie)

- Zie voor het programma: www.groenlinks.nl
- Op de pagina's hierna: enkele reacties

De verbeelding

RUTGER CLAASSEN

Het GroenLinks-programma mist een omvattende visie en het ontbreekt aan prioriteiten. Maar het is op onderdelen origineel, verrassend, radicaal en gedurfd.

Rutger Claassen is als promovendus in de filosofie verbonden aan de Universiteit Utrecht

Het verkiezingsprogramma van GroenLinks doet dit jaar een gooi naar de originaliteitsprijs. In de strijd tegen vetten en suikers stelt GroenLinks voor jaarlijks een "Kok van het Goede Leven" te benoemen die ons de "lekkere en gezonde keuken" leert kennen. Om de woningnood in de Randstad op te lossen moet er een nieuwe stad komen: Ecovalley, "een fraaie, milieuvriendelijke stad, bijvoorbeeld in het gebied tussen Haarlem en Leiden". En om van alle gezeur over de gekozen burgemeester af te zijn stelt het programma simpelweg: "De burgemeester kan worden afgeschaft. Zijn rol als voorzitter van het college wordt overgenomen door de wethouder van de grootste collegepartij." Dergelijke speelse ballonnetjes staan natuurlijk tussen de serieuzere beleidsvoorstellen door. Niettemin tekenen ze het GroenLinks-programma: de verbeelding mag weer een kans krijgen.

Eerst maar eens de vraag: waaraan moet een goed verkiezingsprogramma eigenlijk voldoen? Drie eisen lijken me basaal: het moet *wervend* zijn, dus een lonkend perspectief bieden dat mensen kan motiveren en enthousiasmeren; het moet *concreet* zijn, dus aangeven wat gedaan moet worden en vooral ook hoe dat bereikt kan worden; het moet *prioriterend* zijn, aangeven wat voor de schrijvers echt belangrijk is in de komende verkiezingsstrijd en de eventuele formatie of oppositie.

Deze eisen dienen zowel een extern doel (in de communicatie naar de kiezer) als een intern doel (in de communicatie naar andere partijen, ambtenaren, journalisten). Aan een lange opsomming van vage en daarmee vrijblijvende voornemens zonder enige onderlinge rangorde heeft niemand iets. *The devil is in the details*: politiek gaat vaak minstens zozeer over de keuze voor bepaalde middelen als over de gewenste doelen. Toen ik vier jaar geleden het waagde de verkiezingsprogramma's van de zes grootste partijen te lezen (plus één boek, van Fortuyn) kwam ik in dit opzicht van een koude kermis thuis. En ook dit jaar maakt GroenLinks – en waarschijnlijk geldt het

TIM 1987 BUCHTEN

krijgt een kans

zelfde voor de meeste andere partijen – het de welwillende lezer niet gemakkelijk.

Prioriteit

Het grootste probleem vormen de criteria 'concreet' en 'prioriterend'. Het GroenLinks-programma stelt in het geheel geen prioriteiten: het is de bekende waslijst van voorstellen die allemaal worden geacht even belangrijk te zijn. Alleen al daardoor zijn veel van de voorstellen ook niet voldoende concreet om serieus te nemen, maar hebben eerder het karakter van vrome wensen dan van uitgedachte plannen: "er wordt snel en proportioneel gestraft"; "de samenwerking tussen inlichtingen- en veiligheidsdiensten, politiekorpsen en gemeentebesturen [wordt] drastisch versterkt"; "wijken en buurten krijgen meer voorzieningen voor ontplooiing, ontmoeting en ontspanning"; "openbaar vervoer, auto en fiets sluiten beter op elkaar aan", "Er worden ruim 400.000 nieuwe woningen gebouwd" et cetera. Niemand kan tégen dergelijke voornemens zijn, maar dat is nog iets anders dan een concrete strategie voorstellen om ze waar te maken. Waarom niet eens tien of vijftien voorstellen tot prioriteit verheffen en die grondig uitwerken in plaats van de nu 144 (!) losse programmapunten die nu elk drie of vier regeltjes krijgen toebedeeld? Dat zou een boekje opleveren dat tenminste nog een kans maakt door gewone stervelingen gelezen te worden (de rest kan dan plichtmatig op de website, voor diegenen die denken dat een dergelijke opzet tot het verwijt zou leiden dat de partij geen mening heeft over dit-of-dat onderwerp). Nogmaals: het GroenLinks-programma staat ook dit jaar waarschijnlijk weer niet alleen in dit euvel. Toch is dat geen reden het verzet bij voorbaat achterwege te laten. De communicatieve waarde van verkiezingsprogramma's kan en moet in dit opzicht véél beter doordacht worden. Elke partij die de burger serieus zegt te nemen, is dat aan zichzelf verplicht.

Dan het wervend perspectief. Het valt op dat in het programma zelf geen poging wordt gedaan een dragende gedachte te

formuleren, een visie op de samenleving die over de verschillende beleidsterreinen heen reikt en bindend werkt. Het zou bijvoorbeeld aardig zijn geweest te weten wat als het aan GroenLinks ligt het motto van een nieuw kabinet zou moeten zijn. Daar staat tegenover dat elk van de 10 hoofdstukken wel opent met een schets van een "ideale wereld" en daar de huidige praktijk tegen afzet. Toch doet het gemis aan een overkoepelend verhaal zich voelen. Natuurlijk kent het programma bekende GroenLinks-speerpunten: nadruk op (nationale en internationale) armoedebestrijding; nivellering van inkomens en vermogens; vrouwenemancipatie en een ontspannen combinatie van werk en zorg; biologische landbouw, duurzame energie en openbaar vervoer; tolerantie voor culturele diversiteit. Maar dat is nog iets anders dan een prikkelende rode draad.

Verrassend

Als ik zelf een interpretatiepoging zou moeten wagen en zo'n gedachte uit het programma zou moeten destilleren, springt – wellicht verrassend – het pleidooi voor de grotere rol van gemeenten eruit. Op tal van terreinen legt het GroenLinks-programma sterke nadruk op de gemeenten als de plaats waar problemen moeten worden benoemd en opgelost: bij het zorgen voor betaalbare woningen, bij het reorganiseren van het vmbo en mbo, bij de zorg voor voorzieningen voor gehandicapten, zieken en ouderen, etc. (ook de stellige afwijzing van een nationale politie past bij deze nadruk op het lokale). Het bordje van de gemeente wordt als we het GroenLinks-programma volgen daarmee wel overvol. Een expliciete algemene beschouwing over de vraag of de gemeenten deze taken aankunnen en of zij hiervoor anders ingericht moeten worden, ontbreekt echter. Dat is jammer. Pleit GroenLinks voor 'de decentralisatie van Nederland'? Dat zou een wervend perspectief kunnen zijn – mits dan ook de gemeenten beter worden toegerust. Dat klemmt temeer daar in het programma niet alleen over 'rollen' en 'verantwoordelijkheden' voor

gemeenten wordt gesproken, maar ook over 'verplichtingen'. Zonder omvattende visie riekt dit nog teveel naar het afschuiven van lastige dossiers naar het lokale niveau.

Laten we nu drie onderdelen uit het programma nader bekijken (ik beperk me hierbij tot de sociaal-economische hoek). Als eerste het hoofdthema van de komende verkiezingen: de AOW en de vergrijzing. GroenLinks kiest blijkens het programma voor het verhogen van de arbeidsparticipatie, met name voor vrouwen, maar ook voor het gedeeltelijk fiscaliseren van de AOW als oplossingsrichtingen. Het verhogen van de AOW-leeftijd voor iedereen wordt nadrukkelijk afgevoerd. Hiermee tekent zich op het punt van de fiscalisering een overeenkomst af met de plannen van de PvdA (net als bij de andere twee "geldstromen van arm naar rijk": de hypotheekrenteaftrek en de studiefinanciering) en een tegenstelling met CDA en VVD. Maar op het punt van de verhoging van de arbeidsparticipatie is er juist overeenkomst met de laatste twee en een tegenstelling met de PvdA. GroenLinks wedt hier dus niet op één paard en dat lijkt verstandig.

Radicaal

Een opvallend plan is verder om de AOW-leeftijd flexibel te maken en het aantal gewerkte jaren een rol te laten spelen. Een bouwvakker die op jongere leeftijd begonnen is met werken zou eerder met pensioen kunnen dan een advocaat die lang heeft doorgestudeerd. Tezamen met het voorstel voor het invoeren van een inkomensafhankelijke academische belasting past dit plan in een trend om de investering van jonge mensen in zichzelf (door middel van studie) uitsluitend te zien als iets dat hén persoonlijk rendement oplevert, niet als iets dat ook de samenleving als geheel ten goede komt. De in studie gestoken jaren 'tellen' immers niet langer als onderdeel van iemands bijdrage aan de samenleving. Het is de vraag of daarmee aan jonge mensen het goede signaal wordt afgegeven.

De wens om de arbeidsparticipatie van vrouwen te bevorderen komt niet alleen

voor in de passage over de AOW, ook elders, waar de combinatie van arbeid en zorg wordt besproken, figureert zij prominent. Daar is de inbedding het aloude emancipatie-ideaal en wordt gesteld dat het voor vrouwen gemakkelijker moet worden om te werken en voor mannen gemakkelijker om te zorgen. Zo wordt voor beiden een ontspannen combinatie van arbeid en zorg mogelijk. Het programma hinkt hier helaas in de concrete aanbevelingen wel op twee gedachten: het stelt dat "financiële voordelen voor traditionele gezinnen" moeten worden afgeschaft maar anderzijds ook dat verlofregelingen bedoeld dienen te zijn voor de zorg voor kinderen en vrienden/familie (en elders in het programma – bij "strijd tegen armoede" – wordt een pleidooi gehouden voor specifieke programma's voor arme gezinnen met kinderen). Als het signaal moet zijn dat werken en zorgen (wat in de meeste gevallen betekent: een gezin onderhouden) op ontspannen wijze samen moet kunnen gaan, dan zijn specifieke maatregelen voor de groepen die deze combinatie in de praktijk brengen onvermijdelijk en zelfs gewenst. Daar zou GroenLinks dan ook voor uit moeten komen. Het is in ieder geval een grote stap voorwaarts dat ook Groen Links nu pleit voor het gratis maken van de kinderopvang. Men hoeft immers geen CDA'er te zijn om in te zien dat het krijgen en opvoeden van kinderen een publiek belang vertegenwoordigt (temeer in deze tijd van vergrijzing).

Saillant

Een nog wat radicalere manier om het debat over de combinatie arbeid/zorg aan te scherpen – die juist van GroenLinks verwacht zou mogen worden – is een discussie over de lengte van de werkweek. Daar waar het CDA afgelopen maand in het nieuws kwam met het plan de 40-urige werkweek weer in te voeren, zou GroenLinks juist kunnen pleiten voor bijvoorbeeld een 30-urige werkweek. In plaats daarvan wordt nu min of meer hetzelfde indirect bepleit door te spreken over het bevorderen van deeltijdwerk in het algemeen en het invoeren van een

'gedeeltelijk basisinkomen' in het bijzonder. Dat laatste blijft helaas zonder duidelijke uitwerking.

Gedurfd

Dan is er het probleem van de werkgelegenheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Het GroenLinks-programma kiest niet voor bijvoorbeeld het verlagen van het minimumloon, maar zet wel in op grootscheepse belastingverlaging voor de werknemer met tegelijk loonkostenverlaging voor de werkgever. Dat is een opvallende keuze met onderscheidend vermogen ten opzichte van de andere partijen. Tegelijkertijd komt het programma toch ook weer uit bij het aloude recept van de Melkert-banen, met een voorstel voor een verplicht 'participatiecontract' tussen werklozen en gemeenten (na een jaar lang hogere WW), waarbij in ruil voor een uitkering op het niveau van het minimumloon wordt geparticipeerd. Die participatie kan plaatsvinden in de vorm van werk, of in "erkend vrijwilligerswerk, gesubsidieerd werk, combinatie van leren en werken of zorgen voor mensen in de buurt". Daarmee wordt een duidelijk signaal afgegeven dat er meer manieren zijn om waardevol te zijn voor de samenleving dan alleen in een betaalde baan (een signaal dat zeker niet bij iedereen op instemming zal kunnen rekenen).

Saillant detail is dat het participatiecontract volgens het programma ook voor mensen in de bijstand zal gelden – GroenLinks is hier duidelijk de vrijblijvendheid voorbij; ja lijkt zelfs menig partij daarmee rechts in te halen. 'Meedoen' is geen keuze meer. Dezelfde investeringsgedachte blijkt bijvoorbeeld ook uit het plan om werknemers scholingsrechten toe te kennen, te betalen door de werkgever (dat laatste zal nog een hele kluit worden).

Uit deze en andere voorstellen blijkt dat voor GroenLinks de wending naar een 'links-liberalisme' met meer nadruk op 'vrijheid' als kernwaarde, altijd meteen gekwalificeerd wordt met beperkingen en randvoorwaarden. De harde kern van de filosofie van het huidige

GroenLinks blijft weliswaar de persoonlijke zelfbeschikking, maar tegelijkertijd is sociale organisatie nodig om gelijke zelfbeschikking voor iedereen mogelijk te maken. GroenLinks zet ook daar zwaar op in. Zo figureren bijvoorbeeld prominent plannen voor discriminatiebestrijding en het afdwingen van evenredige vertegenwoordiging (naar sekse, leeftijd en etniciteit) in organisaties. De vinger wordt ook strak aan de pols gehouden van het bedrijfsleven: zie bijvoorbeeld het voornemen om middels "georganiseerde tegenstand van werknemers en verplichte opname van salarissen van topbestuurders in CAO's" de zelfverrijking in het bedrijfsleven tegen te gaan en het voornemen om in de zorg een brede basisverzekering op publieke grondslag te organiseren, waarin "sociale verzekeraars zonder winstoogmerk" bij de uitvoering een centrale rol krijgen (dat betekent wel weer een stelselwijziging).

Maar misschien het meest karakteristieke voor de huidige worsteling tussen individuele zelfbeschikking en sociale organisatie is nog wel de oplossing die in het GroenLinks-programma wordt voorgesteld voor de segregatie in het onderwijs. Hier vinden we een pleidooi voor een systeem van inschrijfflijsten voor scholen op basis van opleiding en inkomen van de ouders. Daarmee worden leerlingen van verschillende achtergronden verplicht gespreid. Tussen het blind vasthouden aan de vrijheid van schoolkeuze aan de ene kant en pleidooien voor de afschaffing van het bijzonder onderwijs aan de andere kant, houdt dit plan een zorgvuldig – zij het bepaald niet onomstreden – midden. Van dergelijke gedurfde en creatieve oplossingen zal GroenLinks het moeten hebben, als zij wil opvallen in een overvolle politieke arena temidden van het publicitaire geweld van de grotere partijen.

x

Trendbreuk

Niet alleen in Nederland maar ook in België zijn er verkiezingen. De groene partijen moeten hun ideologisch profiel verscherpen als antwoord op de verrechtsing. 'Een beetje meer van het goede' is niet genoeg.

TINNE VAN DER STRAETEN

Tinne van der Straeten is vice-voorzitter van Groen!, de Vlaamse zusterpartij van GroenLinks

LONNEKE 1992 LIESHOUT

In Nederland vinden in november 2006 verkiezingen plaats voor de Tweede Kamer; in België zijn er op 8 oktober gemeentelijke en vermoedelijk in mei 2007 federale verkiezingen. De resultaten van GroenLinks in Nederland en Groen! in België zijn van groot belang. Hoe sterk zullen de groene partijen zijn? Hoe verhouden de groene partijen zich ten aanzien van andere linkse partijen? Welke rol zal voor hen weggelegd zijn in het politieke landschap? Dit zijn strategische vragen en ongetwijfeld belangrijk, maar de aankomende verkiezingen zijn ook een aanknopingspunt om grondiger na te denken over de inhoud van groene politiek in de 21ste eeuw. In tijden van verandering: globalisering, verrechtsing en toenemende individualisering, is het noodzakelijk om stil te staan bij de analyses en antwoorden van de groene partijen.

Zowel GroenLinks als Groen! hebben de afgelopen jaren een nieuw elan gezocht. GroenLinks lanceerde in 2005 het initiatief *Linkse Lente*. Dit wil een nieuw politiek geluid laten horen in een kille samenleving door linkse, progressieve ideeën te ontwikkelen en te lanceren. In België stelde Groen! in het najaar van 2003 haar uitgangspunten scherp in het *Groen! Manifest* voor een groen-progressief project. Beiden partijen zijn op zoek naar een verscherping van hun ideologisch profiel om op die manier hun plaats in het politieke en maatschappelijke landschap nadrukkelijker in te nemen en te kleuren.

Op politiek vlak worden zowel Vlaanderen als Nederland geconfronteerd met een toenemende verzakelijking. Beide christen-democratische regeringsleiders, Jan Peter Balkenende en Yves Leterme positioneren zich als goede bestuurders van een groot bedrijf en zijn niet uit op wervende of ronkende verklaringen. Politiek mag opnieuw even saai zijn als het maatpak waarin ze komen werken.

Op maatschappelijk vlak kennen Nederland en België een toenemend klimaat van verrechtsing. Verschillende politici en groepen zijn uit op polarisering tussen bevolkingsgroepen. Met het doembeeld van de vergrijzing neemt de druk op jongeren toe om snel af te studeren, snel werk

te vinden en liefst zo lang mogelijk aan het werk te blijven. De globalisering wordt aangegrepen om bestaande sociale voorzieningen ter discussie te stellen of te vermindern. Terrorismedreigingen en de angst voor moslimextremisme worden gebruikt als reden om nieuwe regelgeving rond afluisteren, het bijhouden van gsm-data en strafvervolgving er snel door te jagen.

Leiderschap

Deze tendensen zorgen voor conservatieve beleidskeuzes: er is nood aan meer industrieterreinen, meer autowegen, men wil lagere belastingen of meer belastingkortingen, vooral ten voordele van hogere inkomens, en kernenergie wordt voorgesteld als dé energie van de toekomst. Ecologische problemen zoals luchtvervuiling, klimaatverandering, verlies van biodiversiteit zijn wel belangrijk, maar even niet aan de orde. In tegenstelling tot Engeland waar klimaatpolitiek voorpaginanieuws is, lijkt er in België en Nederland veel minder politiek draagvlak voor te bestaan. In een aantal analyses wordt zelfs geopperd dat de groenen niet (meer) nodig of nuttig zijn. Een aantal groene ideeën hebben ingang gevonden en worden uitgevoerd, al dan niet onder druk van de Europese Unie. Dit is echter niet meer dan een schijnbare vergroening van de politiek. Het gaat hoogstens om een neutralisering van fundamentele opties die groenen altijd naar voor hebben geschoven. Dat er een beperking is aan de draagkracht van de aarde. Dat beslissingen die vandaag genomen worden geen rekeningen mogen doorschuiven naar de andere kant van de aarde of naar de toekomstige generaties. Dat er grenzen zijn aan de groei. Of dat er ook een economie van het genoeg kan bestaan. Dat er een alternatief kan bestaan voor de overactieve welvaartstaat.

Net daarom is het zo belangrijk dat groene partijen vandaag hun ideologisch profiel verscherpen. Er is nood aan een nieuwe lading politieke ideeën. Als groene politici hun rol vandaag zouden beperken tot 'iets meer van het goede': meer fietspaden, meer geld voor ontwikkelingssamenwerking, meer hoorzittingen, et cetera, leidt dit tot een verdere neutralisering van

de groene kernvragen. In een maatschappelijke context waar vervlakking aan de orde is, bestuurders managers zijn geworden en burgers vooral benaderd worden als consumenten moeten groenen de stenen leggen voor geïnspireerd politiek leiderschap. Zo'n politiek leiderschap moet verder gaan dan meer van dezelfde groene ideeën en moet een trendbreuk zijn met de conservatieve en kille politiek. Het initiatief voor de Linkse Lente was een duidelijk beginpunt. Welke vertaling heeft dit gekregen in het programma van GroenLinks? Met andere woorden, welke aanzetten biedt het programma van GroenLinks voor een eigentijdse groene politiek?

Ik zal deze vraag benaderen voor twee thema's uit het programma van GroenLinks, de multiculturele samenleving en het milieu. Het zijn twee thema's, maar niet de enige, waar een trendbreuk nodig is en waar groenen een alternatief kunnen bieden voor de impasse van het gangbare conservatieve denken.

Multiculturele samenleving

Zowel in Nederland als in België wordt de realiteit en de wenselijkheid van de multiculturele samenleving ter discussie gesteld. Iedereen heeft de mond vol van waarden en normen die door iedereen gerespecteerd moeten worden. Er wordt veel tijd gestoken in symbooldiscussies over de hoofddoek of schotelantennes. Vanuit liberale hoek wordt de nadruk gelegd op het individu dat niet opgesloten mag worden in het keurslijf van een godsdienst of een gemeenschap. Maar dat Nederland soms ook in de eigen staart bijt, blijkt uit de discussies over de naturalisatie van Salomon Kalou en de Nederlandse identiteit van Ayaan Hirsi Ali. In België wagen veel auteurs zich aan stukken over het failliet van de multiculturele samenleving. Analyses en antwoorden vergroten vaak een aantal problemen uit, zoals cultuurverschillen, en vegen anderen onder de mat, zoals discriminatie en racisme.

Daartegenover is het een goede zaak dat GroenLinks in de eerste zinnen van haar programma kiest voor een andere versnelling, met name respect voor verschil: ieder heeft het recht om anders te zijn. De multi-

culturele samenleving is immers een onomkeerbaar feit. Haar problemen die onontkoombaar ontstaan bij het samenleven in verschil moeten aangepakt en opgelost worden.

Emancipatie en integratie van allochtonen krijgen een centrale plaats, maar vertrekken vanuit de premisse dat dé Nederlandse cultuur niet bestaat. Dit is een punt dat vandaag te weinig of niet gemaakt wordt. Burgers worden gebonden door het samenleven op één plek, en niet door het feit dat ze hetzelfde geloof, dezelfde overtuiging of dezelfde huidskleur delen. Het bestaan van verschillen en diversiteit ontslaat burgers er niet van mee te bouwen aan de samenleving waar ze samen wonen.

Het programma van GroenLinks is dan ook veeleer pragmatisch op te vatten. Het verliest zich niet in symbooldiscussies, maar concentreert zich op de terreinen waar allochtonen geconfronteerd worden met achterstelling: arbeidsmarkt, het onderwijs en huisvesting. Integratie moet van twee kanten komen: taal, opleiding, werk zoeken en vinden, maar ook toegang tot de arbeidsmarkt, het onderwijs, betaalbare huisvesting. Bovendien wordt integratie gezien als iets dat allochtonen zelf in handen kunnen nemen en bevorderen. Geen pleidooien om bij wet de hoofddoek te verbieden, maar wel het voorstel om vrouwenorganisaties die opkomen voor de rechten van vrouwen meer steun te geven.

Spreads

Tegelijkertijd blijft GroenLinks in haar programma overtuigd van het nut om een sociale mix op te leggen op vlak van huisvesting en onderwijs. Steden moeten meer doen om witte en zwarte wijken tegen te gaan, stelt GroenLinks, en suggereert dat in grote steden goedkope huizen in dure wijken moeten worden gebouwd. Ik volg de redenering over de noodzaak van meer gemengde woningbouw, maar ik geloof niet dat sociale mix op die manier opgelegd kan worden. In grote steden hebben kansarme wijken vaak een functie van transigratie. Wanneer de inwoners zich in een betere positie bevinden, trekken ze weg uit de kansarme wijk naar een betere wijk. Dit kan niet opgelost worden door louter bete-

re woningen in te planten in de wijk, of goedkope woningen te voorzien in duurdere wijken. Het is nodig ervoor te zorgen dat niet iedereen die zich in een betere positie bevindt uit de wijk wegtrekt, maar dat een aantal van hen in de wijk blijft wonen. Op die manier kunnen ze functioneren als goede voorbeelden voor de andere inwoners, en worden de wortels van de sociale mix verankerd. Kansarme wijken hebben gerichte investeringen nodig op het vlak van ruimtelijke ordening, kwaliteit van de woningen, openbare netheid en openbare voorzieningen, zonder dat deze investeringen zorgen voor sociale verdringing. Witte wijken hebben dezelfde gerichte investeringen nodig, zodanig dat nieuwe inwoners zich een plaats kunnen verwerven in de wijk. Met het louter mathematisch spreiden en mengen wordt voorbijgegaan aan een bredere realiteit die niet te vatten is in statistieken.

Hetzelfde wat betreft onderwijs. Het GroenLinks-programma gaat ook hier uit van spreiden en mengen. Het programma bevat de tegenstrijdige redenering dat scholen geen kinderen mogen weigeren enerzijds, maar dat tegelijkertijd gespreid moet worden aan de hand van inschrijfflijsten op basis van de kenmerken opleiding en inkomen van de ouders. Ik ben er niet van overtuigd dat het tegengaan van zwarte en witte scholen de inspanning waard is. Witte en zwarte scholen ontstaan door tal van factoren, de afspiegeling van de buurt, witte of bruine stadsvlucht, watervalsysteem. Ook hier is het moeilijk te remediëren door slechts in te grijpen op één punt. Het is volgens mij belangrijker ervoor te zorgen dat zwarte en witte scholen de kansen van leerlingen niet hypothekeren. Daarom lijkt het mij relevanter dat scholen die veel achterstandsleerlingen hebben meer ondersteund worden, een idee dat verder in het GroenLinks-programma ook aan bod komt. Is het daarom geen idee dat de inschrijfflijsten met ouderkenmerken gebruikt worden om criteria te ontwikkelen op basis waarvan een school in aanmerking komt voor extra financiering en extra middelen? Onderwijs heeft als belangrijke taak om kinderen en jongeren te leren samenleven in verschil, om elkaar te con-

fronteren met verschillen in leefomgeving met verschillende achtergronden, maar zijn er geen andere methodieken denkbaar? Zoals uitwisselingsactiviteiten tussen scholen? Of activiteiten waar witte en zwarte klassen samen een project ondernemen?

Ander geluid

In een advies van de Raad voor milieu en ruimtelijke ordening (VROM-raad) met de titel *Milieu en de kunst van het goede leven* (2005) wordt gesteld dat burgers milieu wel belangrijk vinden maar dat ze de aanpak van andere problemen urgenter vinden. Daardoor staan milieuproblemen lager op de agenda, maar tegelijkertijd worden meer duurzaamheidsinitiatieven ontwikkeld door burgers, kleine bedrijven en milieuorganisaties. Milieu is misschien uit, maar meer mensen zijn met milieu bezig. En hoewel meer mensen met milieu bezig zijn heeft het oplossen van milieuproblemen maar een lage urgentie. Volgens de VROM-raad is inzicht in deze twee paradoxen nodig om te komen tot een nieuwe, toekomstagenda voor milieu. Die moet gericht zijn op duurzame ontwikkeling, uitgaan van de diverse *bottom-up* initiatieven en gedragen worden door politiek leiderschap dat inspireert tot het goede leven.

Milieuproblemen zijn voor veel mensen eigenlijk onzichtbaar geworden. Klimaatverandering en luchtvervuiling door fijn stof zijn veel minder tastbaar dan dode vissen in rivieren. Het oplossen van die problemen wordt vaak in handen van Europa geschoven of gelaten. Zowel Nederland als België blinken niet uit in een ambitieus milieubeleid, wel in het afwimpelen van Europese verplichtingen.

GroenLinks schuift in haar programma twee duidelijke visies naar voren. Het komaf maken met Koning Auto door het snel invoeren van rekeningrijden en het ontwikkelen van een postfossiele economie. Het zijn twee punten waarbij groene partijen moeten zorgen dat de bakens worden verzet maar waar ze ook werk moeten maken van geïnspireerd politiek leiderschap. Eigenlijk is hier een pragmatische aanpak nodig. Ik denk dat het zinvol is om een groot stuk van onze politieke energie te besteden aan het maken van plekken

waar een andere en meer duurzame toekomst nu al vorm krijgt. Projecten die aangeven hoe een andere stad er ook zou kunnen uitzien en die de noodzakelijke stap vooruit zetten. Zeker in Nederland zijn er veel voorbeelden te vinden van een groene stad: wijkverwarming in Almelo, waterstofwoonwijk in Arnhem, het Delfts Blauwe Daken Plan, Stadsbox, de autovrije eko-wijk op het GWL-terrein in Amsterdam. In een politieke context van verzakelijking en vergrijzing, waar milieuproblemen niet bovenaan op het lijstje staan, moeten groenen de verbeelding terug aan de macht laten. Door niet louter te pleiten voor postfossiele economie, maar te werken aan projecten die aantonen dat postfossiele economie de toekomst is. Door niet louter te pleiten voor rekeningrijden, maar te werken aan projecten zonder auto. Door te vertrekken vanuit die *bottom-up* benadering geeft de kans om uit breken uit de agenda die anderen zo graag aan de groenen willen opleggen: niet haalbaar of 'voor later'.

De positie van groenen die vroeger wel eens omschreven werd als 'niet links, niet rechts, maar averechts' biedt nog altijd veel aanknopingspunten voor een eigentijdse, progressieve positionering. Het programma van GroenLinks kiest op verschillende punten voor een andere benadering dan het gangbare denken. Het zijn die snijvlakken die groenen moeten opzoeken en verder ontwikkelen om zo een alternatief te kunnen bieden voor burgers die op zoek zijn naar een ander geluid.

x

BLOEM 1991 EMMELOORD

Ontwikkeling: ja

Economische groei lijkt de bron van alle zegen, zie ook het nieuwe GroenLinks-programma. Maar dat is een misverstand. De aarde is eindig, dus ook groei kan niet doorgaan. Aangezien 'duurzame groei' niet bestaat, is het hoogste tijd de mogelijkheden van de stationaire economie te onderzoeken.

Bram van der Lek is bioloog, oud-voorzitter van Milieudefensie en voormalig lid van de Tweede Kamer en het Europees Parlement (resp. voor de PSP en Groen Progressief Akkoord)

Ons wordt nog altijd voorgehouden dat economische groei, dat wil dus zeggen het jaarlijks toenemen van het nationaal inkomen, meestal gemeten als het bruto binnenlands product (BBP), een goede zaak is en liefst zo hoog mogelijk moet zijn. De prestaties van de diverse landen of regio's worden vergeleken aan de hand van deze groei.

Ooit, in de jaren zeventig en tachtig, was daarover een levendige discussie aan de gang. Maar het ziet er naar uit dat deze geheel is verstomd. Als het BBP maar flink groeit, gaat het overal goed. Wanneer iemand oppert dat het misschien wel goed zou zijn een poosje niet te groeien, of wellicht eens wat minder te produceren – we hebben immers al zo veel – dan wordt zo'n persoon meewarig aangekeken. Hij/zij zou toch behoren te weten dat dat helemaal niet kan. Economische groei is noodzakelijk. Wie niet groeit kan niet concurreren. En alleen uit de groei kunnen we de middelen halen om iets aan de inkomensverdeling te doen, de werkloosheid te bestrijden, milieubescherpende maatregelen te nemen, ontwikkelingshulp te betalen, en andere 'extra' dingen te doen. Ook het nieuwe verkiezingsprogramma van GroenLinks wekt de indruk dat groei noodzakelijk en goed is.

Welnu, als dat wáár is, hebben we een probleem. Immers, ieder jaar groei betekent dat er ieder jaar iets *bijkomt*. Dit lijkt misschien een open deur, maar veel mensen zien dat toch niet echt voor zich. Het valt me op dat in de kranten bij de groeiverhalen, maar ook in de publicaties van het CBS, altijd dezelfde grafiekjes staan of blokdiagrammen van de "groei ten opzichte van het voorgaande jaar". Die zien er erg onschuldig uit. Ze kron-

kelen altijd netjes om een horizontale lijn van zo'n twee of drie procent, en lijken dat tot in lengte van dagen te kunnen blijven doen. Maar in feite betekent het dat de grootheid waar het om gaat – de productie – voortdurend toeneemt. Zouden we die in een grafiek uitzetten dan krijgen we dus een stijgende lijn. En wel een steeds sneller (steiler) stijgende lijn. Om een voorbeeld te geven: de groei die in veel officiële overheidsstukken (en trouwens ook in de nota *Duurzaam en Trendmatig Begroten* van de GroenLinkse Tweedekamerfractie, 2001) als een wenselijke situatie wordt aangegeven, een groei van 2,5 procent per jaar, levert na dertig jaar een verdubbeling op van de bestaande productie, na zestig jaar een verviervoudiging, na negentig jaar een toename met een factor acht.

Duurzaam

Het ligt voor de hand om een dergelijke groei – iedere dertig jaar een verdubbeling – nogal absurd te vinden, en ervan uit te gaan dat niet lang kan worden volgehouden op die ene begrensde aardbol die we ter beschikking hebben. Maar blijkbaar is dat niet de opvatting van de meeste economen.

Een bekende tegenwerping is dat er verschillende soorten productie zijn, die niet allemaal dezelfde effecten op de omgeving hebben. Dat is natuurlijk waar. Voor hetzelfde bedrag méér staal, meer wasmachines, meer vrachtvervoer of meer vliegvluchten betekent natuurlijk veel meer milieubelasting dan wanneer je voor datzelfde bedrag piano's stemt, onderwijs geeft, het gemeentegroen onderhoud of treinkaartjes knipt. Maar het is beslist niet zo dat er voor die laatste activiteiten helemaal geen grondstoffen gebruikt worden, geen energie hoeft te worden opgewekt en geen afval ontstaat. Zelfs een eenvoudig adviesje heeft zijn externe kosten: het kantoor waar het wordt opgesteld (onderhoud, verwarming, etc.), het papier, de verzending, het transport, de energie voor de computer, en verzint u nog maar even door. Met andere woorden, de dienst die géén externe effecten heeft, moet nog uitgevonden worden, of zeg maar: die bestaat niet.

Ja maar, is dan een andere tegenwerping, stel dat je gaat werken met volledige recycling van grondstoffen en alle energie van wind en zon haalt, dan heb je die problemen met externe effecten niet meer. Dan zou je dus in principe onbeperkt moeten kunnen doorgroeien. Nu hoef je geen technicus te zijn om te begrijpen dat 100 procent recycling niet bestaat. Voorwerpen slijten, stof en restjes verdwijnen in de omgeving, alle

grondstoffen weer van elkaar scheiden lukt geen mens, dus er zal altijd nieuwe grondstof bij moeten worden gewonnen, zelfs voor de productie op het nu bestaande niveau. Dan praten we nog niet eens over groei. En stromingsenergie is mooi, maar er zijn wel apparaten voor nodig, windmolens, zonnecellen, transportsystemen, enzovoort, die allemaal – van grondstoffen en mét energie – moeten worden geproduceerd. Dus ook daar is een grens, al ligt die dan iets verder weg.

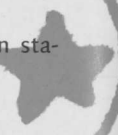
In een interview in het *Milieudefensie Magazine* (januari 2006) zegt Femke Halsema over de GroenLinkse visie: "De groei die wij voorstaan, gaat niet ten koste van het milieu". En ze noemt dat de "kennisintensieve economie". Anderen spreken over "duurzame groei". Het gaat hier om een grote vergissing. De econoom Herman Daly formuleert het heel drastisch in een kort artikel, getiteld *Sustainable Growth? No, thank you* (in de bundel: *The case against globalisation*, 1996). Duurzame groei, zegt hij, is net zo onmogelijk als een perpetuum mobile. De aardse biosfeer is een begrensd systeem dat wel verandert, maar waar geen materie bijkomt of afgaat. De menselijke economie is een subsysteem van het ecosysteem aarde. Als dat subsysteem blijft groeien zal het óf te gronde gaan door tekorten en tegenkrachten, óf het systeem vernietigen waar het onderdeel van is.

Mooier

Dat betekent niet, zegt Daly, dat er geen ontwikkeling mogelijk is. Je kunt dingen anders gaan doen, slimmere dingen bedenken, het leven leuker maken. Als je die twee, *ontwikkeling en groei* maar scherp van elkaar onderscheidt.

Daly is niet de eerste die zich bezighield met de vraag hoelang de groei van de economie kan worden voortgezet. Het was de econoom en politicus John Stuart Mill, die in zijn boek *Principles of Political Economy* in 1862 al stelde dat, op een beperkte aarde, groei niet eindeloos kan zijn. Hij wijdt in zijn boek een heel hoofdstuk aan *the stationary state*, waarin hij betoogt dat groei, het ervoor zorgen dat mensen het beter krijgen en ervoor zorgen dat allen daarin meedelen, een schone zaak is, maar wel tijdelijk, en dat de eindtoestand er een zal moeten zijn van evenwicht, een stationaire toestand, waarin het niet meer gaat om groei, maar om het handhaven van een verantwoorde productie en een goede verdeling, waarbij groei alleen nog wordt ingezet op plaatsen waar tekorten zijn.

Als Mill zich afvraagt wanneer zo'n sta-

groei: nee

tionaire situatie zou moeten intreden, zegt hij onder andere dat hij hoopt, vanwege het behoud van natuur, dat "de mensheid tevreden zal zijn met een stationaire toestand lang voordat de noodzaak haar daartoe dwingt." Voor hem is vooruitgang beslist niet hetzelfde als voortdurende groei en de stationaire toestand betekent geen stilstand: "Er zou zeker zo veel uitzicht voor alle vormen van geestelijke cultuur, morele en sociale vooruitgang zijn als ooit tevoren, zeker zoveel ruimte om de kunst om te leven te veredelen, en een veel grotere kans dat deze ook veredeld zou worden." Dat is dus ongeveer dezelfde opmerking die Daly maakt: de menselijke vooruitgang houdt niet op wanneer de groei stopt. De wereld kan dan nog best steeds mooier en leuker worden gemaakt.

Bij zijn beschouwingen verwees Mill ook naar de publicaties van Malthus over een noodzakelijk einde aan de bevolkingsgroei. In die tijd was dat alles bij elkaar nog een redelijk theoretische discussie. Wanneer wij erop terugkijken, vragen we ons bijna af waar ze zich druk om maakten. Maar nu de wereldbevolking na 150 jaar ruim vier maal zo groot is geworden en de productie per hoofd met iets in de orde van een factor tien of twintig is toegenomen (en dan ook nog absurd slecht is verdeeld), is het misschien toch tijd om er eens ernstig over na te gaan denken.

Wereldvreemd

Het hoofdstuk 'Milieu' in het vorige GroenLinks-verkiezingsprogramma (2002-2006), *Overvloed en Onbehagen*, begint met een interessante verwijzing. Er staat: "Voor zijn consumptie gebruikt een Nederlander jaarlijks gemiddeld 4,7 hectare vruchtbare grond, inwoners van India en Ethiopië 0,8 hectare. Eerlijk delen zou betekenen dat elke wereldburger recht heeft op 1,7 hectare. Nederlanders leven dus op een veel te grote ecologische voet. Als de hele wereld zou produceren en consumeren als de westerse landen dan waren er vier aardes nodig."

Dit is een verwijzing naar de, zo langzamerhand al behoorlijk uitgebreide, literatuur waarin de 'ecologische voetafdruk' een rol speelt. Het gaat daarbij om de hoeveelheid milieuruimte die ieder van ons gebruikt voor zijn bestaan (eten en drinken en alle verdere activiteiten). Een en ander omgerekend in hectares grond die daar voor nodig zijn. Je kunt dat per persoon per land berekenen (of per stad of dorp), maar ook wereldwijd. Dit totale beslag wordt dan gedeeld op het aantal hectares dat wereldwijd beschikbaar is en daar rolt dan een 'eerlijke aarde aandeel' uit. Op dit ogenblik, met de huidige omvang van

de wereldbevolking, komt een eerlijke verdeling uit op ca. 1,7 hectare per persoon. Met een bevolkingstoename wordt het natuurlijk kleiner.

Nu kunnen we natuurlijk verschillend denken over de juistheid van de berekeningen van deze footprint. Maar zelfs al zou men een factor twee er naast zitten dan is nog duidelijk dat die groeiruimte niet overhoudt. In dat geval zouden de vier aardes hierboven er twee zijn. Dat is zo te zien toch nog één te veel.

Hoe dan ook, de aardbol begint anno 2006 aardig vol te raken. Dat klemt des te meer nu een aantal landen, en niet de kleinste, op weg zijn om hun achterstand op het gebied van productie en welvaart in te lopen. Dat geldt voor China (1,2 miljard inwoners), India (ca. 1 miljard), Brazilië (180 miljoen) en het is niet uitgesloten dat nog anderen zullen volgen. Uit een oogpunt van redelijkheid kunnen we niet anders dan dit toejuichen. Waren we niet altijd al voor een eerlijke verdeling van welvaart in de wereld? Het gemiddelde inkomen per inwoner in deze landen (China ca. 5.000 dollar, Brazilië ca. 7.900, India ca. 2.900) ligt nog ver beneden dat van bijvoorbeeld Nederland (29.000 dollar) of de VS (37.500). Daar valt nog wel wat recht te trekken. Wat dat betreft zijn we nu op weg naar dat 'eerlijke aarde aandeel' in de footprint uit het hierboven staande citaat.

Onder die omstandigheden doet het wat vreemd aan dat de westerse landen zich stuk voor stuk opmaken om de 'concurrentie' van de nieuwe groeilanden te weerstaan en zich daarbij geen andere methode kunnen voorstellen dan te blijven streven naar een zo groot mogelijke jaarlijkse economische groei. Natuurlijk sluit dat aan bij de 'waan van de dag' van de laatste decennia, waarbij het volstrekt uit den boze is om te proberen de eigen markt te sturen, of daar met anderen afspraken over te maken. We zijn weer helemaal terug bij de 'onzichtbare hand'. Ik realiseer me dan ook heel goed dat het behoorlijk wereldvreemd overkomt als ik hier vaststel dat het zo in ieder geval niet gaat, en dat zich zo langzamerhand echt de noodzaak aandient om binnen de westerse landen een behoorlijke stap terug te doen, om een nieuwe verdeling van het beschikbare wereldgemiddelde mogelijk te maken. Maar wereldvreemd of niet, ik denk toch dat het echt niet anders is.

Kiezers

Daarbij laat ik alle uitvoeringsvragen, complicaties en onzekerheden, die ik ook graag zou bespreken, buiten beschouwing. Daartoe

ontbreekt de ruimte. Hier nog slechts een laatste illustratie.

In het hoofdstuk Milieu van het genoemde programma *Overvloed en Onbehagen* staat temidden van veel goede voorstellen ook het volgende punt (7.b): "Nederland onderkent dat zijn 'mondiale voetafdruk' te groot is en zet een stappenplan uit voor de ontwikkeling van duurzame consumptiepatronen, met als resultaat dat Nederland over 25 jaar gemiddeld niet meer claimt dan een 'eerlijk handelsaandeel'." Dat wil dus zeggen: de gemiddelde voetafdruk van nu van 4,7 hectare terugbrengen tot het beschikbare wereldgemiddelde van 1,7 hectare. Daar mag je inderdaad wel 25 jaar voor nemen.

Maar het is een goed punt. Het geeft precies aan waar het om gaat. Ruimte maken voor die tachtig procent van de wereldbevolking die ook dat eerlijke handelsaandeel (of eerlijke aarde aandeel) wil bereiken. Dat zet natuurlijk niet veel zoden aan de dijk als Nederland dat alleen zou doen. Het wordt pas wat als zoveel mogelijk westerse landen zich daarvoor inzetten. Maar dat is nu even niet aan de orde. De hamvraag is een andere. Een reductie van een voetafdruk van 4,7 tot één van 1,7 is een teruggang van ruim 60 procent. Is er ook maar enige kans dat dit te combineren is met een, liefst ook nog gestage, economische groei?

En dan rijst weer de vraag, die Mill al stelde in 1862. Hoeft dat dan? Waar is die groei eigenlijk voor nodig? Hebben wij het, hier in het Westen althans, dan zo slecht? Wordt het niet de hoogste tijd voor een *stationary state*, en zou het dan niet zaak zijn de theoretische en praktische mogelijkheden daarvan eens te gaan onderzoeken? Zou een voorstel daartoe niet opgenomen moeten worden in het nieuwe GroenLinks-programma? Niet omdat dat iets is waar kiezers je voor om de hals zullen vallen. Maar gewoon omdat je niet mee kunt blijven doen aan een race waarvan zo langzamerhand duidelijk wordt dat hij alleen maar verliezers kan opleveren.

x

Literatuur over eindigheid van groei:

- R. Huetting, *Nieuwe schaarste en economische groei*, Agon Elsevier, 1974
- B. Goudzwaard en H.M. de Lange, *Genoeg van te veel, genoeg van te weinig*, Ten Have, 1986
- Hans Opschoor, *Na ons geen zondvloed*, Kok Agora, 1989
- Barry Commoner, *The Closing Circle*, 1971
- E.F. Schumacher, *Small is Beautiful*, 1973
- Paul Ekins, *The Living Economy*, 1986

het nieuwe onbehagen

shervin nekuee

De verkiezingen komen er aan, maar buiten het circus van applauswedstrijdjes tussen lijsttrekkers van de politiek partijen leeft een ander gesprek. Het is een gesprek over 'het nieuwe onbehagen'.

Een groeiend deel van de intellectuelen voelt zich niet thuis in het folkloristische Nederland van Balkenende, het hysterische Nederland van (tot voor kort) Hirsi Ali en Afshin Ellian, en het ijzeren Nederland van Rita Verdonk. Deze intellectuelen verlangen terug naar rede en pragmatisme. Bas Heijne, Michaël Zeeman en J.J.A. van Doorn, de nestor van de Nederlandse sociologie, zijn de belangrijkste scherpschutters van deze groeiende groep. Maar ook jonge politieke activisten laten hun onvrede horen over de zuinige en zieloze taal en ideeën van de politieke elite. Zie bijvoorbeeld het initiatief Lux Voor, dat bestaat bij de gratie van een gedeelde onvrede van jonge politiek-activisten van verschillende signatuur. Evenmin voelt de jonge, goed opgeleide tweede- en derde-generatie immigrante zich thuis en gerepresenteerd in het huidige, ethnocentrische Nederland.

De nog onbenoemde en onbekende partij van mensen die de histerie beu zijn en houvast zoeken bij deugden als gematigdheid en inschikkelijkheid enerzijds en kosmopolitisme en durf tot groots denken anderzijds, is inmiddels de grootste partij in het land, dunkt me. Deze groep vindt dat Nederland bezig is op slot te gaan. De politieke elite – ook Groenlinks – strijd om een kwartje meer of minder en profileert zich op een millimeter verschil. Niet alleen de nuchtere maar ook de vliegende Hollander naar de oneindige horizon is zoek. Terwijl we in Afghanistan in een oorlog verzeild zijn geraakt (ik was vóór) en in Libanon zo goed als zeker een mijnenveld binnen zullen stappen (ik ben tegen); terwijl de onrust in Nederland, tussen moslims en autochtonen, niet los gezien kan worden van de gehoorzame houding van Nederland jegens de oorlogszuchtige Bush; ondanks dat is het buitenland nauwelijks een issue bij de komende verkiezingen. Geen enkele partij durft het aan er een hoofdzaak van te maken de kiezer te laten zien dat de grenzen van de natiestaat en de verzorgingstaat doorlaatbaar geworden zijn. Want wie hiermee zou durven te komen, moet ook nieuwe ordeningen en betekenissen achter de hand hebben. Hoe een verzorgingstaat op poten houden in een open arbeidsmarkt? Hoe de nationale soevereiniteit garanderen in tijden van supranationale instituties als Europa? Om dergelijke nieuwe concepten is het land verlegen.

'De vervuiler betaalt!', is de stoerste zin die ik in de verkiezingsprogramma's aantrof. Onze politici, vaak in een veelkleurig koor, komen niet verder dan een pleidooi voor kleinere schoolklassen, goedkopere kinderopvang en hogere belasting voor de gro-

tere auto. Dat zijn de flinkste innovatieve stappen die de huidige politieke elite durft te nemen. En dat is niet flink genoeg.

De Nederlandse politiek is overvolkt met vergadertijgers en carrièrepolitici. De zogenaamde 'nieuwe gezichten' komen uit het web rond de politiek: het zwaar gesubsidieerde maatschappelijke middenveld, de kranten, de debatpodia en de denktanks. Risicomijdende banen met een focus op het Haagse en de grachtengordel. De grootse wereldervaring van de doorsnee Nederlandse politici is een stage in een grijs verleden in Brussel of een stad op vergelijkbare afstand, bedoeld voor de CV. Oh zeker, er zitten veel zelfverklaarde kosmopolieten tussen deze politici, maar dat is een kosmopolitisme gevonden in boeken en uit het hoofd geleerd – het is niet hun tweede natuur.

Nederland moet uit zijn sombere en chagrijnige kleinzieligheidskooi bevrijd worden en daartoe acht ik de huidige politici niet in staat. Het is daarom zaak op zoek te gaan naar de heavy users van het internationale en van de geleefde werkelijkheid van de multiculturaliteit, de activisten en de internetters, de reizigers en de luisteraars. De lezers die eerder *The Economist* raadplegen dan de kranten en tijdschriften van gefrustreerd en gedesillusioneerd links, zoals de *Volkskrant* of *Vrij Nederland*. De tv-kijkers die de banaliteit die op de Nederlandse netten tentoongesteld wordt vermijden en zich bedienen van de nuchtere nieuwsanalyses van de BBC. Kritische geesten zijn er in groten getale, maar vooralsnog zijn zij onzichtbaar en onhoorbaar. Het probleem van het verwaande, in de multiculti-illusie en new-economy fantasie zwelgende Nederland van het vorige decennium was zijn relatieve rijkdom. Het probleem van Nederland nu wordt zo langzamerhand zijn absolute domheid. Vier jaar na de Fortuynistische revolutie is het onbehagen onder de burgers ineens weer relevant. Maar dit keer is het het onbehagen van de kosmopoliet, de pragmaticus en de kritische geest. Let goed op, er is een nieuw politiek landschap in de maak.

inkomens

De wetenschapper sprak het Kamerlid tegen. Dat is niet zo bijzonder, ware het niet dat het hier om een en dezelfde persoon ging: SP-er Ewout Irrgang. Onderwerp: de inkomensongelijkheid. Wordt die nou groter of juist kleiner?

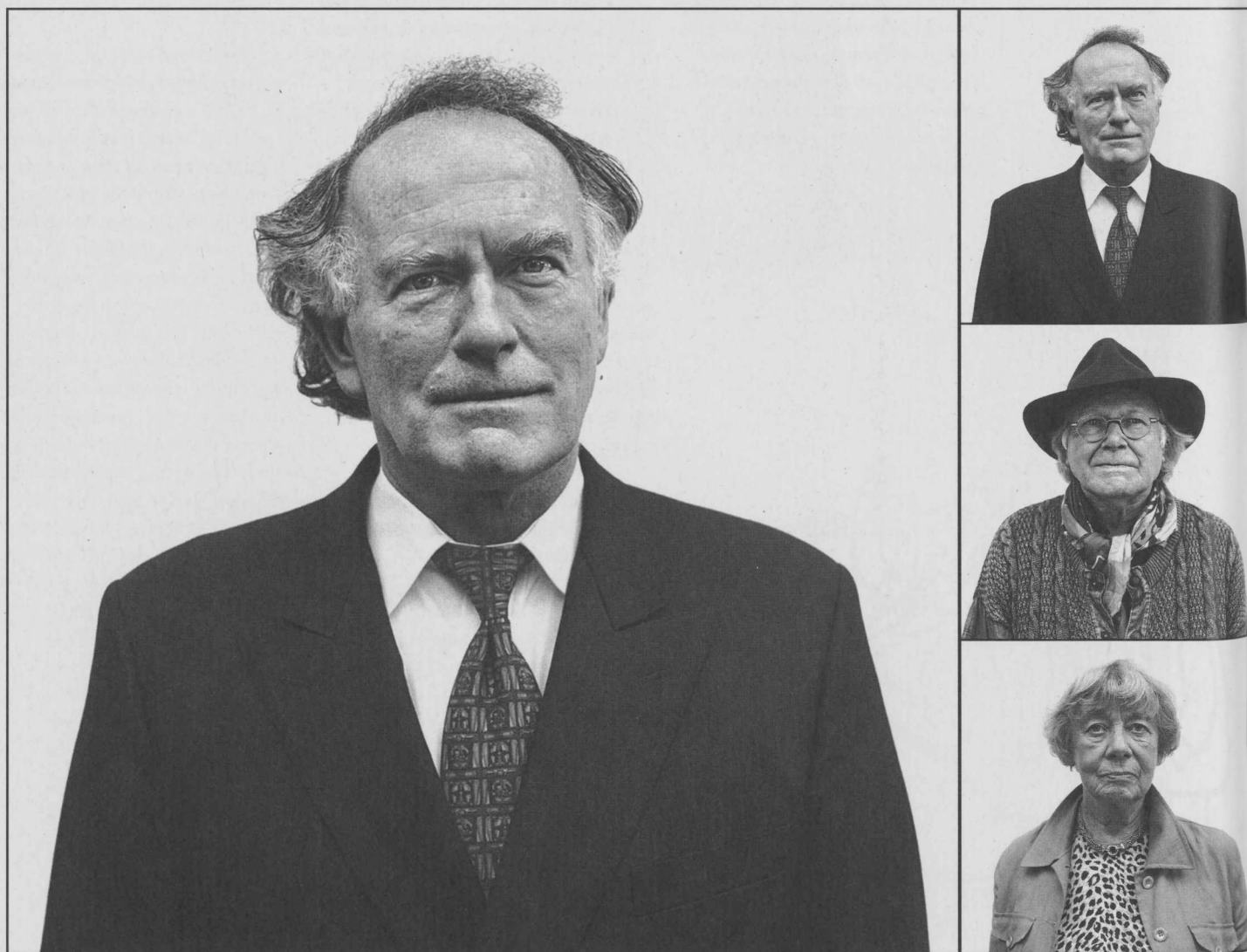
David Hollanders is werkzaam bij SEO Economisch Onderzoek en als promovendus bij de faculteit economie van de Universiteit van Amsterdam; Emiel Afman is student Internationale economie aan de Sorbonne in Parijs.

Dit voorjaar kopte de Volkskrant op de economiepagina: "SP-Kamerlid: armen niet steeds armer". SP-kamerlid en econoom Ewout Irrgang had in een artikel in Economisch Statistische Berichten (ESB) gesteld dat de ongelijkheid in Nederland nauwelijks was veranderd in de periode 1990-2003. Dit mocht, aldus de Volkskrant, opmerkelijk heten omdat de SP weinig gelegenheid voorbij laat gaan het kabinet denivellering te verwijten. Evenwel: "De armen zijn de afgelopen jaren wel degelijk armer geworden", zo reageerde Irrgang vervolgens in een ingezonden brief. Irrgang stelde dat zijn artikel betrekking had op (relatieve) inkomensongelijkheid maar dat de armoede wel degelijk was toegenomen, blijkende uit een door hem gesignaleerde toename van het aantal voedselbanken.

Vervolgens mengde VVD-kamerlid Stef Blok zich in de discussie. Diens slotsom was dat "De enige gerechtvaardigde conclusie is dus dat de SP jarenlang onzin

heeft verkocht over inkomensongelijkheid". Hiermee onderschreef Blok klaarblijkelijk de uitleg van de Volkskrant. Waarop Irrgang in een tweede ingezonden brief stelde dat "sinds 1980 de inkomensongelijkheid in Nederland sterk gestegen is, die inkomensongelijkheid groter is dan tot nu toe gedacht, de maatschappelijke tweedeling is gegroeid en de armoede de laatste jaren sterk is toegenomen en hij [Stef Blok] weerlegt deze feiten dan ook niet". (Zie de Volkskrant van 7, 13 en 18 april 2006.)

Irrgang verkoopt onzin volgens Blok, en Blok verdraait feiten volgens Irrgang. Duidelijker werd het er niet op en toch werd het toen stil. Maar hadden de Volkskrant en Blok Irrgang het nu verkeerd begrepen en is de ongelijkheid wel degelijk toegenomen? Of verkoopt Irrgang inderdaad praatjes? Kortom, hoe de vraag te beantwoorden of de inkomensongelijkheid in Nederland de afgelopen decennia nu toe- of afgenomen is?

Inwoners van de gemeente Laren FOTO: JOOST VAN DEN BROEK / HH

vergelijking

Nu, dat valt helaas niet ondubbelzinnig uit te maken, want beide uitspraken komen voort uit het misverstand dat inkomensongelijkheid eenduidig vast te stellen is. Dat is echter niet het geval. De vraag of de inkomensongelijkheid toe- of afgenomen is, moet vooraf gegaan worden door de vraag waarover we het precies hebben. Meten is weten, maar men moet wel weten wat men meet. Er zijn evenwel drie problemen: de maatstaf, de cijfers en het wie en wat.

Rijkste

Het eerste en grootste probleem is dat er nogal veel maten voor inkomensongelijkheid zijn. Zo zou men kunnen kijken naar het inkomensaandeel van de rijkste, zeg, 10 procent van de bevolking: hoe groter hun aandeel in het nationaal inkomen, hoe groter de ongelijkheid. Of het verschil tussen het gemiddelde inkomen en het mediaan (middelste) inkomen: hoe groter dat

verschil, hoe groter de ongelijkheid.

Men kan het ingewikkelder maken door de 'gestandaardiseerde interkwartielafstand' te beschouwen: dan gaat het om het verschil tussen het hoogste inkomen van het kwart van de bevolking met de laagste inkomens en het laagste inkomen van het kwart met de hoogste inkomens en dat verschil gedeeld door de mediaan. Een andere maat is de ratio tussen het gemiddelde inkomen van de armste 10 procent en de rijkste 10 procent.

Probleem van dit soort maten is echter, dat niet alle inkomensverschuivingen leiden tot andere waarden van de maatstaf. Bij de interkwartiel afstand wordt alles wat er aan de onder- en bovenkant van de verdeling gebeurt in het geheel niet waargenomen, en leiden herverdelingen binnen de vier kwartielen van de verdeling niet tot andere observaties. Bij de ratio van de armste en rijkste 10 procent, wordt geen belang gehecht aan wat er tussen deze uit-

einden gebeurt.

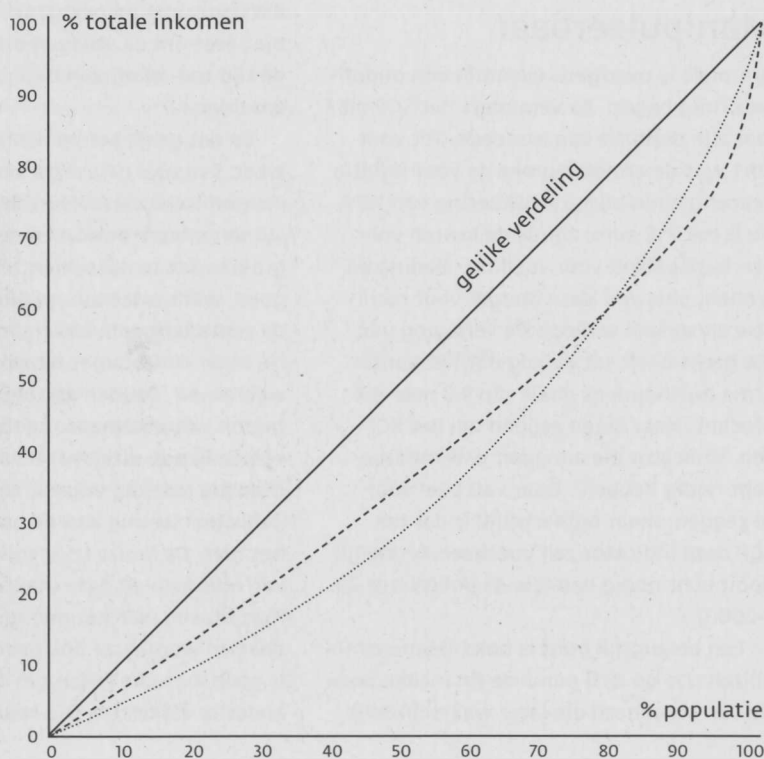
Om dit soort meetfouten te voorkomen hanteren economen veelal maatstaven die voor de buitenstaander lastiger te volgen zijn; hét voorbeeld is de Gini-coëfficiënt. Deze ligt tussen 0 (als iedereen een gelijk inkomen heeft) en 1 (als één persoon al het inkomen heeft en de rest niks). Dus hoe hoger de 'Gini' is, hoe groter de ongelijkheid. Formeel vat de Gini-coëfficiënt de inkomensongelijkheid samen als de afwijking van de werkelijke inkomensverdeling met een volledig gelijke inkomensverdeling. Daarbij wordt de werkelijke inkomensverdeling weergegeven door middel van de zogenaamde Lorenz-curve. Als iedereen evenveel verdient, is deze lijn een rechte diagonale lijn; zie figuur.

Prikkel

Het probleem van ingewikkeld(er)e maten is niet zozeer dat ze ingewikkeld zijn, maar vooral dat ook zij het definitieve antwoord

De Gini-coëfficiënt meet de inkomensongelijkheid als de oppervlakte tussen de rechte lijn (situatie van gelijke verdeling) en de kromme (weergave van de werkelijke inkomensverdeling) gedeeld door de totale oppervlakte onder de rechte lijn.

niet zijn. Het voordeel van het gebruik van de Gini is dat deze per definitie meeverandert met elke inkomensverschuiving. Maar de Gini is relatief gevoelig voor inkomensoverdrachten in het midden van de verdeling (daar is namelijk de afstand tussen de rechte lijn en de Lorenz-curve het grootst) en kent minder gewicht toe aan veranderingen in de staarten van de verdeling. Dus verrijking aan de top of verarming onderaan zie je minder goed terug in de Gini. Een tweede nadeel is dat twee verschillende inkomensverdelingen toch dezelfde Gini-coëfficiënt kunnen hebben. Dat is namelijk het geval – zie figuur 1 – als de Lorenz-curven die bij die twee verdelingen horen elkaar kruisen.

Een heel ander punt is dat ongelijkheid meer omvat dan inkomensongelijkheid alleen, zoals Irrgang terecht stelt in zijn artikel in ESB. Het Sociaal Cultureel Planbureau hanteert, in de woorden van Irrgang: "de leef-situatie-index (...) waarin gezondheid, wonen, participatie, sportbeoefening, bezit duurzame consumptiegoederen, mobiliteit, vrijetijdsactiviteiten en vakantie bijeengebracht zijn". Bovendien is inkomensongelijkheid een relatief begrip. Dat is iets anders dan het absolute begrip armoede. Arm is iemand die onder een (nader te bepalen) armoedegrens leeft. Een ongelijke inkomensverdeling zegt niet veel over de hoogte van de laagste inkomens. En als iedereen hetzelfde lage inkomen heeft, dan is er nauwelijks ongelijkheid maar wel degelijk armoede.

Manipuleerbaar

Armoede is overigens evenmin een ondubbelzinnig begrip. Zo verandert het SCP dit jaar zijn definitie van armoede. Tot voor kort was de armoedegrens de voor inflatie gecorrigeerde bijstandsuitkering van 1979, nu is dat 758 euro, zijnde de kosten voor een basispakket voor voeding, kleding en wonen, plus een klein budget voor recreatie en sociaal verkeer. De verlaging van die grens heeft tot gevolg dat het aantal arme huishoudens daalt van 9,8 naar 6,4 procent. Naar eigen zeggen wil het SCP een "indicator die aangeeft wat mensen echt nodig hebben". Daar valt veel voor te zeggen, maar opmerkelijk is dat het SCP deze indicator zelf voorheen kennelijk nooit echt nodig had (zie de Volkskrant 29-8-2006).

Een belangrijk punt is ook inkomensmobiliteit. De op zich penibele financiële positie van studenten die later waarschijnlijk

redelijk gaan verdienen is toch wat anders dan de armoede van mensen die jarenlang in de bijstand zitten. Een toename in inkomensongelijkheid op één moment in tijd, kan metertijd gecompenseerd worden door nivellerende inkomensmobiliteit. Het bestaan van ongelijkheid kan ook een prikkel zijn, zoals afgedwongen gelijkheid wellicht prikkels voor scholing, werk en ondernemerschap wegneemt.

Zelfs als de keuze van het theoretische concept helder is, dan moeten er alsnog empirische keuzes gemaakt worden en dat is het tweede probleem. Men kan naar inkomens van huishoudens kijken maar ook naar individuen, of bijvoorbeeld alleen naar het hoofd van het huishouden; men kan naar bruto of netto inkomens (oftewel voor of na belasting); naar inkomens of alleen naar lonen. Al deze keuzes hebben soms daadwerkelijk gevolgen voor de slotconclusie. Aan elke vraag over ongelijkheid moet de vraag 'ongelijkheid van wie en van wat?' voorafgaan.

Een derde probleem is de datakeuze. Er zijn vele verschillende datasets in omloop die alle (ook niet ten onrechte) als betrouwbaar aangemerkt worden. Bijna elke economisch instituut (zoals IMF, DNB, CBS) heeft zijn eigen dataset. Sommige zijn op enquêtes gebaseerd, andere op belastinggegevens. Sommige zijn op elkaar gebaseerd. En toch geven ze altijd verschillende en soms onderling strijdige resultaten. Dat instanties eens in de zoveel tijd op andere definities en manieren van dataverzameling overgaan, helpt ook al niet mee om de vraag of ongelijkheid door de tijd toe- of afneemt eenduidig te beantwoorden.

En dat geeft het werkelijke probleem weer. Een veel gebruikte verdediging van economische variabelen als inflatie, consumentenvertrouwen en economische groei is dat ze misschien het niveau niet goed, want arbitrair, meten, maar dat ze de veranderingen, zolang men de definitie maar consequent hanteert, wel goed weergeven. Zouden alle verschillende maten van inkomensongelijkheid, ondanks verschillende uitkomsten, consequent in dezelfde richting wijzen, dan was er uiteindelijk ook weinig aan de hand. Maar zo is het niet. De keuze voor concept, definitie van inkomen en data maken uit. Voor alle maatstaven valt het nodige te zeggen, daarom worden ze ook gebruikt, maar er is geen logische reden om de een boven de ander te verkiezen. Die keuze moet in een

niet formeel te voeren discussie gemaakt worden. Die keuze is dus arbitrair, wat een vriendelijk woord is voor manipuleerbaar.

Afname, toename

Laten wij eens kijken naar de Nederlandse inkomensverhoudingen. Aan de hand daarvan kunnen we laten zien dat elke stellingname over groter of kleiner worden van ongelijkheid empirisch valt te onderbouwen.

Ikkend naar de 20ste eeuw (vanaf 1914) en naar de ontwikkeling van topinkomens, constateren Afman en Salverda een sterke afname van de inkomensongelijkheid in bruto inkomen over de periode tot 1975, gevolgd door een stabilisatie in de laatste kwarteeuw. De 10 procent meest verdienende belastingbetalers verzamelden in 1920 niet minder dan 46 procent van het totale inkomen en neemt in de loop van de tijd geleidelijk af. Sinds halverwege de jaren zeventig is het inkomensaandeel van de top 10 procent stabiel rond 28 procent van het nationale inkomen.

De gerenommeerde economen Atkinson en Brandolini (2003) berekenden in *The Journal of Economic Literature* voor Nederland de Gini-coëfficiënt op basis van verschillende maar als betrouwbaar bekend staande datasets voor de periode 1960-2000. Zij zetten de resultaten in twaalf grafieken uiteen. In de ene grafiek neemt de inkomensongelijkheid toe, in de andere af. In weer een andere eerst af en daarna toe.

En hoe zit het met de laatste jaren, de periode waarover Irrgang en Blok ruzie maakten? Het Sociaal Cultureel Planbureau (2005) meldt dat de ongelijkheid voor het 'gestandaardiseerde inkomen' (dat is het inkomen van huishoudens gecorrigeerd naar grootte en samenstelling) volgens de Gini-coëfficiënt licht daalde: 0,264 in 1994 en 0,262 in 2000. Na 2000 wordt het beeld anders. De waarde van de Gini ligt hoger op 0,273 in 2001. Het SCP maakt voor haar berekeningen gebruik van het inkomenspanelonderzoek. Dit is een gegevensverzameling van het Centraal Bureau voor de Statistiek, onttrokken aan in de eerste plaats de jaarlijkse inkomstenbelastingaangifte van huishoudens. Kijken we naar de ontwikkeling over 2002 en 2003, dan blijft de Gini nagenoeg constant.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek toont via haar online database cijfers over de inkomensongelijkheid van besteedbaar inkomen van belastingeenheden. Dan zien

Gelijk!

Illustratie herfst 2006

Het Grote Weekend van de Gelijkheid

10, 11 en 12 november

De Balie, Amsterdam

Wie durft er nog te pleiten voor gelijkheid in een tijd waarin iedereen zich juist wil onderscheiden? Tien dagen voor de verkiezingen onderzoekt De Balie het belang van gelijkheid. In: onderwijs, zorg, inkomen, macht, veiligheid en internationale verdeling.

Met binnen- en buitenlandse gasten (o.m. De Geus, Brian Barry) in o.a. de Grote Show van de Macht, het Grote Diner van het Gelijk en tot diep in de nacht het Grote Feest van de Gelijkheid.

N.a.v. het uitkomen van het boek: 'Gelijk! De noodzakelijke terugkeer van een klassiek ideaal'. Paul de Beer, Jelle van der Meer, Pieter Pekelharing (red.)

Info: www.debalie.nl

De Balie

Kleine Gartmanplantsoen 10, 1017 RR Amsterdam
020-5535151, Reserveren: 020-5535100

we een ander beeld, namelijk juist van een sterk toenemende ongelijkheid over de jaren negentig, de paarse periode: de Gini neemt toe van 0,306 in 1994 tot 0,311 in 2000. Met een andere maatstaf, de interkwartielafstand, neemt over dezelfde periode de verdeling daarentegen juist af.

Elegant

De consequentie is dat elk politiek opportuun standpunt over de inkomensontwikkeling (schijnbaar) onderbouwd kan worden door het kiezen van een bepaalde dataset. Dat betekent dus dat een uitspraak over inkomensongelijkheid pas zinvol genoemd kan worden als men aangeeft waarover men het heeft. Het is dan ook zaak sceptisch te zijn als er ongeclausuleerd beweerd wordt dat de 'kloof tussen arm en rijk' in Nederland (of tussen de 1e en 3e wereld) toe- of afgenomen is. Zonder onderbouwing is zo een bewering zinledig. Onderbouwd is het een stellingname in een wetenschappelijke discussie die nooit definitief beslist is. Dat is jammer voor wie ondubbelzinnigheid als een deugd beschouwt. Maar het is onvermijdelijk voor wie een zindelijke discussie als een nog grotere deugd beschouwt.

In dat wetenschappelijke debat moet Irrgang zijn bijdrage gezien worden, en in dat debat is het een nuttige bijdrage. De publieke discussie over inkomensongelijkheid doet evenwel surrealistisch aan. Er wordt drukte gemaakt over volledig uit de context gelichte metingen van een betwistbaar begrip en zo lijkt het alsof iedereen geëngageerd is.

Het had Irrgang beter gestaan als hij zijn eigen wetenschappelijke bijdrage serieus had verdedigd in plaats van een malle discussie te voeren over de semantische betekenis van de begrippen ongelijkheid en armoede. En het was weinig elegant van Blok om zijn uithaal naar de SP met niet meer dan een krantenkop te onderbouwen.

De wetenschappelijke discussie over inkomensongelijkheid is een genuanceerde. Voor het politieke debat geldt dan ook de dialoog uit het tv-programma Yes, minister. "Statistics? You can prove anything using statistics!". "Yes, even the truth".

Literatuur

- Afman, E. R. en W. Salverda (2005), 'Topinkomensaandelen in de twintigste eeuw', Economisch Statistische Berichten 90 (4472)
- Atkinson, A. B. (2002), 'Data Matter', revised version of the Alfred Cowles Lecture.
- Atkinson, A. B. en W. Salverda (2005), 'Top Incomes in the Netherlands and the UK over the twentieth century', Journal of the European Economic Association, 3(4)
- Atkinson, A. B. en A. Brandolini (2003), 'Promise and Pitfalls in the Use of "Secondary" Data-Sets: Income Inequality in OECD Countries as a Case Study', Journal of Economic Literature, 39(3)
- Centraal Bureau voor de Statistiek (statline) <http://statline.cbs.nl>
- Irrgang, E. en M. Hoeberichts (2006), 'Inkomensongelijkheid in de eenentwintigste eeuw', Economisch Statistische Berichten, pp. 152-153.
- Sociaal Cultureel Planbureau 'De Sociale staat van Nederland 2005.'

Lobby in VS:

Politieke lobby is onvermijdelijk en misschien wel gewenst. Maar in Amerika leidt het lobbyen tot corrumpering van de democratie. Dat leert een recente reeks schandalen met als dieptepunt het impeachment van toplobbyist Jack Abramoff.

HANS BLOKLAND

Hans Blokland was fellow van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen en o.m. verbonden aan Yale University, Department of Political Science. Recente Nederlandstalige publicaties zijn 'Publiek Gezocht' (1997), 'De Modernisering en haar Politieke Gevolgen' (2001) en 'Pluralisme, Democratie & Politieke Kennis' (2005)

Lobbyen, het behartigen van belangen door druk uit te oefenen op diegenen die beslismacht hebben, is van alle tijden. Zeker in een open, pluriforme democratie met vrijheid van vereniging en meningsuiting is lobbyen onvermijdelijk: mensen zullen vaak tegengestelde belangen bezitten en men kan hen niet verbieden de eigen belangen, al dan niet in georganiseerd verband, te verdedigen. Ook kan men burgers en hun organisaties niet verbieden anderen in te huren die van belangenbehartiging hun specialisme hebben gemaakt.

Naast onvermijdelijk is lobbyen geenszins onwenselijk. Het kan bijdragen aan de kwaliteit van de besluitvorming door waardevolle informatie en inzichten onder de aandacht van beleidsmakers te brengen. Door reeds in een vroeg stadium direct betrokkenen bij de besluitvorming te betrekken, kunnen beslissers op hun beurt het draagvlak van hun beleid vergroten, en daarmee de kans op een succesvol beleid.

Lobbyen kan echter ook corrumperen. Dit gebeurt allereerst wanneer 'druk uitoefenen' overgaat in omkopen. De kans hierop groeit naarmate het lobbyen heimelijker kan plaatsvinden. Omkoping botst met de noties van 'eerlijk spel': minimaal een van de deelnemers aan de besluitvorming strijdt niet met open vizier omdat hij zijn standpunt heeft verkocht en dus met geen enkel argument van dit standpunt is af te brengen. Anders dan hij zal suggereren, is de betrokkene niet werkelijk geïnteresseerd in een open uitwisseling van argumenten. Hij is een bedrieger die zijn gesprekspartners minacht.

Abramoff

Hiermee samenhangend ondermijnt omkoping de kwaliteit van de publieke besluitvorming en van het uiteindelijke beleid omdat zij argumenten en afwegingen buitenspel zet. Beleid dat onder druk van valse overwegingen tot stand is gekomen, is

niet optimaal en brengt dus maatschappelijke kosten met zich mee. De burgers zullen deze uiteindelijk moeten betalen.

Lobbyen kan voorts de democratie corrumperen. Dit gebeurt wanneer deze activiteit leidt tot een structureel ongelijke toegang tot en invloed op de publieke besluitvorming. De gemiddelde burger verliest dan de controle over de politieke agenda en besluitvorming. Deze controle vormt een eerste vereiste van een democratie, een stelsel waarin iedere burger een gelijke kans behoort te hebben zijn belang of zijn visie op het algemeen belang te verdedigen. De kans op deze corrumpering groeit met het toenemen van de maatschappelijke ongelijkheid. Onderwerpen die degenen op de bovenste sporten van de ladder onwelgevallig zijn, zullen meer en meer van de politieke agenda worden geweerd naarmate politieke hulpbronnen als kennis, geld en organisatie ongelijker zijn verdeeld. De reeds bestaande sociale en politieke ongelijkheid zal zich vervolgens verdiepen en met 'democratie' verbonden noties van 'gelijkheid' en 'algemeen belang' zullen langzaam oplossen in een ondoorzichtige poel van particularistische belangenbehartiging.

De recente geschiedenis van de Amerikaanse toplobbyist Jack Abramoff illustreert de gevaren van lobbyen. De bekentenissen die hij in januari aflegde van oplichting, fraude, belastingontduiking en van samenzwering met als doel publieke functionarissen om te kopen, zijn de opmaat tot een proces dat kan worden tot een van de grootste Amerikaanse corruptieschandalen van de laatste eeuw. Abramoff, voormalig medewerker van Reagan en overtuigd Republikein, betaalde in januari een boete van 25 miljoen dollar en in ruil voor strafvermindering zegde hij toe volledig mee te werken aan een federaal strafrechtelijk onderzoek naar corruptie in de Amerikaanse politiek. In een statelijke, in Florida lopende zaak werd Abramoff begin april bovendien veroordeeld tot bijna zes jaar gevangenis en ruim 20 miljoen dollar schadevergoeding. De straf was hoger uitgevallen, hadden de openbare aanklagers Abramoff niet uitvoerig geprezen voor zijn medewerking aan het corruptie-onderzoek in Washington. Vooral Republikeinse congresleden zien hun toekomst zorgelijk tegemoet. In een paniekerige poging zich van Abramoff te distantiëren hebben zij inmiddels in groten getale eerdere schenkingen geretourneerd of doorgegeven aan liefdadigheidsinstellingen.

Gokpaleizen

Congresleden en hun medewerkers, kabinetsleden en topambtenaren fêteerde Abramoff in eigen gokpaleizen, restaurants en skyboxen en trakteerde hij op allerhande geschenken, waaronder golftrips naar Schotland en het tropische eiland Saipan. Columnisten betaalde hij heimelijk om positieve stukken over zijn cliënten te schrijven. Bovenal droeg hij op grote schaal bij aan de verkiezingsfondsen van tientallen Republikeinse politici, in ruil voor, of in de verwachting van, politieke gunsten. Met Tom Delay, voormalig leider van de Republikeinen in het Huis van Afgevaardigden, startte hij medio jaren negentig een succesvol project om te bevorderen dat lobbyisten en hun klanten de verkiezing van Republikeinen financieel zouden steunen. Dit leidde tot een innige verstrengeling van de Republikeinse Partij en een groot deel van de in Washington verzamelde lobbyisten.

Abramoff recruteerde zijn medewerkers uit de staf van het Congres en uit het ambtenarenkorps van de regering. Op dezelfde wijze pogde hij mensen uit eigen kring benoemd te

ontspoor

krijgen op belangrijke overheidsposities. *The Washington Post*, die de affaire in het afgelopen jaar grotendeels op gang bracht, omschrijft Abramoff als een gespleten persoonlijkheid (28 december 2005). Enerzijds presenteerde hij zich als een ethisch bewogen en diep-religieus man (zo financierde hij uit eigen middelen een orthodox Joodse jongensschool). Anderzijds had hij weinig moeite met bedrog en oplichting en met zakelijke contacten met lieden uit het criminele circuit. Gaarne zag hij zichzelf als een *Godfather* die op een vergelijkbare gewetenloze wijze als Don Corleone aan een imperium bouwde. Aanvankelijk ging het hem buitengewoon voor de wind. In 2003 raakte Abramoff echter financieel aan de grond en kwam hij steeds meer in opspraak door dubieuze financiële transacties en buitensporige declaraties. Begin 2004 volgde een justitieel onderzoek naar zijn activiteiten, hetgeen uiteindelijk leidde tot zijn bekentenissen in januari 2006 en zijn eerste veroordeling in Florida.

Verwennen

De ontspoorde lobbyactiviteiten van Abramoff staan niet op zich. Noties van 'algemeen belang' zijn in de Verenigde Staten minder ontwikkeld dan in Europa. Eerder ziet men de politiek als een deelbelangenstrijd tussen een grote pluri-formiteit van elkaar beconcurrerende groepen. Congresleden vinden het dan ook heel gewoon om exclusief op te komen voor de staten die zij vertegenwoordigen, ook al gaat dit ten koste van de algemene middelen en de samenhang en de consistentie van het landelijke beleid. De stappen naar het behartigen van de exclusieve belangen van met name ondernemingen en vervolgens naar het aannemen van beloningen hiervoor zijn bijgevolg relatief klein.

Zowel Republikeinse als Democratische leden van het Congres komen dus onveranderlijk op voor de belangen van de ondernemingen in hun staat en worden hiervoor ruimhartig beloond met bijdragen aan hun verkiezingsfondsen. Een illustratie vormt Joe Lieberman, die sinds 1992 voor Connecticut een Senaatszetel bemant, in 2000 door Al Gore als *running mate* werd gekozen en in de winter van 2003 zelf kortstondig campagne voerde voor het presidentschap. Lieberman heeft zich nauw verbonden met een drietal industrieën: verzekeringen, technologie en gezondheidszorg. De belangrijkste bijdragen aan zijn verkiezingscampagnes zijn uit deze industrieën afkomstig en hun lobbyisten verklaren onveranderd zeer tevreden te zijn met de wijze waarop Lieberman hun agenda in Washington verdedigt. Zijn sympathie voor verzekeringen laat zich verklaren door de aanwezigheid van 36 verzekeringsmaatschappijen in Connecticut, maatschappijen die van groot belang zijn voor de werkgelegenheid in deze staat. In de *Senate Armed Services Committee* heeft Lieberman zich over de jaren tevens met succes sterk gemaakt voor meer militaire uitgaven, met name voor onderzeeboten (voor 2,5 miljard dollar per stuk gemaakt

in Groton, Connecticut) en helikopters (gemaakt door Sikorsky in Bridgeport, Connecticut).

Lieberman spande zich in dit verband onder meer in voor de daadwerkelijke productie van de Comanche helikopter, een programma van 39 miljard dollar dat de regering-Bush begin 2004 annuleerde omdat, zo erkende ook Sikorsky, nieuwe technologieën de helikopter overbodig hadden gemaakt. In de *New York Times* stelde senator Lieberman niettemin, dat hij zich op twee gronden geroepen voelde deze beslissing aan te vechten: nationale veiligheid en banen. En, vervolgde hij opgewekt, "*we're going to do it even if Sikorsky is not with us*" (4 april 2004). De diep religieuze Lieberman "brengt een zeker moreel gezag in het debat", liet een lobbyist voor de wapenindustrie de *New York Times* eerder weten, "zelfs wanneer het in het belang is van zijn achterban" (27 Augustus 2000).

Een minder onbevlekt blazoen heeft inmiddels voormalig Republikeins Congreslid Randy Cunningham. In maart werd hij veroordeeld tot 8 jaar cel vanwege het aanpakken van, onder meer, 2,4 miljoen dollar aan smeergelden van producenten van militair materieel. Cunningham had zelfs een prijslijst opgesteld waarvan lobbyisten konden aflezen hoeveel zij hem moesten betalen om specifieke overheidscontracten in de wacht te slepen. Naast geld ontving hij auto's, een boot, antiek meubilair, oosterse tapijten, kroonluchters en tal van andere zaken die het leven veraangamen. Ook liet hij zich veelvuldig in exquisite restaurants verwennen en naar exclusieve binnen- en buitenlandse ontspanningsoorden vliegen. Functionarissen die zijn bezigheden dreigden te belemmeren, werden door Cunningham, een voormalige oorlogsheld, schandelijk gekoeioneerd en geïntimideerd. Zij die tegen hem konden getuigen, probeerde hij door omkoping in zijn web van corruptie te verstrikken (*New York Times*, 24 maart 2006).

Lobbyindustrie

Gezien de enorme bedragen die in omloop zijn in de Amerikaanse lobbyindustrie, moeten de verleidingen voor politici en andere beleidsmakers geregeld onweerstaanbaar zijn. In de rechtszaal terugkijkend kon ook Cunningham nauwelijks bevatten hoe hij zo had kunnen afglijden. Indrukken van het geheel bieden onderzoeken van onafhankelijke instituten als *The Center for Public Integrity* en *The Center for Responsive Politics* (zie www.publicintegrity.org en www.opensecrets.org). Het laatste instituut becijferde dat er in 1999 in Washington in totaal ruim 12.000 lobbyisten actief waren die gezamenlijk ongeveer anderhalf miljard dollar verdienden. Gemiddeld werd ieder Congreslid bewerkt door 22 lobbyisten met een gezamenlijk budget van bijna drie miljoen dollar. Uit recent onderzoek van *The Center for Public Integrity* bleek dat tussen 1998 en 2004 meer dan 2200 voormalige hooggeplaatste werknemers van de federale overheid en bijna 250 voormalige Congresleden en bureauhoofden zich als lobbyist hadden geregistreerd. In 2004 werd aan lobbyen op federaal niveau inmiddels minimaal drie miljard dollar gependend, ongeveer twee keer zoveel als in hetzelfde jaar aan verkiezingscampagnes werd uitgegeven. Tot voor kort concentreerde de aandacht zich

niettemin bijna volledig op deze campagnes. Ook overheidsinstellingen, zoals publieke universiteiten en lokale overheden, huren lobbyisten in om hun zaak in Washington te bepleiten. Zo gaven tussen 1998 en 2004 meer dan 1400 lokale overheden ruim 352 miljoen dollar uit om de financiering van hun noden – van wegen tot brandweerwagens – veilig te stellen.

Voormalige politici en topambtenaren worden geregeld lobbyist, om in deze hoedanigheid vervolgens optimaal gebruik te maken van hun connecties, voorkennis en *inside information*. De omgekeerde weg wordt echter ook bewandeld, hetgeen de nauwe verstrengeling van beide domeinen verder illustreert. De Republikeinse Senator John Thune van South Dakota is een van de minimaal acht huidige Congresleden waarvoor dit geldt. In 2003 en 2004 was hij een goed betaalde lobbyist voor Dakota, Minnesota & Eastern Railroad, een private onderneming die ruim 2000 kilometer spoorweg weer in gebruik wilde nemen. Reeds in het eerste jaar dat hij lid was van de Senaat maakte hij het door een wetsaanpassing mogelijk dat zijn voormalige opdrachtgever in aanmerking kwam voor 2,5 miljard dollar overheidssteun. Tegen de *New York Times* verklaarde hij: "Ik zal mij er nooit voor verontschuldigen voor bedrijven uit South Dakota te werken die banen in South Dakota scheppen" (28 februari 2006).

Smoking gun

Juist omdat lobbyen onvermijdelijk, wenselijk, van alle tijden en wijdverbreid is, is het vaak zo moeilijk een duidelijke lijn te trekken tussen bona fide belangenbehartiging en corruptie. In aanvulling op een publieke moraal kunnen heldere regels en voorschriften hierin helpen. Bij hun afwezigheid is het zeker voor de zwakkere knieën moeilijk aan de juiste kant van de lijn te blijven. Ook de voormalige Republikeinse gouverneur van Illinois George Ryan illustreert dit. In april werd hij door een jury schuldig bevonden aan 18 misdrijven, waaronder afpersing, fraude, corruptie en meened. Hij kan hiervoor maximaal 20 jaar krijgen. Een jurylid verklaarde dat men geen beslissende *smoking gun* had gevonden maar een eindeloze optelsom van dubieuze praktijken, die tezamen een pijnlijke les hadden gevormd van de wijze waarop kennelijk in Illinois politiek wordt bedreven. In zekere zin stond daarom eerder deze politiek terecht, dan Ryan. De gouverneur reageerde dan ook zeer verbolgen op het vonnis: het deed naar zijn overtuiging geen recht aan de 40 jaar die hij aan de publieke zaak van Illinois had gewijd. De publieke aanklager meende dat Ryan's wijding neerkwam op een deurbordje *for sale*. Ryan en zijn familie hadden in totaal voor minimaal 167.000 dollar aan geld, geschenken en vakanties van lobby's geaccepteerd, in dank voor het toedelen van overheidsopdrachten. Niettemin, stelde de politicoloog Kent Redfield: "At his core, George Ryan is quintessential Illinois politics: power-oriented, jobs-winning, control kind of politics. There is an excess here, but this is not a bad person corrupting a good system" (*New York Times*, 18 april 2006). Het systeem werkt dus zo, en niet alleen in Illinois: John G. Rowland en Bob Taft, Republikeinse gouverneurs van Connecticut respectievelijk Ohio werden bij voorbeeld recentelijk na vergelijkbare aanklachten uit hun functie ontheven.

Het lobbyen beperkt zich in Amerika, het blijkt reeds uit het bovenstaande, niet tot het federale niveau. Uit cijfers van opnieuw *The Center for Public Integrity* blijkt, dat in 2004 allereerste rechtspersonen gezamenlijk ruim 963 miljoen dollar aan

lobbyisten besteedden om wetgevers in 42 staten te beïnvloeden (in de andere staten is men niet verplicht de uitgaven voor lobbyactiviteiten te openbaren en daarom is het beeld onvolledig). In totaal waren er ruim 38.000 geregistreerde lobbyisten actief. Op iedere statelijke volksvertegenwoordiger waren er gemiddeld vijf lobbyisten, een aantal dat de laatste jaren voortdurend was toegenomen. Het laatste hangt samen met de overheveling van wetgevende bevoegdheden van het federale naar het statelijke niveau die sinds de jaren zeventig gaande is. De invloed van lobbyisten is hierdoor sterk vergroot omdat hun statelijke tegenspelers doorgaans relatief slecht betaalde beginners zijn, minder ervaring en kennis hebben en over een zeer kleine staf beschikken. Wetgeving wordt bijgevolg geregeld feitelijk door lobbyisten geschreven. Volksvertegenwoordigers blijken tevens vaak nauwe financiële banden te onderhouden met ondernemingen. Volgens *The Center for Public Integrity* was 20 procent van de volksvertegenwoordigers betrokken bij wet- en regelgeving voor ondernemingen waarin zij een persoonlijk financieel belang hadden.

Vakbonden

Kortom, het lobbyen in de Amerikaanse politiek kent tal van ontsporingen. Politici en andere beleidsmakers gaan geregeld door de knieën voor de verlokkingen van lobbyisten, hetgeen de reputatie en de geloofwaardigheid van de democratie ondermijnt. En de democratie wordt aangetast omdat de toegang tot de publieke besluitvorming volstrekt ongelijk is. Dit heeft twee hoofdoorzaken.

Allereerst hebben zeker (organisaties van) ondernemingen in het verkrijgen van deze toegang een geprivilegieerde positie omdat zij doorgaans over beduidend meer politieke hulpbronnen beschikken dan organisaties die opkomen voor concurrerende belangen. Bovendien kunnen hun vertegenwoordigers altijd rekenen op een meer dan gewillig oor bij politici omdat deze politici voor hun legitimiteit in hoge mate afhankelijk zijn geworden van het functioneren van de private sector. Politici verliezen hun baan wanneer ondernemers bedrijven sluiten.

Daarnaast zijn belangengroepen geen afspiegeling meer van de Amerikaanse bevolking. Mede dankzij hun sociaal pluriforme achterban kwamen zij in het verleden vaak op voor algemene, of in ieder geval breed gedragen belangen. Vandaag behartigen zij vooral specifieke, doorgaans beroepsgebonden belangen en dan met name van de hoger opgeleiden en beter betaalden. Belangengroepen die nog wel opkomen voor de lagere strata, zoals vakbonden, hebben sterk aan belang ingeboet of beschikken over aanmerkelijk minder politieke hulpmiddelen (zie Theda Skocpol, *Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life*, 2003)

Het leidt weinig twijfel dat de sterke toeneming van de sociale ongelijkheid in de Verenigde Staten sinds de jaren zeventig mede wordt verklaard door deze nog altijd groeiende ongelijke toegang tot de publieke besluitvorming. Evenzo leidt het weinig twijfel dat individuen, groepen en instellingen die tot de maatschappelijke elite gerekend kunnen worden, dankzij deze ongelijke toegang meer en meer invloed kunnen uitoefenen op de publieke meningsvorming. Veel heersende meningen rechtvaardigen dan ook de geprivilegieerde positie van de bovenste strata, hetgeen de sociale ongelijkheid verder verdiept. Voorbeelden hiervan zijn de meningen dat brede

verzorgingsstaten en sociale gelijkheid slecht zijn voor de economie, dat overheidsinstellingen per definitie inefficiënter en klantvriendelijker zijn dan private instellingen en dat eenieder volledig verantwoordelijk is voor het eigen succes en falen op de arbeidsmarkt en in het leven. Stuk voor stuk opinies waarvoor geen enkel ondubbelzinnig wetenschappelijk bewijs te vinden is. Maar iedereen gelooft het.

De beroepsvereniging van Amerikaanse politicologen, de *American Political Science Association*, heeft inmiddels een in de professie breed gedragen onderzoek gestart naar de politieke gevolgen van de nog steeds toenemende maatschappelijke ongelijkheid. Leidende onderzoekers hiervan als Theda Skocpol en Lawrence Jacobs hebben hun vakgenoten opgeroepen hun ivoren torens te verlaten, voordat het te laat is, en grootschalig onderzoek te doen naar macht en onmacht in de Amerikaanse democratie en naar wegen om deze democratie te redden van geld, lobbys en cynisme (Jacobs and Skocpol, 'Restoring the tradition of rigor and relevance to political science', *Political Science & Politics*, Vol.xxxix, No.1. pp.27-32

Bouwfraude

De *Lobbying Disclosure Act* schrijft voor dat lobbyisten zich registreren en een jaarlijks overzicht geven van hun klanten, salarissen en onkosten. Deze overzichten en dus ook de hierboven genoemde cijfers zijn incompleet omdat de wet tal van activiteiten niet dekt, zoals de *grassroots campaigns* waarbij ondernemingen en belangenorganisaties individuen en groepen financieel ondersteunen zodat deze effectiever standpunten en wensen kenbaar kunnen maken die stroken met hun belangen. In reactie op de Abramoff-affaire staat thans een aanscherping van de wet op de agenda. Zo werd in maart in de Senaat overeengekomen (de complementerende besluitvorming in het Huis van Afgevaardigden zal nog even op zich laten wachten), dat niet alleen politici en ambtenaren een jaar moeten wachten voordat zij als lobbyist te werk gaan, dit zou ook voor lobbyisten moeten gelden die de omgekeerde weg willen bewandelen. Ook wil men verbieden dat beleidsmakers geschenken accepteren en zich uit eten laten nemen. Het voorstel te verbieden dat zij zich gratis laten vervoeren en fêteren in private bedrijfsvliegtuigen, haalde het opmerkelijk genoeg niet. Hoe dan ook, de belangen van zowel politici als lobbyisten zijn te groot om voorstellen te accepteren die werkelijk zoden aan de dijk zouden zetten. Het zou onder meer te overwegen zijn om, zoals de politiek econoom Charles Lindblom heeft voorgesteld, ondernemingen in zijn geheel te verbieden gelden te spenderen aan zaken die niet rechtstreeks met de productie en distributie van hun product van doen hebben. Sinds wanneer hebben 'bedrijven' immers meningen over zaken als een rechtvaardig belastingstelsel, een sociaal verzekeringsstelsel, een verkiezingsstrijd of over een adequate defensie? En waarom zouden zij deze met onwaarschijnlijk meer politieke hulpbronnen kenbaar mogen maken dan gewone burgers?

Ook de Europese Commissie is bezig de activiteiten te reguleren van de lobbyisten die in Brussel actief zijn [zie het artikel hierna]. Critici achten de voorstellen veel te mager. Zij beschouwen het een grote stap voorwaarts wanneer een systeem zou worden ingevoerd als vandaag in de Verenigde Staten van kracht is. In Nederland is het lobbyen op geen enkele wijze aan wet- en regelgeving gebonden. Mede hierdoor is het volstrekt onhelder in welke mate het professionele lobbyen

inmiddels in Nederland is verbreid. Serieus politiek-wetenschappelijk onderzoek naar macht en onmacht in de publieke besluitvorming wordt in Nederland evenzo niet of nauwelijks verricht. Het weinige wat wij weten over de besluitvorming over bijvoorbeeld grootschalige bouwprojecten, komt van klokkenluiders, journalisten en parlementaire onderzoekscommissies (de paar overgebleven politicologen spenderen de helft van hun tijd doorgaans aan het voorspellen van wat wij bij de volgende verkiezingen gaan stemmen, en de andere helft van hun tijd aan het uitleggen waarom deze voorspelling niet is uitgekomen). Ook is er geen serieus debat over dit onderwerp. Het wordt tijd dat daarin verandering komt.

×

Lobby in EU

FOTO: SAMANTHA APPLETON / HH

Lobbyfirma's in Brussel bieden hun klanten strategieën aan met namen als 'de gevechtshelikopter' (een lekker agressieve campagne) en 'de tandarts' (precisiewerk gericht op rotte kiezen). In tegenstelling tot Amerika zijn er rond lobbyen in Europa nauwelijks regels.

Erik Wesselius is medewerker van Corporate Europe Observatory (CEO)

Naar schatting 15.000 lobbyisten verdringen elkaar in de Brusselse wandelgangen, merendeels namens het bedrijfsleven. Die duizenden lobbyisten hoeven tot nu toe amper inzicht te geven in hun activiteiten. Daarmee ontsnapt hun groeiende invloed grotendeels aan democratische controle. In het kader van een offensief ter vergroting van de transparantie stelt de Europese Commissie nu voor om op basis van vrijwilligheid een registratiesysteem en een gedragscode voor alle Brusselse lobbyisten in te voeren. De belangenverenigingen van lobbyisten zijn hiermee in hun nopjes: zij hebben het afgelopen jaar actief gelobbyd om de transparantieverplichtingen zo minimaal mogelijk te houden.

De Nederlandse editie van Wikipedia definieert lobbyen als "het systematische en georganiseerde streven van een of meer belangengroepen om de politieke besluitvorming te beïnvloeden." Een volstrekt legitieme bezigheid dus. Lobbyen kan een nuttige functie vervullen doordat lobbyisten standpunten en informatie vanuit de samenleving en het bedrijfsleven naar ambtenaren en politici overbrengen. Maar het gaat mis als gelijkwaardige belangen in zeer ongelijke mate door lobbyisten vertegenwoordigd worden, wanneer informatie overgaat in manipulatie of misleiding en wanneer politieke invloed min of meer gekocht wordt.

Bij gebrek aan een lobbyregistratiesysteem zijn er geen harde gegevens over de Brusselse lobbywereld beschikbaar. Naar schatting is de Brusselse 'lobbyindustrie' goed voor een jaaromzet van een kleine 1 miljard euro per jaar. Afgaande op het register van het Europese Parlement, waar momenteel ruim 3500 lobbyisten geregistreerd zijn, vertegenwoordigt ruim tweederde van de Brusselse lobbyisten direct of indirect de belangen van het bedrijfsleven. Daarna komen de overheidslobbyisten, met ongeveer 20 procent van het totaal (vanuit Nederland hebben bijvoorbeeld diverse provincies en steden een eigen lobby-

vrij spel

ERIK WESSELIUS

ist in Brussel). De rest (ongeveer 10 procent) vertegenwoordigt maatschappelijke organisaties en vakbonden.

Amerikaanse methoden

Er wordt vaak beweerd dat lobbyen in Brussel minder hard en meer consensusgericht is dan in Washington DC. Er zijn inderdaad grote verschillen tussen het politieke systeem en de politieke cultuur. Het vrijwel ontbreken van private financiering van verkiezingscampagnes in Europa springt daarbij het meest in het oog, waardoor de Europese politiek minder door het geld gedomineerd wordt dan de Amerikaanse. Al beweren sommige insiders dat 'Amerikaanse methoden' hand over hand toenemen. Dat de meeste grote lobbyfirma's in Brussel zusterbedrijven zijn van Amerikaanse bedrijven is daar wellicht debet aan.

Vanwege het vaak zeer technische karakter van de Europese besluitvorming leunen ambtenaren van de Europese Commissie en europarlementariërs zwaar op de inbreng van lobbyisten. "Ik heb lobbyisten nodig, ik ben van ze afhankelijk", zo vertelde een Britse europarlementariër aan een groep van ruim honderd aspirant-lobbyisten die in juli 2004 tegen betaling van 300 euro een middagcursus lobbyen volgde. Hij benadrukte dat hij van lobbyisten geen meningen over politieke kwesties wil horen, maar liefst concrete tekstamendementen krijgt die hij voor stemmingen in commissies of plenaire zittingen kan indienen. Deze praktijk van aangeleverde amendementen is in het parlement wijdverspreid. Maar een goede lobbyist benadert al in het vroegste stadium van de beleidsvoorbereiding de betrokken ambtenaren in de Commissie om mee te denken. Hele stukken Europese wetgeving zijn, zonder dat iemand daar erg in heeft, via deze verschillende routes letterlijk opgeschreven door lobbyisten van het bedrijfsleven (minder vaak door maatschappelijke organisaties).

Vrijwel elke bedrijfstak heeft een eigen belangenorganisatie in Brussel, variërend van de bescheiden 'European Bottled Watercooler Association' tot de federatie van de Europese chemische industrie (CEFIC) die met ruim 140 medewerkers een van de grootste lobbyorganisaties is in Brussel. Daarnaast heb je tientallen bedrijven die zijn gespecialiseerd in *public affairs* (een chique woord voor lobbyen) en *public relations*. De top vijf lobbyfirma's in Brussel zijn (in alfabetische volgorde) APCO, Burson-Marsteller, Fleishman-Hillard, Hill & Knowlton en Weber Shandwick. Wie voldoende geld heeft kan deze bedrijven

inhuren tegen bedragen van vele honderden euro's per uur.

Rotte kiezen

Het bureau Kimmons & Kimmons, geleid door Chrissie Kimmons, een voormalig lobbyiste van farmaciebedrijf GlaxoSmithKline, behoort tot de kleinere PR-firma's in Brussel. Net als veel van haar collega's klust Kimmons graag wat bij met het geven van stoomcursussen lobbyen. Tijdens zo'n cursusdag in 2004 liet ze een aantal gangbare lobbystrategieën de revue passeren: de *gevechtshelikopter*, een agressieve lobby waarbij harde dreigementen niet worden geschuwd; de *good cop bad cop*, waarbij één actor een harde lijn volgt, zodat anderen hun lobbydoel als redelijk compromis kunnen presenteren; en de *tandarts* met als strategie om eerst de 'rotte kiezen' uit een voorstel te halen en daarna de rest 'behandelen'.

In hun campagne tegen een nieuwe Europese regelgeving rond chemicaliën hanteerde de chemische industrie de *gevechtshelikopter*-strategie in combinatie met de *tandarts*. De Europese Commissie wilde door middel van de chemicaliën-richtlijn – in de wandelgangen REACH genaamd – gevaarlijke chemicaliën zoveel mogelijk van de Europese markt weren. De chemische industrie zette in op een massieve lobbycampagne in combinatie met gerichte ingrepen om de pijnlijkste onderdelen uit REACH te verwijderen. Brusselse insiders spreken van de grootste lobbycampagne in de geschiedenis van de Europese Unie. In de campagne werden misleiding en manipulatie niet geschuwd. Met later onjuist gebleken cijfers over het verlies van miljoenen (!) banen en rapporten over vermindering van de concurrentiekracht zette de chemielobby politici onder druk. Duitse Bondsdagleden met een nevenbetrekking bij BASF lobbyden vrolijk mee. Grote chemiebedrijven trokken aan de touwtjes bij mantelorganisaties die in naam het midden- en kleinbedrijf vertegenwoordigden maar die voorstellen deden die in het nadeel van het midden- en kleinbedrijf zouden uitpakken. Jean-Paul Mingasson, meer dan 20 jaar in dienst van de Europese Commissie en tussen 2002 en 2004 directeur-generaal van het Directoraat voor Ondernemingen en Industrie (direct betrokken bij de besluitvorming rond REACH) werd in 2004 algemeen adviseur van de Europese werkgeversorganisatie UNICE en speelde in die hoedanigheid een belangrijke rol in de anti-REACH campagne.

Met de behandeling in tweede lezing door

het Europees Parlement, dit najaar, luidt de bel voor de laatste lobbyronde. Onder invloed van de anti-REACH lobby is het voorstel al flink afgezwakt. In relatief kleine hoeveelheden geproduceerde stoffen zijn bijvoorbeeld uitgesloten van de regeling. Dat giftige stoffen vaak al in kleine hoeveelheden een groot gevaar voor de gezondheid en het milieu opleveren wordt daarbij voor het gemak genegeerd. Natuurlijk hebben de milieuorganisaties in Brussel ook druk gelobbyd, maar zij hebben in het lobbygeweld van de industrie voornamelijk het onderspit moeten delven. In de politieke praktijk blijken economische dreigementen, ook als ze uiteindelijk nergens op gebaseerd zijn, helaas vaak meer indruk te maken dan mogelijke gevaren voor gezondheid en milieu.

F-gassen

Het scheppen van verwarring over de doelen van je lobbycampagne is een veel toegepaste lobbytechniek. Een goed voorbeeld daarvan zijn de European Partners for Energy and the Environment (EPEE). Bij een bezoek aan de gelikte website (www.epeglobal.org) krijg je als argeloze bezoeker indruk dat deze club is opgericht uit bezorgdheid over het gat in de ozonlaag en het broeikaseffect. Maar EPEE is allerm minst een milieuclub. De leden zijn producenten en gebruikers van een bepaald type fluorhoudende koelgassen (F-gassen), die bijdragen aan het broeikaseffect. In het jaar 2000 begon de Europese Commissie plannen te ontwikkelen om de uitstoot van F-gassen in de EU te verminderen. In reactie daarop huurden de betrokken bedrijven de public relations-firma Hill & Knowlton in.

Op advies van deze firma werd de lobby tegen het terugdringen van het gebruik van F-gassen in de EU verpakt in een prettig ogend groen milieujasje. Hill & Knowlton zorgde niet alleen voor een groen imago, ook het ambachtelijke lobbywerk werd niet verwaarloosd. Leden van het EPEE vormden een meerderheid in een door de Europese Commissie ingestelde adviesgroep over fluorhoudende gassen en klimaatbeleid. Het voorstel waarmee de Europese Commissie in 2003 naar buiten kwam spoorde dan ook goed met de suggesties van de F-gaslobby.

Tot en met de eerste lezing van de F-gasrichtlijn in de Raad van Ministers en het Europees Parlement verliep alles voor de F-gaslobby op rolletjes. Maar na de Europese verkiezingen van 2004 werden nieuwe rapporteurs – Europarlementariërs die door mede-parlementariërs worden aangewezen om een voorstel te analyseren en aanbevelen-

42 vrij spel

gen te doen – op dit onderwerp benoemd: de Ierse nationaliste Avril Doyle en de Britse liberaal Chris Davies. Dit tweetal dreigde voor de F-gaslobby roet in het eten te gooien. Ze stelden voor om F-gassen in koelapparatuur voor huishoudelijk gebruik te verbieden en om lidstaten ruimte te geven om op nationaal niveau het gebruik van F-gassen aan banden te leggen om zo te kunnen voldoen aan de (nationale) Kyotoverplichtingen tot het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen.

Spam

Ten kantore van Hill & Knowlton werd een felle tegencampagne in de richting van het Europees Parlement op poten gezet. Een gelekt memo van de hand van Mary Walsh, *senior consultant* bij Hill & Knowlton, somt in militaire stijl de actiepunten op: “proberen het voorzitterschap van de EU voor onze kar te spannen; bevriende lidstaten aansporen om hun nationale Europarlementariërs voorafgaande aan de plenaire stemming te informeren; bevriende Europarlementariërs vragen om de stemlijsten van hun groep en de standpunten van hun nationale afdelingen binnen die groep te beïnvloeden; de achterban van de Europarlementariërs mobiliseren om deze onder druk te zetten”.

In een interview met de BBC-radio in het najaar van 2005 omschreef rapporteur Avril Doyle haar ervaringen van de voorafgaande periode: “We zijn maandenlang vrijwel non-stop belaagd met telefoontjes, brieven, faxen, e-mails. Het was je reinste lobby-spam.” Inhoudelijk betitelde ze de campagne als “angstzaaierij”, vanwege het dreigen met banenverlies.

Uiteindelijk haalde het amendement voor een verbod op F-gassen in huishoudelijke apparatuur het niet. Het commentaar van Avril Doyle: “De meeste Europarlementariërs hebben de precieze feiten bij een technisch onderwerp als de F-gasrichtlijn niet op een rijtje staan. Als ze dan vlak voor de plenaire stemming niet alleen door overduidelijke lobbyisten, maar ook vanuit hun achterban aangespoord worden om tegen bepaalde amendementen te stemmen, dan moeten ze sterk in hun schoenen staan om voor te stemmen. De uiteindelijke stemming in het parlement wordt natuurlijk niet bepaald door lobbyisten, maar het is duidelijk dat hun invloed groot is.”

Deze voorbeelden van campagnes rond REACH en F-gassen laten zien tot wat voor

uitkomsten het vrije spel van lobbykrachten kan leiden. Een effectief Europees systeem voor lobbytransparantie en bindende gedragsregels voor lobbyisten, uitgevoerd en gecontroleerd door een Europese lobbyautoriteit, zijn hard nodig als randvoorwaarde voor democratische Europese besluitvorming. Lobbytransparantie leidt niet automatisch tot een betere balans tussen maatschappelijke en economische belangen. Maar betere zichtbaarheid zal de tegenkrachten van die economische belangen versterken.

In juli 2005 werd daartoe de Alliance for Lobby Transparency and Ethics Regulation (ALTER-EU) gelanceerd: een groep van ruim 150 maatschappelijke organisaties en vakbonden. Deze coalitie pleit ervoor de lobbyinvloed van economische belangen beter in balans te brengen met andere maatschappelijke belangen. In de eerste plaats door een verplichte registratie van alle lobbyisten bij de Europese instellingen inclusief regelmatige rapportage over hun lobbyactiviteiten en bijbehorende budgets en bindende gedragsregels voor lobbyisten. Alle Europese burgers moeten in principe kunnen zien wie er in Brussel lobbyt, waarover, in opdracht van wie en hoeveel geld ermee gemoeid is. Dit zijn geen extreme eisen. In Canada en de VS zijn zulke regels de gewoonste zaak van de wereld. Daarnaast moeten er gedragsregels komen voor staf van de Europese Commissie, onder andere striktere regels voor het overstappen naar lobbyfuncties bij het bedrijfsleven. En tot slotte de beëindiging van de geprivilegieerde toegang die het bedrijfsleven geniet bij bepaalde afdelingen van de Europese Commissie.

Gedragscode

Ondanks een in eerste instantie ambitieus Transparantie-initiatief (2005) van de Estlandse Eurocommissaris Siim Kallas, heeft de Europese Commissie gekozen voor een magere uitwerking daarvan. Het zogenaamde Groenboek over het Europese Transparantie-initiatief (mei 2006) komt met het voorstel voor een vrijwillig register, waarbij onduidelijk blijft wat er precies geregistreerd gaat worden, en een vrijwillige gedragscode voor lobbyisten. De Commissie geeft in het Groenboek geen goede argumenten voor deze keuze. Van begin mei tot eind augustus konden belanghebbenden op het Groenboek reageren. Bij de reacties, die op een speciale website zijn gepubliceerd, valt op dat ook som-

mige lobbyorganisaties van het bedrijfsleven, zoals de Vereniging van Deense Hypotheekbanken en het Oostenrijks Verbond van Belastingadviseurs, pleiten voor verplichte lobbytransparantie die verder gaat dan alleen een lijst namen.

De twee belangenorganisaties van lobbyisten in Brussel, de *Society of European Affairs Professionals* en de *European Public Affairs Consultancies Association*, die samen een kleine 900 lobbyisten vertegenwoordigen (ongeveer 6 procent van het totaal), hebben sinds het lanceren van het Europese Transparantie-initiatief consequent gepleit tegen verplichtingen. Ze verzetten zich ook tegen een extern gecontroleerde gedragscode. De aangesloten lobbyisten en lobbyfirma's zouden het liefste zien dat de bestaande vrijwillige gedragscodes worden gesanctioneerd. Dan zou er eigenlijk niets veranderen en kunnen ze hun onbekende klanten hoge tarieven in rekening blijven brengen voor politieke invloed die ze graag onzichtbaar houden. Als de lobbyisten dus eigenlijk helemaal geen transparantie willen, rijst de vraag hoe een systeem op basis van vrijwilligheid ooit zal kunnen werken.

Applaus

In september organiseren ALTER-EU samen met de Groenen, Verenigd Links en de Europese Sociaaldemocraten in het Europees Parlement een hoorzitting over het Europese Transparantie-initiatief. Deze Euro-fracties ondersteunen de eis voor ambitieuze Europese regels voor lobbyen. Het Europese Parlement heeft in deze fase slechts een adviserende rol en kan de Commissie niet dwingen om met een sterker voorstel te komen. Maar wellicht kan druk vanuit het Parlement ertoe bijdragen dat de Brusselse achterkamertjes werkelijk opengaan.

Het Europese Transparantie-initiatief van Eurocommissaris Siim Kallas heeft er toe bijgedragen dat de negatieve kanten van het lobbyen in Brussel een serieus onderwerp van gesprek zijn geworden. Dat is positief. Maar uiteindelijk telt alleen het resultaat. Als de Commissie bij haar huidige zwakke voorstellen blijft, krijgt ze slechts het applaus van de commerciële lobbyisten. Vertrouwen in Europese democratie kan alleen bestaan als het publiek inzicht krijgt in hoe die besluitvorming tot stand komt.

×

Zie ook: www.alter-eur.org of www.corporateeurope.org

verder lezen

Ken Alder ' *The Measure of All Things*

Een boek over de standaardmeter, daar lijkt nou echt helemaal niets aan. Maar Alder heeft voor dit boek niet voor niets een prijs gekregen. Een ogenschijnlijke futilliteit als het bepalen van de lengte van de meter gaat uiteindelijk over het karakter van de Verlichting zelf, de betekenis van een rationele orde, maar ook over het geloof in de markt. Zolang iedere streek zijn eigen maat-eenheden had, was eerlijke concurrentie niet mogelijk. Nog steeds

kun je die lokale maten in Franse plaatsen op de zijkant van de kerk zien aangegeven met stalen haken of kruisen. Hierom en om veel meer redenen is dit een boek over gelijkheid, rechtvaardigheid, kortom over moraal. [HM]

Ken Alder: *The measure of all things; The Seven-Year Odyssey and Hidden Error that Transformed the World*; Simon & Schuster (2002), 14,90 euro

Khalid Hosseini ' *De vliegeraar van Kabul*

Dit boek heeft alleen maar plussen: een pakkend verhaal, mooi opgeschreven en Afghanistan krijgt nu pas echt kleur door de levens van de twee hoofdpersonen. Als baby's zijn zij gezoogd door dezelfde min: de basis voor een hechte band. Maar er zijn ook belangrijke verschillen: in etniciteit, sociale klasse en geloof (soenniet en sjiïet). En (daardoor?) in hun karakters. In angstige

momenten maken de twee jongens ieder hun eigen keuzes, en over hoe daarmee verder te leven gaat dit boek. Geschreven in het Engels; er is een Nederlandse vertaling. [NvdW]

Khalid Hosseini: *The kite runner* (2004), 13,50 euro.
De vliegeraar van Kabul (2006), 10 euro

Juli Zeh ' *Speeldrift*

Een verontrustend boek over (Duitse) scholieren van de post-post-moderne generatie voor wie de vragen over geloof en de zin van het leven niet meer relevant zijn en de categorieën goed en kwaad niet bestaan. De enige logica van het leven is die van het spel: als ik dit doe, doe jij dat. De twee hoofdpersonen spelen dat spel met verve door een leraar seksueel te chanteren. Terwijl op de achtergrond

de aanslagen van New York en Madrid langskomen blijkt het terrorisme dichterbij dan we denken. De jonge Duitse schrijfster Juli Zeh schetst een niet erg florissant tijdsbeeld en werd daarvoor in eigen land bejubeld en bekritiseerd. [JvdM]

Juli Zeh: *Speeldrift*; Ambo (2004), 24,95 euro

Joris Luyendijk ' *Het zijn net mensen*

Joris Luyendijk beschrijft zijn verwondering als correspondent in het Midden-Oosten. Zijn belangrijkste conclusie is dat objectieve journalistiek in deze regio niet mogelijk is. Nieuws is showbusiness. Is het nieuws dat Palestijnse jongens stenen gooien, of gooien zij die stenen juist omdat er journalisten in de buurt zijn? Grote persbureaus dicteren de journalistieke waan van de dag, journalisten op locatie 'presenteren' het nieuws dat door bureauredacties is vergaard. Arabische landen zijn dictaturen waar mensen uit angst voor de

geheime politie niet vrijuit kunnen spreken. Informatie is er niet verifieerbaar. Toch zijn Arabieren net mensen, ze vertellen elkaar moppen: 'Mijnheer de president, gefeliciteerd. Bij het referendum heeft 99,98 procent op u gestemd. Dat betekent dat maar 0,02 procent tegen u was. Wat wilt u nog meer?' 'Hun namen.' [Aysel Sabaho lu]

Joris Luyendijk: *Het zijn net mensen. Beelden uit het Midden-Oosten*. Podium (2006), 18 euro

www.boeken.vpro.nl

Als u uitgelezen bent kunt u ook eens gaan luisteren en kijken naar boeken. Op www.boeken.vpro.nl vindt u een fantasisch archief van audio- en videomateriaal van vooral Nederlandse maar ook buitenlandse schrijvers van fictie en non-fictie

boeken. Het gaat om interviews, besprekingen en voorlezingen. Geniet nog een keer van Gerard van Reve die voorleest uit (onder andere) zijn sprookjesboek *Ik bak ze bruiner*: hoe de jager met een zelfgedraaide drol zeven hazen vangt. [JvdM]

Pierre Bernard: bevrijdende communicatie

LA POLICE VOUS PARLE
tous les soirs
à 20h.

LOUVRE

In de revolutionaire dagen van mei '68 hingen de straten van Parijs vol met politieke affiches. Veel daarvan waren bedacht en gezeefdrukt door studenten van de kunstacademie – na lange discussies over inhoud en vorm. Zoals het affiche linksboven, over de verwevenheid van de staatsmacht met de media, van de hand van Pierre Bernard die dan 26 is. Eind dit jaar, op 24 november, krijgt diezelfde Bernard van Prins Willem Alexander de Erasmusprijs uitgereikt, vanwege zijn voor Europa buitengewoon belangrijke bijdrage op cultureel en sociaal gebied.

De Erasmusprijs heeft dit jaar als thema 'ontwerpen voor het publieke domein'. Het publieke domein duidt op de straat, de media, de overheid en de politiek. Het zijn de plekken waar burgers, organisaties en de overheid elkaar ontmoeten, waar belangen en visies over 'het goede leven' botsen, waar meningen en identiteiten worden gevormd. Het mag duidelijk zijn dat voor een democratisch land een vitaal publiek domein essentieel is. Vandaar de bekende idealen van pluriforme en toegankelijke media, demping van machtsverschillen en gedeelde kennis. De communicatie in het publieke domein vormt het cement voor de democratie. Dat geldt voor de inhoud en even-

zeer voor de vorm, omdat je die twee niet kunt scheiden.

Terug naar Pierre Bernard. Na 1968 richtte hij samen met medestudenten het ontwerpcollectief *Grapus* op, afkorting van *crapules stalinienne* – stalinistisch tuig. Bekend werd *Grapus* in de loop van de jaren zeventig met haar opvallende posters voor actiegroepen, sociale bewegingen, en alternatieve theaters. We zien collages van knip- en plakwerk en handgeschreven belettering, soms speels-naïef en soms bijtend-agressief. Met als terugkerende symbolen: de wereldbol, de hand en de hemel. Veel affiches zijn humoristisch en ambigue. Heeft het kind dat de moderne wereld als clownsneus opzet – of krijgt opgezet – het naar zijn zin of niet?

De ontwerpen koppelen politiek en plezier. *Grapus* zet zich af tegen de esthetische armoede van veel geëngageerde communicatie. In het verlengde van bijvoorbeeld schilderijen van Matisse, lijken de uitbundige beelden te willen zeggen: ons ideaal, het paradijs, is hier en nu al aanwezig! Bernard: "Het ontwerp is geslaagd als het een emotie oproept die je vervolgens dwingt tot nadenken."

In de jaren '80 maakt hun activistische werk plaats voor grotere ontwerpprojecten voor overheden. Ze gaan 'meedoen

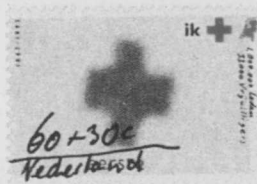
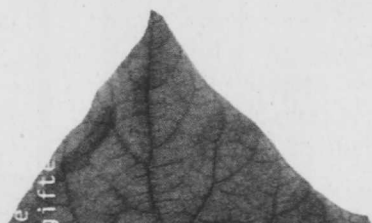
met het systeem'. Meningsverschillen hierover betekenen rond 1990 het einde van het collectief. Pierre Berhard gaat door met het *Atelier de Création Graphique* en verwerft in de jaren negentig prestigieuze staatsopdrachten. Het logo voor het Louvre vormt een paradox: monumentale gebeitelde letters zweven in een wolkenlucht. Welk ander symbool dan de wolk staat voor 'het hogere' en is tegelijkertijd zo speels en veranderlijk? De wolk verwijst naar het collectieve, maar ook naar ieders persoonlijke verlangens en dromen. Dit logo laat zien dat het Louvre er is 'voor het hele volk', niet slechts voor de Franse culturele elite. Steeds zoekt Bernard naar beelden die over verlangens gaan, zonder deze te koppelen aan producten zoals de reclame doet.

Achterop de *Helling* staat het logo voor de Franse Nationale parken uit 1990: duizenden dieren en planten in silhouetvorm die samen een nachtelijke sterrennevel vormen. Micro en macro-kosmos worden met elkaar verbonden, het middenreïn van nationaal chauvinisme wordt overgeslagen. Meestal reduceren beeldmerken een organisatie tot één herkenbaar beeld, hier vinden we – nog wel in zwart-wit – een rijkdom die zowel overrompelt als tot contemplatie noopt.

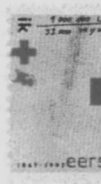
15-26 JUULIJ

dag van

dag van

dag van

Nederland kent een lange traditie van ontwerpen voor het publieke domein. In de jaren '60 en '70 was Nederland wellicht het mekka van de publieke vormgeving. Sociaal-democratische idealen bij de overheid gaven ontwerpers – zoals Wim Crowwel met zijn bureau *Total Design* – de ruimte om met hun 'functionalisme' de uitdeinende overheidscommunicatie toegankelijk te maken. Tegelijkertijd boden alternatieve en culturele organisaties een podium voor de taboedoorbrekende vrijheidsdrang van jongere ontwerpers als Anthon Beeke. Een ontwerp "moet niet het publiek naar de ogen kijken, maar deze openen", formuleerde ontwerper Otto Treumann in 1985.

In de twintig jaar die volgde is het 'eigenzinnige' *Dutch Design* wereldberoemd geworden. Waarom zag de jury van de Erasmusprijs geen geschikte prijswinnaar onder de Nederlandse ontwerpers? Omdat die zich, zo suggereert het juryrapport, opstellen als specialisten van 'vorm, mode en markt'. Het is inmiddels een gemeenplaats: het marktdenken is bij de overheid gaan domineren. In toenemende mate geldt dat ook voor de culturele sector. Voor communicatiebeleid en dus voor de ingehuurde vormgevers heeft dit grote gevolgen. De strategische regels van de marketing worden leidend, zoals het segmenteren van 'consumenten' in doelgroepen die gepaaid dan wel verleid moeten worden met visuele facades die worden ingewisseld zodra het effect weg is. *Design* is overal, erkent ook de overheid – om 'de creatieve industrie' vervolgens te amputeren tot middel in de

concurrentiestrijd met China. In de media is design gereduceerd tot individuele lifestyle-keuze.

Mij lijkt de maatschappelijke kant van visuele communicatie niet te negeren, zeker 'sinds elf september'. Grafisch ontwerpen is een sociale praktijk: iedere ontwerper 'spreekt' vanuit zijn of haar sensibiliteit namens de opdrachtgever tot een publiek. De manier waarop impliceert een mens-, maatschappij- en wereldbeeld. Daarom kan visuele communicatie een kritische en empathische factor zijn in het publieke debat over wie 'wij' zijn en wat wij willen.

Linkse politiek – waar dit tijdschrift over gaat – veronderstelt linkse vormgeving. Vraag me geen definitie in woorden, maar de vormgeving van de *Helling* van de afgelopen drie jaar duidt één van de mogelijke richtingen aan. Het werk van Pierre Bernard en het Grapus-collectief – energiek, doordacht en breed uitwaaiend – vormt een inspirerend voorbeeld.

x

Mark Schalken
[ontwerper van de *Helling*]

Op 23 oktober verschijnt het boek *'Design for the public domain: Pierre Bernard'*, tekst: Hugues Boekraad. Dezelfde dag opent in het Stedelijk Museum Amsterdam een expositie van het werk van Bernard, die doorloopt t/m 7 januari 2007.

Pierre Bernard: "Beide polen, functionaliteit en subversiviteit, moeten aanwezig zijn in ieder werkstuk afzonderlijk en in een reeks werken. Enerzijds moet de vormgever de verstaanbaarheid opvoeren, het weefsel van de taal versterken, aansluiten bij de gangbare woordenschat, nieuwe raakpunten met de norm scheppen. Tegelijk moet hij op bepaalde vlakken - die hij zelf uitkiest of afspreekt met zijn opdrachtgever - vraagtekens plaatsen. Verwarring stichten, vanzelfsprekendheden aan het wankelen brengen is nodig om de communicatie als geheel levend en krachtig te maken."

thejd

cisme

VALE CONTRE L'APARTEID

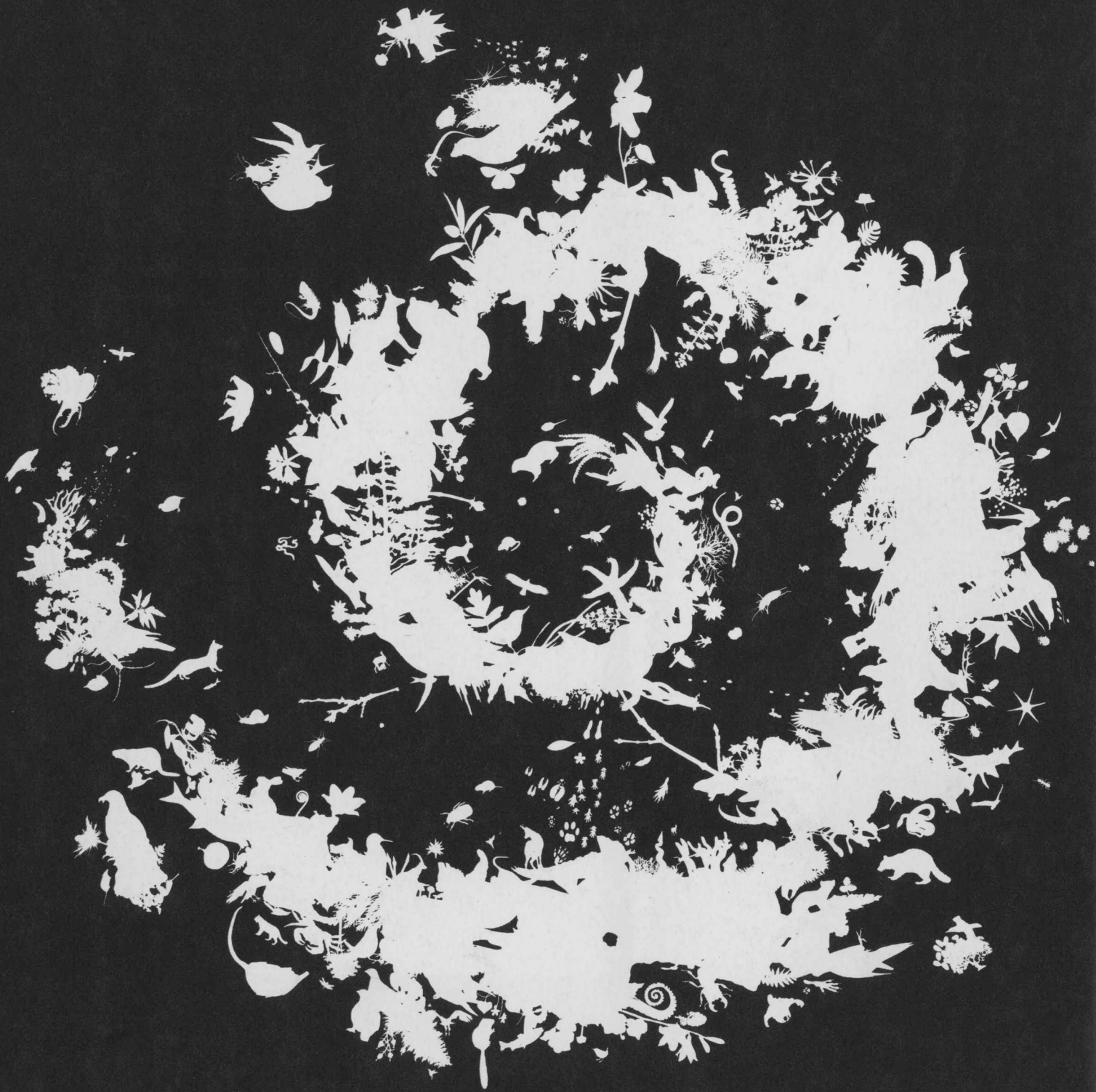
Quapoo So.

AvigAvignon 82.

Location: Bureau de l'Édit, 84000 Avignon, France

DNPP

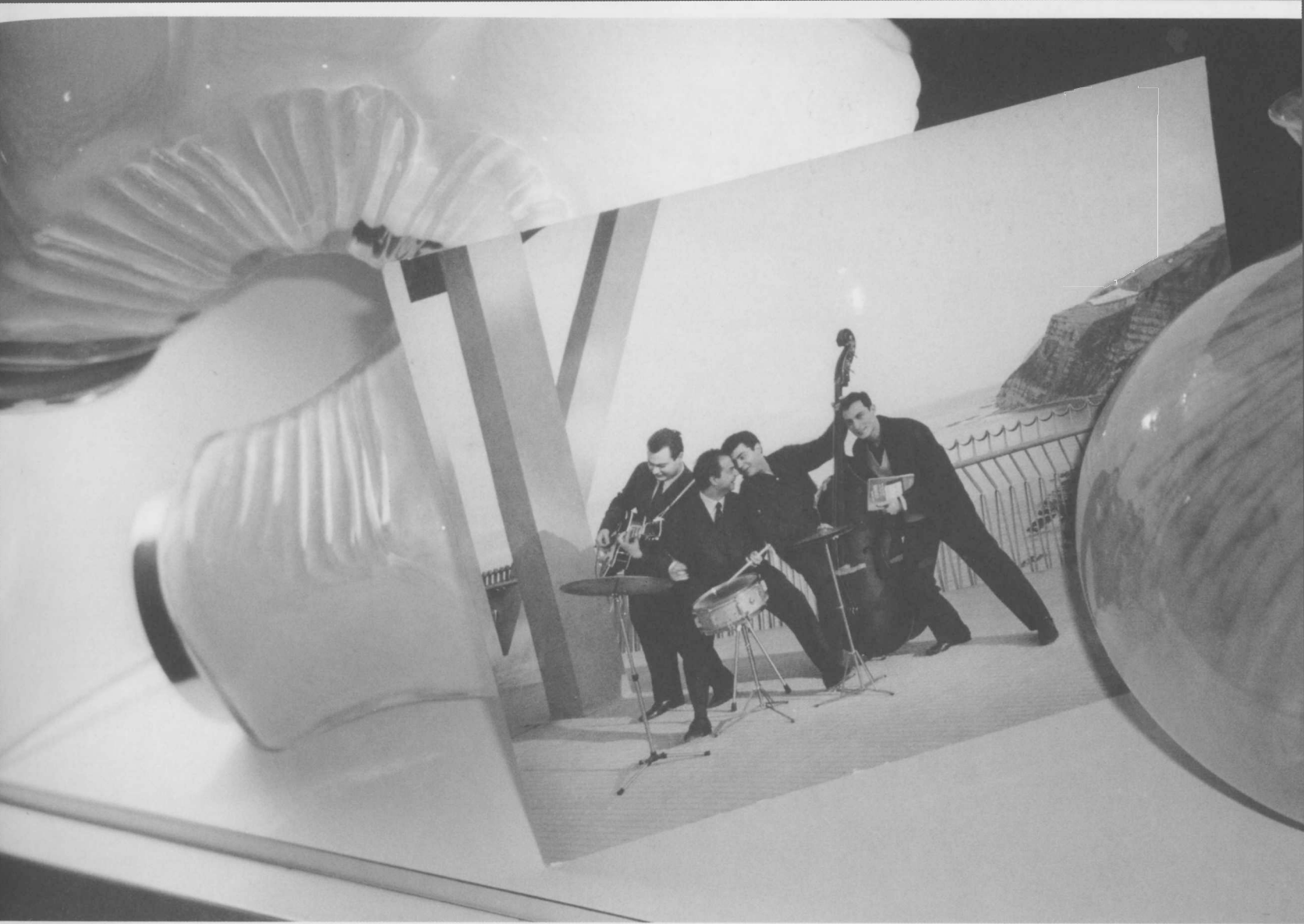
DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

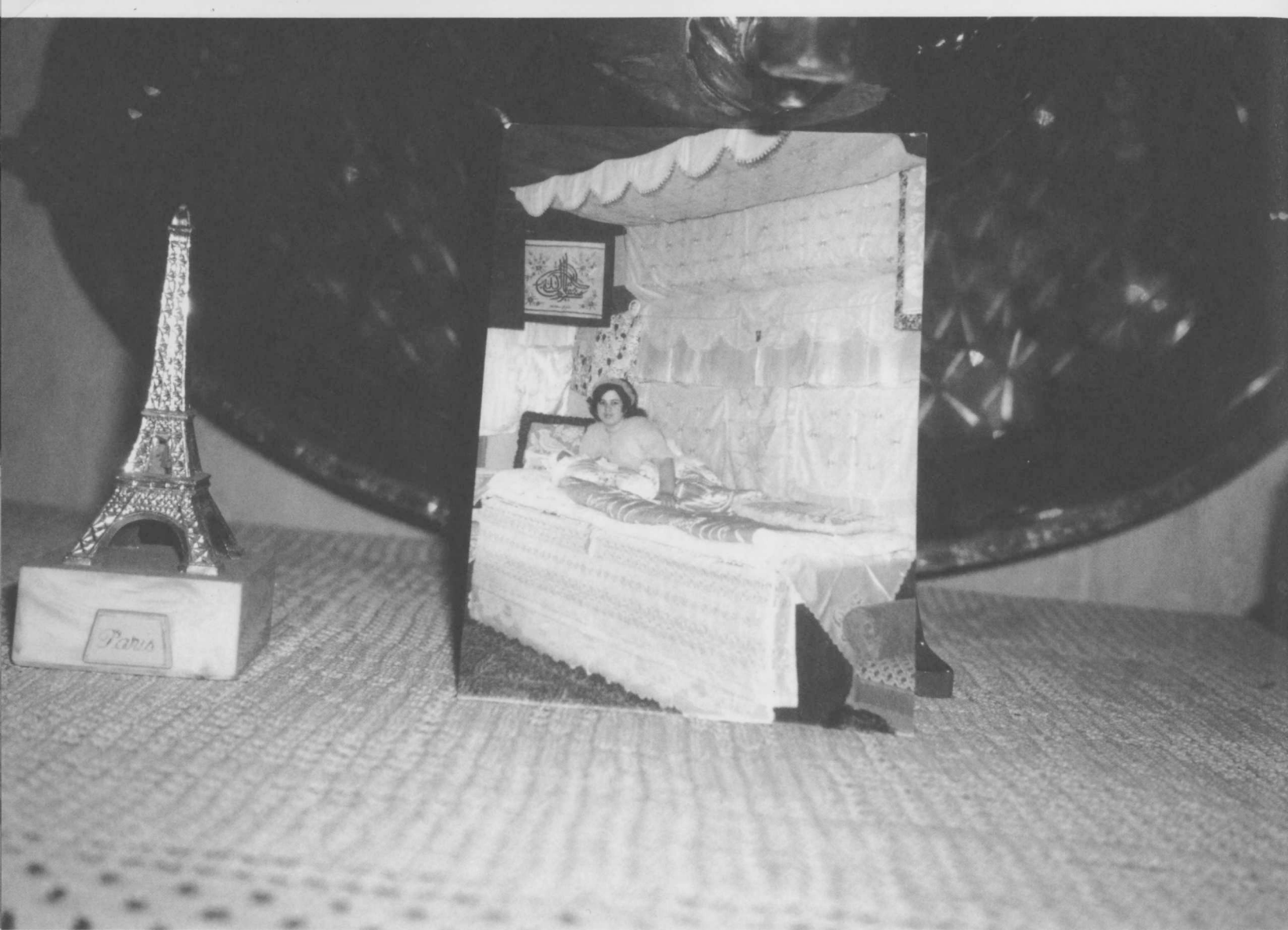

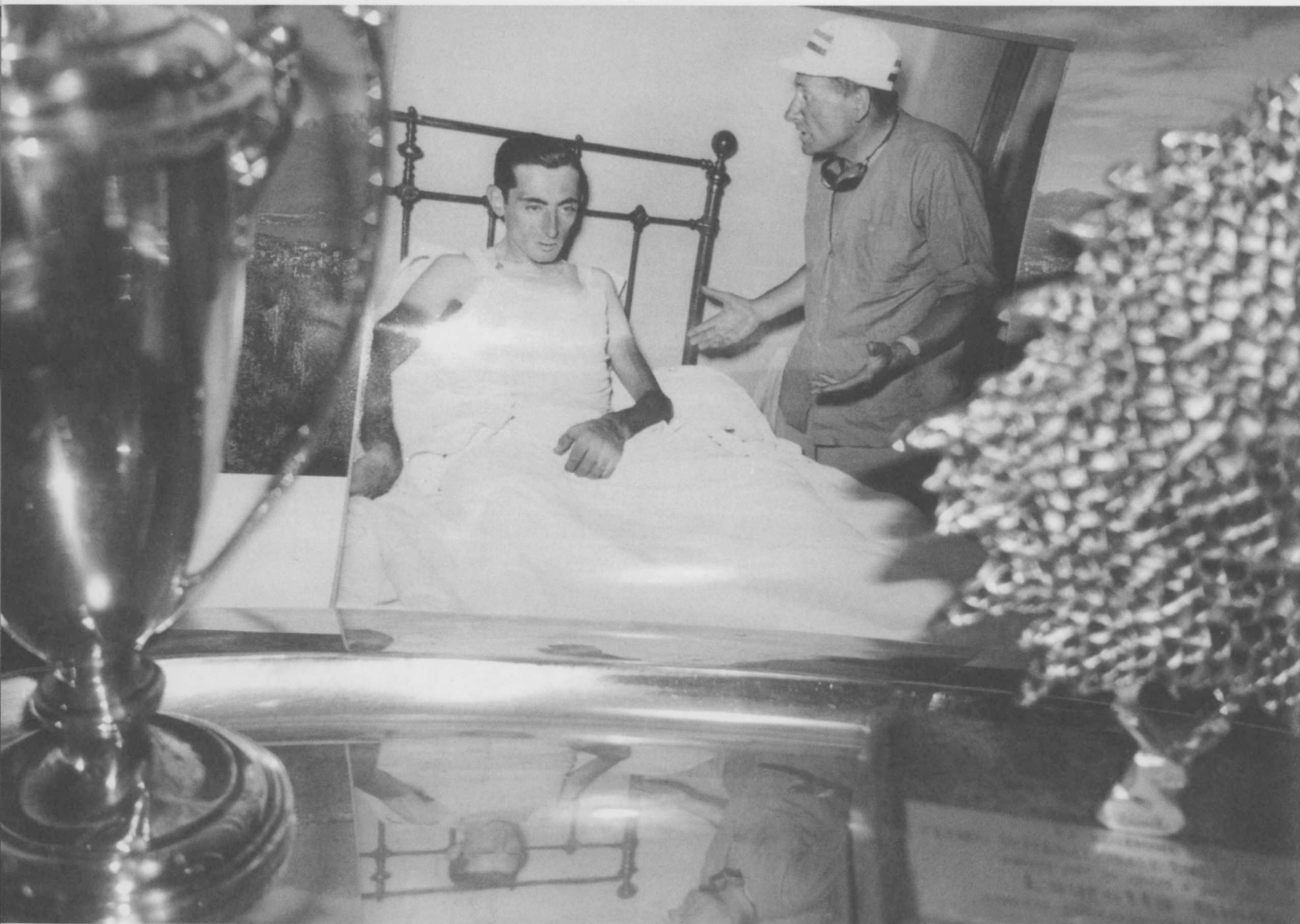
scuola 3 • 400.00 - IS. 4 - Can. \$1.00 - Lun. F.L. 83 - Paga Bna. F.L. 6 - Po-175 - Es. 115 - DM 7 • 7 numeri per an
BRE 1989 - 025.7145
ELLE DECORACION N° 2

Bertien van Manen: Give me your image — zie p. 44

de Helling

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

NR 4 · WINTER 2006-7 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

De Helling is een links tijdschrift
over politiek en cultuur.

Verschijnt viermaal per jaar.
Losse nummers: € 6,50
Jaarabonnement: € 24,50
Jongerenabonnement (t/m 27): € 12,50
Gironummer: 6990899,
t.n.v. Tijdschrift de Helling.
Niet voor 1 januari opgezegde
abonnementen worden automatisch
voor één jaar verlengd.

HOOFDREDACTEUR
Jelle van der Meer
REDACTIE
Natasja van den Berg
Maarten Brouwer
Tom van der Lee
Annet Lekkerkerker
Harro Maas
Liesbeth Noordegraaf-Eelens
Bart Snels
Farid Tabarki
Nanko van der Wijngaart

ISSN 0922-0119
CORRECTIE Tim Manders
VORMGEVING
De ruimte · ontwerpers
(Mark Schalken)
DRUK Drukkerij Raddraaier
PAPIER
100% recycled
UITGEVER
Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks

ADMINISTRATIE
De Helling
Postbus 8008
3503 RA Utrecht
tel 030-239 99 00
partijbureau@groenlinks.nl

CORRESPONDENTIE
dehelling@groenlinks.nl

www.dehelling.net

WIKKEL
'Hellend Vlak'
is een productie van
Jack van Mildert,
"Bureau Groei
Door Stilstand"
sap@worldmail.nl

Globalisering is te sturen⁶

Interview Joseph Stiglitz — Bart Snels en Noortje Thijssen

Links en de angst voor de toekomst¹⁰

— Jelle van der Meer

De jas van GroenLinks¹²

Een partij voor kleine kring? — Herman Meijer

De vergrijzing van GroenLinks¹⁵

De ideologie wordt fletser — Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur

Grootgruttersesthetiek¹⁷

Politieke vormgeving kraak noch smaak — Max Bruinsma

Milieu bereikte niet het stembok²¹

Waarom groene profilering kansloos was — Bas Eickhout

Ergens tussen al die lichtjes²⁴

Sensaties van Oscar van den Boogaard

Groei van geluk²⁸

Laten we praten over wat ons gelukkig maakt — Rens van Tilburg

Schaarste van geluk³²

Kan politiek met geluk uit de voeten? — Sylvester Hoogmoed

Pieken op de universiteit³⁶

Ruimte voor excelleren in het hoger onderwijs? — Karl Dittrich

Incidentenland⁴⁰

Ian Buruma over zijn nieuwe boek — Aysel Sabahoğlu

Marja Vuijsje · 8 Shervin Nekuee · 39 Wetenschappelijk Bureau · 42

napraten
over de
verkiezingen

10 jaar geleden maakte ik als hoofdredacteur mijn eerste *Helling*. Het was een themanummer geheel gewijd aan 'de multiculturele samenleving'; geen sprookjes maar verhalen over inburgering, achterstanden en allochtone jongens die niet willen deugen. Daarna volgden nummers over fatsoen en normen en waarden, over democratie, migratie, de verdeling van werk en zorg, het strafrecht en het verlangen naar wraak, etc. Dat was allemaal nog in de jaren negentig, maar deze thema's zijn onverminderd actueel. Toch is er een groot verschil met tien jaar geleden en dat is het gevoel van urgentie. In de tweede helft van de jaren negentig was het debat plichtmatig, alsof er niets op het spel stond, en er waren nauwelijks deel-

nemers. Dat leidde in 2000 tot een themanummer van *de Helling* met de titel 'Links in tijden van overvloed' en de bijna wanhopige vragen: waar moet het debat nog over gaan? Wat moet voor links het grote doel zijn? Een jaar later was alles veranderd. Sindsdien leeft politiek als zelden te voren. Er staat nu wél iets op het spel: de toekomst van Nederland en van de hele wereld zelfs, en daardoor je eigen toekomst, die van je buurt, je stad, je werk — dat is het gevoel dat leeft. We voeren discussie op leven en dood, soms letterlijk, over de inhoud van 'het goede leven'.

Dit is een prachtige tijd om een blad te maken. En niet alleen omdat de urgentie is veranderd, maar ook omdat het politieke klimaat is gewijzigd. Progressiviteit is niet langer op

alle gebied de norm. Zie de veranderde opvattingen over moraliseren, over straffen, tolerantie, de plaats van religie, etc. Het gevolg is dat links (en ook rechts trouwens) zich opnieuw aan het uitvinden is. *De Helling* probeert hier een bijdrage aan te leveren, door ideeën en kritieken aan te dragen uit binnen- en buitenland. Ook in dit nummer vindt u daar voorbeelden van, met onder andere een terugblik op de verkiezingen en een tweeluik over 'geluk'. Op zoek naar een nieuw verhaal dat de somberheid over de toekomst kan verdrijven.

Na tien jaar vertrek ik als hoofdredacteur, maar ik zou zeggen: blijf *de Helling* lezen, u kunt niet zonder.

Jelle van der Meer

Stiglitz

over globalisering

Nobelprijswinnaar voor de economie Joseph Stiglitz is zeer kritisch over de spelregels van de globalisering. Die zijn ontworpen door het Westen in eigen voordeel en in het nadeel van arme landen. Desondanks is Stiglitz optimistisch, want hij gelooft dat verandering mogelijk is.

Joseph Stiglitz is enige dagen in Nederland. Niet alleen voor de lezing die hij geeft over globalisering, maar vooral om zijn nieuwe boek te promoten: *Making globalization work*, in de Nederlandse vertaling: *Eerlijke globalisering*. In een Amsterdams hotel geeft hij het ene na het andere interview. Hij oogt vermoeid maar zodra hij begint te praten, spat de betrokkenheid er vanaf. Stiglitz is een man met een missie. De Amerikaanse congresverkiezingen zijn net voorbij. Hij is hoopvol over de politieke rol die de Democraten kunnen gaan spelen. "De schade stoppen die de president aanricht", is volgens hem van groot belang. Bezorgd vraagt hij ons hoe rechts de politiek in Nederland is. Hij is verbaasd als hij hoort dat een milieu-georiënteerde partij GroenLinks zo weinig zetels in het parlement heeft.

In eerdere boeken en artikelen heeft Stiglitz forse kritiek geformuleerd op instellingen als het IMF en de Wereldbank. In zijn nieuwe boek, dat breder van opzet is, bekritiseert hij de voorstanders van globalisering. Hij gelooft niet dat meer vrijhandel vanzelfsprekend zal bijdragen aan oplossingen voor armoede en de opwarming van de aarde. De spelregels van globalisering zijn oneerlijk en ontworpen door en voor de rijke landen. Arme landen profiteren niet van het wereldhandelsstelsel. Sterker nog, door de eisen die rijke landen en instituties als de Wereldbank, de WTO en het IMF stellen, wordt de armoede in arme landen groter en wordt de soevereiniteit van ontwikkelingslanden beperkt. Volgens Stiglitz ondermijnt globalisering de democratie.

Meer dan economen die geloven in marktwerking en vrijhandel, ontwerpt Stiglitz een politiek programma om internationale instituties (VN-instellingen, IMF, Wereldbank, WTO, etc.) aan te passen. In zijn ogen loopt het democratiseringsproces op mondiaal niveau achter bij de economische globalisering. Hij wil dat we internationaal beleid politiek beter kunnen sturen, "met meer oog voor arme landen en voor de armen in rijke landen." Daarom komt hij

ook in zijn nieuwe boek met voorstellen die het voor ontwikkelingslanden mogelijk maken om beter deel te nemen aan besluitvorming over mondiaal beleid. Hij stelt voor om de internationale instituties democratischer te maken door veranderingen aan te brengen in de vertegenwoordiging en de stemverhoudingen. Hij pleit voor grotere transparantie, meer openheid en een strengere verantwoordingsplicht voor internationale instellingen. Ook de stem van maatschappelijke organisaties (NGO's) moet volgens hem zwaarder wegen.

Volgens Stiglitz is er een mentaliteitsverandering nodig die leidt tot meer mondiaal denken en handelen. Hij pleit voor een nieuw mondiaal sociaal contract tussen ontwikkelde en minder ontwikkelde landen. Stiglitz' boek bevat een scala aan voorstellen dat daarvan onderdeel zou moeten zijn. Zo stelt hij een overeenkomst voor waarbij arme landen door rijke landen financieel worden gecompenseerd voor hun ecologische diensten. Zoals het behoud van biodiversiteit en het beperken van de opwarming van de aarde. Hij wil dat technologische kennis, vooral als het gaat om levensreddende medicijnen, tegen betaalbare prijzen beschikbaar komen voor ontwikkelingslanden. In het omgaan met intellectueel eigendom (patenten) vindt hij dat teveel rekening wordt gehouden met de belangen van het rijke bedrijfsleven in vergelijking met de noden van arme landen.

Stiglitz heeft veel geschreven over financieel-economische crises en de schuldenlast van ontwikkelingslanden. Arme landen hebben in het verleden veel te verduren gehad van de instabiliteit van het mondiale financiële systeem. Dat systeem, zo stelt hij, moet zo hervormd worden dat financiële risico's meer bij rijke en minder bij arme landen komen te liggen. Daarnaast moeten rijke landen meer geld besteden aan ontwikkelingshulp en het kwijtschelden van schulden. Stiglitz beseft dat hij een omvangrijk politiek programma voorstaat. Hij eindigt zijn boek met een verzuchting. "Het is een langdurige en zware taak. We wachten al te lang. Nu is het moment om een begin te maken." Wij beginnen het interview daarom met een actuele politieke vraag.

De Democraten hebben de meerderheid veroverd in het Amerikaanse Congres. Zal dat gevolgen hebben voor het Amerikaanse buitenlandbeleid?
"Op sommige terreinen zal er wat veranderen, maar op andere niet. Het extreme unilateralisme van Bush heeft gefaald. Dat geldt vooral voor het gebruik van militaire macht. Het heeft de situatie in Irak niet verbeterd. Integendeel, die is verslechterd. De Verenigde Staten hebben part-

ners nodig. In het algemeen werkt multilateraal optreden veel beter.

In reactie op het beleid van Bush nemen de Democraten een tegenovergestelde positie in. Terwijl Bush niks wil weten van onderzoek naar de opwarming van de aarde, geloven de Democraten nu sterk in de wetenschap. Al Gore vocht als vice-president onder Bill Clinton voor een milieubeleid, maar werd toen tegengewerkt door bijvoorbeeld het ministerie van Financiën. De Democraten willen zich inzetten om klimaatverandering tegen te gaan. De enige tegenstand binnen de partij komt van de vakbonden die actief zijn in de auto- of olie-industrie.

De nederlaag van Bush biedt perspectief. Alleen al het stoppen van de schade die de president aanricht, is van groot belang. Zoals het stoppen van subsidies aan oliebedrijven en het zoeken naar olie op Antarctica. In deze verkiezingen heeft het grote bedrijfsleven verloren. Er zullen de komende jaren meer initiatieven komen voor de ontwikkeling van alternatieve energie. Maar op internationaal terrein blijft Bush als president het voortouw houden. Bijvoorbeeld internationale samenwerking op het gebied van klimaatverandering zal hij niet beginnen. Daarop moeten we nog twee jaar wachten."

Wat zal er veranderen op het gebied van internationale handel?

"De Democraten zijn over de deugden van vrijhandel sceptischer dan de Republikeinen. Ze hechten meer belang aan het internationaal vastleggen van rechten voor werknemers en stellen hogere milieueisen. Ze zullen in ieder geval geen bilaterale handelsverdragen steunen. Dat is de praktische betekenis van de overwinning van de Democraten. De Doha-ronde [de onderhandelingen in de wereldhandelsorganisatie WTO; red.] zijn mislukt vanwege de landbouwsubsidies. De Democraten zullen niet in staat zijn om hier nieuwe initiatieven te nemen. Zij willen de landbouwstaten die hen in de verkiezingen hebben gesteund, niet voor het hoofd stoten. De Democraten zullen echter niet het beleid van Bush steunen om handelsverdragen tussen de Verenigde Staten en afzonderlijke landen te sluiten. Die zijn erg slecht, want ze scherpen de markt af voor derden en zijn een stap terug in de tijd. Bush maakt onderscheid tussen wie wel en wie niet zijn vrienden zijn. Het risico is echter dat Europa in het gat springt en bilaterale handelsverdragen gaat sluiten."

U pleit, in het belang van arme landen, voor het democratiseren van internationale instituties. Mensen als Amartya Sen en Jagdish Bhagwati denken dat globalisering succesvoller is als het nati-

Stiglitz over globalisering

onale sociale beleid van de arme landen verbetert. Waar zitten de verschillen?

“Sen concentreert zich op het verbeteren van kansen voor mensen door te investeren in onderwijs en gezondheidszorg. Daar ben ik het mee eens. Zijn nadruk op goede nationale politiek is complementair aan mijn opvattingen over verbetering van het globaliseringsproces. De globalisering in zijn huidige vorm heeft allerlei negatieve gevolgen voor arme landen. Het verschil tussen ons beide is dat Sen een normatieve stelling formuleert en geen politiek-economische analyse maakt.

Bhagwati is een ander verhaal. We zijn het erover eens dat het te snel liberaliseren van de kapitaalmarkt niet goed is. Ook zijn we het eens over aanpassing van de wijze waarop we met intellectueel eigendom omgaan. Grote bedrijven in Europa en de Verenigde Staten willen hun belangen, hun technologische kennis, beschermen ten koste van ontwikkelingslanden. Maar ik ben het met hem oneens als het gaat over het effect van vrijhandel. Volgens Bhagwati leidt meer handel en het liberaliseren van markten tot meer economische groei. Daarvoor is geen bewijs. Volgens mij hebben de nationale overheid een rol te spelen bij het bepalen van de mate van liberalisering van markten. Nu is het zo dat multinationals de natuurlijke hulpbronnen van een land gebruiken en vervolgens vertrekken. Voor de schade die zij aanrichten zijn ze nu niet aansprakelijk te stellen. Dat moet veranderen.”

Daarom komt u met veel voorstellen om het proces van globalisering in betere banen te leiden. Met welke stap moeten we beginnen?

“Je hoeft niet alles tegelijk te doen om de wereld een beetje beter te maken. Ik had mijn boek misschien *Making globalization work better* moeten noemen. Het zijn vaak maar een paar mensen die het hele systeem verpesten. Kijk naar de katoenboeren. Ongeveer 25.000 erg rijke Amerikaanse katoenboeren krijgen drie tot vier miljard aan subsidies. Daarmee verzieken ze de markt en beschadigen ze ongeveer tien miljoen boeren in Afrika. Bij veel hervormingen zijn we allemaal beter af, op een paar hele rijke mensen na. Dat geldt ook voor de aanpak van klimaatverandering. Sommige dingen doen we al. Een mooi voorbeeld is dat we meebetelen aan het behoud van het regenwoud. Er komen steeds meer goede banken en maatschappelijke organisaties die duurzaam investeren.”

Protestbewegingen zijn tegen globalisering. Vele politici in rijke landen, zowel van links als rechts, keren zich tegen internationalisering. Links vreest de gevolgen voor werk en inkomens en rechts wil de

belangen van het eigen bedrijfsleven beschermen. Waarom bent u zo optimistisch over de mogelijkheden tot veranderingen in de internationale politiek?

“Critici hebben gelijk als ze zeggen dat globalisering vooral veel nadelen heeft. Als er niks verandert, kan globalisering maar beter stoppen, dat klopt. Maar niemand heeft er bezwaar tegen als we globalisering beter laten werken, als globalisering helpt bij de bestrijding van armoede en het beheersen van de klimaatverandering. Mensen zijn echter pessimistisch over de mogelijkheden om de globalisering bij te sturen in de goede richting. Ik ben optimistisch omdat ik het de goede kant op zie gaan. Ten eerste is de dynamiek veranderd. Vroeger bepaalden de rijke landen de agenda, nu staan ontwikkelingslanden sterker en bijten van zich af. De maatschappelijke organisaties worden professioneler en bouwen steeds meer kennis op over de effecten van globalisering.

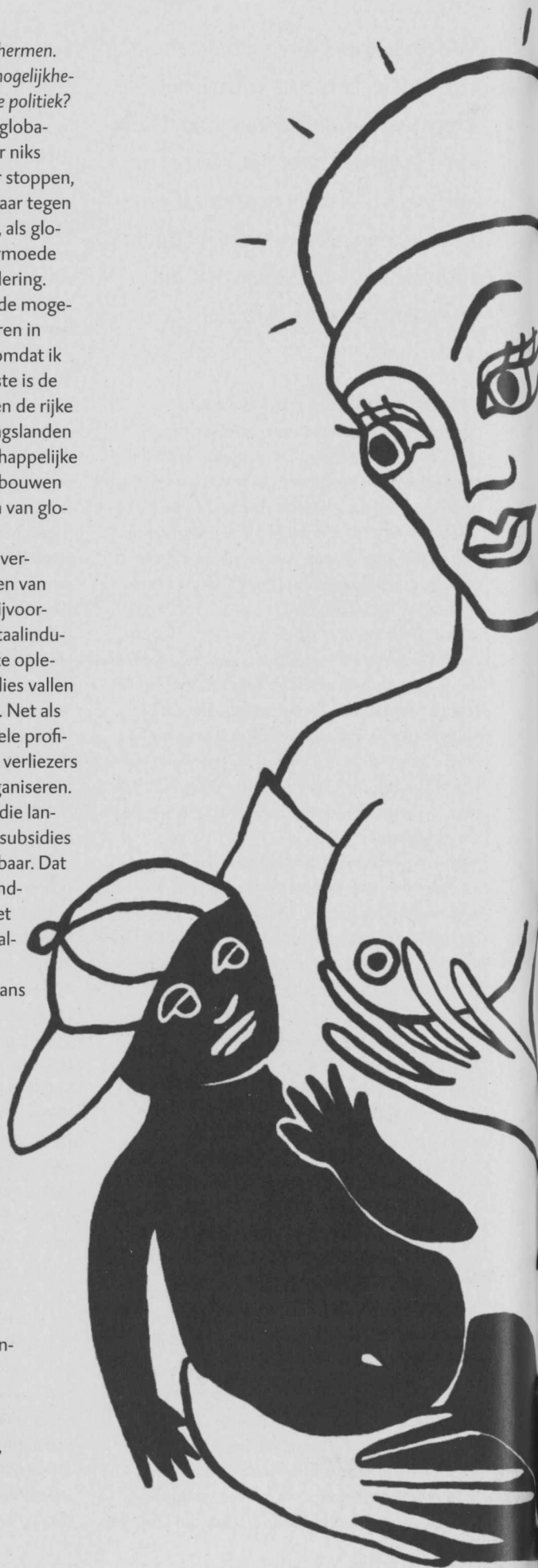
Mijn tweede punt betreft het aantal verliezers. Het gaat erom dat we de effecten van slecht beleid zichtbaar maken. Neem bijvoorbeeld de subsidie die Bush gaf aan de staalindustrie. Die kostten meer banen dan dat ze opleverden. Bush liet daarom de staalsubsidies vallen bij de presidentsverkiezingen van 2004. Net als bij de katoensubsidies gaat het om enkele profiteurs en vele verliezers. We moeten de verliezers beter beschermen en politiek beter organiseren. Laten we beginnen met hervormingen die landen zelf kunnen doen. Veel schadelijke subsidies zijn om budgettaire redenen niet houdbaar. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Europese landbouwsubsidies. Europa weet dat die met de nieuw toetredende landen niet betaalbaar zijn. Het gaat om geld dat slecht besteed wordt. Dat is een sterke stimulans om beleid te veranderen”.

Waar zou Europa moeten beginnen?

“In de Verenigde Staten gaat het grootste deel van de landbouwsubsidies naar de rijkste boeren. Eén procent van de boeren krijgt maar liefst 25 procent van het totale budget. Mijn voorstel is om te beginnen boeren die meer dan 100.000 dollar winst maken geen subsidie meer te geven. En aan de boeren met een lager inkomen moeten we nog maar maximaal 100.000 dollar geven. Zo zou Europa ook kunnen beginnen.”

x

Joseph Stiglitz: *Eerlijke globalisering*, Het Spectrum, 2006; € 19,95

MADONNA'S OLIVER

MARJA
VUIJSJE

ER IS ÉÉN SCÈNE uit de film *Oliver Twist* die mij altijd blijft. De kleine Oliver ontwaakt in een ruim bemeten kamer die hem is toebedeeld door de vrouw van de weldoener die hem heeft gered uit de klauwen van een criminele bende. Hij staat op en opent de balkondeuren die uitzicht bieden op een zonovergoten plein. Langs de chique panden waarop hij uitkijkt ziet hij een groeiend aantal straatventers (v/m) paraderen. Hij ruikt het verse brood en de zoete aardbeien die worden aangeprezen, wendt zijn gezicht naar de hemel en begint te zingen: "Who will buy this wonderful morning? Such a sky you never did see." Slechts weinigen houden het droog bij het aanschouwen van de zingende jongen die na een afschuwelijke periode in een weeshuis en een even korte als mislukte carrière als straatrover liefdevol is opgenomen door een echtpaar dat hem een fijne toekomst wil bieden.

Volgens de politieke diehards onder ons is het helemaal fout weg te smelten bij het hartveroverende jongetje dat de kans krijgt weg te komen uit de onderste regionen van de negentiende eeuwse standenmaatschappij waarin het Dickens-verhaal zich afspeelt. Per slot van rekening verandert daarmee niets aan 'het systeem': zijn soortgenootjes blijven zuchten onder de barre omstandigheden waaraan Oliver is ontsnapt. Maar de meeste kijkers zitten lekker te zwijmelen bij de weesjongen die na veel kommer, kwel en tegenslag een rijk leven tegemoet gaat.

Madonna heeft haar eigen *Oliver Twist* meegenomen uit een weeshuis in Malawi. Ze was er vanwege een promotietoer voor Raising Malawi, een van haar liefdadigheidsstichtingen. De hele wereld is inmiddels over haar heen gevallen vanwege de adoptie van het Afrikaanse kind, die niet helemaal volgens de regels zou zijn verlopen. Ook CDA-minister Van Ardenne deed een duit in het zakje. Zij kwam met harde verwijten over de verplaatsing van de kleine David naar de ongekende weelde van Madonna's Umwelt in Londen. In één adem bracht ze Davids omstrede adoptie in verband met kinderhandel en prostitutie. Bovendien vreesde ze voor aanpassingsproblemen van het zwarte Afrikaantje aan de westerse levensstijl

van de popster aller popsterren. Op de website AfricaServer.nl krijgt Madonna bijval uit onverdachte hoek. In een column richt Bart Luirink – voormalig antiapartheidsactivist, nu hoofdredacteur van Zuidelijk Afrika Magazine – zijn pijlen op Van Ardenne. "Terwijl veel ouders in Nederland van hun kinderen graag wereldburgers maken (leuk een jaartje door de VS liften, lekker een tijdje als au pair in Parijs, stoer als vrijwilliger in een aids-kliniek in Zuid-Afrika), moeten Afrikaanse kinderen vooral blijven zitten waar ze zitten," schrijft hij. En: "Het idee dat zwarten in 'hulle eie gebiede' horen, lag ten grondslag aan de thuislandpolitiek van Hendrik Verwoerd. Met die politiek is in Zuid-Afrika inmiddels korte metten gemaakt maar, o ironie, fort Europa koketteert er weer mee. Misschien heeft Madonna daartegen wel haar, even spreekwoordelijke, middelvinger opgestoken."

Totdat ik die column las, had ik nauwelijks een gedachte gewijd aan de geglobaliseerde *Oliver Twist* uit Malawi, maar Luirinks redenering vond ik wel aardig. Moeder Madonna die ons aanvoert in de strijd tegen het Verdonkisme en aldoende de oude droom van Martin Luther King tot nieuw leven wekt.

De volgende dag zag ik in *Het Parool* een foto van de kersverse adoptie moeder en haar nieuwe kind. Een prachtig plaatje van een devote witte Madonna met op haar arm een al even serene ogende zwarte David. Mooi kindje heeft ze gescoord daar in Afrika. "Echt de Chanel onder de adoptiebaby's," zou Edwina uit *Absolutely Fabulous* zeggen. Hopelijk kan hij over een tijdje ook nog zingen en dansen. Dan kunnen we er allemaal veel plezier aan beleven als hij straks de hoofdrol krijgt in de verfilming van zijn eigen musical.

x

links en de angst

De uitslag van de verkiezingen wordt uitgelegd als een conservatieve duik achter de dijken, weg van de boze buitenwereld. PvdA en GroenLinks moeten zich dat aantrekken. Links moet mensen een visie aanbieden waarmee ze de toekomst in de ogen durven kijken.

t/m pag. 23:
napraten over
de verkiezingen

Links won, rechts verloor en het moet gek lopen als we straks geen kabinet hebben met tenminste één linkse partij erin. 'Er is een eind gekomen aan het koude kille klimaat van rechts' riepen de linkse leiders in koor op de avond van 22 november. Enigszins tegen beter weten in, want rechts is wel weggestemd maar er is niet iets anders voor in de plaats gekozen. De warme Linkse Lente die Femke Halsema in het najaar van 2005 aankondigde, is niet aangebroken. De eclatante overwinning van PvdA, SP en GroenLinks, die de peilingen het afgelopen jaar voorspelden, verdampte in het zicht van de verkiezingen. Het linkse alternatief bleek niet hartverwarmend genoeg. Integendeel, vele commentatoren zien in de uitslag een trend bevestigd van een opkomend conservatisme dwars door de partijen heen, van links tot rechts, met als kenmerken de nadruk op gemeenschapszin, fatsoen en een groeiende neiging om zich af te wenden van het buitenland en weg te kruipen achter de dijken. Vooral dat laatste roept verontrusting op. De analyse klopt echter maar voor een deel.

Er bestaat bij de Nederlandse burgers een betrekkelijk grote eensgezindheid over de toekomst, zo blijkt uit een aantal grote enquêtes van de afgelopen jaren. In 2003 verrichte TNS/NIPO een onderzoek in opdracht van RIVM, tegenwoordig MNP (Milieu en Natuurplanbureau) naar wereldbeelden van Nederlanders. Bij alle vragen stonden twee kwesties centraal: of men een voorkeur heeft voor markt of overheid en of men kiest voor een nationale dan wel internationale gerichtheid. Slechts een hele kleine minderheid van de Nederlanders droomt van een mondiale markt waar vrijhandel het middel en welvaart het hoogste doel is. Minder dan een kwart heeft een voorkeur voor mondiale solidariteit ten behoeve van verdeling van welvaart en aandacht voor milieu. Ruim een kwart kiest voor de veilige regio waar de nadruk ligt op markt, nationale veiligheid en gezag.

Maar veruit de meeste Nederlanders, bijna de helft van de bevolking, kiezen voor de zogenaamde 'zorgzame regio', een solidaire nationale samenleving waar goed burgerschap en gemeenschappelijke identiteit hoog in het vaandel staan. Vrijwel alle politieke partijen hebben hier de grootste ahang zitten. Uitzonderingen zijn D66'ers die meer kiezen voor mondiale solidariteit, en de Fortuynisten die meer neigen naar de veilige regio. Het onderzoek is in 2006 herhaald, met ongeveer dezelfde uitkomsten. Uit de omvangrijke internetenquête 21minuten.nl blijken vergelijkbare bevindingen.

De uitkomsten stroken met de verkiezingsuitslag. Toch is het een misverstand om te concluderen dat de Nederlanders de kop in het zand steken. Uit de diverse onderzoeken blijkt dat Nederlanders zich heel bewust zijn van de internationalisering die gaande is. Maar ook blijkt dat ze die niet onmiddellijk omarmen op de manier zoals die op ons af komt. Uit een omvangrijke studie van het SCP uit 2004, verricht voor hun jubileumboek *In het zicht van de toekomst*, blijkt dat Nederlanders een solidaire samenleving *wensen* maar tegelijk een heel andere ontwikkeling *verwachten*, namelijk een ontwikkeling richting meer prestatiegerichtheid en minder sociale zekerheid, mede als gevolg van internationalisering. Een dergelijk neoliberale toekomst wordt gevreesd en men wenst zich daar niet automatisch bij neer te leggen. En geef ze eens ongelijk, want waarom zouden er niet meer smaken zijn? Het probleem is dat de politieke partijen op dit moment de toekomst in slechts twee versies aanbieden. De eerste zegt dat er geen andere keuze is dan 'aan te sluiten bij de wereld' en dat die wereld hard is en wij daarom ook harder moeten worden. De tweede zegt dat dit onzin is, dat we onze eigen nationale gang kunnen gaan en we het bij de

KRIMP IN WAL

Wij gaan voor madurodam!

Leve de economie!! Leve de EKOnomie!! Leve

voor de toekomst

oude solidariteit kunnen laten. De partijen die op de laatste lijn zitten, SP, Wilders en ChristenUnie, hebben op 22 november gewonnen. CDA, VVD en D66 hebben geregeerd vanuit het eerste perspectief en hebben verloren. Met de kanttekening dat het CDA in het zicht van de verkiezingen van toon veranderde en opschoof naar de tweede versie, waarna ze prompt aanhang ging winnen. Hetzelfde deed de PvdA maar met een averechts effect. De PvdA hield als oppositiepartij lang haar kaarten tegen de borst over waar ze inhoudelijk stond, leek vervolgens aan te sturen op een tussenvariant maar bekeerde zich in de aanloop naar de verkiezingen toch tot de oude solidariteit. In feite deed GroenLinks hetzelfde. Met als gevolg dat de drie linkse partijen op het laatst tegen elkaar aan het opbieden waren met verhalen waarin Nederland werd afgeschilderd als een spookhuis waar je kan gruwelen om voedselbanken, doorligwonden en pyjamadagen. Van PvdA en GroenLinks (iets vernomen van de sociaal-liberale notitie Halsema-Van Gent van een klein jaar geleden?) was dat niet geloofwaardig.

Nederlanders vrezen de toekomst maar dat betekent niet dat men er voor wil weg duiken. Wat ontbreekt is een aansprekend alternatief verhaal waarmee men die toekomst in de ogen kan kijken. Zo worden kiezers vanzelf in conservatieve armen gedreven. Hier ligt een verantwoordelijkheid én een kans voor gezamenlijk links. Zo'n verhaal moet uit twee pijlers bestaan. De eerste is een overtuigende en beargumenteerde keuze voor openheid en internationale samenwerking – met de nadruk op keuze want isolatie kan ook. Maar wie welvaart wil behouden, migratie wil reguleren, van energietoevoer verzekerd wil zijn, klimaatproblemen wil oplossen, veiligheid wil vergroten, verantwoordelijkheid neemt voor onderontwikkeling en beheersing van conflicten elders op de wereld, wint bij samenwerking. Om te beginnen in Europa maar ook daarbuiten. Bij deze keuze hoort naast het benadrukken van de winst

ook de erkenning dat ze gevolgen kan hebben op sociaal (werk, inkomenszekerheid), politiek (verschuivende verantwoordelijkheden) en cultureel (media, identiteit) gebied. Het vraagt onder andere om aanpassing van de verzorgingstaat, met meer nadruk op verheffing (zie WRR, *De verzorgingstaat herwogen*, 2006), en het besef dat 'de verzorging' niet alleen meer kan komen van de staat.

Daarmee kom je bij de tweede pijler: erken het verlangen naar gemeenschap. Vele soorten gemeenschappen zijn nodig om de genoemde gevolgen van internationalisering te begeleiden, zoals lokale overheden, woningbouwverenigingen, vakbonden, sportclubs, buurtcentra, opgevoerde huisartsenposten en misschien zelfs zorgverzekeraars. Zij kunnen plekken bieden die als springplank of als sociale schuilplaats kunnen fungeren: het kleine en nabije ter bescherming voor het grote van veraf. De nationale overheid faciliteert: waar ze niet zelf overal meer een antwoord op kan hebben, kan ze wel organisaties, clubs en instellingen steunen en stimuleren om een sociale rol te spelen. Ook bedrijven hebben een sociale rol; een regeling omtrent verantwoord ondernemerschap zou hier goed passen. GroenLinks heeft als een van haar centrale waarden de internationale solidariteit (zie ook artikel hierna van Herman Meijer). Ze heeft in de genoemde notitie 'Vrijheid eerlijk delen' geprobeerd aan te geven wat daarvan de nationale consequenties zijn voor de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt. Maar ze heeft daarmee de vrees voor de vermindering van de solidariteit niet kunnen wegnemen, integendeel. Onder andere door de vakbeweging weg te zetten als een conservatief oude witte mannen bolwerk en daarmee de indruk wekkend dat we straks allemaal

flexwerkers zijn die onze eigen boontjes moeten doppen. Een

iets minder liberale insteek en iets meer gemeenschapszin zou een passender antwoord zijn, gezien de behoeftes van burgers. Met minder nadruk op efficiency en keuzevrijheid en meer op nabijheid en loyaliteit. Op dit punt kan GroenLinks te rade gaan bij de plannen van de SP voor kleinschaligheid in onderwijs, zorg en welzijn. De SP op haar beurt zou de hoge verwachtingen van de nationale overheid moeten temperen. De nadruk ligt wel erg op verzorging. De partij neemt de burgers wel bij de hand maar neemt ze niet de toekomst in. Ze moet haar opvattingen over 'eigen arbeider eerst' en 'eigen land eerst' relativiseren, omdat ze samenwerking over grenzen in de weg staan, en daardoor op den duur ook het 'eigen welzijn'. De PvdA tenslotte moet eindelijk kleur bekennen. De partij maakt een fout door te denken dat ze mensen tegemoet komt door opeens hervormingsvoorstellen in te slikken, terug te grijpen op de oude oplossingen en afstand te houden van de EU. Mensen willen niet bevestigd worden in hun angsten maar willen antwoorden daarop. Ze willen een verhaal waarmee ze de toekomst durven accepteren. Een verhaal dat hoop biedt.

Om te beginnen is het van belang dat de vrees voor verharding en verlies aan solidariteit serieus wordt genomen en niet als conservatief terzijde wordt geschoven, zoals een kosmopolitische elite van journalisten, professoren, bestuurders en GroenLinks-politici nu doet. Die afwijzing lijkt op de afkeuring in jaren '80 en '90 van het ongenoegen over de multiculturele samenleving. Net als toen geldt ook nu dat de elite geen consequenties heeft te vrezen. Net als toen gaat het er niet om de afkeuring over te nemen, waar de meeste politieke partijen nu naar neigen, maar als startpunt te nemen van een nieuw verhaal.

x

TERUG SLANK AF

Niet likken aan onze lesbo's! de ekonometrie!! Leve de ekolonomoterie!!!

de ideoloog

Femke Halsema heeft met de term 'vrijzinnigheid' GroenLinks een nieuwe ideologische jas gegeven. Maar hoe ruim of krap is die jas? Is de GroenLinks een partij geworden voor een kleine kring? Na drie verloren verkiezingen is die vraag relevant. Een zoektocht.

Het overkomt me nog maar zelden dat iemand vraagt naar de 'bloedgroepen' in GroenLinks, maar als het gebeurt leg ik geduldig uit dat daarvan weinig tot niets meer te bespeuren valt. Daarvoor is een goede verklaring. In tegenstelling tot het CDA waarin nog steeds katholieke en protestantse bloedgroepen bestaan, zijn bij ons de bronnen van de verschillende stromingen opgedroogd. Er is geen aanvoer meer van nieuwe pacifistisch-socialisten, communisten, radicalen, evangelischen. Tegelijkertijd is er dan de vraag: wat is hiervoor in de plaats gekomen? Is GroenLinks in ideologisch opzicht een ruime jas of een krap colbertje? Met het dalende scoreverloop van drie verkiezingen achter de rug lijkt me deze vraag zeer de moeite van het bespreken waard.

Wat GroenLinks allemaal *niet* is, is snel op te sommen: geen pacifistische partij, geen communistische partij, geen evangelische partij. We zijn in ideologisch opzicht niet eenvoudig op klassieke wijze in te delen. Wat we *wel* zijn, dat is – afgezien van de vooral programmatisch te begrijpen termen groen en links – lange tijd niet zo duidelijk geweest. Toen Femke Halsema voor het eerst zei dat we 'vrijzinnig' zijn, gingen her en der de wenkbrauwen omhoog. Toch duidde zij op iets wat velen in de partij eigen is, namelijk een vrijheidlievende en een ondogmatische inslag. Zij zette deze tot dan toe vanzelfsprekende uitgangspunten om in een bewuste koers. Een politiek klimaat waarin het beperken van vrijheden en het aanhangen van dogma's overheersen, geeft aanleiding tot een strijdbare vorm van vrijzinnigheid. Halsema heeft die aanleiding creatief te baat genomen.

Het zou jammer zijn als deze lijn zou worden opgevat of zou werken als een nieuw ideologisch keurslijf. Zeker voor de categorie 'vrijzinnigheid' zou dat een paradoxale uitkomst zijn. Ik wil hier onderzoeken voor wie de partij ruimte biedt.

Het eerste wat opvalt, is dat er in de

partij geen plaats meer is voor maatschappelijke blauwdrukken. Dat is voor in ieder geval twee traditionele stromingen uit het verleden een verandering. Zowel PSP als CPN had een programma dat uit was op een socialistische maatschappij. Dat was een tamelijk concrete voorstelling van een mogelijke andere samenleving, met andere eigendomsverhoudingen, een andere rol voor de staat, een andere plaats voor de markt, een andere economische logica. Zulk modeldenken is verlaten. GroenLinks staat hierin beslist niet alleen, integendeel. Zowel in Nederland als daarbuiten is politieke organisatie op grond van de verwachting van een compleet ander maatschappijtype bijna geheel verdwenen. In de plaats van een maatschappijmodel is nu een oriëntatie op maatschappelijke waarden gekomen.

Vakbeweging

In de verkiezingsprogramma's van GroenLinks staan vier kernwaarden centraal: sociale rechtvaardigheid, ecologische duurzaamheid, democratische openheid en internationale solidariteit. Het lijkt mij dat alle erflaters van GroenLinks zich in deze waarden kunnen terugvinden. Waarden zijn echter minder concreet dan modellen. Ze zijn minder aanschouwelijk. De vraag 'Waar Gaan We Heen' blijft zonder antwoord. Nu was het ooit gegeven antwoord weliswaar utopisch, maar dat doet niets af aan de functie van zo'n wensbeeld. Het voordeel van waarden boven modellen zou moeten zijn dat ze meer ruimte laten voor verschillende politieke toespitsingen. Is die ruimte er en gebruiken we haar?

In de discussie rond de vrijzinnigheid zijn twee van de vier kernwaarden aan de orde gesteld. *Sociale rechtvaardigheid* is rechtstreeks in het geding als het gaat om het eerlijk delen van de vrijheid. De keuze voor de outsiders op de arbeidsmarkt en dus voor de kansen op werk en goed inkomen voor laaggeschoolden en op deeltijd-

**WOUTER HELPT! WOUTER HELPT!
PvdA! PvdA! Zeg 's PvdA! Of nee, PvdB! Ojee, PvdC!
DEZE PARTIJ KAN ZOVEEL BETER! DEZE PARTIJ
Ontwaakt, midden**

ische jas

arbeid aangewezen jongeren, allochtonen en vrouwen, legt een verbinding tussen vrijheid en rechtvaardige verdeling. De discussie die in de partij hierover is gevoerd had in hoge mate een strategisch karakter: is de ingezette lijn haalbaar, speelt hij werkgevers in de kaart, komen we op ramkoers met de vakbeweging? Slechts een enkeling stelde vragen over het achterliggende maatschappijbeeld, met name of er niet te zeer op zelfredzame burgers wordt gekoerst. De kritiek is dat door deze keuze diegenen die de vakbeweging essentieel vinden of die een klassieke verzorgingsstaat wensen van GroenLinks vervreemd raken. Zijn de laatste sociaal-democratisch georiënteerde leden de verliezers van de discussie? Als dat al zo is, dan moeten we er urbane jongeren en deeltijdvrouwen voor in de plaats krijgen, die dan immers als winnaars uit de bus zijn gekomen.

Democratische openheid is in het geding waar het gaat om de vrijheid van meningsuiting, om het open debat, om een toegankelijk publiek domein. In het guurder wordende klimaat na Fortuyn en Van Gogh heeft de GroenLinks-fractie in de Tweede Kamer het opgenomen voor de outsiders van de publieke opinie en zich verzet tegen nieuwe terrorismewetgeving, hernieuwde schoolstrijd en verlichtingsfundamentalisme. Een zeer degelijk vrijzinnig geluid dus, dat binnen de partij aanmerkelijk minder omstreden is en zelfs grote instemming heeft gekregen. Hooguit wenste men dat de kamerfractie op dit punt meer in beeld zou zijn. Op grond van deze waardenoriëntatie zijn zeker geen mensen de partij uit gedreven.

Zowel bij sociale rechtvaardigheid als bij democratische openheid is emancipatie leidraad in het denken. Volwaardig burgerschap van iedereen is waar het om draait. Deze leidraad zal geen discussie opleveren. Dat ligt anders bij de praktische, politieke vraag: hoe geven we die participatie gestalte? Het antwoord op die vraag zal

verschillen afhankelijk van waar men het zwaartepunt legt in de rolverdeling tussen staat, markt en gemeenschap. Daar kom ik op terug, maar eerst nog iets over de kernwaarden. De laatste twee kernwaarden, ecologische duurzaamheid en internationale solidariteit, hebben een minder vanzelfsprekende verhouding tot vrijzinnigheid.

Plezier

Met de waarde *ecologische duurzaamheid* is het groene karakter van de partij in het geding en ze zou daarom permanent object van bespreking moeten zijn. Dat is ze de laatste tijd niet, terwijl er reden genoeg is voor meer aandacht. Afgezet tegen de huidige maatschappij-inrichting is ze een zeer kritische waarde, meer dan de eerste twee. Het is gemakkelijker om onze samenleving als sociaal rechtvaardig en open democratisch te beschrijven dan als ecologisch duurzaam. Zowel de heersende productiewijze als ons consumptiepatroon zijn van dat laatste ver verwijderd. Het besef dat er sprake is van een klimaatverandering heeft recent een kleine schok opgeleverd, maar of die tot veel verandering zal leiden is de vraag. Elke ontwikkelde aardbewoner kan inmiddels zijn eigen toegestane milieuruimte becijferen plus de afwijking daarvan. Maar wat is de daarmee corresponderende leefwijze? Af en toe duikt er een pionier op die vrijwel geen verpakkingen verbruikt, water zuivert en hergebruikt en die zijn eigen uitwerpselen recyclet voor energieopwekking. Hij krijgt geen grootscheepse navolging, ook niet in onze partij. Zijn wij gewoon de groenst mogelijke partij in Nederland of valt er ook bij ons nog veel te winnen? Misschien moeten hier juist wat vrijzinnige reflexen worden bedwongen. Niet elk pleidooi voor aanpassing van onze levenswijze hoeft uit te lopen op diepgroen ascetisme of Pol Potideeën (Nederland terug naar 10 miljoen inwoners!). We kunnen naden-

ken over zinvolle verbanden tussen vermindering van milieudruk en ontspannen samenleven, bijvoorbeeld minder obsessie met spullen en meer aandacht voor vriendschap, of minder energie uit de grond en meer uit plezier.

Met de *internationale solidariteit* zijn we op klassiek terrein, maar met twee actuele uitdagingen. Ze heten antiglobalisme en Europa. De partijdiscussie over Europa, in het kader van de 'grondwet', ging in hoge mate over de vraag of het Europese project zelf als een vorm van anders-globaliseren kan worden begrepen en als dat niet zo is, of we het dan die kant uit kunnen duwen. Zodra het project alleen als eurocentrisch eigenbelang begrepen kan worden, is het voor heel de partij afgelopen. Maar het lijkt erop dat de belofte van een Europa dat armoede vermindert, rechtszekerheid vergroot en de internationale rechtsorde bevordert, voor GroenLinks nog steeds leeft. Als het gaat over tariefmuren (afbreken) en de mogelijkheden voor immigratie (vergroten), dan zijn we het ook snel eens. Zelfs over militaire interventies om humanitaire redenen tekent zich overeenstemming af: niet langer principiële afwijzing maar discussie over de voorwaarden waaronder. Kortom, het is onomstreden dat onze solidariteit ligt bij de armen en verdrukten in de wereld en dat we de politieke wegen en middelen zoeken om daar inhoud aan te geven.

Gewone volk

Ik zie op geen van beide waarden krachten die leiden tot ideologische versmaling van GroenLinks en die stromingen de partij uitdrijven. Beide waarden hebben juist onderbenut potentieel, zeker in combinatie. Er is onder de noemer van duurzame ontwikkeling op internationale schaal heel veel gaande om milieubewuste economische ontwikkeling te combineren met bestrijding van armoede en bevordering

**WOUTER HELPT! HELP WOUTER! HELP!
! Pvd A, B of C? Pvd A, B èn C — of toch maar PvdD?
KON ZOVEEL BETER! DEZE PARTIJ KEN ZOVEEL BETER
groepen der aard'!!!**

14 de ideologische jas

van gelijke kansen. Als 'praktisch idealisme' een groeiend ding is, dan vindt het op deze thema's een vruchtbare bodem.

De vrijzinnige koers strookt zo te zien met de GroenLinkse waardenoriëntatie en lijkt de mentale ruimte van de partij niet te verkleinen. Toch schuilt er misschien een adder onder het gras. In het protestantisme kenmerkt de vrijzinnigheid zich niet alleen door zijn ondogmatische inslag en verdraagzaamheid, maar ook door een zekere deftigheid. Sociologisch gesproken is vrijzinnigheid een kenmerk van welgestelden. Vrijzinnigheid wordt geassocieerd met vrijblijvendheid, met gebrek aan verbinding met de harde werkelijkheid, met luxe. Het valt zo bekeken moeilijk te rijmen met een strijdbare opstelling en met verbondenheid met 'het gewone volk'.

Keurig

Wat klopt hiervan? Hebben diegenen gelijk die menen dat GroenLinks een soort D66 wordt: open en keurig maar weinig relevant? Het lijkt mij van niet. Wie bijvoorbeeld het jongste verkiezingsprogramma leest en vergelijkt, ziet dat het veruit het meest radicale programma is van alle partijen, linker dan dat van D66 en progressiever dan die van PvdA en SP. "GroenLinks haalt het meest overhoop" kopte *NRC Handelsblad*. En zo is het.

Er is wel iets anders aan de hand. Het is weliswaar makkelijk om te zeggen van wát we de partij zijn, maar niet zo goed van wíe. GroenLinks is de partij van het milieu, en van de rechtsstaat. Maar zijn we daarmee ook de partij van iedereen die een ander landbouwbeleid wil, van degenen die het openbaar vervoer voorop zetten, van allen die leven van de vrijheid van meningsuiting, van iedereen die lijdt onder discriminatie? Concreter, zijn we de partij van conducteurs, buschauffeurs en overtuigde treinreizigers, van biologische boeren en boerinnen, van rechters, advocaten en journalisten, van kunstenaars en schrij-

vers, van werkende vrouwen, flexwerkers en starters op de arbeidsmarkt, met en zonder migratiegeschiedenis? Hoe zit het, kortom, met onze verbondenheden?

In het veld van markt, staat en gemeenschap kan je als individu verschillende posities innemen (waarbij 'markt' staat voor verschillende markten en 'gemeenschap' voor verschillende gemeenschappen). Ook binnen GroenLinks bestaan daar uiteenlopende opvattingen over en daar moet ruimte voor blijven. Maar minstens zo interessant als de opvattingen vind ik de feitelijke verbondenheden. Deze variëren van enerzijds de partner, de vriendenkringen en de clubs, tot anderzijds de organisaties, bewegingen en grotere gemeenschappen. Het is een wezenlijke politieke vraag hoeveel van de tweede soort we in huis hebben, en dan doel ik op sleutelfiguren en sociale praktijken. Met andere woorden, hoeveel bindingen met maatschappelijke groepen hebben we? Zoals de PvdA altijd van relaties met de vakbeweging heeft geprofiteerd en het CDA van de boerenorganisaties.

Moslims

Bij de jongste gemeenteraadsverkiezingen bijvoorbeeld bleek de PvdA electoraal sterk te profiteren van haar banden met migrantenorganisaties. Dat ze dit kon doen als een bewezen machtspartij is geen tegenargument. Eerder het tegendeel, ze is juist op zo'n manier een machtsfactor geworden. En de SP zou wel eens op weg kunnen zijn om dit te evenaren. Denk aan de positie die ze zich verworven heeft onder werkers in de zorg.

Mijn stelling is dat de ruimte voor verschillen in de partij samenhangt met de hoeveelheid externe relaties. Als we van mening zijn dat we nu te weinig variëteit aan politieke benaderingen hebben, dan hebben we een maatschappelijke strategie nodig die van GroenLinks een ruimere jas maakt. Door meer verbondenheden te

organiseren en groepen binnen te halen neemt zowel onze mentale ruimte als onze politieke relevantie toe. We hoeven onszelf geen geweld aan te doen als we meer banden aanknopen met biologische boeren, met kringloopwinkeliers, met producenten van duurzame waren. We kunnen meer contact maken met progressieve christenen en linkse moslims. Er ligt nog potentieel bij de beoefenaars van creatieve beroepen en bij kunstenaars. We hebben kansen laten liggen bij migrantengroepen en bij homo's, maar dat is te herstellen. Het vergt de inspanning van de hele partijorganisatie, dat wel. Maar als we meer invloed willen en onze electorale kansen willen vergroten, dan moeten we die weg op.

Als we de partij zijn van kleine kringen, hebben we ook de uitstraling van kleine kringen en de beperkte aantrekkingskracht die daarvan uitgaat. Als we een partij zijn van grotere groepen, bewegingen en gemeenschappen – lichte of iets zwaardere, dat doet er niet toe – dan hebben we de uitstraling van en aantrekkingskracht op groepen, bewegingen en gemeenschappen.

x

EIGEN GELUKSZOEKERS EERST! EIGEN GELUKS
RITA, MOORDWIJF! R
Niet aanzuigen maar aftrekken! Niet aanzuigen

vergrijzing

Niet de leden maar de ideologische keuzes van GroenLinks vergrijzen. Het fel rode en groene wordt vervangen door een nog niet erg uitgewerkt 'democratisch radicalisme'. Het is de vraag of daar toekomst voor is.

Bij 'vergrijzing' denken we doorgaans aan de toename van het aantal ouderen in de samenleving die gepaard gaat met een daling van het aantal jongeren. 'Grijs' staat dan voor ouderdom: grijze haren, grijsaards. Het is het tegendeel van 'groen', de kleur die geassocieerd wordt met jeugd en onrijpheid. Grijs kan echter ook ontstaan als we zwart en wit of de kleuren blauw, geel en rood mengen. Wanneer we het over politieke opvattingen hebben, duidt 'vergrijzing' op een verschuiving naar het midden, waar compromissen worden gesloten en waar geen ruimte is voor 'zwart-wit denken' noch voor felle kleuren als rood (socialisme), blauw (liberalisme) of groen (ecologisme).

Arbeiderszelfbestuur

De titel van dit artikel heeft dan ook een dubbele betekenis. De vraag is niet alleen of het aantal grijsaards binnen GroenLinks toeneemt, maar ook of de politieke opvattingen in de partij naar het midden verschuiven en dus minder 'rood' en/of 'groen' zijn geworden. Beide vragen trachten we te beantwoorden aan de hand van schriftelijke enquêtes onder partijleden, gehouden in 1992 en 2002. De uitslag van de laatste verkiezingen lijkt de gevonden trend te bevestigen.

Het aantal 'grijsaards' – hier gedefinieerd als mensen van 50 jaar en ouder – binnen GroenLinks nam tussen 1992 en 2002 toe van 25 procent tot bijna 40 procent. Dit kwam vooral doordat de talrijke babyboomers, oftewel de generatie die tussen 1945 en 1955 geboren is, anno 2002 voor een groot deel de vijftig gepasseerd waren. Vergeleken met de hele Nederlandse bevolking anno 2002 telde GroenLinks relatief weinig jongeren en relatief veel veertigers onder haar leden, terwijl vijftigplussers slechts licht oververtegenwoordigd waren. De vergrijzing van het GroenLinkse ledenbestand houdt dus vrijwel gelijke tred met de demografische verschuiving binnen de

bevolking van Nederland. Bij de grote partijen (CDA, PvdA, VVD) bedroeg het aandeel van de grijsaards in 1999 al meer dan 60 procent, zo bleek uit onderzoek van de Leidse politicologen Ruud Koole en Joop van Holsteyn.

Verschuivingen in de politieke opvattingen van de ondervraagde leden van GroenLinks blijken uit hun reacties op een zestal uitspraken die zowel in 1992 als in 2002 voorgelegd werden. In 1992 bleken uitgesproken 'rode' of socialistische en 'groene' of ecologische opvattingen een meerderheid van de leden aan te spreken. In dat jaar toonde 32 procent zich voorstander van nationalisatie van alle belangrijke grote bedrijven, en 62 procent verlangde naar arbeiderszelfbestuur, wat als een vorm van libertair of ecologisch socialisme beschouwd kan worden. In 2002 deden dat slechts 17 procent, respectievelijk 27 procent. Een overweldigende meerderheid van 81 procent steunde in 1992 de invoering van een basisinkomen voor iedereen, losgekoppeld van arbeid – een principiële zaak voor veel groenen. In 2002 was nog steeds 66 procent voor een basisinkomen – toch een daling van 15 procent.

Navo

De bereidheid om autogebruik fors duurder te maken duidt eveneens op een 'groen' of ecologisch gedachtegoed, het houdt immers een lastige keuze in voor milieubelang en tegen de belangen van grote groepen consumenten en ondernemers. Deze bereidheid daalde bij de ondervraagde leden van 71 procent naar 55 procent. Afkeer van de NAVO kenmerkt pacifisten maar ook socialisten, die het in de Koude Oorlog gesloten bondgenootschap met de Verenigde Staten over het algemeen opvatten als verdediging van het kapitalisme tegen het socialisme. In 1992 vormden de tegenstanders van de NAVO nog een royale meerderheid (63 procent), tien jaar later een bescheiden minderheid (22 procent).

ZOEKERS EERST! EIGEN GELUKSZOEKERS EERST!
ITA, MOORDWIJF! WOMEN
ON TOP
maar aftrekken! Niet aanzuigen maar aftrekken

16 vergrijzing

De leden van GroenLinks dachten in 2002 dus duidelijk veel genuanceerder oftewel 'grijzer' over deze kwesties als in 1992. Het lijkt erop dat de socialistische en pacifistische stroming in deze tien jaar tot een vrij kleine minderheid geslonken is. Het ecologische gedachtegoed sprak in 2002 nog steeds een meerderheid van de leden aan, getuige hun opvattingen over autogebruik en basisinkomen, maar die meerderheid was wel geslonken.

De conclusie ligt voor de hand dat GroenLinks naar het politieke midden is opgeschoven. Hiermee in tegenspraak lijkt echter de plaats die de leden zelf op het politieke spectrum kiezen. Die is in 2002 namelijk nauwelijks anders dan in 1992: in beide gevallen een positie duidelijk links van het midden (op een schaal van: 0 = uiterst links tot 10 = uiterst rechts, gemiddeld 2,3 respectievelijk 2,2). Een verklaring van deze paradox zou kunnen zijn dat het hele spectrum in Nederland naar rechts geschoven is.

Democratisch radicalisme

Oude en jonge leden van GroenLinks blijken niet of nauwelijks van mening te verschillen over genoemde kwesties. Oud-leden van CPN en PSP toonden in 2002 meer sympathie voor arbeiderszelfbestuur en opzegging van het NAVO-lidmaatschap dan nieuwe leden, maar ook binnen deze groep had een meerderheid afscheid van de oude idealen genomen. Oud en jong, voormalige communisten en pacifistisch-socialisten en nieuwelingen, ze dachten in 2002 allemaal minder socialistisch en ook iets minder ecologisch dan in 1992. De ideologische vergrijzing heeft dus niets te maken met de demografische vergrijzing. GroenLinks ging gewoon met haar tijd mee.

Sinds de enquête in 2002 zijn inmiddels ruim vier jaar verstreken. GroenLinks heeft er in die tijd ongeveer 6000 leden bij gewonnen – en dat is 'netto', na aftrek van de leden die intussen vertrokken of overle-

den zijn. Mag men de hier gevonden trend doortrekken? Zonder een nieuwe enquête kunnen we daarover niets met zekerheid zeggen, maar er zijn wel aanwijzingen voor.

In november 2002 droeg Paul Rosenmöller het politiek leiderschap van GroenLinks over aan Femke Halsema. In de daaropvolgende jaren zwengelde de nieuwe leider een discussie aan over de ideologie van de partij. In 2004 noemde ze in *GroenLinks Magazine*, GroenLinks 'de laatste links-liberale partij'. In 2005 verweet ze haar partij 'collectivisme' en 'staatspaternalisme' in sociaal-economische zaken. Samen met fractiegenote Ineke van Gent – afkomstig uit de PSP, en als voormalig vakbondsbestuurder boegbeeld van de linkervleugel – formuleerde ze achttien 'vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek' die vervolgens hun weg vonden naar het verkiezingsprogramma. Enkele voorstellen sneuvelden weliswaar op het partijcongres in Zwolle, maar het merendeel werd (vaak met ruime meerderheid van stemmen) aangenomen. Op het congres waren opvallend veel jongere leden aanwezig. GroenLinks wil anno 2006 een gedeeltelijk basisinkomen voor werkenden, steun voor kleine en startende ondernemers, kortere ontslagprocedures zodat 'outsiders' betere kansen krijgen, participatiecontracten van werklozen met hun gemeente en een persoonsgebonden budget voor kinderopvang. Dat heeft weinig te maken met socialisme – maar daarom is het nog niet liberaal. Het is een niet erg uitgewerkte ideologie die 'democratisch radicalisme' genoemd zou kunnen worden.

Halsema

Deze ideologie is in feite ouder dan het socialisme: ze gaat terug op Jean-Jacques Rousseau en de Jacobijnen van 1793. Kernbegrippen van democratisch radicalisme zijn: individuele autonomie en emancipatie, participatie en democratie. Burgers wensen en worden ook geacht zoveel mogelijk te participeren in de politieke

besluitvorming, maar ook in het maatschappelijk leven, als werknemer, ondernemer of als vrijwilliger. Daarbij gaat de radicaal ervan uit dat burgers rationeel en autonoom genoeg zijn om hun lot in eigen hand te nemen, zowel collectief als individueel. Terwijl liberalen doorgaans veel begrip tonen voor het streven naar winst en materiële welvaart, ook als dat gepaard gaat met enig egoïsme en hedonisme, vrezen democratische radicalen dat dit streven ten koste zal gaan van gemeenschapszin en politieke participatie. Ze wijzen kapitalisme en vrije markteconomie niet per definitie af, maar willen die veelal wel aan banden leggen. Van de GroenLinks-leden vond in 2002 slechts een minderheid van 15 procent dat "de particuliere onderneming het beste middel is om de economische problemen van Nederland op te lossen".

Droeve lot

In de loop van de negentiende eeuw werd dit democratisch radicalisme platgedrukt tussen socialisme en liberalisme, maar met het verval van het socialisme kon het weer opleven. In Nederland vinden we democratisch radicalisme vooral bij D66 (zij het vermengd met sociaal liberalisme) en de PPR (gecombineerd met wat ecologisme), en via Nieuw Links ook wel een beetje bij de PvdA. GroenLinks heeft de erfenis van de PPR overgenomen, maar trachtte aanvankelijk democratisch radicalisme te combineren met een libertair soort socialisme. Het Program van Uitgangspunten weerspiegelt dat compromis, met name in de artikelen over markteconomie en planning. Geleidelijk zijn de socialistische elementen verdwenen. Halsema ruimt in feite de laatste resten daarvan op. Ze loopt daarbij misschien iets voor de troepen uit, maar niet erg ver.

Of ze hiermee veel kiezers trekt, is een andere vraag. Er zijn nogal wat kapers op de kust. D66 stelt misschien niet veel meer voor, maar PvdA en vooral SP doen steeds

Wij gaan voor goud!
Wij gaan voor goud! Wij gingen voor slaven. Wij gaan voor
Normen van het CPB & waarden van het VOO
4 MORE YEARS! 4 MORE YEARS
Drie kabinetten voor de prijs van één! Nu

meer democratisch radicalisme bij hun socialisme, terwijl zelfs de VVD in haar nieuwe Liberaal Manifest een typisch radicaal idee als het referendum heeft omhelst. De partij van Marijnissen opent haar verkiezingsprogramma met voorstellen voor een 'betere democratie', die nog iets verder gaan dan die van GroenLinks (naast volksinitiatief en correctief referendum ook nog een referendum om het kabinet terug te roepen en verkiezingen af te dwingen). Het democratisch radicalisme van de SP heeft echter een duidelijkere rode, sociale kleur terwijl dat van GroenLinks veeleer groen gekleurd is – althans in de ogen van het electoraat. Sociale kwesties zijn voor de meeste kiezers doorgaans belangrijker dan natuur en milieu. De deelnemers van de internetenquête '21 minuten' maakten zich (september en oktober 2006) vooral zorgen over de kosten van levensonderhoud (31 procent), gezondheidszorg (29 procent) en criminaliteit (29 procent), meer dan over het milieu (13 procent). Democratie werd niet apart genoemd.

Misschien wekken alarmerende berichten over stijgende waterspiegels meer belangstelling voor het milieu, maar het is natuurlijk niet te hopen dat GroenLinks moet wachten tot het water ons letterlijk tot de lippen stijgt. In 1998 won de partij 11 zetels zonder ecologische rampen – maar wel in een periode van economisch hoogtij, een regering met de PvdA en een vaag 'post-materialistisch' onbehagen. In 2006 lijkt het daar nog niet op. GroenLinks heeft op 22 november waarschijnlijk wel wat kiezers van D66 en PvdA gewonnen, maar meer kiezers aan de SP verloren. Dat heeft ongetwijfeld te maken met de verschuiving naar het midden. Alle partijen rond het midden verloren kiezers. Natuurlijk, bij de volgende verkiezingen zou dat weer anders kunnen gaan. Niettemin lijkt het raadzaam de ideologische vergrijzing niet voort te zetten, indien GroenLinks zich het droeve lot van D66 wil besparen.

Wij gingen voor slaven!

goud! Wij gingen voor slaven. Wij hebben goud!! Wij hebben slaven!!

**! Normen van het CPB & waarden van het VOC! **

! OF 3 JAAR, OF 2, OF 8 MAANDEN!

èet PremiersBonus! De bonuskaart de bonuskaart!

Milieu bereikte h

Het milieu was volop in het nieuws maar was toch geen onderwerp in de verkiezingen. GroenLinks kon zich er niet op profileren. Hoe kan dat?

De oceanen in 2048 leeggevestigd, de stijging van de zeespiegel, het verlies aan biodiversiteit, onze toenemende voetafdruk, de beperkte invloed van de zon op klimaatverandering en de film *An inconvenient truth*. Dat is een kleine greep uit milieuonderwerpen die in de weken vóór de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november de voorpagina haalden. Voor een doodgewaand politiek onderwerp niet slecht. Het is niet voor niets dat Balkenende er zelfs een brief aan wijdde, samen met Tony Blair. Nu toont Balkenende's meest recente boek aan dat hij van brieven schrijven houdt, maar de brief met Blair is toch een verrassende wending aan het eind van drie milieuarmede Balkenende-kabinetten. Milieu lijkt weer terug op de agenda. Toch profiteert Nederlands meest groene partij daar niet van. Hoe kan dat?

Sinds de jaren '90 speelt milieu geen rol van betekenis meer in de verkiezingen. In de jaren '80 sprak bijna elke partij nog over het belang van milieu. Een aantal milieuproblemen werd voortvarend bij de kop gepakt, onder leiding van succesvolle VVD-milieuministers als Winsemius en Nijpels. Drijfgassen die het gat in de ozonlaag veroorzaakten werden vanaf 1989 verboden (het jaar van het in werking treden van het Montreal Protocol), de gevreesde verzuring van de Nederlandse bossen bleef uit, kernenergie leek zijn beste tijd te hebben gehad na de ramp in Tsjernobyl (1986) en de Noordzee en de Rijn werden met gerichte actieplannen redelijk schoongemaakt van stikstof- en fosfaatvervuilingen. De aanpak van milieuproblemen liet zien dat een betere wereld mogelijk was en met afvalscheiding en energiezuinige lampen droeg de consument haar steentje bij.

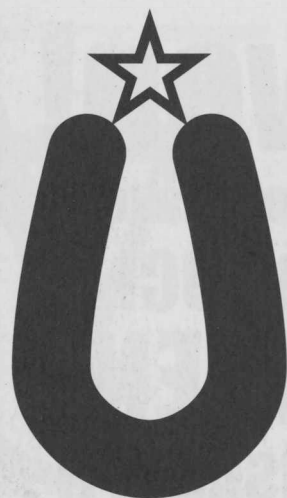
De milieusuccessen, gecombineerd met het optimisme van de jaren '90, zorgden dat mensen genoeg kregen van het benadrukken van milieuproblemen. Het milieu

werd minder als een dringend maatschappelijk probleem gezien. De politiek volgde deze trend: de Paarse kabinetten besteedden amper aandacht aan het milieu en het zogenaamde opruimen van de puinhopen van Paars door Balkenende I, II en III kon zelfs worden gedaan zonder een milieuminister. GroenLinks, dat in 1989 meelifte op de milieuhype, concludeerde dat groen geen verkiezingswinst meer opleverde en verschoof haar campagnes steeds meer naar andere, meestal sociale en tolerante thema's.

Alarm

Tot 2006. Met name door het onderwerp klimaatverandering is milieu weer helemaal terug. Althans in de kranten en in de gedachten van velen. Het publieksonderzoek "21 minuten" (www.21minuten.nl) laat zien dat een meerderheid van de Nederlanders zelfs minder economische groei accepteert voor een beter milieu. Een trend die ook al eerder door planbureau's als het SCP en het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) is gesignaleerd: een meerderheid van Nederlanders verkiest een sociaal en groen Nederland boven een economisch georiënteerd land in een globaliserende wereld. Je zou zeggen dat het GroenLinks voor de wind zou gaan in de verkiezingen in 2006.

Allereerst is het van belang om te zien waar de hernieuwde milieuaandacht vandaan komt. Nadat de problemen overwonnen leken, zijn we in het begin van de 21e eeuw met onze neus op nieuwe feiten gedrukt. Het klimaat verandert dermate snel dat elk jaar weerrecords worden gebroken. De hete zomer van 2003, de warmste juli en september sinds 300 jaar in 2006, de warmste herfst van 2006, het recordaantal orkanen in 2005 met Katrina als dieptepunt, maar ook de vele overstromingen in Midden-Europa in de zomer van 2002 door de vele regen, hebben het onderwerp klimaatverandering in het

stem tegen ★ stem voor ★ stem nu
NU SP STRAKS JP
Sluit je aan! Sluit je aan bij het koningshuis! Sluit je aan bij
JANJAN JAJAJAN JANISEENMAN JANKANDERVA

et stemhok niet

nieuws gebracht. De wetenschappelijke twijfel of klimaatverandering wel of niet door de mens komt is verdwenen, iets wat Al Gore duidelijk wil maken in zijn klimaatfilm *An inconvenient truth*. De mens zal moeten handelen om verdere klimaatverandering te voorkomen.

Maar er is niet alleen alarm over klimaatverandering. Ook het onderwerp biodiversiteit trekt de aandacht. Het uitsterven van soorten is nog nooit in zo'n snel tempo gegaan als tegenwoordig. En het einde is niet in zicht: ontbossingen vinden nog steeds in grote mate plaats, de versnippering van het landschap lijkt niet tegen te houden en het VN-rapport *Millennium Ecosystem Assessment* (2005) concludeert somber dat de aantasting van ecosystemen steeds meer de ontwikkeling van de mens zal tegenhouden. En dat niet alle milieuproblemen de wereld uit zijn, bleek ook uit de Nederlandse problemen rondom fijnstof: het MNP noemde zelfs het aantal van 18.000 doden door luchtverontreiniging in mei 2005, een claim die later gerelativeerd werd.

Ei

De nieuwsberichten hierover brengen milieu terug op de agenda, maar dat wil nog niet zeggen dat milieu een bepalend onderwerp is voor kiezers in het stemhokje. Dat is dan het grootste verschil met de jaren '80: een succesformule à la het Montreal Protocol, waarin met een verbod op drijfgassen het gat in de ozonlaag in één keer werd aangepakt, is niet voorhanden bij de overgebleven problemen.

Klimaatverandering is het duidelijkste voorbeeld. Het wordt veroorzaakt door ons energiegebruik en hoe je ook over een alternatief nadenkt, in bijna alle opties hou je uitstoot van het broeikasgas CO₂. Het ei van Columbus is nog zeker niet uitgevonden, hoezeer velen van ons ook blijven geloven in 100 procent wind- en zonne-energie. Door de verblijftijd van

CO₂ in de atmosfeer (80 jaar) is klimaatverandering een mondiaal probleem bij uitstek. Nederland levert relatief een beperkte bijdrage. Kortom, het klimaatprobleem moet mondiaal worden aangepakt, het raakt onze manier van leven in de kern (energiegebruik) en het probleem is ook niet à la minuut verdwenen door de traagheid van het natuurlijk systeem.

Bij biodiversiteit en de problematiek rondom fijnstof zijn dezelfde drie ingrediënten waarneembaar. De aantasting van biodiversiteit gebeurt wereldwijd, het komt vooral door onze toenemende vraag naar producten (landbouwgrond blijft de voornaamste reden voor boskap) en een snelle vermindering van ontbossing ligt niet voor de hand als we kijken naar de wereldwijde bevolkingsgroei (in 2050 leven we naar verwachting met 50 procent meer mensen; 9 miljard dus) en de economische groei in landen als China, India en Brazilië – dat laatste juichen we eigenlijk ook toe als wereldburgers. En bij fijnstof komt 50 procent van de luchtvervuiling van buiten Nederland, het is direct gekoppeld aan ons autogebruik en aanpassingen kunnen alleen Europees worden aangepakt (de beroemde roetfilters die van de EU nog niet mogen).

Snoeihard

Deze drie ingrediënten zorgen ervoor dat milieu wel onderwerp in het nieuws is maar dat partijen er in de verkiezingen niet op beoordeeld werden. Zo kon het gebeuren dat Balkenende met zijn brief met Blair ("*we must act now*") niet snoeihard werd afgerekend door de media: in augustus subsidies voor duurzame energie afschaffen ("want we halen de doelen van 2010 toch wel" – alsof die doelstellingen het klimaatprobleem zullen oplossen) en in oktober een brief schrijven dat het klimaatprobleem om directe daden vraagt. En dus is het voor GroenLinks ook moeilijk om de kiezers ervan te overtuigen dat

de andere partijen te weinig doen aan het milieu. Uiteindelijk is elke partij voor het milieu en klinkt Rita Verdonk zelfs nog redelijk als ze Femke Halsema in een CoolPolitics-debat erop wijst dat Europa slechts een klein aandeel heeft in de bijdrage aan klimaatverandering. Het uitblijven van een echte milieudoorrekening van de verkiezingsprogramma's door het MNP helpt GroenLinks ook niet bij het doorprikken van de lege verkiezingsprogramma's van andere partijen.

Zo kan het gebeuren dat er op milieugebied de afgelopen vier jaar weinig vooruitgang is geboekt, het onderwerp wel in de aandacht staat, maar de groene partij pur sang hier niet van profiteert.

Overigens is misschien de beperkte internationale besluitvorming op milieugebied wel de belangrijkste reden voor apathie bij kiezers. Gelijktijdig met de verkiezingscampagne was het mislukken van de klimaatop in Nairobi in het nieuws. En staatssecretaris Van Geel had een half jaar daarvoor al laten zien dat het uitblijven van een succesvol fijnstofbeleid vooral komt door een weerbarstig Europa dat het verplicht stellen van de roetfilters verbood. Zolang de internationale politiek besluiteloos blijft en de kiezers niet het idee krijgen dat dit door een falen van de Nederlandse overheid komt, zal het nog wel even duren voordat milieu echt weer leidend zal zijn in het stemgedrag. Een onprettig vooruitzicht voor GroenLinks.

De internationale onderhandelingen lopen vooral spaak door verzet van de Verenigde Staten. Wat dat betreft is het hopen op een 'groene' Amerikaanse presidentskandidaat in de verkiezingen van 2008, die à la Clinton de geschiedenis in zal gaan met een uitspraak "*it's the environment, stupid*". Misschien de schrijver van *An inconvenient truth*?

x

★ stem tegen ★ stem voor ★ stem nu

Grootgrutters

Behalve door woorden zijn we in verkiezingstijd overspoeld met beelden. Vormgevingscriticus Max Bruinsma bekeek de affiches en werd daar niet vrolijk van. Kraak noch smaak met hier en daar een uitglijder van rottend ooft of een vuist op tafel. Tijd dat partijen hun verantwoordelijkheid nemen.

In de statige omgeving van Paleis Noordeinde, het 'kantoor' van Koningin Beatrix in Den Haag, werd op de vrijdag na de verkiezingen de Erasmusprijs, de belangrijkste cultuurprijs van Nederland, uitgereikt aan de Franse grafisch ontwerper Pierre Bernard. Kroonprins Willem-Alexander, die de prijs overhandigde, roemde Bernard om zijn inzet voor het ontwerpen voor de publieke sector. Bernard sprak in zijn dankwoord kritisch over de gevaren van een vooral door economische motieven gemotiveerde publieke cultuur en over het belang van cultureel onderlegde opdrachtgevers. De koningin liet de door de verkiezingen ontredderde politici wachten en mengde zich glimlachend luisterend onder de verzamelde Nederlandse en Franse culturele elite. Dat onder deze hoge patronage een prijs van 150.000 euro wordt toegekend aan een grafisch ontwerper is tekenend voor de rol die Nederland internationaal speelt, en wil spelen, op het gebied van visuele communicatie. Bernard liet weten dat zijn trots vanwege de eer die hem bewezen werd nog tienmaal versterkt werd door het feit dat die accolade uit het grafische gidsland Nederland kwam.

Deze inleiding zou soepel moeten overgaan in de constatering dat daarbij natuurlijk ook bedoeld wordt op de kwaliteit van de vormgeving voor politieke partijen, met name in verkiezingstijd – toch een aspect van publieke cultuur bij uitnemendheid. Maar helaas. Om maar meteen mijn conclusie te geven: ik kan me de laatste 25 jaar geen partijpolitiek affiche herinneren dat me is bijgebleven vanwege zijn

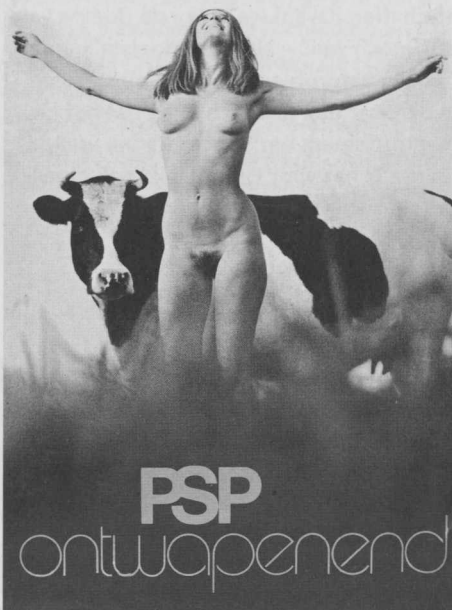
vormgevingskwaliteit. Er is in Nederland maar één ander gebied van vormgeving waar originaliteit en grafische kwaliteit net zozeer worden geschuwd als in hedendaagse verkiezingscampagnes, en dat is de reclame voor goedkope supermarkten in folders en huis-aan-huisbladen. De inhoud daar is 'Koop ons, we zijn de goedkoopste', en die mededeling wordt kracht bijgezet met aanbiedingen en kortingen, vormgegeven in slecht getypografeerde, knallende cijfers en slechte foto's van de aangeboden waar. Wat is het verschil met een affiche waarop we een slechte foto van een hoofd zien en slecht getypografeerde mededelingen van het soort 'Volg mij, ik ben beter voor u'?

Profeet

Het opvallendste bewijs voor mijn stelling is de boodschappentas van de PvdA, met het woord 'Wouter', in een typografie die is gejat van prijsvechter Dirk van den Broek. Partijleider Bos als man van het volk, is de gedachte, maar de goedkoopte die voor een grootgrutter zonder poespas mag werken, is niet per se de juiste uitstraling voor een politicus. In een andere verkiezingsuiting, het affiche, slaat de PvdA een heel andere toon aan. We zien profeet Bos zijn bergrede houden voor een viertal discipelen, zorgvuldig bijeengezocht als afspiegeling van de bevolking. Bos kijkt aan hen voorbij en staart, de handen bijna gevouwen en vaag glimlachend, naar een wenkend perspectief van "beter onderwijs, goede scholen", zoals de leuze ons vertelt. De pay-off: "PvdA, sterk en sociaal". Er staat

Campagneteams die bij de volgende verkiezingen een slogan van de voorgaande bladzijden willen gebruiken, kunnen zich melden bij de ontwerper van dit blad.

esthetiek

niets op waar je tegen kunt zijn. Maar dat geldt ook voor de VVD ("Samenleving met ambitie"), het CDA, ("Vertrouwen in Nederland") of de ChristenUnie ("Bakkie koffie?").

Behalve de marginale verschillen tussen de leuzen, onderscheiden partijen zich ook niet door verrassende vormgeving. De verkiezingsaffiches zijn vrijwel allemaal varianten op een oud en in en in saai gebruik: portret van de leider, leus, partijlogo en lijstnummer. De nulvorm van het verkiezingsaffiche. Met hier en daar uitglijders naar totale kitsch (het Madame Tussauds-achtige portret van Geert Wilders) of volstrekt fout kleurgebruik, zoals in het D66-affiche, waarop het portret van de lijsttrekker is uitgevoerd in een vuilgrijs-groene tint die elders vooral met rottend oft wordt geassocieerd. Verlopen groen – voorwaar een symbolische keuze!

Spelletje

Groen is sowieso een lastige kleur in de hedendaagse politiek. Van oudsher is het de kleur van de christenen – het CDA en de ChristenUnie gebruiken het nog steeds – en van het 'groene pluche' van de kamerzetels (al zijn ze nu van blauw leer). Maar natuurlijk is het sinds de opkomst van de milieubeweging vooral de kleur van de natuurbeschermers. GroenLinks gebruikt hem in combinatie met vaalrood, een logische keuze. Aardig aan het typografische logo van deze partij is dat het rood voor 'groen' wordt gebruikt en het groen voor 'links', een omkering die je heel even aan het denken zet.

Daarmee is overigens qua vormgeving het beste wel gemeld over de huisstijl van GroenLinks. De 'groe mee' campagne, met z'n kekke kaders en spunk-achtige slogans ("poten af van onze homo's!") doet z'n best om jeugdige over te komen, maar komt wat dat betreft niet verder dan een aardig gemiddelde waar niemand zich over zal opwinden, noch in positieve noch in negatieve zin. Zelfs binnen het oeuvre van een commercieel communicatiebureau als BSUR, dat de GroenLinks-campagne ontwierp, is het een nogal brave vormgeving. Met de verkiezingsposter, waarop Femke Halsema met een lief-ironisch glimlachje tegen een Madurodam-model van Het Torentje leunt, kun je twee kanten op: het is ofwel schattig ofwel kleinerend. Femke wil spelen, of Femke vind het maar een spelletje. Je mag denken dat ik als kunsthistoricus hinein interpreteer, maar je moet niet onderschatten hoeveel mensen zo'n associatie bewust of onwillekeurig krijgen; we leven in een land van zeer visueel geletterde burgers. Dat aspect van de volwassenheid van het publiek wordt in de verkiezingsvormgeving stelselmatig onderschat. Wij kijken naar zo'n beeld en denken: 'nee, Femke, het is geen spelletje, en zo groot ben je ook weer niet.'

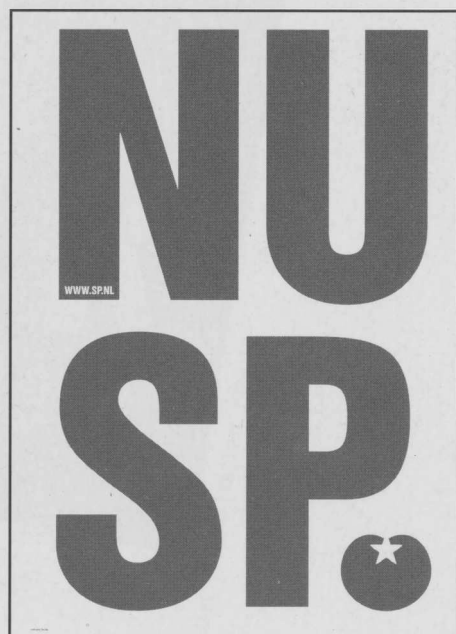
Krachtig

Met alle leukheid en toegankelijkheid en dicht-bij-de-mensenheid krijgen steeds meer kiezers de indruk dat de politiek op haar hurken gaat zitten om het ons even heeeel duidelijk uit te leggen, want anders zullen we het wel niet snappen.

Maar denk je echt dat studenten zo slecht spellen dat ze niet meer zien dat de leus "D66 maakt zich ð voor studenten" verkeerd geschreven is? Of dat we zozeer door BNN zijn afgestompt dat we de kreet "vrouwen on top" niet meer corny vinden?

Is er dan niks aardigs te melden over de vormgeving van campagnes voor de laatste verkiezingen? Toch wel. Eén partij heeft werkelijk moeite gedaan om zich niet alleen opvallend anders dan andere partijen te presenteren, maar dat ook te doen met een zorgvuldig vormgegeven huisstijl. Ik heb het natuurlijk over de SP, wiens door het Amsterdamse bureau Thonik ontworpen visuele identiteit dan ook meteen een Dutch Design Prize heeft gekregen. Jan Marijnissen heeft in deze campagne slechts één vraag consequent ontweken, en dat is de vraag over het uitgestanste sterretje in het nieuwe tomaat-logo. Wat mij betreft had hij ruiterlijk kunnen toegeven dat de rode ster die hier is verdwenen voor het zinkend radicaal communistisch erfgoed staat dat zijn partij nu ze salonfähig is geworden niet meer kan gebruiken. Je hoeft geen kunsthistoricus te zijn om deze knipoog te kunnen lezen. En in dit geval is het een ironie die ergens op slaat, want wat is er mis met de erkenning dat de maoïstisch-leninistische geschiedenis van de SP intussen niet meer is dan dat: geschiedenis?

Ook verder is de SP-huisstijl een toonbeeld van een vormgeving die zijn roots niet wil vergeten, maar er ook niet koste wat het kost aan wil vasthouden. De tomaat, ooit een actievoerderig amateu-

ristisch getekend projectiel, is geprofessionaliseerd tot een beeldmerk dat als punt achter de mededeling werkt: SP, punt. Het mooiste verkiezingsaffiche van dit jaar vond ik dan ook de typografische versie van het affiche van de SP: de simpele letters NU SP, met die punt. Vuist op tafel. Krachtig. De versie waarop het portret van de lijsttrekker over die typografie heen staat leek me een onnodige concessie aan de eerder genoemde 'nulvorm' van verkiezingsafficheontwerp.

Wat Thonik goed begrepen heeft is dat een goede typografische huisstijl geen beeld behoeft, alleen een consequente doorvoering. Elke nieuwsfoto met die knalrode letters of alleen die gestileerde tomaat op de achtergrond is campagnemateriaal voor de SP. Affiches als die met Bos' bergrede zijn wat dat betreft veel minder zichtbaar – ze vallen weg tegen een drukke achtergrond en tussen de andere dertien in het dozijn. Dat een goed typografisch logo veel waard is, had de VVD overigens al dertig jaar geleden begrepen. Hoewel hun overige vormgeving kraak noch smaak heeft, en het logo intussen echt van vroeger is, werkt het nog steeds. Het is onlangs gerestyled, maar men is zo verstandig geweest om het niet te vernielen, al valt het sindsdien een beetje uit elkaar – maar misschien is dat ook symbolisch te interpreteren.

Moddervet

Dit alles neemt niet weg dat een goed beeld, in termen van grafische communicatie, goud waard is. Maar sinds het blote-

meisje-met-koe voor de PSP, een meesterwerk uit 1971 van ontwerper George Noordanus dat onlangs is bekroond als het beste verkiezingsaffiche sinds 1918, heb ik in Nederland nauwelijks een beeld meer gezien, behalve die partijleiderskoppen dan. Dat is jammer, want vooral op het gebied van experimenteel en inhoudelijk precies beeldgebruik heeft ons land een wereldwijd vermaarde grafisch ontwerp-traditie. De SDAP-affiches van Albert Hahn uit de jaren '20 zijn daarvan een voorbeeld, met zijn heroïsche arbeiders en modder-vette kapitalisten, maar ook de affiches van bijvoorbeeld Wild Plakken voor de CPN en de voorloper van GroenLinks uit het begin van de jaren '80, met hun monden en handen.

Jammer is ook dat een ander belangrijk aspect van het Nederlandse grafisch ontwerpen – eigenlijk van grafisch ontwerp in het algemeen – niet of nauwelijks aan bod komt in de vormgeving voor politieke campagnes: het sociaal-culturele potentieel van de grafische mededeling. Pierre Bernard wordt niet moe het te benadrukken, dat grafisch ontwerpen over aanzienlijk meer gaat dan alleen het oplossen van communicatieproblemen. Grafische mededelingen behoren tot de belangrijkste bronnen van de eigentijdse visuele cultuur. Hoe vluchtig de beelden uit reclame, massamedia, boeken, tijdschriften, kranten ook mogen zijn, het zijn deze publieke beelden waaruit wij, de consumenten en gebruikers ervan, onze visuele identiteit samenstellen en ervaren. Met andere woorden, een grafische mededeling spie-

gelt niet alleen de opdrachtgever, maar als het goed is, kunnen de ontvangers ervan zich evenzeer spiegelen aan die beelden. Nog anders gezegd, een goed grafisch ontwerp is een bewuste uiting van visuele cultuur. In de samenwerking tussen opdrachtgever en ontwerper ontstaat de ruimte voor een verdieping van die cultuur, voor het maken van een idee, een beeld, dat meer zegt dan alleen 'ik ben beter'.

Fine fleur

Een goed ontwerp laat ook verbanden zien, legt links naar de sociale en culturele achtergrond ervan, en verankert zijn visuele retoriek in de beeldverhalen waarin onze cultuur zijn waarden uitdrukt. Vanuit deze visie op het ontwerpen is het niet moeilijk te zien dat 'Femke-tegen-het-torentje', 'Wouter-tussen-de-mensen' of 'Balkenende-zondermeer' niet verder komen dan oppervlakkige visuele retoriek. Ook een esthetisch bevredigender vormgeving als die van de SP – er is tenminste aandacht voor consistente en professionele styling – voldoet uiteindelijk maar marginaal aan het criterium van inhoudelijke verdieping. Het 'verdwenen rode sterretje' is een aardige ironische referentie, de rode soepkommen zijn een moderne, en in hun speelse vormgeving ook licht spottende, verwijzing naar de oude 'bedeling', maar in al zijn typografische strakheid mist deze vormgeving de kans een visueel, beeldend, vertoog te dragen dat zich serieus verbindt met waar de SP over gaat.

Er ligt, kortom een cultureel terrein braak dat juist in Nederland zou moeten

bloeien: dat van goede, interessante, prikkelende en inhoudelijk precieze vormgeving voor het politieke discours. Dat discours vindt buiten de partijpolitiek natuurlijk wel zijn weg – in politieke prenten, in actieaffiches, in satirische en documentaire publicaties op tv en internet – maar de politieke partijen blijven hierbij ver achter, in oppervlakkige grootgrut-tersesthetiek. Het is jammer dat zij het rijke potentieel aan grafische kwaliteit in Nederland niet weten aan te boren. Nederlandse ontwerpers die tot ver buiten onze grenzen bekend zijn, zoals Wim Crouwel, Jan van Toorn, Gert Dumbar en Anthon Beeke, hebben nooit een partijpolitiek affiche gemaakt. Dat ligt deels aan henzelf – zelfs uitgesproken politiek bewuste ontwerpers als Van Toorn hebben zich nooit aan een partij willen committeren – maar ook aan de politieke partijen. De fine fleur van het Nederlandse grafisch ontwerp wordt eenvoudig zelden of nooit gevraagd door partijpolitieke opdrachtgevers. Waarmee we terug zijn bij de waarschuwendende woorden van Erasmus-laureaat Pierre Bernard, onlangs in paleis Noordeinde: "Opdrachtgevers en grafisch ontwerpers zijn de twee voornaamste protagonisten van de communicatie in het publieke domein. Omdat ze gezamenlijk sociale, visuele merktekens scheppen, moeten ze worden geïnformeerd en op hun verantwoordelijkheden worden gewezen." Voor wat betreft de vormgeving van politieke campagnes, valt er door de opdrachtgevers in dit bij uitstek publieke domein nog veel te leren.

x

ontwerp: Wild Plakken, 1984

Oscar van den Boogaard

Ergens tussen al die lichtjes

Uren staren we in de lucht, luisterend naar het geluid van de vliegtuigmotoren, wolken onder de vleugels, daarboven ijle lucht, nog hoger gewichtloze duisternis, nevelslierten, de zon lijkt in de diepte onder te gaan, een tunnel vol geruis, stemmen op de achtergrond, we vergeten dat we vliegen, de voeten op de bodem, we leven in het heden, een vliegtuigje in de diepte, zwevend in dezelfde gewichtloosheid, we zijn open en alert, niets is ooit verdwenen, misschien zijn er mensen of dingen zoek geraakt maar niets is ooit verdwenen, we moeten een beweeglijkheid ontwikkelen om de dingen aan te raken, dwars door pixels en ether, dwars door de tijd, een stad strekt zich onder ons uit, honderdduizenden lichtjes, een glanzend tapijt, daarbinnen een veelvoud aan mogelijkheden, ontmoetingen, weerkaatsingen, je denkt ergens tussen al die lichtjes...

voorlopigheid

maar geen behoefte aan vastigheid

Laat in de avond loop ik over straat, de handen in mijn zakken, ik versnel mijn pas, de mensen vullen de stad, de stad vult de mensen, ik steek de straat over, de geur van een jongen die voor me loopt, twee giechelende vrouwen, de dagen rollen voort, ik ben zeventien, vijfenzeventig, vijfendertig, vierentwintig, ik wil de dingen zijn die ik zie, ieder gezicht en plaats mijn naam geven, ik steek de straat over, sla linksaf, ik ga naar binnen, het opzweepende ritme, een weemoedige stem, ik trek mijn trui uit, worstel me door de mensen naar voren, en daar een jonge vrouw achter haar microfoon, haar magere lijfje, de jongen achter zijn keyboards, de frictie tussen beat en droefheid, verlangen en gemis, mijn lippen bewegen mee, I walk the city late at night, does everyone here do the same, I want to be the things I see, give every face and place my name, I cross the street, take a right, pick up the pace, pass a fight, did I grow up just to stay home, I'm not immune, I love this tune, I wanna love more,

I just
wanna love more

Mijn eerste stad strekte zich uit over de grote tafel op zolder. Mijn grootvader had haar in zijn jeugd jaren rond de eeuwwisseling gebouwd. In het midden stond het Centraal Station. Een sierlijk gebouw met ramen van glas en deuren met koperen klinken. Op het perron hing een bord 'Plaatskaarten gereed houden!' De ijzeren spoorlijn doorkruiste en omsingelde de stad. Langs het spoor stonden de huizen, hotels, een watertoren, een kerk en een school. Mijn vader voegde er in de jaren dertig een dierentuin en een pakhuis aan toe. En een hijskraan van meccano. Ik moderniseerde de stad in mijn jeugd met nieuwbouw van Lego. Naast de oude ijzeren spoorrails legde ik een nieuwe spoorlijn aan voor treinen die niet opgewonden hoefden te worden maar reden op batterijen. Mijn stad was een moderne stad met een historisch centrum.

Ik was als kind vooral geïnteresseerd in de techniek van de stad, in de openbare ruimten, in de transportmogelijkheden. Ik ontwierp straten, boulevards, rotondes en parkeervakken voor mijn matchbox-autootjes. Ik bedacht een parcours voor de drie generaties poppetjes van tin, rubber en plastic. Aan de rand van de tafel legde ik een havencomplex en een luchthaven aan. Ik richtte zelfs een raketbasis in.

Soms had ik genoeg van de openbaarheid van de stad en had ik zin in de privé-wereld van het poppenhuis, en als me dat niet privé genoeg was, ging ik over tot het aan- en uitkleden van Barbie, Ken, en Skipper.

Het dorp waarin ik opgroeide, de weilanden, de bossen, de koeien en paarden interesseerden me niet.

Mijn grootmoeder nam me mee naar de echte stad. We kwamen aan met de trein op het Centraal Station. Via een grote boulevard waar we ijsjes aten, liepen we hand in hand naar de rondvaartboten.

We voeren door de grachten en het havengebied. Het was alsof ik zelf verkleind was tot het formaat van een poppetje en nu door mijn eigen speelgoedwereld voer.

Ik denk dat ik op mijn eerste bezoek aan de stad niet de bewoners heb bekeken, wel de gebouwen, de auto's, de etalages. Het is een onthutsende vaststelling: de enige gezichten die me interesseerden, waren die van de wassenbeelden van Madame Tussauds, want die leken net echt.

Ik keek naar poppen voordat ik naar mensen keek. Ik begon pas andere mensen te observeren toen ik naar mijzelf had leren kijken. Daarna heb ik nooit meer een stad kunnen zien zonder naar haar bewoners te kijken. Die keer met mijn grootmoeder was misschien de laatste keer. Ik probeer het wel eens, de stad an sich te bekijken, alleen de gebouwen, de pleinen, de straten... maar die blik in dat ene gezicht van die ene voorbijganger kan in één klap de hele stad uitschakelen.

Van de vele kleine geschiedenissen die de stad vertelt, vond ik lange tijd de liefdesgeschiedenissen het belangrijkste. Ze werden beheerst door een onbegrijpelijke kracht. Je kon het toeval noemen of noodzaak. Soms heette het toeval noodlot, maar het noodlot aanvaardde ik moeiteloos omdat een nieuw toeval het weer kon uitschakelen. De stad werd de stad van de gezichten en de gezichten openden de weg tot de lichamen, ik wilde ze allemaal leren kennen.

Douglas Coupland beschrijft in *Lara's Book*, gewijd aan Lara Croft, hoe de werkelijkheid onze dromen opvolgt. In het jaar 1900 lazen jonge mensen de verhalen van Jules Verne en fantaseerden ze over het bouwen van luchtschepen en ultrasnelle voertuigen. Toen ze ouder werden bouwden ze, natuurlijk, vliegtuigen en auto's. In de jaren '30 en '40 waren veel jonge mensen geobsedeerd door SF-verhalen over ruimte en reizen en raketten, dus natuurlijk toen deze jonge mensen opgroeiden bouwden ze het NASA-ruimtevaartprogramma en TV-satellieten, en jumbojets. In de jaren '50 en '60 lazen jonge mensen over robots, regeringssamenzweringen, James Bond-achtige miniatuur spionagetoestelletjes en mutant figures. En nu leven we in een wereld van robots, klonen, microchips, computerspelletjes, **climb the stairs, dive into the pool, swim through the tunnel, shoot the crocodiles, climb to the corner, drop to the floor, jump to the walkway, throw the switch, run, jumb, grab, find the secret, ding, ding, ding.**

In de speelgoedwinkel op de luchthaven zie ik poppen die levensecht lijken, het zijn kinderen van alle rassen, met zulke realistische ogen en monden, het is angstaanjagend. Ik moet denken aan prostitutie en slavernij.

Ik zeg tegen de verkoopster dat je die poppen toch niet zomaar in een etalage kunt zetten, maar zij beweert dat je ze heel goed in een etalage kunt zetten, ik zeg dat je met die poppen toch niet kunt spelen, maar zij beweert dat je er wel mee kan spelen.

Ik zeg: maar je kunt daar eigenlijk – als je goed nadenkt – toch niet mee spelen maar zij zegt dat je er ook in dat geval mee kunt spelen.

Ik zeg: maar dit zijn net echte mensen, het zijn toch geen poppen meer, maar de verkoopster verzekert me dat het echt poppen zijn. Ja, zeg ik, maar ze zijn te echt om mee te spelen. De verkoopster zegt dat het kunstwerken zijn, ze worden verzameld, ze zijn gemaakt door echte kunstenaressen – aan hun foto's te zien zijn het brave huismoeders – in de meeste gevallen zijn het hun eigen kinderen die ze kopiëren.

Ik kijk naar Shireem uit Bali, Neblina uit Zwitserland, Liliane uit Nederland, ik vind hen obsceen.

Ik herinner me moeilijkheden die ik als kind had met het kleuren van de mens. Ik gebruikte geel, en roze en bruin, ik mengde, nooit kreeg ik de kleur van de mens. Wel de kleren, de huizen, de bomen en de lucht maar niet de mens. Ik kleurde de huid niet meer in. Ik liet het de kleur van het papier

Ik zit in het vliegtuig. Een Boeing 747 van Air France.

In de kop, op de eerste verdieping.

Het is eigenlijk wel feestelijk, met zo'n kleine groep mensen bovenin.

Het is als op een VIP-balkon in een discotheek.

Of backstage tijdens een concert.

Zouden we hier een feestje kunnen bouwen?

De deur van de cockpit openzetten en allemaal met een glas in de hand van het uitzicht genieten.

Die tijden zijn voorbij, die tijden hebben nooit bestaan.

Die tijden zoals ik die graag zou willen.

De wereld zoals die er eigenlijk uit zou moeten zien.

De ideale wereld waarin niemand bang voor iemand hoeft te zijn.

Het grenzeloze vertrouwen en de verbazing van de lichtheid van het vliegen. Zo licht als de bubbeltjes die opstijgen in ons glas.

In de jaren tachtig en negentig vloog ik regelmatig stukjes mee in de cockpit.

Ik vroeg het vriendelijk aan het cabinepersoneel.

Ik dacht dat alles lukte wat ik wilde, dat de wil voorspellend was.

Maar in de 21ste eeuw vertrouwt niemand elkaar echt.

Sinds de aanslagen in New York hebben vliegtuigjes geen lachende gezichtjes meer. Na Madrid en Londen voelt niemand zich in de metro geborgen. De trein lijkt sinds de bomkoffers in Keulen geen veilig alternatief. De onbezonnenheid is weg. Toch heb ik de liefde van mijn leven in het openbaar vervoer ontmoet.

Ik dacht vroeger dat ik tot de eerste generatie behoorde die vrij en zorgeloos was. Doemdenkers vond ik zeurpieten. Greenpeace en Amnesty zouden de wereld wel redden. In mijn klas zaten alleen optimisten. Maar net toen we ons in het volle leven wilden storten was daar aids. Opeens leken liefde en dood onlosmakelijk met elkaar verbonden. De feestvreugde werd getemperd maar als je voorzichtig was bleef je tenminste gezond.

De jaren negentig waren euforisch. Het leek goed te gaan met de wereld en de economie en we stapten voortdurend in lachende vliegtuigjes. We vierden feest overal. Wat waren we allemaal lief voor elkaar! Poppetjes springend op elektronische muziek. Een nieuw bestaan. Ik dacht werkelijk dat het met de mensheid goed zou komen. Dat denk ik nog steeds. 11 september was het keerpunt. Terwijl we de beelden zagen van de vliegtuigen die de WTC invlogen wisten we dat het gedaan was met de lichtheid. Oorlog was niet iets ver weg maar tussen ons in. Het kon ieder moment en overal de kop opsteken. Hoe lief en onschuldig we onszelf ook vonden, we hadden vijanden en die vijanden woonden in ons midden. Onze ogen gingen open. We werden gedwongen tot realisme. Voortaan kunnen we het ons niet meer permitteren naïef of onnadenkend te zijn. De wereld is te gevaarlijk. We zijn ons meer dan ooit bewust van onze eigen kwetsbaarheid en dat van de ander. Van wat iedereen bindt. Het leven zelf. Ieder wordt op zijn eigen verantwoordelijkheid gewezen. Is dat geen gouden kans?

Wij moeten luisteren, nadenken, praten, opletten, verantwoordig zijn, opmerkzaam, onthecht, actief, politiek, voorzichtig, moedig, geduldig, ons niet door angsten laten leiden, of door ons ego, maar wel door wijsheid en liefde.

Yuri Usachev schreef in het dagboek dat hij bijhield in Mir Space Station: 'Als je op de aarde neerkijkt overspoelen interessante indrukken de geest. Je hoort of leest vaak dat de aarde fragiel en weerloos is, dat haar atmosfeer er omheen is gewikkeld als een delicaat laagje, maar ik ben het er niet mee eens. Voor mij lijkt de aarde groot, enorm, trots, majesteitelijk, in harmonie met de kosmos. Naast de aarde voel je je niet als een stofdeeltje, zij onderdrukt je niet, integendeel, het is alsof je deel van haar uitmaakt, het feit dat zij daar beneden onder jou drijft heeft een eigen muziek die moeilijk in woorden is uit te drukken. Je hebt niet het gevoel dat jij boven de aarde vliegt maar dat de aarde onder jou drijft.'

Er bestaan astronauten en kosmonauten en taikonauten en je hebt de mensen die op aarde blijven en tot die laatste categorie behoren wij nog steeds, hoe verscheurd we ons ook voelen, we leiden het klassieke leven op aarde, en hoe onregelmatig we ook leven, we zijn wakker of we slapen en als het koud is doen we een dikke jas aan en als het warm is trekken we die weer uit. Onze mogelijkheden zijn niet eindeloos, omdat we niet door muren kunnen lopen.

...

Groei van

We weten steeds meer over wat ons gelukkig maakt. Geluk biedt betere aanknopingspunten voor beleid dan economische groei.

De toename van het Bruto Nationaal Product als maatstaf voor vooruitgang heeft altijd ter discussie gestaan. Een discussie die de laatste jaren weer opleeft. Hoogleraar economie Van den Bergh schreef in 2005 een artikel in het economenblad ESB met de titel *BNP weg ermee!* en de OESO stelde onlangs (in de publicatie *Going for Growth*) dat naast het BNP andere indicatoren geplaatst moeten worden, bijvoorbeeld om de baten van vrije tijd en de inkomensverdeling in beeld te krijgen. Het Innovatieplatform van premier Balkenende droomde in haar toekomstvisie over een land waar "Geluk naast economische groei een belangrijke graadmeter is voor de ontwikkeling van de samenleving" (2005). In het Verenigd Koninkrijk is het de conservatieve leider David Cameron die de politieke discussie leidt: "*We should be thinking not just what is good for putting money in people's pockets but what is good for putting joy in people's hearts*". En in het vorige nummer van *de Helling* (3-2006) stelde Bram van der Lek, oud-PSP parlementariër, dat die groei ons niets oplevert maar wel ons milieu verziekt. Hij pleitte daarom voor een economie zonder groei.

Het BNP is wel eens vergeleken met een rekenmachine die kan optellen maar niet kan aftrekken. Een milieuramp wordt niet afgetrokken, het opruimen ervan wel opgeteld. Hetzelfde geldt voor het onderhouden van een omvangrijke gevangenispopulatie. Er zijn de afgelopen decennia tal van alternatieve indicatoren ontwikkeld die rekening houden met de duurzaamheid en/of sociale aspecten van de groei en meer recentelijk is er ook aandacht voor de welzijns- of geluksbeleving van mensen.

Critici van groei als Van der Lek vallen in dezelfde valkuil als de mensen die economische groei heilig verklaren. Beiden stellen namelijk een getal centraal en dat is niet waar het eigenlijk om moet gaan. Het zou moeten gaan over duurzaamheid en welzijn. Juist duurzame economische activiteiten hebben een mooie toekomst en kunnen een bijdrage leveren aan groei. Een groeiende economie kan goed samen gaan met tevreden werknemers en consumenten, en zo bijdragen aan het welzijn. In plaats van te pleiten voor nulgroei is het daarom zinvoller om na te denken over de manier waarop we duurzaam en geluksverhogend economisch handelen kunnen stimuleren. Wat daarvan de gevolgen op

geluk

Door Rens van Tilburg

Medewerker van de Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid en het Innovatieplatform; dit stuk is geschreven op persoonlijke titel

“Vier jaar geleden heb ik mijn man verloren en nu heb ik het geluk weer gevonden – als je het vindt, moet je 't pakken.” Catarina M. de Waal-André (71 jaar) trouwt op 14 februari 2005 met Arnoldus de Waal (76 jaar). Ze zijn verliefd op elkaar geworden in de lift van het bejaardencentrum 'Ebbe en vloed' in Oude Tonge.

korte of lange termijn zullen zijn voor de economische groei valt met weinig zekerheid te zeggen, het maakt de groei als streefcijfer gewoonweg minder relevant. Niet de kwantiteit, maar de kwaliteit telt.

Masseur

Ons milieugebruik is verre van duurzaam. Volgens de maat van de ecologische voetafdruk staat Nederland voor de uitdaging haar milieubeslag met 60 procent te verkleinen. Dat kan, ook in combinatie met een toename van het BNP. Steeds meer economische waarde wordt gegeneerd met een fractie van het energie- en materiaalgebruik van voorheen. Dat zien we terug in de stormachtige groei van de dienstensector. Onze economie bestaat voor 70 procent uit dergelijke producten 'die je niet op je voet kan laten vallen'. Dat

zijn de bekende conducteurs en plantsoenmedewerkers, maar ook de *whizzkids* die op basis van ondoordringelijke algoritmes ons financieel risico spreiden, de ontwerpers van websites, de begeleiders in de crèche, de masseur, de *mental coach* en alle nu nog onvoorstelbare vormen van dienstverlening, tot de in Hollywood voor velen al onmisbare *personal shopping assistant* aan toe.

Maar ook de industrie is niet meer de rokende en materiaal verslindende fabriek. Deze verdient bijvoorbeeld geld door de dingen alsmaar kleiner te maken. Neem de nieuwste iPod, zo groot als een knoop, maar wel ruimte voor 250 nummers. Denk ook aan nieuwe en betere medicijnen voor de groeiemarkt van gezondheid. Het Leidse biotechbedrijf Crucell richt zich op het ontwikkelen van vaccins tegen onder meer

tuberculose, griep, hiv, malaria, ebola en miltvuur. IBM verdient elk jaar meer dan 1 miljard dollar aan de verkoop van haar 'intellectueel kapitaal', het recht op gebruik van de kennis die de onderzoekers van het bedrijf jaarlijks genereren. In de kennis-economie wordt geld verdiend met de kennis en creativiteit van de werknemers.

Beleving

Ondertussen lijkt de diensten- en kennis-economie overigens alweer een gepasseerd station. De echte winsten vallen te behalen in de belevingseconomie. Daarin concurreren bedrijven door te voorzien in de behoefte aan verhalen, door de waarden die ze uitdragen of de gemeenschap om het bedrijf heen. Dat gaat van het biologische streekkaasje tot de Olympische idealen die Nike uitdraagt. De economie

Groei van geluk

wordt daarmee persoonlijker dan ooit tevoren. Sommigen spreken van de zingevingseconomie. Bedrijven moeten ergens voor staan, en daar bovendien ook echt naar leven.

Mensen zijn bereid te betalen voor beleving en zingeving zoals blijkt uit het prijsverschil van een factor 10 tussen een jurk van H&M en een jurk van Gucci. In feite een vertienvoudiging van de economie, met een milieubeslag van evenveel stof en slechts een hippe ontwerper en een slimme marketeer in een Florentijns kantoor erbij. Illustratief is ook de uitspraak van voormalig Coca Cola baas Goizueta dat als "morgen alle fabrieken en faciliteiten" van zijn bedrijf zouden verbranden, dit de waarde van zijn bedrijf nauwelijks zou raken. Die bestaat namelijk uit de merken en de kennis van de medewerkers.

De toename van de 'immateriële waarde' wordt ook zichtbaar bij overnames. Waar het overnamebedrag vroeger vooral een optelsom was van de waarde van machines en gebouwen met een kleine opslag onder de noemer *goodwill*, wordt dit laatste steeds dominant. Zo is van de 57 miljard dollar die Procter & Gamble in 2005 op tafel legde voor de overname van Gillette naar schatting 97 procent voor de *goodwill*.

Toyota

Na de landbouw en industriële economie zien we een economie opkomen waar de belangrijkste 'grondstof' niet land of kapitaal is, maar de mens zelf, zijn arbeid, netwerk, kennis, creativiteit en denkkracht. Zie ook de ontwikkeling van Philips: van een industriële lampenfabriek naar een divers technologieconcern naar een gezondheids- en *lifestyle* concern.

Economische groei met een kleiner beslag op de leefomgeving lijkt goed mogelijk. Het gebeurt, en steeds meer. De Milieubalans 2006 van het NMP laat een ontkoppeling zien van de economische groei en de milieudruk. Maar duurzame groei zien we niet op alle terreinen. In de mobiliteit is de *sky* heel letterlijk *the limit*. Amerikanen maken inmiddels meer kilometers per vliegtuig dan per auto. Naast de Toyota Prius die 1 op 23 rijdt, staat de Hummer met een verbruik van 1 op 7. En dan hebben we het nog niet over de droom van menigeen om een eigen privéjet te hebben of om op vakantie te gaan naar het ruimtestation MIR.

Duurzaamheid is dan ook zeker niet vanzelfsprekend. Dat neemt niet weg dat er mogelijkheden te over zijn voor schone groei. Nulgroei is dus niet de kwestie. Het terugdringen van de milieubelasting is dat wel. Omdat de noodzaak hiertoe al snel op vele plaatsen in de wereld gevoeld zal worden is dit ook een geweldige kans voor ons land. Een snelle omschakeling naar een duurzame kenniseconomie zal zich vertalen in extra (schone) groei in de toekomst. Veel geld verdienen en tegelijkertijd het milieu ontlasten, kan dus samengaan. Dan blijft de vraag: moet je veel geld willen verdienen?

Ook die vraag leidt tot heftige discussies. Voor een antwoord kunnen we profiteren van inzichten uit het explosief toeneemende onderzoek naar geluk. In de afgelopen decennia zijn over heel de wereld metingen verricht naar de geluksbeleving. Simpelweg door er naar te vragen. De verkregen antwoorden blijken consistent en in hoge mate voorspelbaar.

Uit deze gegevens blijkt dat er in rijke, westerse landen niet of nauwelijks nog een relatie bestaat tussen het inkomen en het geluk. De volkswijsheid dat 'geld niet gelukkig maakt' vindt zo steeds meer empirische onderbouwing, meer geld draagt in ieder geval steeds minder bij aan ons geluk. De Engelse econoom Layard wijst er in zijn boek *Happiness* op dat de tevredenheid van mensen over het eigen inkomen sterk afhangt van het inkomen van de buurman. Het is daardoor vooral het relatieve inkomen dat telt. We bevinden ons volgens Layard in een 'hedonistische tredmolen', harder groeien brengt ons nergens omdat het inkomen van de buurman net zo hard groeit. Het is zelfs nog erger, want het blijkt dat achterop raken ons geluk erger aantast dan dat het toeneemt door voorop te lopen. Bovendien gaat de lange werkweek ten koste van ons gezin en onze vrienden, terwijl juist dat de voornaamste bron van geluk blijkt te zijn. De beleidsaanbeveling van Layard laat zich raden: stop die molen, strooi zand in de groeimachine, bijvoorbeeld door hoge en zeer progressieve belastingen. Een recept dat dicht in de buurt komt van een pleidooi voor nulgroei.

Passie

Ruut Veenhoven, de Rotterdamse professor in de 'sociale condities voor het menselijk geluk', komt tot een andere conclusie. Hij benadrukt weliswaar ook dat zaken

als gezondheid, huwelijk, goede overheid, werk, vrienden, directe democratie, tolerantie en vertrouwen voor het menselijk geluk van minstens zo veel belang zijn als het inkomen; en hij legt bovendien veel nadruk op de vrijheid: persoonlijk, politiek en economisch. Maar deze zaken hangen wel positief samen met economische groei. Zo stelt economisch historicus Benjamin Friedman dat tolerantie, zorg voor zwakkeren, democratie en persoonlijke vrijheid in een samenleving vooral opbloeien in tijden van economische voorspoed. Ook aan de snel voortschrijdende ontwikkelingen in de gezondheidszorg hangt een prijskaartje. Veenhoven stelt dan ook dat in een welvarende economie als de onze, deelname aan het economisch verkeer naast een bron van inkomsten ook een manier is om deel te nemen aan het sociale verkeer, om nieuwe dingen uit te proberen en grenzen te verleggen. Economie als een spel waarin mensen zich kunnen ontplooiën. Hij wordt in deze visie gesteund door het feit dat hij geen invloed vindt van sociale zekerheid en inkomensgelijkheid op het geluk.

Dit mensbeeld sluit goed aan bij het beeld van de nieuwe generatie hoogopgeleide werknemers, ook wel aangeduid als de *creative class* of *hackers* cultuur. Auteurs als Florida, Leadbeater en Himanen benadrukken dat het voor deze jonge professionals, naast de noodzakelijke survival, toch vooral draait om passie, gedrevenheid en een stimulerende sociale omgeving. Tegelijkertijd zijn deze hoogopgeleide en creatieve jongeren wel de goudhaantjes van de kennis- en belevings-economie die elke zichzelf respecterende gemeente probeert binnen haar grenzen te krijgen. In zijn invloedrijke boek *the Creative Class* stelt Florida namelijk dat de bedrijven dan vanzelf volgen.

Verlangens

Als mensen hun geluk in het werk vinden is economische groei niet meer dan een bijproduct van het streven naar geluk. Om het nog ingewikkelder te maken, het blijkt dat positieve en gelukkige mensen ook een hoger inkomen hebben (en dus meer bijdragen aan de economische groei) in plaats van andersom. Bovendien is in een kenniseconomie de geestelijke gezondheid van deze kenniswerkers, de toestand van het 'mentaal kapitaal', van doorslaggevend belang. Ongelukkige mensen blijken weinig productief. Meer aandacht voor hun

geestelijke gezondheid kan dus ook tot meer economische groei leiden. Al kunnen maatregelen om dit te vergroten juist liggen in een lagere werkdruk.

Natuurlijk is dit maar een deel van het verhaal. Naast de gedreven *workaholic* staat een grote groep die liever kiest voor meer vrije tijd. Sterker nog, dat doet de gemiddelde Europeaan allang. Waar de gemiddelde Nederlandse werknemer per uur meer verdient dan de Amerikaanse, ligt het gemiddelde inkomen in de VS ruim een kwart hoger. Simpelweg doordat ze fors meer uren werken.

Als mensen gelukkig worden van vrije tijd dan is dat natuurlijk prima. Maar als een gelukkiger beroepsbevolking leidt tot meer (schone) groei dan is daar ook niks mis mee. Ook hier is dus de conclusie dat nulgroei niet noodzakelijkerwijze zal leiden tot meer welzijn. En ook hier blijkt een betere indicator beschikbaar, namelijk de daadwerkelijke, subjectieve geluksbeleving van mensen.

Uitweg

Nulgroei zal het milieuprobleem niet oplossen en de gevolgen voor het geluk in de samenleving zijn onduidelijk. Dat laat onverlet dat Bram van der Lek de twee misschien wel meest heikele kwesties van deze tijd adresseert: de onhoudbare milieubelasting en het feit dat al die economische groei ons de afgelopen decennia niet veel heeft opgeleverd in termen van geluk. Deze combinatie roept het beeld op van een ongekende verspilling van grondstoffen, energie, tijd, inspanning en creativiteit.

Dit is echter geen onontkoombare gang van zaken. Een schone economie is mogelijk. En ook deze schone economie kan groeien, juist door in te spelen op de verlangens naar beleving, zingeving en ontplooiing van werknemers en consumenten. Dat biedt volop mogelijkheden om ook het geluk in de samenleving te doen toenemen.

Voor het antwoord op de vraag 'Hoe de economie te vergroenen?' kan ik volstaan met te verwijzen naar het GroenLinks-verkiezingsprogramma. Helaas is een dergelijke verwijzing nog niet mogelijk voor het beleid dat het best bijdraagt aan het geluk in de samenleving. Enerzijds begrijpelijk omdat er nog veel te ontdekken valt binnen deze jonge, multidisciplinaire 'wetenschap van geluk'. Wat vooral mist is een programma waarmee de kennis de kans

krijgt zich verder te ontwikkelen en ook in beleid kan worden toegepast. Er is langdurig panelonderzoek nodig om causaliteiten vast te kunnen stellen en op dit moment ontbreekt vrijwel geheel de dialoog tussen onderzoek en beleid. Om de intellectuele kracht en kwaliteit te mobiliseren, is het voor alles nodig dat beleidsmakers het terrein serieus nemen en betrekken bij de beleidsvoorbereiding.

Dit gebeurt nu heel voorzichtig, rondom bijvoorbeeld het 'gevoel van veiligheid' door het ministerie van Justitie. Maar vrijwel alle beleidsterreinen lenen zich hiervoor. Denk aan het beoordelen van de kwaliteit in de zorg, beslissingen over infrastructuur, sociale zekerheid enz. Een zorginstelling voor ouderen kwam er bijvoorbeeld achter dat voor het geluk van de ouderen niet zozeer de zorg zelf bepalend is als wel dat de ouderen het gevoel hebben gewaardeerd te worden en een zinvol bestaan te leiden. Daarmee verbreed je het speelveld van de zorginstelling, de manier waarop ze aan het geluk van haar patiënten kan werken. Wat kunnen we bijvoorbeeld leren van geluksonderzoek voor de discussie over de versoepeling van het ontslagrecht? Waar de een behoefte heeft aan zekerheid is de ander juist gediend bij meer uitdaging. Hier ligt een enorm kennisterrein braak. En wie weet, een uitweg uit de impasse. Niet omdat er dan geen lastige politieke keuzes meer gemaakt hoeven te worden, maar wel omdat deze dan op basis van betere informatie gemaakt kunnen worden.

Nederland zou een voorbeeld kunnen nemen de Engelse overheid die zojuist het project '*mental capital and wellbeing*' is gestart. Dit heeft als doel om op een wetenschappelijke manier tot beleid te komen dat het mentale kapitaal en welzijn kan vergroten. Alleen door dergelijk onderzoek komen we erachter welke activiteiten van overheid en bedrijfsleven echt bijdragen aan ons geluk. De overheid kan mensen niet gelukkig maken, maar is net als het bedrijfsleven wel een belangrijke factor. Dat schept verplichtingen.

x

Literatuur

- Van den Bergh, BNP weg ermee!, in ESB, 18 november 2005
- Ferrer en Frijters *How important is methodology for the estimates of the determinants of happiness?*, in: The Economic Journal, 2004
- Friedman, *The moral consequences of economic growth*, 2005
- Layard, *Happiness*, 2005
- Nijs, *Imagineering*, 2002
- Pine en Gilmore, *De beleviseconomie*, 1999
- Ter Borg, *De zingevingseconomie*, 2003
- UK Foresight, http://www.foresight.gov.uk/Mental_Capital/Index.html
- Veenhoven, <http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl>
- Weehuizen, *Mentale kapitaal*, 2006

schaarste

Geluk rukt op in het economisch onderzoek. Maar hoe meetbaar is geluk en hoe bruikbaar voor politieke besluitvorming? Een rondgang over nut en noodzaak langs toonaangevende Nederlandse economen.

Geluk is in de mode. Tijdens de afgelopen verkiezingscampagnes straalden onze lachende lijsttrekkers van het televisiescherm, in de meest uiteenlopende pretprogramma's. In de serieuzere media werd ondertussen flink gediscussieerd over wat de kiezer nou écht gelukkig maakt. Directe aanleiding hiervoor was het boek *Happiness* dat de Britse econoom Richard Layard in 2005 publiceerde en waarvan al snel een Nederlandse vertaling verscheen (*Waarom zijn we niet gelukkig?*). Op basis van panelonderzoek stelt Layard dat we er in de westerse wereld de afgelopen vijftig jaar gemiddeld niet gelukkiger op zijn geworden, ondanks de enorme toename van de materiële welvaart. Hij pleit voor beleid waarin het geluk van de bevolking uitgangspunt is en niet alles ondergeschikt wordt gemaakt aan de economische groei.

Richard Layard is verbonden aan de London School of Economics, maar is ook lid van het Britse Hogerhuis, voor Labour. Hij was een belangrijke adviseur van premier Blair, die jaren geleden al zei de kwaliteit van het leven te willen verhogen. "*Money isn't everything.*" Tot ingrijpende beleidswijzigingen leidde dat tot op heden nog niet. Tessa Jowell, zijn minister voor Sport, Media en Cultuur, liet in mei 2006 weten dat progressief beleid zich meer moet richten op 'lol, lachen en spel'. Maar vooral de nieuwe oppositieleider David Cameron baarde dit voorjaar opzien met een toespraak waarin hij beloofde als premier geluk centraal te zullen stellen in plaats van zich op de 'harde economie' te focussen. Hij wilde meer aandacht besteden aan het onderwijs, gezins- en werkgelegenheidsbeleid.

Dilettant

In ons eigen land werd het thema onder meer opgepikt door de econoom Paul de Beer. Op 8 april verscheen er van hem een opiniestuk in *NRC Handelsblad* waarin hij constateerde dat terwijl politici de economie almaar flexibeler, dynamischer en innovatiever willen maken, veel burgers – waaronder hijzelf – daar niet zo op zitten te wachten. "Onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau en het Milieu- en Natuurplanbureau, en de internetenquête 21minuten.nl laten zien dat voor de meeste Nederlanders de ideale toekomstige samenleving niet een

aan geluk

prestatie maatschappij met hoge economische groei is. De meerderheid geeft de voorkeur aan een solidaire en egalitaire samenleving, zelfs als dat wat minder economische groei betekent." Toenmalig minister Brinkhorst van Economische Zaken reageerde een paar dagen later kritisch en hield een hartstochtelijk pleidooi voor dynamiek, want dat maakt ons volgens hem pas écht gelukkig. "Economische groei betekent nieuw vernuft, nieuwe behandelmethoden in de zorg, schonere technologie, nieuwe vormen van entertainment, nieuwe kunstvormen. In een samenleving in beweging krijgen mensen kansen en kunnen zij hun grenzen verleggen." Layard werd overigens uitgenodigd om een lezing te komen geven op het ministerie van Brinkhorst.

Richard Layard is natuurlijk niet de eerste econoom die pleit voor een ruimer welvaartsbegrip. De dit voorjaar (2006) overleden Amerikaan John Kenneth Galbraith schreef in 1958 *The Affluent society* waarin hij constateerde dat het economische systeem gefocust was op de productie van materiële goederen, terwijl mensen meer behoefte krijgen aan collectieve goederen als veiligheid en gezondheidszorg zodra in hun basisbehoeften is voorzien. Maar Galbraith werd door veel van zijn vakgenoten gezien als een dilettaant. Zijn boek werd een veelgelezen klassieker, maar is nooit echt serieus genomen in de wetenschappelijke wereld.

Bij *Happiness* van Richard Layard blijkt dat anders te liggen. De Tilburgse hoogleraar economie Lans Bovenberg

noemt het "een interessant boek dat goed aansluit bij wat er op het ogenblik in de economische wetenschappelijke wereld aan de hand is". Hij constateert dat er onder zijn vakgenoten steeds meer belangstelling is voor zowel de psychologie en de sociologie. Niet voor niets werd de Nobelprijs voor Economie in 2002 uitgereikt aan de psycholoog Daniel Kahneman. Bovenberg: "De economie ontwikkelt zich. Het is logisch dat als een wetenschap volwassen wordt er steeds meer empirisch onderzoek wordt gedaan, waardoor het mensbeeld realistischer wordt. In het begin gingen we uit van de 'homo economicus', die rationele keuzes maakt, alleen uitgaat van eigenbelang en heel individualistisch is. Uit experimenten blijkt echter dat mensen in hun keuzegedrag sterk beïnvloed worden

schaarste aan geluk

door bepaalde sociale normen en waarden. Er komt steeds meer aandacht voor de complexiteit van de mens."

Dit heeft ook gevolgen voor de manier waarop economische groei wordt berekend, stelt Bovenberg. "Steeds meer economen, zoals bijvoorbeeld Guido Tabellini, proberen normen en waarden te meten en in verband te brengen met de manier waarop een samenleving functioneert. Traditioneel ging het bij economische groei vooral om fysiek kapitaal: machines, gebouwen, etc. Later is er in toenemende mate aandacht gekomen voor menselijk kapitaal: scholing, gezondheid. Nu zie je dat er in toenemende mate ook aandacht is voor sociaal en moreel kapitaal, en het milieukapitaal. Economen gaan zich steeds meer bezighouden met factoren die zich traditioneel buiten het traditionele domein van de economische wetenschap bevonden."

Wedloop

Ook Rick van der Ploeg, hoogleraar aan het Europees Instituut in Florence looft het boek van Layard. "Hij waarschuwt voor een soort concurrentiewedloop waarmee we elkaar ongelukkig maken. Daar zit wel wat in. Met name in Amerika werkt men zich helemaal te pletter. Ik sprak laatst met twee jonge Amerikaanse vrouwen van een jaar of 35, die hebben twee weken per jaar vakantie, *that's it*. Iedereen jaagt elkaar op, daar worden we niet gelukkiger van. Ook in Amerika begint dat besef door te dringen. Niet-economisch onderzoek levert voor economen vaak interessante gegevens op over de kleinere dingen van het leven. Mensen blijken bijvoorbeeld erg ongelukkig te worden als anderen het systeem belazeren. Ze hebben er heel veel geld voor over om dat gedrag te corrigeren. Verder blijkt keer op keer – het klinkt wat soft, maar dat is het niet – dat mensen graag in de natuur zijn, naar muziek luisteren, dat de immateriële geneugten van het leven enorm belangrijk zijn. Mensen blijken ook gelukkiger te worden naarmate ze altruïstisch kunnen zijn."

De Groningse economieprofessor Cees Sterk is net als Van der Ploeg en Bovenberg blij dat het welvaartsbegrip door zijn vakgenoten wordt opgerekt. Maar hij benadrukt dat ook het bruto nationale inkomen (BNP) een belang-

rijke indicator blijft. "Daarmee meet je lang niet alles, maar wel een heleboel. We werken al jaren met dat begrip. Het is goed voor internationale vergelijkingen, het is een schaalgrootte waar allerlei dingen op geënt zijn. We kunnen niet zonder. Daarnaast moet je bijvoorbeeld ook kijken naar milieueffecten. Ook de inkomensverdeling is een belangrijke geluksfactor. Welvaart wordt gerelateerd aan wat anderen hebben. Iemand met een minimumloon is nu waarschijnlijk in allerlei opzichten veel beter af dan een rijke edelman in de Middeleeuwen, die dood ging als hij longontsteking kreeg. Toch zijn de minima relatief ongelukkig, want ze zitten onderaan de ladder. We hebben altijd de neiging ons alleen maar met de burens te vergelijken: *Keeping up with the Jones*. Dit is onder economen al lang bekend, maar het is moeilijk om dat in het nationaal inkomen te verwerken. Je moet niet proberen alles te verwerken in één cijfer, maar meerdere indicatoren bekijken. Het SCP brengt jaarlijks de Armoedemonitor uit, het CBS heeft een aantal 'speerpunten' ontwikkeld op het gebied van vergrijzing, integratie en armoede en geeft ook detailinformatie op wijkniveau: allemaal nieuw statistisch materiaal dat verzameld wordt om het beeld van dat nationaal inkomen aan te vullen."

Huwelijk

Het duurt even voordat nieuwe inzichten doorsijpelen naar de economische adviesorganen van de regering. "Er zit duidelijk een hele grote vertraging tussen het moment waarop iets in academische toptijdschriften verschijnt en het moment dat het echt toepasbaar wordt voor het CPB," aldus Bovenberg. "Voor het milieu is al wel veel aandacht." De Sociaal Economische Raad (SER), één van de belangrijkste adviescolleges van de regering, waarvan zowel Sterks als Bovenberg plaatsvervangend lid zijn, is de afgelopen jaren duidelijk beïnvloed door de nieuwe tijdsgeschiedenis, stelt Sterks. "In rapporten van de SER staat tegenwoordig dat het brede welvaartsbegrip als uitgangspunt wordt genomen. Niet alleen de productie en het nationaal inkomen worden bekeken, er wordt ook rekening gehouden met duurzaamheid. Daar heeft Herman Wijffels, de vorige voorzitter van de SER, een sterke hand in gehad."

Die nieuwe inzichten hoeven niet noodzakelijkerwijze te leiden tot (groen)linkse keuzes, benadrukt Sterks: "Ook rechtse partijen hebben aandacht voor het milieu of voor de armsten, alleen hebben die een andere visie op de manier waarop je daar iets voor kunt doen. Je moet het je kunnen permitteren om links te zijn. Pas wanneer mensen zelf een bepaald niveau hebben bereikt, hebben ze iets over voor de ander. Economische groei verpest het milieu, maar is anderzijds ook een voorwaarde om er iets aan te kunnen doen. Je moet een balans zien te vinden door selectief te groeien waar het kan en anderzijds veel middelen uit te trekken om negatieve effecten tegen te gaan. Wanneer je niet te rigoreus en bot optreedt, maar wel hoge normen stelt, dan kun je de technische ontwikkeling stimuleren en van de nood een deugd maken. Dat is Denemarken bijvoorbeeld heel goed gelukt bij de windturbine-technologie. Hadden wij iets meer nadruk op het milieu en windenergie gelegd, dan had Nederland daar eerder mee kunnen zijn en het tot een belangrijk Nederlands exportproduct kunnen maken."

Ook Bovenberg ontkent dat een minder materialistisch welvaartsbegrip bepaalde partijen in de kaart speelt. "Langer werken kun je propageren om meer te kunnen consumeren, maar ook omdat het voor het geluksgevoel belangrijk is om onze talenten in te kunnen zetten. Daarnaast houdt werken de sociale cohesie in de samenleving op peil. En als het over duurzaamheid gaat, is niet alleen het milieu, maar ook het financieringstekort van belang. Je moet toekomstige generaties niet opzadelen met hoge rentelasten. Bovendien, wanneer de overheid niet over voldoende buffers beschikt zijn bij tegenslag de zwakkeren als eerste de dupe. Economen zijn de profeten van de schaarste: ze confronteren mensen met het feit dat we niet alles kunnen hebben."

Zowel Bovenberg, Van der Ploeg als Sterks noemen Bernard van Praag, emeritus hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, als dé pionier op het gebied van het meten van geluk. In 1971 verscheen zijn eerste empirische artikel hierover. "Je werd door velen voor gek verklaard als je over geluk publiceerde. Afgezien van enkele medestanders – waaronder Jan Tinbergen – waren eco-

nomen er sinds het midden van de jaren '30 heilig van overtuigd dat dit soort zaken niet meetbaar was. Het dogma dat je subjectieve gevoelens niet kunt meten heeft de voortgang van de economische wetenschap op dit gebied vijftig jaar geblokkeerd."

Van Praag is er van overtuigd dat gevoelens als geluk wel degelijk goed meetbaar zijn. "Het is heel simpel: je vraagt hoe tevreden mensen zijn met bijvoorbeeld hun baan, hun financiële situatie, hun huwelijk. Dat moeten ze dan aangeven op een cijferschaal. In heel veel landen worden dat soort vragen gesteld. In gelijke situaties blijken respondenten ongeveer dezelfde antwoorden te geven. Met moderne methodes blijkt ook heel aardig te onderzoeken wat de determinanten zijn van satisfactiegevoelens. Het zal nooit een exacte wetenschap worden zoals de natuurkunde, maar bepaalde trends, bepaalde effecten kunnen zeer goed gemeten worden."

Sceptisch

Van Praag constateert dat met de huidige hausse aan geluksonderzoek een heleboel dingen 'herontdekt' worden. Hij geeft twee voorbeelden: "Als je iemand meer inkomen geeft, dan zal hij een gat in de lucht springen, maar na een tijdje is hij eraan gewend. Ik heb dat in 1971 *preference drift* genoemd. Dat is toen ook gekwantificeerd en het bleek een algemeen verschijnsel te zijn. Daarnaast is er de *reference drift*: als mensen om je heen tegelijk óók in inkomen omhoog gaan, dan is de vreugde over de eigen verbetering kleiner. Arie Kapteyn en ik hebben dat voor het eerst empirisch geschat. Als je die twee effecten bij elkaar optelt, dan zie je dat mensen er praktisch niet op vooruit gaan door een loonsverhoging of door economische groei."

Er zijn economen die sceptisch staan tegenover het meten van geluk. Arthur Schram bijvoorbeeld, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam in de experimentele economie, een tak van wetenschap waarin het economische gedrag van mensen wordt bestudeerd. "Ik zie het niet zo ver komen dat het CPB gaat zeggen: 'de geluksindex wordt volgend jaar geschat op 8,4'. Het gevaar is dat je dingen teveel gaat simplificeren. Daarom denk ik dat het geluksonderzoek hoogstens op de achtergrond een rol zal spelen." Dat geldt ook voor zijn eigen vakge-

bied. "Door de experimentele economie zijn we veel te weten gekomen over menselijke preferenties, bijvoorbeeld dat we over het algemeen niet alleen op onze eigen welvaart gericht zijn, maar ook op welvaartscombinaties met andere mensen. Daar doet de politiek niks mee."

Eveneens kritisch is Arnold Heertje, emeritus hoogleraar economie aan de Universiteit van Amsterdam. "We slingeren van het ene uiterste naar het andere. Jarenlang ging het alleen nog maar over het financiële en bedrijfseconomische. Nu slaan we weer door naar de andere kant en gaan sommigen de indruk wekken dat economie de wetenschap van het geluk is. Dat is mij een brug te ver. Ik ben een leerling van de econoom Pieter Hennipman. Die droeg al vanaf de tweede helft van de jaren '30 uit dat het nationaal product maar een hele ruwe en beperkte aanduiding is van welvaart in ruime zin. Dat weten we dus allang. Maar je moet niet de illusie hebben dat je geluk kunt meten."

In zijn onlangs verschenen boek *Echte Economie* gaat Heertje uitgebreid in op het aan Hennipman ontleende en door hemzelf verder ontwikkelde ruime welvaartsbegrip. Enerzijds vindt hij dat zijn vakgenoten zich bij hun leest moeten houden. "Als econoom kun je alleen iets zinnigs zeggen over geluk wanneer het te maken heeft met schaarse middelen. Huwelijksgeluk, liefde, vriendschap, dat is iets voor psychologen." Anderzijds bekritiseert hij de neiging van zijn vakgenoten om zich monomaan te focussen op het financiële, waardoor ze hun welvaartsbegrip teveel inperken. "Er wordt bijvoorbeeld een schizofrene splitting aangebracht tussen economie en milieu. Wanneer men bomen wil kappen voor een wegverbreding, dan kun je niet zeggen dat die bomen buiten de economie vallen en de weg er binnen. Die wegverbreding gaat files tegen, maar bomen voorzien óók in een behoefte. Gemakshalve laat men dat wat niet meetbaar is buiten beschouwing. Dat is desastreus voor de besluitvorming. Men heeft niet het vermogen om dit soort vraagstukken op een heldere en consistente manier aan de orde te stellen. Ik noem dat een intellectueel tekort."

x

Pieken op

de universiteit

Het hoger onderwijs ligt onder vuur. Er moet meer aandacht komen voor talent en meer ruimte om te excelleren. Hoeveel toppen kan de universitaire hoogvlakte aan?

De Nederlandse universiteiten – en ook de hogescholen trouwens! – hebben de afgelopen decennia uitstekende prestaties verricht. Zij zijn in staat gebleken om ruim tweemaal zo veel studenten op te nemen zonder dat de kwaliteit van de afgestudeerden daar zichtbaar onder geleden heeft. Integendeel, de kwaliteit van het onderwijs zou zelfs wel eens gestegen kunnen zijn onder de invloed van visitaties, een toegenomen kostenbewustzijn en financiële prikkels voor studenten en universiteiten om de studietijd te beperken. De deels daaruit voortvloeiende onderwijsvernieuwingen, professionalisering van de universitaire docenten en een toegenomen kwaliteitsbewustzijn hebben positieve effecten gehad op zowel de inhoud als het proces van onderwijs.

Tegelijkertijd zijn ook de onderzoeksoutput en -impact toegenomen. Een andere wijze van organiseren van het onderzoek (meer concentratie rondom een beperkt aantal thema's), hogere eisen aan onderzoekers (een promotie- en publicatieplicht) en meer aandacht voor de internationale zichtbaarheid van publicaties hebben de internationale positie van de Nederlandse universiteiten versterkt. Allerlei internationale *rankings* bewijzen dat jaar in, jaar uit. Voegt men daaraan toe dat de voor onderwijs en onderzoek beschikbare middelen in vergelijkend opzicht (zowel in de tijd als in internationale vergelijkingen) niet of nauwelijks zijn toegenomen, dan kan de conclusie niet anders luiden dan dat de universiteiten veel lof verdienen voor hun prestaties. Het tegendeel is echter het geval.

Kommer en kwel

De universiteiten krijgen veel kritiek. Die kritiek komt uit heel verschillende hoeken en wordt met heel verschillende intensiteit geuit. Politici wijzen op de "maatschappelijk onaanvaardbare hoge uitval" in het universitaire onderwijs en op het ontbreken van excellentie, waardoor ze met lede ogen moeten aanzien dat de VS en Engeland wél topuniversiteiten bezitten en Nederland géén Harvard, Yale, Oxford of Cambridge kent. Werkgevers wijzen op de gebrekkige aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt, en tussen universitair onderzoek en bedrijfsmatige toepassingen. Zij klagen over de noodzaak buitenlandse afgestudeerden aan te trekken, vooral voor beroepen waarvoor exacte opleidingen nodig zijn. Docenten aan universiteiten en hogescholen beklagen zich over het verminderde kennisniveau van scholieren met een vwo- of havo-diploma. Bestuurders van universiteiten en hogescholen klagen over de structurele onderfinanciering van het Hoger Onderwijs, terwijl studenten (en hun ouders!) afgeven op het gebrekkige aantal contacturen, een gebrek aan diepgang in hun studie en over het meeliftgedrag van collega-studenten. Het is dan ook geen wonder dat de actiegroep Beter Onderwijs Nederland de wind in de zeilen lijkt te hebben.

Het lijkt dus kommer en kwel in het universitair onderwijs, terwijl daar objectief gezien niet veel reden voor is. Terecht

hebben opeenvolgende ministers en staatssecretarissen de Nederlandse universiteiten getypeerd als 'een hoogvlakte'. Over de toevoeging die zij daarbij maakten, kom ik verderop te schrijven. De kritiek op de universiteiten is echter te vaak te horen om ze schouderophalend af te doen.

Het is evident dat de overgang van de elite-universiteit naar de massa-universiteit voor veranderingen heeft gezorgd. De door de samenleving gewenste grote toevloed naar de universiteiten is bijvoorbeeld gepaard gegaan met een zekere vervlakking en een noodzaak tot uniformiteit. De aandacht voor de ontwikkeling van de individuele student heeft natuurlijk geleden onder het feit dat honderden nieuwe studenten begonnen aan populaire studies als rechten, economie, psychologie, bedrijfskunde en communicatiewetenschappen. Onderwijs moet dan wel 'bureaucratisch' worden, omdat er te weinig docenten zijn om elke student individueel te begeleiden. Dat is een duidelijk nadeel van massaonderwijs, hoe creatief men ook gezocht heeft naar mogelijkheden om studenten zelfstandig of in groepen aan hun eigen studievoortgang te laten werken.

Daar komt bij dat maatschappelijke opvattingen sterk kunnen veranderen en dat die opvattingen een grote invloed kunnen hebben op het onderwijs.

Ambitie

Zo kunnen we nu constateren dat ergens in de jaren '90 van de vorige eeuw, een omslag in denken heeft plaatsgevonden over de waarde van gelijkheid in de westerse samenlevingen. Mede onder invloed van 'conservatieve' filosofen werden ambitie, uitblinken en het gebruiken van talent onderdelen van het idioom waarmee naar de samenleving werd gekeken. Dat ging bovendien gepaard met de onvermijdelijke terugtrek van de overheid, gebaseerd op economische motieven ('de verzorgingsstaat wordt onbetaalbaar') en ideologische overtuigingen ('een vrije markt functioneert beter zonder overheidsbemoedening'). Staat en overheid werden vereenzelvigd met een te veel aan verzorging, een gebrek aan ambitie en een doorgeschoten gelijkheidsideaal met veel te veel aandacht voor de problemen aan de onderkant van de samenleving en te weinig oog voor de mogelijkheden die de bovenkant bood. 'Talenten moeten de kans krijgen zich te ontwikkelen' werd een van de nieuwe mantra's en dit heeft een groot effect gekregen op het onderwijs.

De toenemende aandacht voor individueel talent is overigens in veel meer maatschappelijke sectoren zichtbaar: denk aan de politiek, aan de kunst en zeker aan de sport, waar een topsportklimaat wordt gecreëerd dat nog maar twee decennia geleden onbestaanbaar werd geacht. In de universiteiten heeft de aandacht voor talent zich in eerste instantie vertaald in het bieden van extra studiemogelijkheden, aan de universiteit zelf of in het buitenland. Soms namen individuele hoogleraren het initiatief om goed presterende studenten extra kansen te bieden door extra werkgroepen, werkbezoeken, discussiebijeenkomsten en buitenlandse reizen.

Enthousiast

Een van de meest in het oog springende veranderingen was in mijn optiek echter de oprichting van het University College Utrecht. Op een eigen campus kregen geselecteerde studenten les van geselecteerde docenten. Hans Adriaansens, de geestelijke vader van het College, beoogde zijn studenten een brede bacheloropleiding te geven, waarin studenten werden geconfron-

Pieken op de universiteit

teerd met verschillende disciplines. Adriaansens is in zijn opzet geslaagd: het College is zeer in trek, studenten én docenten zijn enthousiast, en de prestaties van de studenten worden erkend doordat zij tot een breed scala van masteropleidingen in binnen- en buitenland worden toegelaten. Bovendien is het kwantitatieve rendement van de opleiding zeer hoog, hetgeen een bevestiging inhoudt van de stelling dat een stimulerende omgeving tot betere prestaties leidt.

Het Utrechtse voorbeeld heeft op een aantal manieren navolging gekregen: Adriaansens zelf heeft in Middelburg de Roosevelt Academy opgericht, aan de Universiteit Maastricht is het University College Maastricht opgericht, terwijl de plannen voor een start aan de Universiteit van Tilburg en aan de Christelijke Hogeschool Windesheim in een vergevorderd stadium zijn. Maar ook andere initiatieven hebben onder andere voortgebouwd op Adriaansens' voorbeeld. Zo zijn er in steeds meer universiteiten en hogescholen *honours classes* opgericht, waarbij studenten die goede prestaties verrichten extra onderwijsmogelijkheden aangeboden krijgen.

Selectie

Maar er zijn ook andere effecten opgetreden. De roep om selectie is bijvoorbeeld steeds sterker geworden. De Universiteit Leiden was daarin initiatiefnemer en ook al is deze universiteit deels teruggekomen op haar selectiemethode, dat is niet omdat de geselecteerden het niet goed zouden doen, maar omdat zich ook bij de niet-geselecteerden onvermoede kwaliteiten openbaarden. Selectie op cijfers alleen lijkt een te grof instrument te zijn en steeds meer wordt er in selectieprocedures ook gekeken naar motivatie, discipline en inzet. Het succes van de Colleges heeft echter tot meer veranderingen aanleiding gegeven.

Zo is het heel interessant te zien dat de Universiteit Utrecht de massale rechtenopleiding opknipt in *law colleges* van zo'n 75 studenten, waardoor studenten zich méér dan een nummer voelen en de sociale controle, maar ook de prestaties sterker worden. Wat men in Utrecht en ook in Maastricht hoopte, namelijk dat de Colleges een positieve uitstraling op de andere opleidingen zouden hebben, lijkt in deze twee universiteiten te worden bewaarheid.

Een andere, uiterst belangrijke institutionele verandering heeft zich voorgedaan in de onderzoekersopleidingen. Op initiatief van staatssecretaris Nijs zijn specifieke masteropleidingen ingericht, de zogenaamde *researchmasters*, waarin een beperkte groep geselecteerde studenten een tweejarige opleiding tot onderzoeker volgt. Bijzonder aan deze opleidingen is dat het onderwijs verzorgd moet worden door docenten die zelf een zeer goede naam in het onderzoek verworven moeten hebben. In termen van de regelmatig terugkerende externe onderzoeksbeoordelingen betekent dit dat de betreffende onderzoeksgroep als 'zeer goed' gekwalificeerd moet zijn. Inmiddels zijn met name in de alfa- en gammawetenschappen zo'n 130 van deze hooggespecialiseerde opleidingen van start gegaan. Over een aantal jaren zal blijken of deze studenten in de wetenschap of in de onderzoeksinstellingen van bedrijven en de overheid een plek hebben kunnen krijgen en of zij in staat zijn het onderzoek van voldoende nieuwe impulsen te voorzien.

Bovenlaag

De aandacht voor talent neemt dus toe, is begrijpelijk en is ook onomkeerbaar. Talent heeft inderdaad het recht zich te ont-

plooien. Toch moet hierbij een aantal kanttekeningen worden geplaatst. De eerste is dat het eenvoudiger lijkt dan het is om talent te herkennen. De Leidse ervaringen kunnen hierin een belangrijke rol vervullen. Goede scholieren blijken bijna altijd ook goede studenten te kunnen worden, maar een belangrijk deel van het talent rijpt pas later. Het is dus zaak om niet alleen op cijfers te selecteren, maar betere methodieken te ontwikkelen om de nog niet tot ontwikkeling gekomen talenten te herkennen. Vooral bij selectie aan de poort is dit een grote noodzaak. Selectie achter de poort biedt meer mogelijkheden om te zien of de universitaire omgeving een positieve invloed kan hebben op talent dat tot dan toe nog niet goed zichtbaar was geworden.

Een tweede kanttekening behelst het risico van het eenzijdige focussen op talent. Om de top te kunnen halen moet er voldoende breedte zijn. Dat geldt in de sport, maar dat geldt ook voor kennisontwikkeling. Niet iedereen is even talentrijk, maar onze samenleving heeft op heel veel plekken behoefte aan mensen die met deskundigheid, degelijkheid, stevigheid en openheid hun werk doen. Het weefsel van de samenleving wordt in stand gehouden door al die mensen die hun werk op een goede manier uitvoeren. Daarvoor moeten zij dus goed opgeleid worden. De sector van het Hoger Onderwijs zal zich altijd moeten blijven realiseren dat dit een even belangrijke rol is als het laten excelleren van talent. Het gevaar is niet denkbeeldig dat sommige docenten zich expliciet gaan richten op de bovenlaag van de studenten, waardoor de kwaliteit van het onderwijs aan de 'gemiddelde student' achteruit gaat. Onlangs heeft de huidige interim-chancellor van Harvard, Derek Bok, daarop gewezen in een spraakmakend boek *Our underachievement colleges* (2006) waarin hij zich zeer kritisch uitlaat over de kwaliteit van de Amerikaanse *undergraduate colleges*. Bok wijst met name op het gebrek aan aandacht van de docenten voor deze opleidingen en roept zijn collega's op meer tijd en aandacht te besteden aan het opleiden van de *undergraduates* (vergelijkbaar met onze bachelors).

Cambridge aan de Rijn

Ik wijs nog op een derde gevaar en dat is de ridicule vergelijking die gemaakt wordt tussen onze universiteiten en een aantal topuniversiteiten in de VS en Engeland. Dat is een heilloze vergelijking en volstrekt misplaatst. Nederland krijgt geen Harvard of Cambridge, hoezeer we onze best ook zouden doen. Dat verschil is niet te overbruggen, behalve misschien als we alle talenten in één Universitas Neerlandica bij elkaar zouden zetten. Het valt mij daarom tegen dat sommige universiteiten die pretentie van excellentie wel blijken te hebben, ook al wordt daar in de Nederlandse context al gauw gesproken over 'Harvard aan de Maas' of 'Cambridge aan de Rijn' om het geheel iets minder serieus te maken. Natuurlijk heeft Nederland ook 'toppen' en onze hoogvlakte is niet vlak, maar de toppen zijn verspreid over vrijwel alle Nederlandse universiteiten en vervullen binnen die instellingen een prachtig voorbeeld voor hun collega's en de studenten.

Ik wil echter uitdrukkelijk wijzen op de mogelijkheid van profileren van de verschillende universiteiten. De *mission statements* van de instellingen zijn nu vrijwel inwisselbaar. Alle algemene universiteiten willen breed zijn, aandacht schenken aan de verbinding tussen onderwijs en onderzoek, goed luisteren naar hun omgeving en ze streven allemaal naar excellentie in onderwijs en onderzoek, en dat in een internationale context. Jammer genoeg zijn studenten niet kritisch genoeg en wordt er te weinig gekeken naar de werkelijke kwaliteit van universiteiten en

opleidingen. De mogelijkheid om van elkaar te verschillen wordt nauwelijks aangegrepen en als dat toch gebeurt, gaat dat met weinigzeggende concepten als studentgecentreerd onderwijs. Juist in dit opzicht zouden de universiteiten zich sterker van elkaar mogen onderscheiden om studenten echte keuzemogelijkheden te bieden. Zo zouden studenten eerder op de plaats kunnen komen die past bij hun interesse en leerstijlen.

Differentiatie en diversiteit zijn een maatschappelijke realiteit geworden. Onderscheid dient inderdaad gestimuleerd te worden. De behoefte daaraan, maar ook de noodzaak daartoe zijn naar mijn mening overtuigend aangetoond. Aan een te ver doorgesloten differentiatie kleven echter ook bezwaren: eenzijdige aandacht voor talent, mogelijke verspilling van talent en een onnodige beperking van de toegankelijkheid. Nederland heeft al zijn talenten nodig: dat vergt een gedifferentieerd onderwijsbeleid met een grote autonomie voor de instellingen, met duidelijk omschreven doelstellingen en een grote bereidheid tot verantwoording. Dat zal het Nederlandse universitaire onderwijs nog beter maken dan het al is.

x

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

MEDEWERKERS

Bart Snels · DIRECTEUR
Gerrit Pas
Aysel Sabahoglu
Noortje Thijssen
Jelle van der Meer · de Helling

BESTUUR

Chrisje Brants
Marli Huijjer
Marco Wilke

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000

www.groenlinks.nl

PRIJSVRAAG

Bedenk een nieuwe naam voor het Wetenschappelijk Bureau

Het Wetenschappelijk Bureau is de afgelopen tijd intensief gaan samenwerken met twee andere afdelingen van GroenLinks: het Bureau Lokale Politiek en de Stichting Duurzame Solidariteit (SDS). In 1995 werd SDS vanuit GroenLinks opgericht met het doel meer aandacht te vragen voor internationale samenwerking en duurzame ontwikkeling. Het Bureau Lokale Politiek zorgt voor inhoudelijke verdieping en ondersteuning van lokale GroenLinkse politici.

In 2007 zullen de Stichting Wetenschappelijk Bureau en SDS fuseren. In dit nieuwe instituut wordt ook het Bureau Lokale Politiek opgenomen. Dan ontstaat een nieuwe onafhankelijke denktank voor lokale, nationale en internationale politieke thema's. Deze denktank wil binnen en buiten GroenLinks het debat over het groene en linkse gedachtegoed stimuleren. Het vervult daarnaast een makelaarsrol tussen wetenschap en politiek.

Een nieuwe denktank heeft een nieuwe naam nodig. Daarom een prijsvraag: wat moet de naam worden? Prijs: een pakket boeken over vrijheid, gelijkheid en broederschap.

Stuur uw suggesties vóór 1 februari 2007 naar Gerrit Pas: gpas@groenlinks.nl of per post naar postbus 8008, 3503 RA, Utrecht.

VACATURE

Wij zoeken een nieuwe hoofdredacteur voor de Helling. Zie www.groenlinks.nl

WB-Berichten

Buruma over

Ian Buruma doet in zijn laatste boek een poging de Nederlandse verwarring na de moord op Van Gogh te duiden. In een interview vertelt hij over haat, angst en onbegrip in de wereld en in Nederland in het bijzonder.

Ian Buruma is een bevoorrechte kosmopoliet, schrijver, reiziger en Nederlander woonachtig in de Verenigde Staten. Zijn laatste boek heet 'Dood van een gezonde roker', een bewerking van *Death in Amsterdam. The Limits of Tolerance*, en omvat een nuchtere beschrijving van de rumoerige periode in Nederland tussen 11 september 2001 en mei 2006. Buruma sprak alle hoofdrolspelers in het debat rondom Fortuyn, Van Gogh en Hirsi Ali en schreef een helder journalistiek verslag. "Er was iets ontwricht in Nederland in die winter van 2004, en dat wilde ik beter begrijpen. Hysterie is immers wel het allerlaatste dat mensen associëren met een land dat doorgaans door gemakzuchtige buitenlandse verslaggevers als 'flegmatisch' betiteld wordt," schrijft Buruma in zijn boek. Hij spreekt zoals hij schrijft: bedachtzaam. "In het buitenland was Nederland het land van Anne Frank, een gidslaan. Nu lijkt Nederland vooral een incidentenland te zijn geworden. Een merkwaardig zelfvoldaan land, waar eerst tolerantie was, maar waar haat, chaos en onbegrip de overhand kregen. Nederland leek wel in lichterlaaie."

Gereformeerden

In hun boek *Occidentalisme* (2004) onderzochten Ian Buruma en Avishai Margalith de haat in het Oosten jegens het Westen. Volgens Buruma en Margalith ligt de bron hiervan in het Westen zelf en is die terug te voeren op de Duitse romantiek. Daar ontstond het idee van de stad als poel van verderf, van prostitutie en vervreemding tegenover het platteland als symbool van puurheid, spiritualiteit en goedheid. Het idee van de verloederde, misdadige, materialistische en goddeloze westerse samenleving voedt nu jonge jihadisten die opgroeien in West-Europa. Buruma plaatst de moord van Theo van Gogh in dit historisch perspectief. "Jongeren met een islamitische achtergrond, die hier geen aansluiting vinden en het diepverlangde respect moeten ontberen vinden in het knip-en-plak jihadisme een kant en klare revolutionaire ideologie," aldus Buruma. "Dat verklaart deels waarom radicale ideeën niet bij de eerste generatie, maar juist bij tweede opgang vinden. Deze jongeren zien hun ouders slecht behandeld, voelen zichzelf niet geaccepteerd en worden geconfronteerd met een harde taal die hen oproept tot assimilatie. Ze zijn op zoek naar identiteit en vinden dat in de 'ware Islam'. Omdat zij het Arabisch niet of onvoldoende beheersen, zijn zij afhankelijk van vertalin-

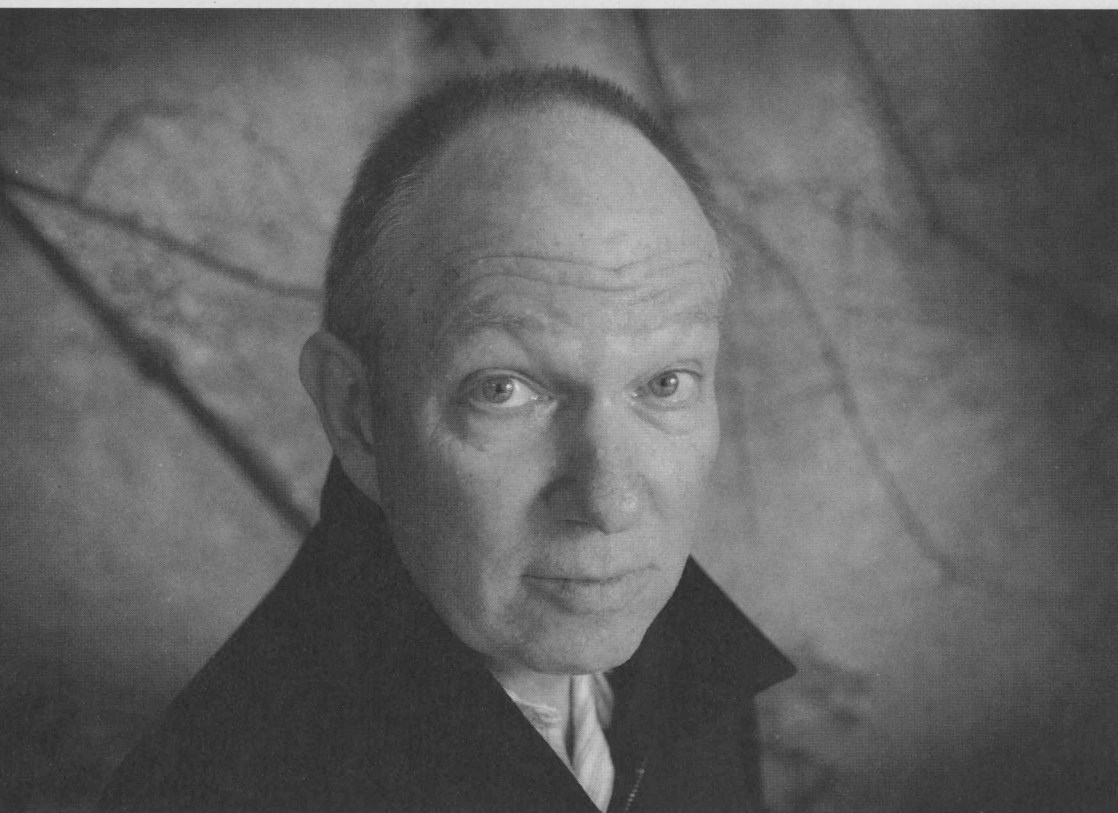

FOTO: JOHANNES ABELING/HH

incidentenland

gen en interpretaties van niet altijd koosjere geestelijke leiders die via het internet hun ideeën verspreiden." Toch zijn deze jongeren juist vernederlandst, stelt Buruma. Hij plaatst Mohammed B., maar ook Ayaan Hirsi Ali en Afshin Ellian, in de traditie van rechtlijnigheid en bothedigheid die gereformeerden kenmerkt. "Zoals gereformeerden niets moesten hebben van het beleefde draaien van katholieken, moeten zowel radicaliserende jongeren als Hirsi Ali en Ellian, niets hebben van de verzoenende taal van Cohen en Aboutaleb."

Revolutionaire islam

De problemen van de tweedegeneratie migranten in Nederland maar ook de conflicten in het Midden-Oosten, zijn niet het gevolg van de islam, stelt Buruma. "De integratie van jonge Marokkanen in Nederland kost gewoon tijd. Culturele verschillen zullen op den duur verdwijnen of marginaal worden. In het Midden-Oosten zijn jongeren gefrustreerd omdat seculiere regeringen, meestal strenge dictaturen, falen. Uit rebellie wordt de moskee bezocht. Net zoals in Polen het verzet tegen het totalitaire regime vanuit de kerk werd gemobiliseerd. Het islamisme is niet in de eerste plaats tegen het Westen of tegen de modernisering gericht, maar vooral tegen de eigen regimes. Jongeren beschuldigen hun regeringen terecht van corruptie en materialisme. Al Quaida is dan een kant en klare revolutionaire missie waar jongeren zich gemakkelijk bij kunnen aansluiten. De geschiedenis van de natiestaat in de Arabische wereld is nog maar kort en de verkeerde ideeën zijn overgenomen uit het Westen. Het is het echeq van wereldlijke dictaturen en dogmatisch secularisme waartegen jihadistische revolutionairen ageren. Het is van belang te kijken naar de historische oorzaken van geweld. Je moet niet alleen maar stemming maken in Nederland."

Het is een vaak herhaalde opvatting dat de orthodoxe islam zich niet zou verenigen met de westerse liberale democratie. Buruma constateert echter dat een orthodoxe geloofsovertuiging en de beginselen van de rechtstaat elkaar kunnen verdragen. "Het dogmatisch secularisme wordt in West-Europa gezien als verlichting. Maar Atatürk en Nasser hebben grote schade aangericht door voorgoed af te willen rekenen met religie. India heeft dat beter gedaan: daar is religie beter ingebed in de seculiere staat." Buruma doet in zijn boek verslag van een ontmoeting met een orthodoxe

moslima. Ze is géén jihadi en verklaart zich goed te kunnen vinden in de ruimte die de Nederlandse Grondwet haar biedt. Buruma verbindt aan dit soort uitspraken de algemene conclusie dat de orthodoxe islam en de liberale rechtstaat samen kunnen gaan, zoals de rechtstaat ook de SGP verdraagt. "Je zou moeten stimuleren dat iedereen zich als burger gedraagt en zich loyaal verklaart aan het politieke rechtssysteem, waar de stem en de vrijheid van allen beschermd worden."

Nationaal zelfbeeld

Buruma spreekt over de gewonde eigenliefde en de verongelijkte volksaard in Nederland. Het gekoesterde multiculturele ideaal leek aan diggelen, tolerantie bleek weinig meer dan onverschilligheid, de samenleving polariseerde volledig na de dood van Van Gogh. Buruma spreekt daarom bewondering uit voor Cohen, die het hoofd koel en de boel bij elkaar hield, terwijl columnist, politici en deskundigen op televisie en in de kranten polemiek bedreven in de dagen na 2 november 2004. Fortuyn en Van Gogh vindt hij lastige figuren om te duiden. "Xenofob waren ze niet. Opportunisme was Fortuyn niet vreemd. Zowel Fortuyn als Van Gogh hadden een hang naar aandacht. Fortuyn wilde vooral populair zijn, dat kan naar links of naar rechts uitslaan. Fortuyn was een rechtse exponent. Hij speelde de hoofdrol in zijn eigen fantasiewereld. Hij was een politieke buitenstaander die de zelfbenoemde leider werd van een imaginair volk van politiek onderdrukten. Onder hoger opgeleiden bestaat het idee dat het tijdens de paarse kabinetten allemaal beter was, maar dat betwijfel ik. Discriminatie op de arbeidsmarkt bestond toen ook al."

Buruma stelt dat Nederland niet slechter, maar vanuit democratisch oogpunt juist opener is geworden. "In de samenleving is duidelijk behoefte aan een partij die het maatschappelijk ongenoegen over integratie opvangt en uitdraagt en de niche op conservatief rechts vult. De versplintering op rechts is echter te groot, dat is een gemiste kans. Pastors had de kans moeten benutten om een serieuze rechtse partij op te richten. Het is ook onzin om te menen dat het zelfvertrouwen weg zou zijn in Nederland of dat de nationale identiteit in crisis is. Nederlanders weten onderling heel goed wat zij verstaan onder Nederlanderschap en kennen de stille codes. In Nederland heerst echter een besloten clubcultuur en

zijn die codes moeilijk te kraken voor buitenstaanders. Het is niet gemakkelijk voor hen om toe te treden, er is de harde eis dat men eerst bepaald cultureel gewenst gedrag moet vertonen. Om dat voor elkaar te krijgen, zou iedereen eigenlijk het zelfde onderwijs moeten krijgen, dat werkt uniformerend. Dat vereist afschaffing van zowel het islamitische als het christelijke onderwijs." Toch hoeft cultuurverschil geen wezenlijk probleem te zijn, volgens Buruma. "In de VS gaan ze daar niet zo angstig mee om. Er zijn talloze buurten in de Verenigde Staten en in Engeland waar mensen leven alsof ze nog in Bangladesh zijn. In de Nederlandse analyses van het integratieprobleem worden klassenverschillen bovendien over het hoofd gezien. Het verschil tussen Hirsi Ali en de meeste vrouwen in de blijf-van-mijn-lijf huizen is dat Hirsi Ali afkomstig is van een hogere sociale klasse. Ze heeft aristocratische trekken. Het was makkelijker voor haar om zich los te maken van opgelegde tradities dan voor iemand die uit een dorp komt."

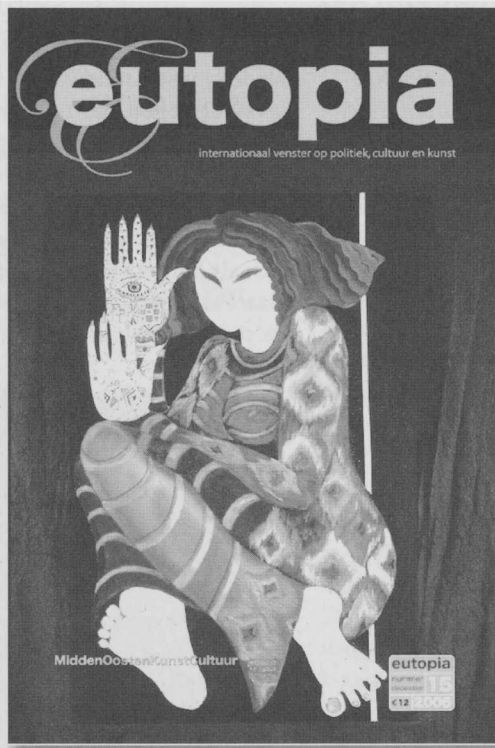
Een Europese godsdienst

Buruma: "Het is te simpel om te denken dat met het oplossen van de conflicten in het Midden-Oosten de dreiging die uitgaat van de politieke islam zal verdwijnen. Een veel groter probleem dan de oorlog in Irak of het conflict in Palestina is de dreigende mislukking van de integratie van moslims in Europa. Veel in Europa geboren moslims hebben niet het gevoel dat ze erbij horen. Een frontale aanval op religie kan daarom geen oplossing zijn. Voor grote groepen moslims biedt het geloof houvast en gedragsregels. Het geloof biedt hen ook waardigheid. Het gaat erom dat deze grote groepen gematigde moslims zich thuis voelen in Europa. De Franse islamgeleerde Olivier Roy stelt dat de islam een Europese godsdienst is geworden die zich moet aanpassen aan de uitgangspunten van vrije democratie. Alleen dan is er kans op een vreedzame toekomst. Ook gematigde moslims kunnen in de toekomst kiezen voor geweld, maar die keuze hangt ten dele af van de manier waarop zij door het land waar ze geboren zijn behandeld zullen worden. En die keuze houdt weer verband met de keuze of men in Europa orthodoxe moslims accepteert als landgenoten."

×

Wie is verlicht? Blijf nadenken...

Eutopia, internationaal venster op politiek, cultuur en kunst

Met bijdragen van: Leila Ahmed - Tariq Ali - Nezha Haffou - Erwin Jans - Karim H. Karim - Farhad Khosrokhovar - Michiel Leezenberg - Tariq Modood - Henk Oosterling - Ziauddin Sardar - Nasr Abu-Zayd - Hamid Reza Sadr - Ahmad Rashid - Halleh Gorashi - Paul Gilroy - Nilufer Gole - Abdulrazak Gurnah - Direk Jacobs - Ramin Jahanbegloo - Jytte Klausen - Mahmood Mamdani - Ali A. Mazrui - Tariq Ramadan - (etc.)

Eutopia Magazine Themanummers met essays, interviews, reviews en fotografie. Verschijnt driemaal per jaar als glossy paperback. Eutopia Live Lezingen en workshops van denkers en kunstenaars in diaspora: bijeenkomsten over politiek, populaire cultuur, film, literatuur en muziek. Eutopia Academy Internationale uitwisseling, conferenties, netwerkvorming en advisering van culturele instellingen.

Eutopia is een initiatief van Farhad Golyardi en Shervin Nekuee

Abonnement: 3 x Eutopia voor € 30,- / Vriend van Eutopia voor € 50,- / T-020 6255429 / www.eutopia.nl

geen dialoog maar dialectiek

shervin nekuee

Leren omgaan met cultuurverschillen, dat is de uitdaging van onze tijd. We hebben te maken met een explosieve diversiteit, als burgers van de dezelfde staat en als bewoners van dezelfde straat. Het is niet meer vanzelfsprekend dat we onze gewoontes en gebruiken delen met onze burens. Het is ook geen gegeven meer dat onze kinderen opgroeien met dezelfde heldenverhalen. We koesteren geen warme gevoelens meer voor dezelfde herinneringen en of een gedeelde geschiedenis. Historische gebeurtenissen dienen steeds minder als moreel ijkpunt voor het begrenzen van goed en kwaad.

Zijn we verheugd over deze nieuwe multiculturele en kosmopolitische conditie? En over wie we daarin allemaal ontmoeten? Nee, diversiteit schept verwarring. Zij verstoort de orde en de rust in onze straat en in onze leefwereld. Zij schept chaos in het dagelijks leven, vooral in onze hoofden. Onze eerste reactie op deze nieuwe menselijke conditie is afkeer en afwendings. Maar afwenden is nauwelijks een optie in een dynamische wereld waarin iedereen van elkaar afhankelijk is geworden langs allerlei ingewikkelde lijnen. En als vermijden niet kan, dan zoeken we de botsing op.

Dat is ook wat werkelijk gebeurd in Europa. Het is aan de orde van de dag in de Deense provinciesteden, de voorsteden van Parijs en de straten van Amsterdam. De openbaring van de multiculturele conditie – in het bijzonder het zichtbaar worden van de moslimminderheid in het Europese publieke domein dankzij de opkomst van de assertieve tweede en derde generatie – heeft tot nu toe vooral botsingen opgeleverd. Niets wijst nog op het multiculturele walhalla dat ons in de jaren negentig in beleidsstukken was beloofd.

Wat te doen? Een tijdje geleden deed het toverwoord 'dialoog' zijn intrede in het jargon van de waakhonden van staatsgelden voor kunst en cultuur, de ambtenaren in Den Haag. Aangezien in dit land vrijwel alle kunst, cultuur en intellectuele activiteiten afhankelijk zijn van subsidie is het geen wonder dat sindsdien iedereen bezig is de

dialoog te bevorderen. 'Als wij maar met elkaar in gesprek blijven en open en eerlijke onze angsten, vragen en verlangens uitspreken, dan komt het wel goed met de nieuwe wereld van verschillen.' Dat is in een notendop de blijde boodschap die ons uit de put van het multiculturele drama moet halen.

Ik vind deze roep om dialoog een soft en slecht recept. We hebben geen gebrek aan conversatie en debat. We worden juist overladen door gesprekken, argumenten en tegenargumenten. Wat we missen is het vermogen om ons een voorstelling te maken van de Ander en van een samenleving die ware coëxistentie met de Ander op zou kunnen leveren. We missen beelden in ons hoofd.

We willen weten hoe we moeten leven met verschillen maar kunnen ons daar geen voorstelling van maken. Hoe is het om een moslim te zijn in het gedemystificeerde westen? Hoe is het om de laatste Hollander te zijn in een oude stadswijk die Klein Marokko is geworden?

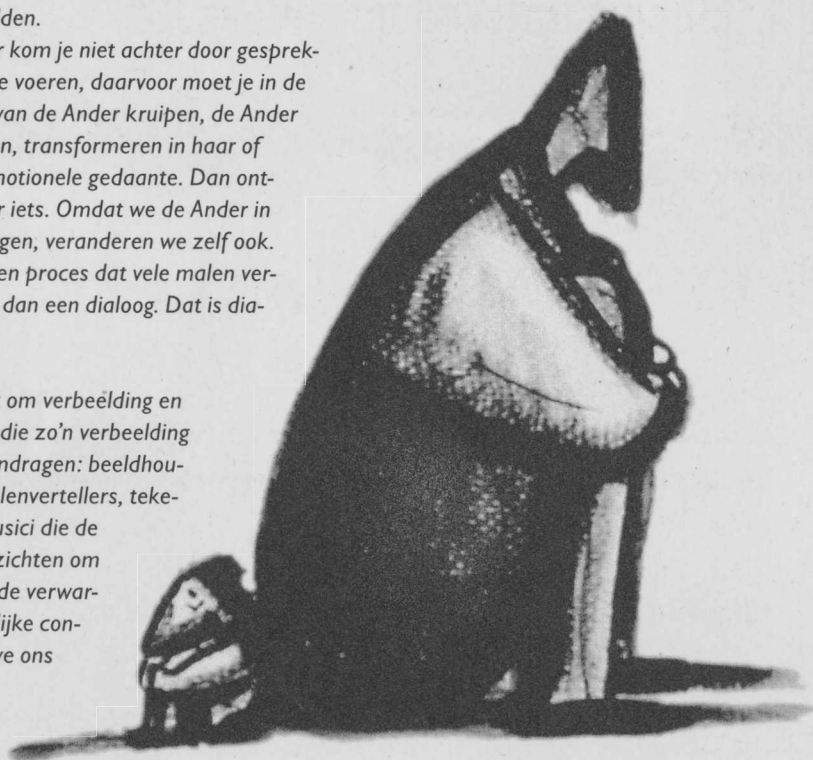
We willen weten waarom het mooie buurmeisje met haar krullen zich opeens gaat bedekken met een lange sluier maar kunnen ons moeilijk inleven in haar motieven. We willen homoseksualiteit respecteren maar durven het niet aan om het ons in te beelden.

Daar kom je niet achter door gesprekken te voeren, daarvoor moet je in de huid van de Ander kruipen, de Ander worden, transformeren in haar of zijn emotionele gedaante. Dan ontstaat er iets. Omdat we de Ander in ons dragen, veranderen we zelf ook. Dat is een proces dat vele malen verder gaat dan een dialoog. Dat is dialectiek.

Dit vraagt om verbeelding en om lieden die zo'n verbeelding kunnen aandragen: beeldhouwers, verhalenvertellers, tekenners en musici die de vreemde gezichten om ons heen en de verwarrende menselijke conditie waarin we ons bevinden een gezicht

en een stem kunnen geven; theatermakers die ons grootstedelijke leven met al z'n verschillen in vertraagd of juist versneld tempo voor onze ogen kunnen afspelen en de dramatische, esthetische en troostende elementen daarvan aan de orde kunnen stellen. Wij willen zien, horen, voelen. De zingeving aan ons nieuwe leven dient gevoed te worden. Meer dan ooit zijn we op zoek naar intelligentsia, kunstenaars en intellectuelen met het vermogen om ons te verleiden, mee te slepen naar het leven in de nieuwe menselijke conditie waar we ons al in bevinden maar die we nog niet aankunnen.

x

Give me your image

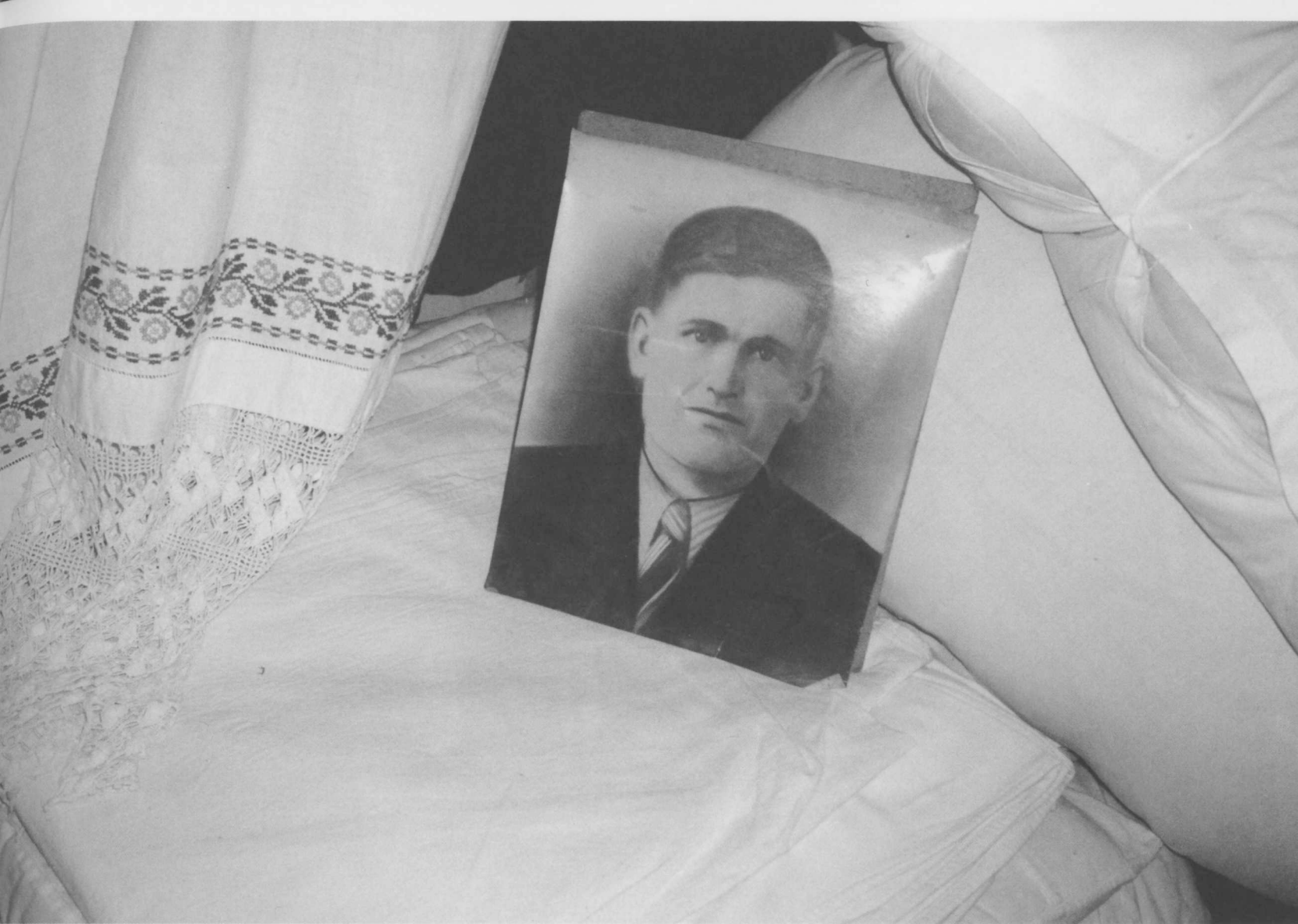
— Bertien van Manen

In de periode tussen 2002 en 2005 reisde Bertien van Manen door heel Europa en vroeg mensen naar hun meest dierbare foto. Kiekjes van familie, klasgenoten, vakantie, de eerste communie, dienstplicht – herkenbaar en inwisselbaar maar uniek voor de bezitter. Zij plaatste die foto in het interieur en maakte daar op haar beurt een foto van. Zo schuiven twee tijden over elkaar. We krijgen een beeld van een persoonlijke geschiedenis die zich afspeelden in Madrid, Moldova, Berlijn, West Yorkshire, Amsterdam en Praag. Daar doorheen schemeren de sporen van de Europese geschiedenis.

De foto's zijn gebundeld in het boek 'Give me your image', Steidl.

Tot 11 februari zijn 60 foto's uit de serie te zien in De Hallen in Haarlem.

give me
your
image

↑ ↑

